

ISSN 2021-9752

Til va adabiyot.uz

ILMIY-METODIK ELEKTRON JURNAL
НАУЧНО-МЕТОДИЧЕСКИЙ ЭЛЕКТРОННЫЙ ЖУРНАЛ
SCIENTIFIC-METHODOLOGICAL ELECTRONIC JOURNAL

«Til va adabiyot – Языка и литературы – Language and literature» (e-mail:tilvaadabiyotuz@gmail.com) <https://oak.uz/pages/4802>

**YAGONA VATAN, YAGONA XALQ BO'LIB,
YANGI HAYOT VA KELAJAK YARATAMIZ!**

DOLZARB MAVZU

Nasima QODIROVA,
*filologiya fanlari doktori (DSc),
 Osiyo xalqaro universiteti dotsenti
 e-mail: nasimasaidzoda@gmail.com*

SHARQ ADABIYOTSHUNOSLIGIDA TANQIDGA DOIR NAZARIY QARASHLAR

Annotatsiya: ushbu maqolada Sharq adabiyotshunosligida adabiy tanqidga doir nazariy qarashlarning shakllanish va taraqqiyot bosqichlari tadqiq etiladi. “Naqd” tushunchasining lugʻaviy va istilohiy mohiyati, uning arab filologiyasi, balogʻat, fasohat, bayon, badiʼ hamda poetika ilmlari bilan uzviy aloqasi yoritiladi. Ibn Sallom al-Jumahiy, Qudama ibn Jaʼfar, Abd al-Qohir Jurjoniyy va Abu Nasr Forobiy qarashlari asosida Sharq adabiy tanqidida badiiy asarni baholash mezonlarining shakllanish jarayoni tahlil qilinadi. Xususan, sheʼriy matnning ishonchliligi, tarixiylik, badiiy mahorat, lafz va maʼno munosabati, vazn va qofiya uygʻunligi, nazm, taqlid, taxyil hamda estetik taʼsir singari nazariy kategoriyalarning tanqidiy tafakkur taraqqiyotidagi oʻrni ochib beriladi. Sharq adabiy-estetik tafakkurida tanqid oddiy baholashdan ilmiy-metodologik tahlil darajasiga koʻtarilgani hamda mazkur nazariy qarashlar keyingi adabiy tanqid taraqqiyoti uchun muhim metodologik asos yaratgani xulosalanadi.

Kalit soʻzlar: sharq adabiyotshunosligi, adabiy tanqid, naqd, arab poetikasi, balogʻat, Ibn Sallom al-Jumahiy, Qudama ibn Jaʼfar, Abd al-Qohir Jurjoniyy, Abu Nasr Forobiy, taqlid, taxyil, estetik mezon.

Annotation: this article examines the formation and development of theoretical views on literary criticism in Eastern literary studies. It discusses the lexical and terminological meaning of the concept of naqd and its close relationship with Arabic philology, rhetoric (balāgha), eloquence (faṣāḥa), bayān, badīʼ, and poetics. Drawing on the theoretical views of Ibn Sallam al-Jumahi, Qudama ibn Jaʼfar, Abd al-Qahir al-Jurjani, and Abu Nasr al-Farabi, the study analyzes the formation of criteria for evaluating literary works in Eastern literary criticism. Particular attention is paid to such theoretical categories as textual authenticity, historicism, artistic mastery, the relationship between expression and meaning, the harmony of meter and rhyme, nazm, imitation, poetic imagination, and aesthetic effect, as well as their role in the development of critical thought. The article concludes that literary criticism in Eastern literary-aesthetic thought evolved from evaluative judgment into a systematic form of scholarly and methodological analysis and that these theoretical principles laid an important methodological foundation for the subsequent development of literary criticism.

Key words: eastern literary studies, literary criticism, naqd, Arabic poetics, balāgha, Ibn Sallam al-Jumahi, Qudama ibn Jaʼfar, Abd al-Qahir al-Jurjani, Abu Nasr al-Farabi, imitation, poetic imagination, aesthetic criteria.

Аннотация: в статье исследуются этапы формирования и развития теоретических взглядов на литературную критику в восточном литературоведении. Рассматриваются лексическое и терминологическое содержание понятия «накд», а также его тесная связь с арабской филологией, риторикой (балагат), красноречием (фасахат), баяном, бадий и поэтикой. На основе взглядов Ибн Саллама аль-Джумахи, Кудама ибн Джафара, Абд аль-Кахира аль-Джурджани и Абу Насра аль-Фараби анализируется процесс формирования критериев оценки художественного произведения в восточной литературной критике. Особое внимание уделяется таким теоретическим категориям, как достоверность поэтического текста, историзм, художественное мастерство, соотношение слова и смысла, гармония метра и рифмы, назм, подражание, художественное воображение и эстетическое воздействие, а также определяется их роль в развитии критической мысли. Делается вывод о том, что в восточной литературно-эстетической мысли критика прошла путь от оценочного суждения к научно-методологическому анализу, а сформировавшиеся теоретические принципы создали важную методологическую основу для дальнейшего развития литературной критики.

Ключевые слова: восточное литературоведение, литературная критика, накд, арабская поэтика, балагат, Ибн Саллам аль-Джумахи, Кудама ибн Джафар, Абд аль-Кахир аль-Джурджани, Абу Наср аль-Фараби, подражание, художественное воображение, эстетические критерии.

Adabiy tanqid insoniyat badiiy tafakkuri taraqqiyoti bilan uzviy bog'liq bo'lgan ilmiy-estetik hodisalardan biridir. G'arb adabiyotshunosligida uning nazariy asoslari Platon va Aristotel nomi bilan bog'lansa, Sharq adabiy-estetik tafakkurida tanqid tushunchasi **arab filologiyasi, balog'at ilmi, poetika, aruz, qofiya va tazkirachilik** an'analari negizida shakllandi. Sharqda tanqid dastlab mustaqil fan sifatida emas, "naqd", "balog'at", "fasohat", "bayon", "badi'", "she'r ilmi" va "muhokama" kabi ilmiy yo'nalishlar tarkibida rivojlandi.

Arab tilidagi "naqd" (نقد) so'zi lug'aviy jihatdan "saralash", "ajratish", "asl bilan qalbakini farqlash", "qimmatini aniqlash" ma'nolarini anglatadi¹. Mashhur arab tilshunosi Ibn Manzur o'zining "Lison al-Arab"² asarida "naqada ad-dirham" iborasini "dirhamni tekshirdi, uning asl yoki qalbakiligini ajratdi" tarzida izohlaydi. Demak, "naqd" tushunchasining dastlabki mazmuni ayb qidirish emas, haqiqiy qiymatni aniqlash va mezon asosida baholash bilan bog'liq bo'lgan.

Keyinchalik ushbu atama adabiyotshunoslik terminiga aylanib, she'r va nasrning badiiy qimmatini aniqlash, uning yutuq va kamchiliklarini ilmiy mezonlar asosida tahlil qilish ma'nosida qo'llanila boshladi. IX-X asrlarga kelib arab adabiy muhitida "Naqd ash-shi'r" ("She'r tanqidi") atamasi mustaqil nazariy tushuncha sifatida shakllandi. Bu davrda tanqidning vazifasi shoirni maqtash yoki qoralash emas, uning badiiy mahoratini ilmiy mezonlar asosida aniqlashdan iborat deb qaraldi.

Sharq adabiyotshunosligida adabiy tanqidning mustaqil ilmiy yo'nalish sifatida shakllanishi IX asr arab filologik maktabi faoliyati bilan chambarchas bog'liqdir. Mazkur jarayonda arab filologi, adabiyotshunos va tarixchi Ibn Sallom al-Jumahiy (756–845/846) alohida o'rin egallaydi. Uning "Tabaqot fuhul ash-shuaro" («Buyuk shoirlar tabaqalari») asari faqatgina arab adabiyotining tarixiy manbasi emas, balki Sharq adabiy tanqidchiligidan ilk nazariy asarlaridan biri sifatida ham e'tirof etiladi.

Ibn Sallomgacha shoirlar haqidagi ma'lumotlar asosan rivoyatlar va og'zaki manbalarga tayangan

¹ Ibn Manzūr, Muḥammad ibn Mukarram. Lisan al-'Arab. Bulaq (Qohira): al-Matb'ah al-Kubra al-'Amiriyah, 1883. – J. 3, 402-bet.

² Ibn Manzūr, Muḥammad ibn Mukarram. Lisan al-'Arab. Bulaq (Qohira): al-Matb'ah al-Kubra al-'Amiriyah, 1883. (https://openlibrary.org/books/OL24445676M/Lisan_al-%27Arab)

holda berilgan bo'lsa, u ilk bor shoirlarni muayyan ilmiy mezonlar asosida tasniflashga harakat qildi. Asarning nomidagi «tabaqot» ("tabaqalar", "darajalar") atamasi ham aynan shoirlarni badiiy mahorati, yashagan davri va ijodiy salohiyatiga ko'ra guruhlariga ajratish g'oyasini ifodalaydi. Shu jihatdan Ibn Sallom adabiy tanqidni shaxsiy did va subyektiv baholashdan ilmiy mezonlarga asoslangan tahlil bosqichiga olib chiqdi.

«Tabaqot fuhul ash-shuaro» asarining eng muhim ilmiy yangiliklaridan biri muallif shoirlarni baholashda bir necha mezonlarni qo'llaganligidadir. U avvalo, shoirning til boyligi, she'riy uslubi, badiiy tasvir yaratish mahorati, fasohati, tabiiy iste'dodi va she'rlarining ishonchligini asosiy mezon sifatida belgilaydi. Ibn Sallom uchun shoirning mashhurligi emas, uning badiiy mahorati hal qiluvchi omil hisoblanadi.

Ibn Sallom adabiy tanqid tarixiga matnshunoslik tamoyillarini olib kirgan olimlardan biri sifatida ham alohida ahamiyatga ega. U johiliya va ilk islom davri shoirlariga nisbat berilgan ko'plab she'rlarni tanqidiy tekshiradi hamda ularning asl nusxalarini keyinchalik qo'shib yozilgan yoki soxtalashtirilgan matnlardan ajratishga intiladi. Muallifning fikricha, har qanday she'rni tanqidiy baholashdan avval uning haqiqatan ham o'sha shoirga tegishli ekanligi aniqlanishi lozim. Bu yondashuv Sharq adabiyotshunosligida ilmiy matnshunoslik va manbashunoslik tamoyillarining dastlabki ko'rinishlaridan biridir.

Muallif shoirlarni baholashda tarixiylik tamoyiliga amal qiladi. U har bir ijodkorni o'z yashagan davri, adabiy muhiti va til me'yorlari bilan bog'liq holda tahlil qiladi. Shu sababli u turli davr shoirlarini bir xil mezon asosida baholash ilmiy jihatdan to'g'ri emasligini ko'rsatadi. Mazkur yondashuv bugungi zamonaviy adabiy tanqidda qo'llanilayotgan tarixiy-qiyosiy metodning dastlabki ko'rinishlaridan biri sifatida e'tirof etiladi. Ibn Sallomning muhim xizmatlaridan yana biri shundaki, u shoirlarni faqat maqtash yoki qoralash bilan cheklanmaydi. Muallif har bir shoirning kuchli va zaif tomonlarini dalillar asosida ko'rsatishga intiladi. Uning tanqidiy usuli rivoyatlarga emas, balki she'riy matnning o'ziga tayanadi. Bu esa adabiy tanqidning asosiy vazifasi badiiy asarni ilmiy

mezonlar asosida tahlil qilish ekanligini ko'rsatadi.

Tadqiqotchilar Ibn Sallomning ushbu metodini arab adabiy tanqidining ilk ilmiy tizimi sifatida baholaydilar. Misrlik adabiyotshunos Shavqiy Dayfning ta'kidlashicha, «Tabaqot fuh-ul ash-shuaro» arab adabiy tanqidida shoirlarni ilmiy tasniflash va baholash mezonlarini yaratgan dastlabki fundamental asarlardan biridir³. Xuddi shuningdek, nemis sharqshunosi Karl Brokelmann ham ushbu asarni arab filologiyasi va adabiy tanqid tarixidagi eng muhim manbalardan biri sifatida e'tirof etadi⁴.

Ingliz sharqshunosi Hilary Kilpatrick «Criteria of Classification in the Tabaqāt Fuḥūl al-Shu'arā' of Muḥammad b. Sallām al-Jumāhī»⁵ nomli tadqiqotida Ibn Sallomning asosiy maqsadi shoirlarni oddiy tarixiy ketma-ketlik asosida joylashtirish emas, ularning ijodiy darajasi va badiiy salohiyatini mezonlashtirish ekanligini alohida ta'kidlaydi. Tadqiqotchining fikricha, «Tabaqot fuhul ash-shuaro» arab adabiy tanqidining dastlabki amaliy tajribasi bo'lib,

3 Shawqi Dayf. Tārīkh al-adab al-'Arabī. Qohira. https://sites.dlib.nyu.edu/viewer/api/embed/columbia_aco001496

4 Brockelmann C. Geschichte der arabischen Litteratur. Leiden: Brill. https://brill.com/display/title/17504?language=de&srsltid=AfmBOooq3s3k5l-Z3jnOOFoEW5FmF5W_Igq1rTNH_Mh7kl1ReRLKXRTU

5 Kilpatrick H. Criteria of Classification in the Tabaqāt Fuḥūl al-Shu'arā' of Muḥammad b. Sallām al-Jumāhī // Journal of Arabic Literature. Vol. 2, 1971. P. 33–44.

unda adabiy hodisalarni tasniflash, qiyoslash va baholashning izchil metodologiyasi shakllangan.

Ko'rinadiki, Ibn Sallom al-Jumahiy Sharq adabiy tanqidchiligi tarixida shoirlarni ilmiy mezonlar asosida tasniflash, she'riy matnning ishonchliligini tekshirish, tarixiylik tamoyiliga amal qilish va badiiy mahoratni qiyosiy tahlil qilish metodlarini shakllantirgan dastlabki nazariyotchilardan biridir. Uning «Tabaqot fuhul ash-shuaro» asari Sharq adabiyotshunosligida tanqidni oddiy baholash darajasidan ilmiy-metodologik tahlil bosqichiga olib chiqqan muhim manba sifatida alohida e'tiborga loyiq.

Xulosa qilib aytganda, Sharq adabiyotshunosligida tanqid dastlab arab filologiyasi, balog'at va poetika ilmlari tarkibida shakllanib, keyinchalik badiiy asarni ilmiy-estetik mezonlar asosida baholash tizimiga aylandi. Ibn Sallom al-Jumahiy, Qudama ibn Ja'far, Abd al-Qohir Jurjoniy va Abu Nasr Forobiy qarashlarida matn ishonchliligi, badiiy mahorat, lafz va ma'no uyg'unligi, nazm, taqlid, taxyil hamda estetik ta'sir tanqidning muhim mezonlari sifatida asoslandi. Sharq adabiy tafakkurida tanqid oddiy baholashdan ilmiy-metodologik tahlil darajasiga ko'tarilib, keyingi adabiyotshunoslik taraqqiyoti uchun nazariy asos yaratdi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ibn Manzur, Muḥammad ibn Mukarram. Lisan al-Arab. – Bulaq (Qohira): al-Maṭba'ah al-Kubra al-Amiriyah, 1883. – J. 3.
2. Dayf Shavqiy. Tarikh al-adab al-Arabi. – Qohira.
3. Brockelmann C. Geschichte der arabischen Litteratur. – Leiden: Brill.
4. Kilpatrick H. Criteria of Classification in the Tabaqāt Fuḥ-ul al-Shuara of Muḥammad b. Sallam al-Jumāhī // Journal of Arabic Literature. – 1971. – Vol. 2. – P. 33–44.
5. Ziyavuddinova M. Mumtoz arab adabiyoti: o'quv qo'llanma. – Toshkent, 2012.
6. Abu Nasr Forobiy. She'r san'ati // Fozil odamlar shahri. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2025. 142–144-b.

Zarnigor SOHIBOVA,
*Osiyo Xalqaro universiteti dotsenti,
 filologiya fanlari doktori (DSc)
 zarnigorsohibova1988@gmail.com*

O'ZBEK MODERN SHE'RIYATIDA PEYZAJNING O'ZIGA XOSLIGI

Annotatsiya: ushbu maqolada modernizm adabiy yo'nalishiga xos xususiyatlar, uning o'zbek she'riyatidagi in'ikosi va peyzaj hodisasiga munosabati tadqiq qilinadi. Tadqiqotda an'anaviy tasvir usullaridan voz kechish, borliqni subyektiv idrok etish va "ruhiy landshaft" tushunchasi haqida fikr yuritiladi, mashhur faylasuflar va adabiyotshunos olimlarning nazariy qarashlariga munosabat bildiriladi. Unda peyzajning modern she'riyatdagi ramziylik, fragmentarlik (parchalanish), ekzistensial tashvish va absurdlik kabi xususiyatlari Abduvali Qutbiddin she'riyatidagi tabiat manzaralari misolida tahlil qilingan. Muallif tabiat detallari lirik qahramonning ichki kechinmalarini ifodalovchi ko'zgu ekanligini ilmiy asoslab beradi. Shuningdek, olingan natijalar modern she'riyatda tabiat (manzara, peyzaj) obyektiv borliq aksidan ko'ra, ko'proq inson ongining ziddiyatli holatlarini aks ettiruvchi poetik hodisa ekanligini isbotlaydi.

Kalit so'zlar: *modernizm, peyzaj lirikasi, ruhiy landshaft, Abduvali Qutbiddin, ekzistensializm, ramziylik, subyektivizm, fragmentarlik.*

Аннотация: в данной статье исследуются характерные черты модернизма как литературного направления, его отражение в узбекской поэзии и отношение к феномену пейзажа. В исследовании рассматриваются вопросы отказа от традиционных методов изображения, субъективного восприятия бытия и концепция «духовного ландшафта», анализируются теоретические взгляды известных философов и литературоведов. На примере поэзии Абдували Кутбиддина анализируются такие особенности пейзажа в модерн-поэзии, как символизм, фрагментарность (распад), экзистенциальная тревога и абсурдность. Автор научно обосновывает, что детали природы являются зеркалом, отражающим внутренние переживания лирического героя. Полученные результаты доказывают, что в современной поэзии природа (сцена, пейзаж) является не столько отражением объективной реальности, сколько поэтическим феноменом, отражающим противоречивые состояния человеческого сознания.

Ключевые слова: *модернизм, пейзажная лирика, духовный ландшафт, Абдували Кутбиддин, экзистенциализм, символизм, субъективизм, фрагментарность.*

Annotation: this article explores the distinctive characteristics of modernism as a literary movement, its reflection in Uzbek poetry, and its approach to the phenomenon of landscape. The research discusses the departure from traditional representational methods, the subjective perception of existence, and the concept of the "spiritual landscape," while engaging with the theoretical perspectives of prominent philosophers and literary scholars. Key features of landscape in modern poetry—such as symbolism, fragmentariness (disintegration), existential anxiety, and absurdity—are analyzed through the nature imagery in Abduvali Qutbiddin's poetry. The author provides a scholarly justification that nature details serve as a mirror reflecting the inner emotions of the lyrical protagonist. Furthermore, the findings prove that in modern poetry, nature (imagery, landscape) is less a reflection of objective reality and more a poetic phenomenon reflecting the contradictory states of human consciousness.

Key words: *modernism, landscape lyrics, spiritual landscape, Abduvali Qutbiddin, existentialism, symbolism, subjectivism, fragmentariness.*

Modernizm (fr. moderne – eng yangi, zamonaviy) – XIX asr oxiri XX asr adabiyoti va san'atida (*Qur'onov, 2013, b. 176*) yuzaga kelgan, hayotni realistik aks ettirishdan voz kechgan, yangi estetik prinsiplarga asoslangan falsafiy-estetik hodisa bo'lib,

u insonning ichki olamiga, ongsiz hissiyotlariga va subyektiv kechinmalariga alohida e'tibor qaratadi. Modernizmga xos yangicha badiiy tafakkur an'anaviy adabiy qonuniyatlarni inkor qilib, ijodiy erkinlikni, voqelikning o'rniga ijodkorning shaxsiy tasavvuriga

keng o'rin berishga ahamiyat qaratadi. Bu esa o'z navbatida, adabiyotning barcha turlarida, jumladan, she'riyatda ham jiddiy o'zgarishlarni yuzaga keltirdi.

M.Yo'ldosheva o'z tadqiqotlarida modern she'riyatga xos quyidagi jihatlarni ajratib ko'satadi (Yo'ldosheva M., 2011):

1) odamning ichki olami birinchi o'ringa qo'yiladi (16-bet);

2) Voqealar bayonidan ko'ra kechinmalar tasvirining izchilligiga e'tibor qaratiladi (21-bet);

3) bosh harflar va tinish belgilarining deyarli qo'llanmasligidir (52-bet).

Abduvali Qutbiddin ijodi misolida o'zbek modern she'riyatida peyzaj tasviri ramziy ma'no kasb etganligini kuzatish mumkin. Shoirning "Xayol kechasi" to'plamidagi she'rlarida tashqi olamning xayol sarhadlarida qayta yaratilgan manzarasi yaqqol ko'rinadi. Uning quyidagi she'ri bu borada diqqatni tortadi, bu o'rinda peyzaj obyektiv go'zallikni ifodalashdan ko'ra, insonning ichki kechinmalari va falsafiy mulohazalarini ochib berishga xizmat qiladi.

Quyosh, yurting qayda, so'ragan edim,

Tong-la nuringga dil o'ragan edim,

Men ham sen bor yerga boraman dedim,

Ammo osmoningga qo'ymading, quyosh,

Biror bor boshimga tekkizmading bosh (Abduvali Qutbiddin, 1994).

Bu misralarda modern she'riyatda peyzajning uchta muhim xususiyati yaqqol namoyon bo'ladi: ramziylik, ichki olam manzarasi – "ruhiy landshaft" va fragmentarlik. Shoirning quyosh obraziga murojaat qilishi an'anaviy she'riyatdagi yondashuvdan mutlaqo farq qiladi. Mumtoz adabiyotda quyosh yorug'lik, hayot va ilohiy qudrat ramzi bo'lsa, bu she'rda u lirik qahramon uchun erishib bo'lmaydigan orzu, amalga oshmagan istakka aylanadi. She'rda quyoshning metaforik ma'nosi kengayib, hayotda o'rin topolmaslik, yolg'izlik va umidsizlik kabi chuqur ruhiy holatlarni ifodalaydi. She'rdagi tabiat detallari tashqi olamni emas, balki shoirning ichki kechinmalarini ifodalaydi. "Quyosh, yurting qayda?" savoli orqali shoir go'yoki o'zlikni, nur – ruhning manbasini izlashni bildiradi. Abduvali Qutbiddin o'z she'rlarida tabiatni to'liq va keng planda tasvirlamaydi. Aksincha, u borliqning alohida, uzuq-yuluq detallariga ishora qiladi. She'rda Quyosh, osmon, tong manzarasi kabi yakka obrazlar lirik qahramonning parchalangan ongi va xayol dunyosini aks ettiradi. Ushbu fragmentar

yondashuv nafaqat shoirning badiiy uslubi, balki bu holat umuman, modern she'riyatdagi peyzaj tasvirlariga xosdir. Yangi badiiy tafakkurda voqelik tartibli va chiziqli emas, balki uzilgan, chalkash va to'g'ridan to'g'ri mantiqqa bo'ysunmaydigan tarzda aks etadi.

Ushbu she'r tahliliga ekzistensializm falsafasi asosida yondashish mumkin. Ekzistensializm (lotincha – yashash, mavjudlik) borliqning fojialiligini, uning mantiqqa xilofligini, inson ixtiyorida emasligini targ'ib qiladi (Crowell, 2020). She'rda lirik "men" quyoshga murojaat qilar ekan, aslida o'z hayotining ma'nosini, borliqda o'z o'rnini izlaydi. Biroq "osmoningga qo'ymading, quyosh" va "biror bor boshimga tekkizmading bosh" misralari bilan bu izlanishning zoye ketgani, borliq (yoki ilohiy qudrat) unga befarq ekanligi ta'kidlanadi. Bu – ekzistensial tushkunlikning badiiy ifodasi. Shoirning ichki kechinmalari (ruhiy manzara) shunday bir bepoyon makonki, unda qahramon nafaqat atrofida gilardan, balki o'zi intilayotgan yorug'likdan ham uzilib qolgan. Shoirning quyidagi satrlari ham yuqoridagi tahlilga hamohang (Abduvali Qutbiddin, 1994):

Barmog'ing niqtama, mening peshonam / Xati tirnog'ing-la yozilmagandir.

Men bilan Xudoning o'rtasida g'am / Ariqlari sen-la qazilmagandir.

"G'am ariqlari" obrazi she'rning asosiy jihatidir. Bunda shoir o'zining "g'am" tuyg'usini "ariq" shaklida tasvirlab, ruhiy landshaft tushunchasini yanada mustahkamlaydi. "G'am arig'i" moddiylik nuqtayi nazaridan mavjud emas, balki lirik qahramonning ichki iztiroblarini ramziy ifodalaydi. She'rda modernizm va mumtoz adabiyot o'rtasidagi dialektik aloqani kuzatish mumkin. O'zbek mumtoz adabiyotida "moyayi dard" – hayotning asosi bo'lgan dard, azaliy g'am, haq ishq tushunchasi mavjud. Abduvali Qutbiddinning "g'am ariqlari" obrazida bu an'anaviy tushuncha modernizmga xos yangi mazmun kasb etadi. Mumtoz she'riyatda bu dard ko'proq ilohiy ishq bilan bog'liq bo'lsa, modern she'riyatda u ekzistensial g'am darajasiga ko'tariladi. Shoir tasvirlagan ariqlar insonning borliq oldidagi fojiaiy yolg'izligini va taqdirga begonaligini ifodalaydi. "G'am arig'i"ning ko'plik shaklida berilishi ham bejiz emas. Bu bilan shoir bu g'amning tuganmasligiga, uning inson umrining so'ngigacha davom etishiga ishora qiladi. Bu misralarda insonning borliq oldidagi fojiaiy

yolg'izligi, o'z taqdiriga begonaligi va ilohiy qudrat bilan munosabati peyzaj detallari yordamida badiiy tasvirlangan.

Modernizm she'riyatidagi an'anaviy shakl va mazmunlarni rad etish, yangi ifoda vositalarini izlash, subyektivlik, ichki olam murakkabligini tasvirlash, ramziylik va ko'p ma'nolilikka intilish kabi jihatlar quyidagi she'rda ham aks etgan (Abduvali Qutbiddin, 1994):

Qaldirg'och loysuvoq qilgan ochunda / Sevgim yo'llariga zor-zor qaradim,

Yoshlarim yal-yali / Taraldi tunda...

Yayradim. / Majnuntol darchasin ochdi, kiritdi,

Yuz bitta qizidan birin tanladim. / Xivich qasrlarda Barglandim biram... / Yayradim.

She'rda borliq olam bilan qalban birlashish g'oyasi mavjud. Ko'zyoshning tunda yal-yalyonishi osmondagi yulduzlarni esga soladi. Majnuntol obrazida esa qayta tug'ilish bor, barglanmoq – shunga ishora. Xivich qasrlar – shoirning yangi, ohorli topilmasi. Daraxt novdalarini bunday atash she'riyatimizda kuzatilmagan. Buni modernist shoirlarning tashqi, obyektiv realitetni emas, balki o'zining subyektiv idrok va hissiyotlarini ifodalash uchun yangi ramzlar yaratishga intilishi bilan izohlash mumkin. She'rda mantiqiy ketma-ketlik emas, balki hissiyotlar va tasavvurlarning erkin oqimi hukmron. Unda vaqt va makon xronotopning moslashtirilmaganligini kuzatish mumkin. Lirik "men" bir nechta fazoda harakat qiladi: nomuayyan borliq (*Qaldirg'och loysuvoq qilgan ochun – hamma o'zi bilan, kun ko'rish bilan ovora bo'lgan dunyo ramzi*), majoziy makon (*sevgim*

yo'llari), tun, xayoliy hudud (*xivich qasrlar*). Bu makonlar mantiqiy bog'lanishsiz, lirik qahramon ong oqimi bilan almashinadi, o'quvchiga yangi manzara va tasavvurlar beradi.

Modernistlar ko'pincha o'zgarish, yangilanish va yangi identitetni topish mavzularini yoritadilar. Tahlil qilinayotgan she'rda ham bu aks etadi. "*Barglandim*" tarzida o'zlik nisbatdagi fe'lning berilishi bu – tabiat va ong, tashqi va ichki olam o'rtasidagi chegaralarning yo'qolishi, ya'ni modernizmda tez-tez uchrovchi transgressiya (Lotincha – o'tish, subyekt tomonidan mumkin bo'lgan, ijtimoiy, axloqiy va boshqa ta'qiqlar, an'analar chegaralarini yengib o'tish) hodisasidir. "Yayradim" takrori esa bu yangi holatdan hosil bo'lgan ichki to'lqinlanishni ifodalaydi. Bu so'z orqali shoir o'zining badiiy evrilishini nishonlaydi. Shuningdek, bu so'zni qayta tug'ilish quvonchi yoki ijodiy ilhomning to'lqini sifatida ham talqin qilish mumkin. Tahlillardan ko'rinadiki, modernizm tashqi dunyo lirik qahramonning ichki holati orqali ko'rsatiladi. Obyektiv realitet subyektiv idrokka bo'ysunadi, tabiat va his-tuyg'ular birligi o'ziga xos tarzda tasvirlanadi.

Xulosa. Maqolada olib borilgan tahlillar o'zbek modern she'riyatida peyzaj shunchaki tabiat tasviri emas, balki inson ichki olamining murakkab in'ikosi ekanligini ko'rsatadi. Modernist shoirlar, xususan, Abduvali Qutbiddin ijodida peyzaj obyektiv borliqning realistik surati tasviri bo'lmay, lirik qahramonning ruhiy iztiroblari va subyektiv kechinmalari moddiylashgan "ruhiy landshaft" – botin manzarasi ifodasiga aylangan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abduvali Qutbiddin. *Xayol kechasi*. – Toshkent: Yozuvchi, 1994.
2. Childs, P., & Fowler, R. (2006). *The Routledge Dictionary of Literary Terms*. – Abingdon: Routledge.
3. Hamdam, U. *Jahon adabiyoti: modernizm va postmodernizm*. – Toshkent: Akademnashr, 2020.
4. Ortega y Gasset, J. (2019). *The dehumanization of art: and other essays on art, culture, and literature*. – Princeton: Princeton University Press.
5. Quronov, D., Mamajonov, Z., & Sheraliyeva, M. *Adabiyotshunoslik lug'ati*. – Toshkent: Akademnashr, 2013.
6. Yo'ldosheva, M. *Yangilanishlar manguligi*. – Toshkent: Adib, 2011.
7. Crowell, S. (2020). *Existentialism*. Stanford Encyclopedia of Philosophy. <https://plato.stanford.edu/entries/existentialism/>
8. Qodirov, P. *Ma'naviyat, modernizm va absurd*. Ziyouz portal. <https://n.ziyouz.com/portal-haqida/xarita/maqolalar/pirimqul-qodirov-ma-naviyat-modernizm-va-absurd>
9. Quronov, S. *Modern she'riyatda tasvir*. Xurshid Davron kutubxonasi. <https://kh-davron.uz/kutubxona/uzbek/sadulla-quronov-modern-she'riyatda-tasvir.html>
10. Sartre, J. P. *L'existentialisme est un humanisme*. Les Philosophes. <https://www.les-philosophes.fr/sartre/philosophie-existentialiste/sartre-livres.html>

Ma'mura NARZIYEVA,
SamDU dotsenti

ABDULLA ORIPOV SHE'RIYATIDA MILLIY-MADANIY DUNYOQARASHNING LISONIY IFODASI

Annotatsiya: maqolada Abdulla Oripov she'riyatida milliy-madaniy dunyoqarashning lisoniy voqelanish mexanizmlari antropotsentrik va lingvokulturologik yondashuvlar asosida tadqiq etiladi. Shoir poetik matnlaridagi Vatan, ona, xalq, til, tarix, e'tiqod va tabiat konseptlari o'zaro bog'langan konseptual maydon sifatida talqin qilinadi. Leksik-semantik tanlov, toponimik va tarixiy birliklar, baholovchi nominatsiyalar, metaforik modellar hamda murojaat shakllarining milliy olam manzarasini yaratishdagi vazifasi aniqlanadi. Tahlil natijasida A.Oripov she'riyatida shaxsiy kechinma umummilliy xotira bilan birlashishi, yurt obrazi esa hududiy tushunchadan ma'naviy-aksiologik qadriyat darajasiga ko'tarilishi asoslanadi.

Kalit so'zlar: *lingvokulturologiya, milliy dunyoqarash, olamning lisoniy manzarasi, konsept, Vatan, tarixiy xotira, poetik matn, aksiologik baho.*

Аннотация: в статье на основе антропоцентрического и лингвокультурологического подходов исследуются языковые механизмы репрезентации национально-культурного мировоззрения в поэзии Абдуллы Арипова. Концепты Родина, мать, народ, язык, история, вера и природа рассматриваются как взаимосвязанное концептуальное поле. Определяются функции лексико-семантического отбора, топонимических и исторических единиц, оценочных номинаций, метафорических моделей и форм обращения в создании национальной картины мира. Установлено, что личное переживание в поэтическом дискурсе А.Арипова соединяется с коллективной памятью, а образ родины переходит от территориального значения к духовно-aksiologической ценности.

Ключевые слова: *лингвокультурология, национальное мировоззрение, языковая картина мира, концепт, Родина, историческая память, поэтический текст, оценочность.*

Annotation: the article examines the linguistic representation of national and cultural worldview in Abdulla Oripov's poetry from anthropocentric and linguocultural perspectives. The concepts of homeland, mother, people, language, history, faith, and nature are interpreted as an interconnected conceptual field. The study identifies the roles of lexical-semantic selection, toponyms and historical names, evaluative nominations, metaphorical models, and forms of address in constructing a national worldview. The findings show that personal experience in Oripov's poetic discourse merges with collective memory, while the image of homeland develops from a territorial notion into a spiritual and axiological value.

Key words: *linguoculturology, national worldview, linguistic worldview, concept, homeland, historical memory, poetic text, evaluation.*

Badiiy matn millatning tarixiy tajribasi, hissiy xotirasi va qadriyatlar tizimini saqlaydigan murakkab semiotik makondir. Unda til birliklari faqat predmet yoki hodisani nomlamaydi, balki muayyan jamoaning dunyoni ko'rish, baholash va his etish usulini ham yuzaga chiqaradi. Shu sababli poetik nutqni lingvokulturologik o'rganish so'zning lug'aviy ma'nosidan tashqari uning madaniy assotsiatsiyasi, baholovchi quvvati, tarixiy xotirasi va matn ichidagi ramziy munosabatlarini aniqlashni talab qiladi [4; 5]. Abdulla Oripov she'riyati bunday tahlil uchun sermahsul material bo'lib, unda individual lirik kechinma milliy o'zlikni anglash bilan uzviy birlashadi.

Shoirning "O'zbekiston", "Men nechun sevaman O'zbekistonni", "Yurtim shamoli", "Qarshi qo'shig'i", "Ona tilimga", "O'zbek qomusi", "Turkiston bolalariga" singari asarlarida milliy-madaniy dunyoqarash tayyor shiorlar orqali emas, balki aniq makon, tarixiy nom, tabiat detali, qarindoshlik modeli va axloqiy baholarning o'zaro ta'siri orqali shakllanadi [1; 2].

Vatan bir tomondan tog', dala, shamol, tuproq, shahar va qishloq kabi ko'rinadigan belgilar bilan ifodalansa, ikkinchi tomondan xotira, vijdon, mas'uliyat, sadoqat va iftixor singari mavhum qadriyatlar bilan semantik aloqaga kirishadi. Natijada geografik makon ma'naviy makonga aylanadi.

Abdulla Oripov she'riyatidagi milliy dunyoqarashning markaziy tayanchi Vatan konseptidir. Shoir Vatan nomini ko'pincha bevosita O'zbekiston toponimi bilan ifodalaydi, biroq mazkur birlik kontekstda oddiy davlat nomi bo'lib qolmaydi. U xalqning tarixiy davomiyligi, ona tilining yashovchanligi, ajdodlar xotirasi va kelajak oldidagi mas'uliyatni birlashtiruvchi konseptual markaz vazifasini bajaradi. "O'zbekiston" va "Men nechun sevaman O'zbekistonni" matnlarida yurtning qadrini faqat tabiiy boylik yoki go'zallik bilan asoslash cheklanadi; mehrning ildizi mavjudlik, mansublik va taqdir birligiga borib taqaladi. Bu holat milliy o'zlikni foyda bilan emas, ontologik yaqinlik bilan belgilaydi.

Vatan konseptining muhim lisoniy belgisi qarindoshlik semantikasidir. Yurtga ona, farzand, bag'ir, yurak singari insoniy munosabat birliklari orqali murojaat qilinishi makonni shaxsiylashtiradi. Bunday antropomorfik modelda inson Vatan tashqarisida turgan kuzatuvchi emas, uning tarkibiy qismi sifatida namoyon bo'ladi. "Ona" leksemasining yurt, til va zamin bilan semantik yaqinlashuvi milliy madaniyatdagi onalikning yaratish, asrash, kechirish va avlodni birlashtirish ma'nolarini poetik maydonga olib kiradi. Natijada Vatanga sadoqat axloqiy majburiyatdan ham chuqurroq – farzandlik burchi darajasida talqin qilinadi.

Til konsepti milliy dunyoqarashni avloddan avlodga uzatuvchi asosiy vosita sifatida shakllanadi. "Ona tilimga" she'rida tilning "ona" aniqlovchisi bilan birikishi biologik qarindoshlik va madaniy merosni yagona modelga keltiradi. Ona tili orqali xalqning kulgisi, dardi, tarixiy sinovlari va orzusi davom etadi; shu bois tilga munosabat faqat kommunikativ qulaylik masalasi bo'lmay, ma'naviy sadoqat mezoniga aylanadi. Shoir tilning qadri haqida fikr yuritir ekan, uni millat mavjudligining tashqi belgisi emas, kollektiv xotiraning ichki mexanizmi sifatida talqin qiladi. Bu talqin lingvokulturologiyada til va madaniyatning ajralmasligi haqidagi qarashlarga mos keladi [8].

Xalq konsepti A.Oripov matnlarida mavhum ko'plik emas, umumiy taqdir va ma'naviy xulqqa ega subyekt sifatida gavdalanadi. "Xalq", "Turkiston bolalariga", "O'zbek qomusi" kabi asarlarda xalqni ulug'lovchi birliklar bilan birga uni ogohlantiruvchi, mas'uliyatga chaqiruvchi baholar ham mavjud. Demak, milliy iftixor biryozlama madh bilan cheklanmaydi; u o'zini tanqid qilish, tarixdan saboq olish va axloqiy mezonni saqlash

qobiliyatini ham qamrab oladi. Birinchi shaxs ko'plik shakllari, egalik qo'shimchalari va umumlashtiruvchi murojaatlar lirik "men"ni jamoaviy "biz"ga aylantirib, muallif bilan o'quvchi o'rtasida umumiy madaniy pozitsiya yaratadi.

Tarixiy xotira shoir dunyoqarashida antroponim va madaniy presedentlar orqali lisoniylashadi. Temur, Bobur, Alisher, Pahlavon Mahmud kabi nomlar muayyan shaxsni eslatish bilan birga jasorat, adolat, ilm, ijod, davlatlilik va ma'naviy kamol singari belgilarni ham faollashtiradi. Pretsedent nomning bunday ko'p qatlamli ma'nosi o'quvchining oldingi madaniy bilimiga tayanadi. Shoir tarixiy nomni bezak sifatida emas, hozirgi avlodning o'zini o'lchaydigan ma'naviy mezon sifatida qo'llaydi. Shuning uchun tarix retrospektiv manzara bo'lib qolmay, bugungi mas'uliyatni belgilovchi faol semantik kuchga aylanadi [9].

Milliy makon obrazi toponimlar va tabiat leksemalarining tizimli bog'lanishi orqali aniqlashadi. O'zbekiston, Qarshi, Turkiston, Buxoro kabi nomlar shamol, quyosh, tuproq, daryo, bog', dala va tog' birliklari bilan birikib, yurtning hissiy xaritasini yaratadi. Bu xaritada tabiat neytral fon emas: shamol xabar va sog'inch tashiydi, tuproq mansublikni anglatadi, quyosh hayot va adolatni uyg'otadi, daryo esa tarixiy davomiylikni ifodalaydi. Tabiiy predmetning insoniy tuyg'u bilan birikishi natijasida makon "yashaydigan" va lirik qahramon bilan muloqotga kirishadigan madaniy subyektga aylanadi.

E'tiqod konsepti milliy-madaniy dunyoqarashning axloqiy vertikalini hosil qiladi. Shoirning "Haj daftari" turkumida ibodat, savob, tavba, duo, qiyomat, diyonat singari birliklar diniy termin bo'lish bilan birga insonning o'zini nazorat qilishi va boshqalarga munosabatini baholovchi mezon vazifasini bajaradi [3]. Diniy leksika quruq didaktik hukmga aylanmaydi; u ona, ota, farzand, miskin, shoh va gado singari ijtimoiy obrazlar bilan tutashib, e'tiqodning amaliy-axloqiy mazmunini ochadi. Shu tariqa milliy dunyoqarash tarixiy, dunyoviy va ruhiy tajribaning uzviy birligi sifatida namoyon bo'ladi.

A.Oripov poetik nutqida baholovchi ziddiklar ham dunyoqarashni tartibga soladi. Vijdon va loqaydlik, adolat va zulm, sadoqat va xiyonat, ezgulik va hasad kabi qarama-qarshi qutblar shaxsning madaniy tanlovini aniq ko'rsatadi. Bunday antitezalar biror hodisani shunchaki tasvirlamaydi, balki o'quvchini

axloqiy pozitsiya egallashga undaydi. Ayniqsa, vijdon, diyonat, savob, or, burch leksemalarining takroriy qo'llanishi milliy shaxs modelini belgilaydi: haqiqiy inson o'z manfaatini jamoa, tarix va ma'naviy mezondan ustun qo'ymaydigan subyektdir.

Lisoniy dunyoqarashning yana bir belgisi murojaat va dialog shakllaridir. Shoir yurt, xalq, ona, tarixiy shaxs yoki mavhum tushunchaga ikkinchi shaxsda murojaat qilganda, tasvir muloqotga aylanadi. Undalma, ritorik so'roq va takrorlar o'quvchini tayyor xulosani qabul qiluvchi emas, ma'naviy savolga javob beruvchi ishtirokchi holatiga olib keladi. "Men" va "sen", "men" va "xalq", "bugun" va "ajdod" o'rtasidagi dialog milliy o'zlikning munosabatlarda shakllanishini ko'rsatadi. Shu jihatdan poetik sintaksis ham madaniy mazmun tashuvchi vositadir.

Abdulla Oripov she'riyatida milliy-madaniy dunyoqarashning lisoniy ifodasi Vatan, ona, til,

xalq, tarix, tabiat va e'tiqod konseptlarining o'zaro munosabatiga asoslanadi. Toponimlar, tarixiy antroponimlar, qarindoshlik nomlari, diniy-axloqiy leksika, baholovchizidliklar, murojaathamdametaforik modellar milliy olam manzarasini shakllantiruvchi asosiy vositalardir. Ular orqali geografik yurt ma'naviy makonga, shaxsiy tuyg'u kollektiv xotiraga, tarix esa bugungi mas'uliyat mezoniga aylanadi.

Shoir poetik tafakkurining o'ziga xosligi milliylikni tashqi bezak emas, matnning ma'no hosil qilish tamoyili sifatida namoyon etishidadir. A.Oripov she'riyatini korpus usullarida o'rganish, markaziy konseptlarning davrlar bo'yicha chastotasi va sintagmatik qurshovini aniqlash kelgusida mazkur xulosalarni statistik dalillar bilan chuqurlashtirishi mumkin. Bunday tadqiqot shoirning individual uslubi bilan o'zbek milliy lisoniy ongining umumiy modellari o'rtasidagi munosabatni yanada aniq ko'rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Орипов А. Сайланма: шеърлар, туркумлар ва дoston. – Тошкент: Шарқ, 1996.464-б.
2. Орипов А. Танланган асарлар: тўрт жилдлик. 1-жилд: Шеърлар ва дostonлар. – Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 2000. – 432 б.
3. Орипов А. Ҳаж дафтари. Ҳикмат садолари: эллик ҳадис. – Тошкент: Шарқ, 1992. – 64 б.
4. Маҳмудов Н. Тилнинг мукамал тадқиқи йўллари излаб... // Ўзбек тили ва адабиёти. – 2012. – № 5. – Б. 3–16.
5. Худойберганаева Д. Матннинг антропоцентриқ тадқиқи. – Тошкент: Фан, 2013. – 136 б.
6. Маслова В.А. Лингвокультурология. – Москва: Академия, 2001. – 208с.
7. Воробьев В.В. Лингвокультурология: теория и методы. – Москва: Изд-во РУДН, 1997. – 331 с.
8. A. Semantics, Culture, and Cognition: Universal Human Concepts in Culture-Specific Configurations. – New York: Oxford University Press, 1992. – 487 p.
9. Қосимов Я. Миллий бадиий тафаккур тараққиётининг етакчи тамойиллари: Абдулла Орипов шеърини хусусида // Ўзбек тили ва адабиёти. – 1997. – № 2.9–16-б.
10. Жабборов И. Абдулла Орипов шеърларида тарих туйғуси // Ўзбек тили ва адабиёти. – 2008. – № 2.60–62- б.
11. Абдулла Орипов: биобиблиография / тузувчилар Г. Раҳматуллаева, Х. Маматраимова; муҳаррир Д. Бегимқулов. – Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2011.208 б.

TILSHUNOSLIK

Ma'rufjon YO'LDOSHEV,
Filologiya fanlari doktori, professor
marufcany@gmail.com
ORCID: 0000-0001-5239-4804

LAQAY SHEVASINING EKOLINGVISTIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya: mazkur maqolada laqay shevasida uchraydigan tabiat, o'simlik va hayvonot dunyosi, yer-suv obyektlari, iqlim hodisalari, dehqonchilik va chorvachilik bilan bog'liq leksik birliklar tematik jihatdan tasniflanib, ularning leksik-semantik xususiyatlari tahlil qilindi. Shuningdek, mazkur birliklarda xalqning ekologik bilimi, an'anaviy turmush tarzi va madaniy tajribasining aks etishi ko'rsatib berildi. Maqolada globallashuv va urbanizatsiya sharoitida laqay shevasi ekologik leksikasini saqlash, hujjatlashtirish va raqamlashtirishning ahamiyati asoslanadi.

Kalit so'zlar: laqay shevasi, ekodialektologiya, ekologik leksika, ekodialektal birliklar, leksik-semantik tahlil, tematik tasnif, ekolingvistika, til ekologiyasi, raqamlashtirish.

Annotation: this article thematically classified lexical units related to nature, flora and fauna, land and water bodies, climatic phenomena, agriculture and animal husbandry in the Lakai dialect, and analyzed their lexical and semantic features. It also showed that these units reflect the ecological knowledge, traditional lifestyle and cultural experience of the people. The article substantiates the importance of preserving, documenting and digitizing the ecological vocabulary of the Lakai dialect in the conditions of globalization and urbanization.

Key words: lakai dialect, ecodialectology, ecological vocabulary, ecodialectal units, lexical and semantic analysis, thematic classification, ecolinguistics, language ecology, digitization

Manbalarda qayd qilinishicha, laqaylar o'zbek xalqining tarixiy-etnografik guruhlaridan biri bo'lib, asrlar davomida, asosan, O'zbekistonning Surxondaryo viloyati, Hisor tog' oldi hududlarida, qisman Qashqadaryo viloyati hamda Tojikistonning janubiy mintaqalarida yashab kelgan. Vikipediya ochiq ma'lumotlar platformasida bu haqda shunday ma'lumot keltirilgan: "Laqay (Loqay) – o'zbeklar tarkibiga kirgan elatlardan biri. Laqaylar, asosan, Buxoro xonligining Hisor va Baljuvon beklilari hududlarida, ayrim guruhleri hozirgi Surxondaryo viloyatining Denov, Tojikistonning Somoniyon, Kofarnihon, Hisor tumanlari, Xatlon viloyatining Qo'rg'ontepa va Ko'lob mintaqalarida muqim aholi sifatida istiqomat qilishadi. Ular Afg'onistonning Bag'lon va Balx viloyatlarida, Pokistonning Karochi shahri, Saudiya Arabistonidagi Makka, Madina, Jidda shaharlarida, Turkiyaning Antokiya, Istanbul mintaqalarida, Eronning Tehron viloyatidagi Qizil Hisorda, Sheroz, Zohidon, Kermon, Qazvin va Ho'rmuzgon viloyatlarida yashaydilar. Taxminiy ma'lumotga ko'ra, umumiy soni 500 ming kishidan ortiq. XX asr boshlarida Hisor bekligida laqaylar hisor laqaylari (esaxo'ja, bodroqli urug'lari), Baljuvon bekligida yashovchilarni baljuvon laqaylari (bayram, to'rtuvul urug'lari) (hozirgi Ko'lob laqaylari) deb atalgan. Bu urug'larning har biri, o'z navbatida, yana bir qancha kichik urug'larga bo'lingan. Laqaylar ham o'zbek xalqini tashkil etgan boshqa elatlar

singari hozirgi yashab turgan hududlarda shakllanib rivojlangan. Chorvachilik, yilqichilik bilan shug'ullanganlar. Laqay ot zoti va hisori qo'ylar Markaziy Osiyoda mashhur. Boy xo'jaliklarda 300-400, ayrimlarida 900-1000 yilqi bo'lgan. XIX asr oxirlarida o'troqlashish jarayonida dehqonchilik bilan shug'ullanishgan laqaylar o'ziga xos urf-odat va an'analarga ega. Laqay qizlari tikadigan mapremech, juk charig'ich, aynaxalta, kashta va boshqa shunga o'xshash milliy madaniyat namunalari mashhur. Ayniqsa, laqaylarda tikiladigan torlama va bostirma taqiyalar, ya'ni milliy bosh kiyimlar, o'ziga xos milliy madaniyat namunalari sifatida ajralib turadi." (<https://uz.wikipedia.org/wiki/Laqay>)

Tabiiy-geografik muhitning o'ziga xosligi, chorvachilik va dehqonchilikka asoslangan turmush tarzi, tog' va voha ekotizimlari bilan uzviy bog'liq hayot kechirish laqaylar tilida atrof-muhitga oid boy leksik qatlamning shakllanishiga zamin yaratgan. Laqay shevasi o'zbek tilining qipchoq lahjasi tarkibiga kiruvchi shevalardan biri sifatida qadimgi turkiy til xususiyatlarini o'zida saqlab qolgan. Ayniqsa, yilqichilik, chorvachilik, dehqonchilik, tog'-relyefi, suv manbalari, o'simlik va hayvonot dunyosi bilan bog'liq leksik birliklar shevaning eng sermahsul qatlamlaridan hisoblanadi. Bu birliklar laqay xalqining tabiat haqidagi ko'p asrlik kuzatuvlari, amaliy tajribasi va ekologik bilimlarini tilda mujassamlashtirgan.

Taniqli olim Nasriddin Nazarovning “Laqaylar: dialektologiya va frazeologiya” (Toshkent, 2010) nomli lugʻatida laqay shevasidagi otchilik, chorvachilik, yer-suv obyektlari, oʻsimliklar, tabiat hodisalari va anʻanaviy xoʻjalikka oid yuzlab leksik birliklar qayd etilgan. Bu materiallar laqay shevasining ekologik leksikasi boy va tizimli ekanini, uni ekodialektologiya nuqtayi nazaridan maxsus tadqiq etish imkoniyatini koʻrsatadi. Maqolada N.Nazarovning mazkur lugʻatidagi misollardan foydalanildi.

Taʼkidlash joizki, laqaylar Oʻzbekiston, Afgʻoniston, Qozogʻiston va Tojikistonning togʻli hududlarida, bir-biridan uzoq masofalarda yashaganliklari bois tillarida muayyan farqlar mavjud. Olimning taʼkidlashicha, “Hisor laqaylari bilan Baljuvon (bugungi Koʻlob) laqaylari orasida baʼzi tovushlarda bir oz farq qiladi. (...) baʼzi hududlardagi elatdoshlarimiz “o” tovushini “o” sifatida, “o” tovushini esa “a” sifatida talaffuz qilishadi.” Bundan tashqari, laqay shevasida tojik tilining taʼsiri ham sezilarli darajada yuksak. Olim buni shunday izohlaydi: “tojik millati bilan oʻzaro birgalikda yaxshi qoʻshnichilik hamda oʻzaro doʻstlik va birodarlik asosida yashayotganligi hamda bunday hamjihatlik natijasida oʻzaro madaniy va maʼnaviy qirralar konvergentsiyasi faol koʻzga tashlanadi. Shunday maʼnaviy-madaniy konvergentsiyalar hosilasi sifatida tojik tilidagi dugʻoba (*doğaba, doğabi*), obxoʻrak (*avxörek*), xushomad (*xöşemet*), hamsoya (*hamsaya*), xushrui (*xöşirey*) va hokazo, oʻzbek tilidan tojik tiliga oylik, qaysingil (*qaynisiñil*), aqsaqal, savçı, buz-bala (*bözbala*), qalin (kelinga beriladigan qalin), argʻish (*irğış soʻzining oʻzgargan shakli*), jonvar (*januvar*), qirgʻin, irtish (*marhumning janoza oʻqilishidan oldin mayitning ustiga yigʻilgan mato va pullarni ishtirokchilar orasida mavqeiga qarab taqsimlash, jirtish*), qishloq (*ilgari qish mavsumida qoʻniladigan joy*), hayda (*haydovga yuradigan jonli mol*) va hokazo soʻzlari muomala tillarida faol qoʻllanilmoqda.” (Nazarov N. Oʻsha manba, 4-b.) Biz ushbu maqolada laqay shevasida uchraydigan tabiat, oʻsimlik va hayvonot dunyosi, yer-suv obyektlari, iqlim hodisalari, dehqonchilik va chorvachilik bilan bogʻliq leksik birliklar masalalariga eʼtibor qaratish bilan cheklandik.

Maʼlumki, har bir dialekt muayyan tarixiy, ijtimoiy va tabiiy muhit taʼsirida shakllanadi va taraqqiy etadi. Laqay shevasi ham bundan mustasno emas. Soʻnggi oʻn yilliklarda globallashuv, urbanizatsiya, ijtimoiy mobillik va anʻanaviy turmush tarzining oʻzgarishi natijasida laqay shevasidagi koʻplab ekologik mazmunga ega leksik birliklar boshqa shevalarda yuz berayotgani kabi faol qoʻllanish doirasini yoʻqotib bormoqda. Bu holat ularni yigʻish, tasniflash, ilmiy tahlil qilish va raqamli shaklda saqlash zaruratini yanada kuchaytiradi.

Bugungi kunda dunyo tilshunosligida ekodialektologiya deb ataluvchi zamonaviy ilmiy yoʻnalish paydo boʻldi va shakllanib bormoqda. Bu soha muayyan hududning

tabiiy muhiti, ekologik sharoiti va aholining atrof-muhit bilan oʻzaro munosabatining til tizimiga taʼsirini oʻrganadi. Ushbu yoʻnalishda shevalar tarkibida saqlanib kelayotgan tabiatga oid nomlar, oʻsimlik va hayvonot dunyosiga tegishli atamalar, gidronimlar, toponimlar, iqlim va relyefni ifodalovchi leksik birliklar hamda ularning hududiy xususiyatlari tadqiq etiladi. Boshqacha aytganda, mazkur yoʻnalishda til xalqning ekologik tajribasi, madaniy xotirasi va anʻanaviy bilimlarini saqlovchi tizim sifatida qaralmoqda. Shu nuqtai nazardan ekodialektologiya tabiat va til oʻrtasidagi oʻzaro taʼsirni, shuningdek, ekologik oʻzgarishlar natijasida dialektlarda yuz berayotgan leksik va semantik transformatsiyalarni aniqlash imkonini bermoqda.

Soʻnggi yillarda globallashuv, urbanizatsiya, migratsiya va iqlim oʻzgarishi kabi omillar mahalliy shevalarning leksik tarkibiga sezilarli taʼsir koʻrsatayotgani haqida mutaxassislar muntazam xavotir bildirib kelayotir. Darhaqiqat, ayrim ekologik atamalar faol isteʼmoldan chiqib bormoqda, ularning oʻrnini esa adabiy til birliklari yoki umumisteʼmoldagi nomlar egallamoqda. Masalan, laqay shevasida yilqichilikka oid **aygʻir at**, **salt at**, **qarajal**, **qarajörğa** kabi maxsus nomlar kekxa avlod nutqida saqlangan boʻlsa-da, yoshlar nutqida koʻproq umumiy **ot** leksemasi qoʻllanilmoqda. Bu holat dialektning ekologik leksikasida ixtisoslashgan nomlarning asta-sekin nafaol qatlama oʻtayotganini koʻrsatadi. Ekodialektologiyani yana bir muhim jihati shundaki, u til merosini muhofaza qilishning zamonaviy usullari bilan ham uzviy bogʻliq. Xususan, dialekt korpuslarini yaratish, elektron lugʻatlar tuzish, geoaxborot texnologiyalari yordamida dialekt xaritalarini shakllantirish hamda sunʼiy intellekt asosida sheva materiallarini tahlil qilish ushbu sohaning istiqbolli yoʻnalishlaridan hisoblanadi. Bu esa shevaga xos birliklarni saqlash, ularni ilmiy jihatdan tizimlashtirish va kelgusi avlodlarga yetkazish imkonini yaratadi.

Aytish lozimki, oʻzbek shevalarida ekologik leksika xalqning tabiat haqidagi koʻp asrlik kuzatishlari, mehnat faoliyati va yashash muhiti bilan uzviy bogʻliq holda shakllangan. Bu leksik qatlam muayyan hududning tabiiy-geografik xususiyatlarini, iqlim sharoitini, oʻsimlik va hayvonot dunyosini, suv resurslari hamda yer tuzilishini aks ettiruvchi til birliklarini qamrab oladi. Shu jihatdan ekologik leksika nafaqat til tarixi, balki xalqning ekologik tafakkuri va madaniy merosini oʻrganishda ham muhim manba hisoblanadi.

Ekologik leksikaning asosiy qismini **oʻsimlik nomlari** tashkil etadi. Hududlarda bir xil oʻsimlikning turlicha nomlanishi yoki muayyan hududga xos **fitonimlarning** qoʻllanishi dialektlarning leksik boyligini koʻrsatadi. Ayniqsa, togʻli, choʻl va voha hududlarida oʻsadigan mahalliy oʻsimliklar nomlari shevalarda yaxshi saqlangan. Bu nomlar koʻpincha oʻsimlikning tashqi belgisi, oʻsish muhiti yoki amaliy qoʻllanishi

bilan bog'liq holda yuzaga kelgan. **Ajik** – tomiri shifobaxsh o'simlik. *Ajikti dutetseñ, ziyan-zahmet qaçadi!* **Andiz** – guli sariq, rangi ko'k dorivor o'simlik bo'lib, ilgari laqaylarda otning emlashi, issig'i chiqishi, qorin og'rishi kabi kasalliklarini andizni chaynatish yoki yedirish orqali davolaganlar. *Andiz avruvğa ajel, piçisini çayib içseñ, avruviñ sen kör, men kör böp ketedi.* **Qisirek** – tog'larda bodom yoki pista daraxtiga chirmashib o'sadigan o'simlik. Aytishlaricha, ushbu o'simlikni qaynatib suvini ichgan ayol homilador bo'lmas emish. Aytish lozimki, shu kabi o'simlik izohlarini yetarli deb bo'lmaydi. Chunki bunday ta'riflar juda ko'p o'simliklar uchun to'g'ri kelaveradi. Shuning uchun ham mahalliy fitonimlarni izohlashda ularning ilmiy nomini ham keltirishga ahamiyat berish lozim. Masalan, **Andiz** (*Inula helenium* L.) – Asteraceae (murakkabguldoshlar) oilasiga mansub ko'p yillik dorivor o'simlik. Shunda ularni tasnif va kodlash jarayonida chalkashlik yuz bermaydi. Mumkin bo'lsa, rasmlari bilan lug'atlarda berib borish kerak. (Qarang, ilova 1-rasm) Bugungi kunda ularni hujjatlashtirish, mahalliy nomlari bilan birga lug'atlarda aks ettirish, tegishli korpuslarda qayd etish va raqamlashtirish muhim hisoblanadi.

Hayvonot olamiga oid leksika ham ekologik dialektologiyaning muhim tadqiqot obyekti hisoblanadi. Yovvoyi hayvonlar, qushlar, baliqlar, hasharotlar va chorva mollariga oid mahalliy nomlar turli shevalarda o'ziga xos leksik variantlarda uchraydi. Bu nomlar orqali muayyan hududning faunasi, aholining turmush tarzi va xo'jalik faoliyati haqida muhim ma'lumotlar olish mumkin. Masalan, yangi tug'ilgan buzoqchaga emishni o'rgatish jarayoniga laqaylar **avuzlanturuv** deyishadi. *Baytal tuvipti, ağılğa kirip qulindi avuzlantir.* Yoki quyidagi misollar ham shu mavzu doirasida shakllangan ekodialektal birliklar sanaladi: **Bejal** – 1. Sho'x, tinmas. Hamma hayvonlarning kuchliroq, mahkamroq, pishiqrog'i. *Seniñ bu bejal balan tekti-qöydi bilmeydi.* 2. Yolsiz ot yoki eshak. *Bejal atıñdı jem berib bağabermey, ulaqa sal!* **Böçalav** – urg'ochi hayvonlarning tug'ish oldidagi holati, to'lg'oq tutishi. *Qari qara qöyiñ böçalaptı, takit böçar tuvadi.* **Javur** – biror narsaning, asosan, egarning yoki to'qimning botib ketishidan ishchi hayvonning badanida paydo bo'lgan yara. *Jilqiniñ töşige töşayıl batıptı şekilde, javur böptı.* **Jandar** – yirtqich hayvon, bo'ri. *Qötanğa qamalğan jandar qaçsa, qöradagı qöyiñniñ şöri quriydi!* **lynek, inek** – sigir. *lynekti savsañ sav, savmasañ buzavuni qöşib al!* **Kuşen** – ishchi hayvonlarni arava yoki qo'shga qo'shish uchun bo'yniga solinadigan aylana asbob. *Babañniñ arabasiman kuşenini apkelip atqa qöş, tiyirmanğa barip keleyik!* **Töppas** – gavdali semiz hayvon, qo'tos. *Töppasday böp jölabıñdı juvalmaysan, yana aqileklik qilasan!* **Kanşirik** – mol no'xtasining burun ustida turuvchi qismi. *Nöxtanıñ kanşirigini milayim qip tikmesem, buzavimning burnini qiyip taylaydi!*

Ekologik leksikaning yana bir muhim qatlamini **gidronimlar** va suv bilan bog'liq atamalar tashkil etadi.

Buloq, ariq, jilg'a, soy, ko'l, botqoq, quduq kabi tabiiy obyektlarning mahalliy nomlari hududning geografik xususiyatlarini aks ettiradi. Ayrim shevalarda bir xil suv obyekti ifodalash uchun adabiy tildan farq qiluvchi leksemalar qo'llanadi. Bu holat lingvogeografik tadqiqotlarda muhim manba vazifasini o'taydi. Laqay shevasida ham suv bilan bog'liq ko'plab atamalar mavjud. **Vöqariq, öqariq** – ekinni sug'orish uchun bosh ariqdan tortilgan yo'g'on to'g'ri, tik ariq. *Vöqarixtan suv içme, suvi lay!* **Javzek** – kichik ariqcha. *Hayatañdı suvğarğalı minerden bir javzek amasañ, suvğaralmaysan.* **Iyirim, iyirimli** – oqar suvning eng chuqur aylana joyi, girdob. *Dayraniñ gurum jayi iyirim böladi. Iyirimde çömilma, tartip ketedi! Kalleñ iyirimli eken, eki xatin alasama, nime bala?!*

Shuningdek, **iqlim va ob-havoga oid atamalar** ham ekologik leksikaning ajralmas qismi hisoblanadi. Shamol turlari, yog'ingarchilik, qor, tuman, sovuq va issiq havo holatlarini ifodalovchi mahalliy birliklar tabiatning uzoq yillik kuzatuvlari asosida shakllangan. Bunday leksik birliklar xalq meteorologiyasiga oid bilimlarning tildagi ifodasi sifatida alohida ahamiyatga ega. Masalan, **Alağuyın, çanğıt** – kuchli chang-to'zon bilan keladigan shamol. *Alağuyın şamal esib, Qöşquduqa jetkinçe tileşkeniñ ustide közimizdi açalmadıq.* **la** – shamol tegmaydigan diqqinafas joy. *laqa töşençi samaçar, taldıñ astığa sal, şamalda jadirap vötirayıq.*

Umuman olganda, barcha o'zbek shevalaridagi ekologik leksika tabiat, inson va jamiyat o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni o'zida mujassam etgan boy lisoniy qatlam hisoblanadi. Uni tizimli o'rganish dialektologiya taraqqiyotiga xizmat qilish bilan birga ekolingvistika, etnolingvistika va madaniy merosni saqlash nuqtayi nazaridan ham muhim ilmiy ahamiyatga ega. Shu bois sheva birliklarini to'plash, tekshirish, tasniflash va saqlash yo'llarini muntazam takomillashtirib borish kerak. Bugungi kunda bunday birliklarni saqlashning eng samarali yo'llaridan biri elektron dialekt korpusini yaratish hisoblanadi. Bunday korpusga ekologik mazmunga ega leksik birliklar, ularning fonetik variantlari, ma'nolari, qo'llanish misollari va audioyozuvlar kiritilishi mumkin. Bu dialektologik tadqiqotlar uchungina emas, balki til tarixi, etnolingvistika va ekolingvistika sohalaridagi izlanishlar uchun ham muhim manba vazifasini o'taydi. Ekologik leksikani raqamlashtirishda elektron lug'atlarni yaratish ham dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi. Bunday lug'atlarda har bir leksemaga uning adabiy tildagi muqobili, etimologiyasi, semantik xususiyatlari, qo'llanish hududi va etnomadaniy izohi berilishi maqsadga muvofiq. Masalan, laqay shevasida uchraydigan o'simlik nomlari (fitonimlar), hayvon nomlari (zoonimlar), suv inshootlari nomlari (gidronimlar), yer tuzilishi bilan

bog'liq nomlar (oronimlar), ob-havo va iqlim bilan bog'liq nomlar (meteonimlar), dehqonchilik va ekin-tikin nomlari (agronimlar), chorchachilikka oid atamalar alohida tematik guruhlar asosida tizimlashtirilishi mumkin. Shuni alohida ta'kidlash lozimki, gidronim va oronim kabi atamalar onomastikada atoqli nomlar (masalan, Amudaryo, Hisor tog'i) uchun qo'llanadi. Shevada buloq, soy, tog', qir kabi ko'plab turdosh otlar ham borki, ularni gidrologik leksika, orografik leksika kabi atamalar ostida umumlashtirish lozim bo'ladi.

Bugungi kunni sun'iy intellekt texnologiyalarisiz tasavvur eta olmaymiz. Tabiiy ravishda sun'iy intellekt texnologiyalari dialektologik tadqiqotlarda ham yangi imkoniyatlarni yaratmoqda. Avtomatik matn tahlili, nutqni tanish, dialekt birliklarini aniqlash va mavzuiy tasniflash kabi usullar katta hajmdagi sheva materiallarini qisqa vaqt ichida qayta ishlash imkonini bermog'da. Bu esa ekologik leksikani tizimlashtirish va tahlil qilish samaradorligini oshirishi tabiiy hol.

Laqay shevasi ekologik leksikasini saqlashda mahalliy aholi, ayniqsa, keksa avlod vakillari ishtirokida ekspeditsiyalar o'tkazish, og'zaki nutq namunalari audio va video shaklda yozib olish, xalq tabobati, chorchachilik, dehqonchilik va tabiat bilan bog'liq an'anaviy bilimlarni hujjatlashtirish ham muhim ahamiyat kasb etadi. Bunday materiallar keyinchalik elektron arxivlar va ochiq ilmiy platformalarga joylashtirilishi mumkin.

Xulosa qilib aytganda, insonni o'rab turgan tabiiy muhit, landshaft, relyef, iqlim hodisalari, o'simliklar va hayvonot olami bilan bog'liq birliklar ekologik leksik qatlamni tashkil etadi. Laqay shevasidagi bunday birliklar shevaga oid tadqiqotlar rivoji uchun xizmat qilish bilan birga etnografiya, ekologiya, madaniyatshunoslik va nomoddiy madaniy merosni o'rganish uchun ham muhim manba hisoblanadi. Ularni kompleks o'rganish, tizimlashtirish va raqamlashtirish o'zbek dialektologiyasining yangi yo'nalishlarini rivojlantirishga, shuningdek, milliy til merosini asrab-avaylashga munosib hissa qo'shadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

- Enazarov T. O'zbek dialektologiyasidan amaliyot. – Toshkent, 1995.
 Enazarov T.J. Nomshunoslik masalalari. – Toshkent, 2010.
 Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining etimologik lug'ati. – T., 2000.
 Shafaqov X. Ko'lob o'zbeklari. – Dushanbe: Nafosat, 2006.
 Yuldashev M., Yuldasheva Z. Buvayda shevasidan ixcham lug'at. – Toshkent: Tubo, 2023.
 Кармышева Б.Х. Узбеки-локайсы южного Таджикистана. – Сталинабад. 1954.
 Назаров Н. Лақайлар: диалектология ва фразеология. – Тошкент, 2010.
 Раҳматуллаев Ш. Фразеологик бирликларнинг асосий маъно турлари. – Т., 1955.
 Решетов В. Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек диалектологияси. – Т., 1962.
 Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. – М., 1974–1989.
 Ўзбек халқ шевалари луғати. Масъул муҳаррир Ш.Ш.Шоабдурахмонов. – Тошкент: Фан, 1971.
 Ҳайдаров Н. Лақайим (шеърлар). – Душанбе: Нафосат, 2007.
 Vikipediya ochiq elektron platforma. <https://uz.wikipedia.org/wiki/Laqay>

Ilova 1-rasm. Andiz.

Dildora TOSHEVA,

Osiyo xalqaro universiteti O'zbek va rus filologiyasi kafedrasida dotsenti,
 filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
ms.dildora07.88@gmail.com

QARINDOSH VA QARINDOSH BO'LMAGAN TILLAR PAREMIOLOGIK FONDIDA KOGNITIV FREYMLAR (O'zbek, turk va ingliz tillari misolida)

Annotatsiya: mazkur maqolada genetik jihatdan qarindosh o'zbek va turk hamda qarindosh bo'lmagan ingliz tillari paremiologik fondida kognitiv freymlarning shakllanishi va verbalizatsiyasi qiyosiy-kognitiv aspektida tadqiq etiladi. Tadqiqot kognitiv lingvistika, freym semantikasi va paremiologiya kesishmasidagi yondashuvlarga asoslanadi. O'zbek, turk va ingliz tillaridagi mazmunan muqobil paremlar misolida *“harakat–natija”*, *“vaqt–mas’uliyat”*, *“ijtimoiy muhit–xarakter”* kabi kognitiv modellar tahlil qilinib, freymning invariant strukturasi hamda uning milliy-madaniy verbalizatsiyasi aniqlanadi. Natijalar umumiy kognitiv modellar uchala tilda mushtarak namoyon bo'lishini, biroq ularning freym elementlari va obrazli ifodasi milliy-madaniy tajriba bilan belgilanishini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: *kognitiv lingvistika, freym semantikasi, kognitiv freym, paremiologiya, maqol, konsept, slot, kognitiv model, o'zbek tili, turk tili, ingliz tili, qiyosiy tahlil, universal va etnomadaniy xususiyatlar.*

Аннотация: в данной статье в сравнительно-когнитивном аспекте исследуются формирование и вербализация когнитивных фреймов в паремиологическом фонде генетически родственных узбекского и турецкого, а также неродственного английского языков. Исследование опирается на междисциплинарный подход на стыке когнитивной лингвистики, фреймовой семантики и паремиологии. На примере семантически эквивалентных паремий узбекского, турецкого и английского языков анализируются такие когнитивные модели, как «действие–результат», «время–ответственность», «социальная среда–характер», и выявляются инвариантная структура фрейма, а также его национально-культурная вербализация. Результаты показывают, что общие когнитивные модели проявляются общностью во всех трех языках, однако слоты фрейма и их образная репрезентация обусловлены национально-культурным опытом.

Ключевые слова: *когнитивная лингвистика, фреймовая семантика, когнитивный фрейм, паремиология, пословица, концепт, слот, когнитивная модель, узбекский язык, турецкий язык, английский язык, сопоставительный анализ, универсальные и этнокультурные особенности.*

Annotation: this article investigates the formation and verbalization of cognitive frames within the paremiological stock of genetically related Uzbek and Turkish, as well as unrelated English languages, using a comparative-cognitive approach. The research is grounded in intersecting frameworks of cognitive linguistics, frame semantics, and paremiology. By analyzing content-equivalent paremias in Uzbek, Turkish, and English, cognitive models such as “action–result,” “time–responsibility,” and “social environment–character” are examined to identify the invariant structure of the frame and its ethno-cultural verbalization. The findings demonstrate that while general cognitive models are expressed universally across all three languages, their frame slots and figurative representations are shaped by distinct national and cultural experiences.

Key words: *cognitive linguistics, frame semantics, cognitive frame, paremiology, proverb, concept, slot, cognitive model, Uzbek language, Turkish language, English language, comparative analysis, universal and ethnocultural features.*

Til insonning borliqni idrok etishi, kategoriyalashtirishi va konseptualashtirish jarayonlarini verbal shaklda ifodalovchi asosiy vositalardan biridir. Ayniqsa, paremlar xalqning

uzoq tarixiy tajribasi, ijtimoiy munosabatlari, axloqiy qarashlari va kundalik hayot haqidagi umumlashtirilgan xulosalarini ixcham lisoniy shaklda mujassamlashtiradi. Shu sababli maqollarni faqat

strukturaviy yoki semantik birlik sifatida emas, balki muayyan bilim va tajriba tuzilmasini faollashtiruvchi kognitiv birlik sifatida o'rganish zamonaviy tilshunoslikning dolzarb yo'nalishlaridan biridir.

Kognitiv lingvistika doirasida bunday yondashuv til birliklari ortida turgan konseptual tuzilmalarni aniqlashga imkon beradi. Xususan, freym nazariyasi muayyan so'z, birikma yoki matnni anglash jarayonida faollashadigan o'zaro bog'langan bilimlar tizimini modellashtirish uchun muhim nazariy vosita hisoblanadi. Freym tushunchasi dastlab bilimlarni strukturaviy tarzda ifodalashga qaratilgan sun'iy intellekt va kognitiv fanlar doirasida M. Minsky tomonidan ishlab chiqilgan. Minsky freymni stereotipik vaziyat yoki obyekt haqidagi bilimlarni tashkil etuvchi tuzilma sifatida tavsiflaydi¹.

Keyinchalik Ch. Fillmore freym tushunchasini lingvistik semantika bilan bog'lab, freym semantikasining nazariy asoslarini ishlab chiqdi. Fillmore talqinida freym – bir-biri bilan konseptual jihatdan bog'langan tushunchalar tizimi bo'lib, muayyan birlikni anglash uning ortidagi butun konseptual strukturani bilishni talab qiladi².

Paremiologiyani kognitiv lingvistika nuqtayi nazaridan o'rganish esa maqollardagi universal tajriba va madaniyatga xos konseptualizatsiyani birgalikda tahlil qilish imkonini beradi. Qiyosiy tadqiqotlarda kognitiv yondashuv aynan universal va til-madaniyatga xos jihatlarni bir-biridan ajratish uchun samarali metodologik asos sifatida qaralmoqda.

Mazkur maqolaning maqsadi o'zbek, turk va ingliz tillari paremiologik fondida ifodalangan mazmunan muqobil maqollar asosida kognitiv freymning umumiy va til-madaniyatga xos xususiyatlarini aniqlashdan iborat.

"Freym" atamasi dastlab bilimlarni tashkil etish va tasvirlash masalalari bilan bog'liq holda qo'llangan. Minsky nazariyasida freym stereotipik vaziyat yoki obyekt haqidagi bilimlarni bir butun strukturaga birlashtiruvchi model sifatida talqin qilinadi. Bunday strukturada vaziyatning kutiladigan elementlari va ularning o'zaro munosabatlari mavjud bo'ladi.

Lingvistik nuqtayi nazardan freym tushunchasining rivojlanishi Ch. Fillmore nomi bilan bevosita bog'liq. Uning freym semantikasi nazariyasida so'z ma'nosi alohida va izolyatsiyalangan birlik sifatida emas, balki muayyan tajriba yoki vaziyatni tashkil etuvchi konseptual tizim bilan munosabatda izohlanadi³.

Freym tarkibidagi asosiy elementlar slotlar deb yuritiladi. Slotlar freymning muayyan pozitsiyalarini ifodalaydi; ularni konkret lisoniy yoki konseptual mazmun bilan to'ldiruvchi birliklar esa freymning mazmuniy konkretlashuvini ta'minlaydi. Masalan, *mehnat–natija* freymi quyidagi strukturaga ega bo'lishi mumkin: *Subyekt → Harakat → Vaqt/Resurs → Natija → Baho*. Bu modelning ayrim komponentlari turli tillarda turlicha verbalizatsiya qilinishi mumkin. Demak, freymning mavjudligi bilan uning lisoniy ifodasi aynan bir narsa emas. Bir xil kognitiv model turli tillarda turli obraz, metafora, grammatik qurilma yoki leksik vositalar yordamida ifodalanishi mumkin.

Shu jihatdan tadqiqotda uchta tushunchani farqlash muhim: freym – bilim va tajribaning umumiy konseptual strukturasi; slot – ushbu strukturaning tarkibiy pozitsiyasi; verbalizator – slotni konkret tilda ifodalovchi lisoniy birlik. Bundan tashqari, ssenariy freym bilan bog'liq, ammo undan farqli tushunchadir. Freym vaziyatning tarkibiy tuzilishini ifodalasa, ssenariy ushbu vaziyatdagi hodisalarning odatiy ketma-ketligini ko'rsatadi. Masalan: *mehnat* freymi: *subyekt + ish + vaqt + natija*. Mehnat ssenariysi: *rejalashtirish → ishni bajarish → natijani olish*. Shu farqlash maqollarni kognitiv tahlil qilishda metodologik aniqlikni ta'minlaydi.

Mehnat va vaqt freymi inson faoliyatining vaqt bilan munosabatini, ishni o'z vaqtida bajarish va kechiktirish oqibatlarini konseptuallashtiradi. Invariant model:

[Vaqt] + [Faoliyat] → [Kechiktirish/kechiktirmaslik] → [Natija]. O'zbek tilida: "Bugungi ishni ertaga qo'yma." Turk tilida: "Bugünün işini yarına bırakma." Ingliz tilida: "Never leave that till tomorrow which you can do today." Uchala maqolda ham bugun-ertaga vaqt oppozitsiyasi muhim kognitiv komponent sifatida namoyon bo'ladi.

Sabab-oqibat va javobgarlik freymi insonning o'z xatti-harakati natijasida yuzaga kelgan holat uchun javobgarligi va sodir bo'lgan voqeadan keyingi afsuslanishning samarasizligini konseptuallashtiradi. Invariant model: *[Shaxsiy harakat] → [Salbiy natija] → [Afsus] → [Natijani o'zgartirib bo'lmasligi]*. O'zbek tilida: "O'zi yiqilgan ko'z yosh qilmas." Turk tilida: "Kendi düşen ağlamaz." Ingliz tilida: "It is no use crying over spilt milk." O'zbek va turk tillaridagi maqollarda subyektning o'zi sabab bo'lgan holat va uning emotsional munosabati bevosita ifodalanadi:

o'zi yiqildi → *yig'lamas*; *kendi düştü* → *ağlamaz*. Ingliz tilida esa ayni konseptual mazmun boshqa obraz orqali ifodalanadi: *sutning to'kilishi* → *uni qaytarib bo'lmazligi* → *afsuslanishning foydasizligi*. Bu holat kognitiv freymning o'zi bilan uning obrazli verbalizatsiyasi o'rtasidagi farqni yaqqol ko'rsatadi. Demak, mazkur uchala parema uchun umumiy konseptual asos: *"Qaytarib bo'lmaydigan salbiy natija yuzasidan ortiqcha afsuslanish samarasiz."* Ammo bu umumiy model turli madaniy tajribaga xos obrazlar orqali ifodalanagan.

Uchinchi, *ijtimoiy muhit va shaxs* freymi shaxsning xarakteri va xulq-atvori u mansub bo'lgan ijtimoiy muhit bilan bog'liqligini konseptuallashtiradi. Invariant model: *[Shaxs] + [Ijtimoiy muhit] → [Ta'sir] → [Xarakter/xulq]*. O'zbek tilida: *"Qovun qovundan rang oladi."* Turk tilida: *"Üzüm üzüme baka baka kararır."* Ingliz tilida: *"A man is known by the company he keeps."*

Tadqiqot davomida ajratilgan mehnat va vaqt, sabab-oqibat va javobgarlik, ijtimoiy muhit va shaxs

freymilari turli tillarda mazmunan yaqin konseptual modellar mavjudligini ko'rsatdi. Biroq ularning lisoniy ifodasi barcha tillarda bir xil emas. Umumiy konseptual model turli tillarda turlicha leksik, grammatik va metaforik vositalar orqali konkretlashadi. Shu nuqtayi nazardan, maqollardagi o'xshashlikni faqat genetik qarindoshlik bilan izohlash yetarli emas. O'zbek va turk tillaridagi yaqinlikda qarindoshlik bilan bir qatorda umumiy tarixiy-madaniy tajriba va uzoq muddatli til-madaniyat aloqalarining ham roli mavjud. Ingliz tili materiallari esa qarindosh bo'lmagan til sifatida ayni konseptual mazmunning boshqa obraz va verbalizatsiya vositalari yordamida ifodalanishini ko'rsatadi. Demak, paremiologik freymning invariant qismi umumiy insoniy tajribaga, uning slotlarining konkret to'ldirilishi esa til, madaniyat, tarixiy tajriba va kommunikativ an'analarga bog'liq. Shu jihatdan kognitiv freym nazariyasi universal va etnomadaniy komponentlarning o'zaro munosabatini aniqlash uchun samarali metodologik vosita bo'lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Aksoy O. A. Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü. Cilt 1: Atasözleri Sözlüğü. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1998. – 502 s.
2. Belkhir S. Proverbs Within Cognitive Linguistics: State of the Art. – Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2024. – 286 p.
3. Buljan G., Gradečak-Erdeljić T. Where cognitive linguistics meets paremiology: A cognitive-contrastive view of selected English and Croatian proverbs // Explorations in English Language and Linguistics. – 2013. – Vol. 1, № 1. – P. 63–83.
4. Fillmore Ch. J. Scenes-and-frames semantics // Linguistic Structures Processing / Ed. by A. Zampolli. – Amsterdam: North-Holland, 1977. – P. 55–81.
5. Fillmore Ch. J. Frame Semantics // Linguistics in the Morning Calm / Ed. by The Linguistic Society of Korea. – Seoul: Hanshin Publishing Company, 1982. – P. 111–137.
6. Fillmore Ch. J., Johnson C. R., Petruck M. R. L. Background to FrameNet // International Journal of Lexicography. – 2003. – Vol. 16, № 3. – P. 235–250.
7. Kövecses Z. Metaphor: A Practical Introduction. 2nd edition. – Oxford: Oxford University Press, 2010. – 375 p.
8. Mahmudov N. Tilning mukammal tadqiqi masalalari (Kognitiv va lingvokulturolojik yo'nalishlar) // O'zbek tili va adabiyoti. – Toshkent, 2017. – № 3. 3–12-b.
9. Mardanova G. A cognitive approach to the study of paremiology // Miasto Pamięć i Przyszłość. – 2024. – Vol. 55. – P. 128–135.
10. Minsky M. A Framework for Representing Knowledge // The Psychology of Computer Vision / Ed. by P. H. Winston. – New York: McGraw-Hill, 1975. – P. 211–277.
11. Safarov Sh. Kognitiv tilshunoslik. – Samarqand: Sangzor, 2006. 92-b.
12. Taylor J. R. Linguistic Categorization. 3rd edition. – Oxford: Oxford University Press, 2003. – 308 p.

Xaydar XAMDAMOV,

Axborot texnologiyalari va menejment universiteti

Filologiya kafedrası dotsenti v.b., filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori.

hamdamovhaydar@gmail.com

ORCID: 0009-0009-3225-763X

O'ZBEK BADIY MATNIDA KO'NGIL, YURAK VA QALB TAYANCH BIRLIKLARINING KOLLOKATSION PROFILI VA LINGVOMADANIY TALQINI

Annotatsiya: maqolada o'zbek lisoniy manzarasida insonning ichki dunyosini ifodalovchi ko'ngil, yurak va qalb birliklarining badiiy matndagi kollokatsion profili o'rganiladi. Maqola materiali sakkiz adibning o'n bir to'liq nasriy asaridan tuzilgan, 610 707 tahliliy birlikni qamrab olgan elektron korpusdan olindi. Tayanch birliklarning fonetik-grafik va grammatik shakllari lemma-oilaga birlashtirilib, ularning chastotasi, yuzaki shakllari, asarlararo qamrovi hamda ikki so'zlik chap-o'ng qurshovi tekshirildi.

Kalit so'zlar: ko'ngil, yurak, qalb, kollokatsion profil, lingvomadaniyat, konsept, korpus tahlili, semantik maydon, badiiy matn.

Аннотация: в статье исследуется коллокационный профиль единиц сердца, души и разума, представляющих внутренний мир человека в узбекском языковом ландшафте, в литературном тексте. Материал для статьи был взят из электронного корпуса, состоящего из одиннадцати полных прозаических произведений восьми авторов, охватывающего 610 707 аналитических единиц. Фонетико-графические и грамматические формы основных единиц были объединены в леммовую семью, и были изучены их частотность, поверхностные формы, межтекстовое покрытие и лево-правое обрамление двух слов.

Ключевые слова: сердце, душа, коллокационный профиль, лингвистическая культура, концепция, корпусный анализ, семантическое поле, литературный текст.

Annotation: this article examines the collocation profile of the units heart, soul, and mind, representing the inner world of a person in the Uzbek linguistic landscape, in literary texts. The material for the article was drawn from an electronic corpus consisting of eleven complete prose works by eight authors, encompassing 610,707 analytical units. The phonetic, graphic, and grammatical forms of the basic units were grouped into a lemma family, and their frequency, surface forms, intertextual coverage, and left-right framing of two words were analyzed.

Key words: heart, soul, collocation profile, linguistic culture, concept, corpus analysis, semantic field, literary text.

Kirish (Introduction). Har bir til insonning ichki olamini o'ziga xos birliklar orqali nomlaydi. Bu birliklar lug'atda bir-biriga yaqin izohlanishi mumkin, biroq ularning nutqdagi qurshovi, baholash imkoniyati va madaniy xotirasi bir xil bo'lmaydi. O'zbek tilidagi ko'ngil, yurak va qalb ana shunday birliklardandir. Ularning barchasi his-tuyg'u, ruhiy kechinma va ichki holat bilan bog'lanadi. Shunga qaramay, ko'ngli g'ash birikmasida ko'ngil o'rniga yurak yoki qalbni qo'yish tabiiy emas. *Yurak urishi* birikmasidagi *yurak* ham *ko'ngil* bilan almashmaydi. *Qalb amri* esa o'zining kitobiy-yuksak bo'yog'i bilan ko'ngil istagi yoki yurak xohishidan farqlanadi. Demak, yaqin ma'no birliklarning aynan bir xil lisoniy qiymatga ega ekanini bildirmaydi.

Lingvokulturologiyada til birligi madaniy tajribaning oddiy yorlig'i emas, balki shu tajribani tartibga soluvchi va

avlodlar o'rtasida uzatuvchi vosita sifatida qaraladi. V.A. Maslova til va madaniyat munosabatini milliy tafakkur, ramz va stereotiplar bilan bog'laydi [1]. F.Sharifan madaniy konseptuallashuvni muayyan jamoa a'zolari o'rtasida taqsimlangan bilim tizimi sifatida tushuntiradi [2]. A.Vizbichka tayanch so'zlarning tahlili madaniyatga xos qadriyat va hissiy me'yorlarni ochishini ko'rsatadi [3]. O'zbek tilidagi ko'ngil birligi aynan shunday tayanch so'zlardan biri bo'lib, uning ma'nosi bitta anatomik yoki psixologik atama doirasiga sig'maydi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Ma'lumki, konseptning mazmuni faqat izohli lug'atdagi ta'rif bilan chegaralanmaydi. U so'zning qanday sifatlar, fe'llar, kelishik shakllari va sintaktik qoliqlar bilan muntazam birikishida ham namoyon bo'ladi. J.R.Firs

soʻzni uning odatiy hamrohlaridan bilish mumkinligini taʼkidlagan [4]. J.Sinkler bu qarashni korpus asosida rivojlantirib, leksik birliklarning maʼnosi takrorlanuvchi matniy qoliplarda ochilishini koʻrsatadi [5]. Shu nuqtayi nazardan kollokatsion profil tayanch birlikning tez-tez va turli matnlarda uchraydigan birikuvchilari, grammatik shakllari hamda kontekstual vazifalari yigʻindisidir.

Koʻngil, yurak va qalb oʻrtasidagi munosabat kognitiv metafora bilan ham bogʻliq. Inson ichki kechinmani makon, idish, harakat yoki jismoniy bosim vositasida tasavvur qiladi. *Koʻngilga gap keladi, koʻngildan fikr oʻtadi, koʻngil choʻkadi, qalb tahluka bilan toʻladi, yurak hovuchlanadi.* Bu birikmalarda mavhum holat jismoniy tajriba yordamida tushuniladi. J.Lakof va M.Jonson metaforani bezak emas, tafakkurning asosiy mexanizmlaridan biri deb baholaydi [6]. Z.Kyovesh esa hissiy konseptlar tana tajribasi bilan birga muayyan madaniyatdagi qadriyat va nutqiy odatlar orqali shakllanishini asoslaydi [7; 8].

Oʻzbek tilshunosligida antropotsentrik va kognitiv yoʻnalishlar matnni inson omili bilan bogʻlab talqin qilish imkonini kengaytirdi. Sh. Safarov kognitiv faoliyatning til birliklarida voqelanishini tushuntirar ekan, bilim va lisoniy shakl oʻrtasidagi munosabatga eʼtibor qaratadi [9]. D.Xudoyberganova badiiy matndagi milliy-madaniy mazmunni shaxs, tafakkur va nutq birligida oʻrganadi. N.Mahmudov til hodisasini faqat shakliy tavsif bilan cheklamasdan, uning milliy tafakkurdagi ildizlarini aniqlash zarurligini taʼkidlaydi. Mazkur yondashuvlar *koʻngil, yurak* va *qalbni* alohida lugʻaviy birlik sifatida emas, balki oʻzaro kesishuvchi konseptual maydon aʼzolari sifatida oʻrganishga asos beradi.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology).

Mavjud tadqiqotlarda *koʻngil* konseptining frazeologik va madaniy xususiyatlari koʻp qayd etiladi. Biroq uch birlikning ayni bir korpusdagi shakliy tarmoqlanishi, matnlararo qamrovi va real kollokatsion qurshovi miqdoriy jihatdan qiyoslanganda ularning chegarasi aniqroq koʻrinadi. Faqat alohida yorqin misollarni tanlash tadqiqotchining sezgisiga ortiqcha tayanishi mumkin. Korpus kuzatuvlari esa qaysi birlik haqiqatan faol, qaysi birikma bir necha muallifda takrorlangan va qaysi holat muayyan asarga xos ekanini ajratishga yordam beradi.

Maqolaning maqsadi koʻngil, yurak va qalb birliklarining oʻzbek badiiy matnidagi kollokatsion profilini aniqlash hamda ushbu profil asosida ularning lingvomadaniy xususiyatini izohlashdan iborat. Tadqiqotda quyidagi savollarga javob izlandi: uch birlikning korpusdagi nisbiy salmogʻi qanday, ularning grammatik shakllari qay

darajada tarmoqlangan, takrorlanuvchi birikuvchilar qanday konseptual sohalarni faollashtiradi, bu birliklar qaysi vaziyatlarda yaqinlashadi va nima sababdan oʻzaro toʻla almashinmaydi?

Matnlar tabiiy kitob tartibi saqlangan holda oddiy matn shakliga oʻtkazildi. Navigatsiya qaydlari, sahifa raqamlari va elektron nashrga tegishli texnik satrlar chiqarib tashlandi. Oʻ va gʻ harflaridagi turli apostrof belgilar birxillashtirildi. Yakuniy korpus 610 707 tahliliy token, 479 034 leksik token va 70 314 gap segmentini qamrab oldi. Har bir asar alohida hujjat sifatida saqlangani sababli birlikning nechta matnda uchrashi ham hisoblandi.

Tayanch birliklarning grammatik variantlari uch lemma-oilaga ajratildi. Koʻngil oilasiga *koʻngil, koʻngli, koʻnglim, koʻngliga, koʻnglidan, koʻngilsiz* singari shakllar, yurak oilasiga *yurak, yuragi, yurakdan, yuraksiz* va boshqa shakllar, qalb oilasiga *qalb, qalbi, qalbida, qalbiga, qalbini* singari shakllar kiritildi. Qalbaki kabi faqat grafik jihatdan qalb bilan boshlanadigan, ammo semantik va morfologik aloqasi boʻlmagan birliklar avtomatik roʻyxatdan chiqarildi. Har bir oilada umumiy qoʻllanish, yuzaki shakllar soni va asarlar qamrovi hisoblandi.

Kollokatsion qurshovni aniqlashda tayanch birlikdan chap va oʻng tomondagi ikki soʻzlik oyna olindi. Nomzodlar chastota va asarlar qamroviga koʻra saralandi, soʻng barcha muhim holatlar konkordansda qoʻlda tekshirildi. Bir shaxs nomining muayyan romanda koʻp takrorlanishi kabi mavzuviy yaqinlik kollokatsion bogʻlanish deb baholanmadi. Masalan, Bobur va Boburning shakllari “Yulduzli tunlar”da koʻngil hamda qalb yaqinida koʻp keladi, biroq ular umumtil kollokatsiyasi emas, asarning markaziy qahramoni bilan bogʻliq matn effekti sifatida alohida belgilandi.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Semantik tasnif kontekstdagi vazifaga tayandi. Koʻngil uchun “ruhiy holat va baho”, “istak va moyillik”, “fikr-xotira”, “shaxslararo munosabat” guruhlar, yurak uchun “anatomik-fiziologik”, “jasorat”, “kuchli kechinma” guruhlar, qalb uchun “ichki makon”, “axloqiy-ruhiy markaz” va “yuksak baho” guruhlar ajratildi. Bir kontekst bir nechta maʼno belgisini faollashtirishi mumkinligi eʼtiborga olindi. Shu sabab tasnif qatʼiy statistik yorliq emas, takrorlanuvchi lisoniy yoʻnalishni izohlash vositasi sifatida qoʻllandi.

Uch lemma-oilada jami 1078 qoʻllanish qayd etildi. Shundan 855 tasi koʻngil, 122 tasi yurak, 101 tasi qalb oilasiga mansub. Koʻngilning ulushi 79,31 foiz boʻlib, qolgan ikki birlikning jami qoʻllanishidan qariyb toʻrt

baravar ko'pdir. Bu farq ko'ngilning o'zbek badiiy nutqida ichki dunyoni ifodalovchi markaziy birlik ekanini ko'rsatadi.

Ko'ngil oilasining 77 yuzaki shaklda voqelanishi uning grammatik jihatdan ham faol ekanini ko'rsatdi. Eng yuqori shakllar ko'ngli – 164, ko'ngil – 96, ko'nglini – 94, ko'nglim – 89, ko'ngliga – 65, ko'nglidan – 39 va ko'nglida – 34 qo'llanishdan iborat. Egallik qo'shimchali shakllarning ustunligi muhim lisoniy xususiyatdir. Ko'ngil ko'pincha mavhum, shaxsdan tashqaridagi narsa sifatida emas, muayyan insonning ichki olami sifatida ifodalanadi. *Ko'nglim, ko'ngling, ko'ngli, ko'nglingiz* kabi shakllar his-holatni shaxsga bog'laydi. Kelishik qo'shimchalari esa ichki olamni makon va yo'nalish sifatida konseptuallashtiradi: *ko'ngliga kelmoq, ko'nglidan o'tmoq, ko'nglida saqlamoq*.

Takrorlanuvchi birikmalar ko'ngilning semantik doirasini yanada aniq ko'rsatdi. *Ko'ngli g'ash* va *ko'nglim g'ash* shakllari jami kamida sakkiz marta, olti asarda uchradi. *G'ash* leksemasining ko'ngilga yaqin qurshovdagi umumiy takrori 13 taga yetdi. *Chin ko'ngildan 7, ko'nglidan kechirdi 7, ko'ngli buzilib 5, ko'ngil ochish 4* marta qayd etildi. Bundan tashqari, *ko'nglini ko'tarmoq, ko'nglini olmoq, ko'ngli erimoq, ko'ngli cho'kmoq, ko'ngli xira, ko'ngli shod, ko'ngli notinch, ko'ngli bezovta, ko'nglim vayron* singari birliklar kamroq takrorlansa-da, turli asarlarda bir xil konseptual modelni namoyon qildi.

Bu birikmalar to'rt yo'nalishni yuzaga chiqardi. Birinchisi, ko'ngil ruhiy holatning egasi: *ko'ngil g'ash, xira, shod, notinch* yoki *vayron bo'ladi*. Ikkinchisi, ko'ngil

yo'nalish va istak markazi: *ko'ngli chopadi, ko'ngliga keladi, ko'ngli tusaydi*. Uchinchisi, ko'ngil harakat ta'sir etadigan obyekt: uni *ko'tarish, olish, ochish, ovlash* yoki *buzish* mumkin. To'rtinchisi, ko'ngil fikr-xotira makoni: *undan gap o'tadi, undagi holat topib aytiladi, undan kechiriladi*. Shunday qilib, ko'ngil nafaqat hisning nomi, balki ichki jarayonlar voqelanadigan konseptual makondir.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations).

Tadqiqot natijalari quyidagi xulosalarni chiqarishga imkon beradi. *Ko'ngil, yurak* va *qalb* lemma-oilalarida jami 1078 qo'llanish aniqlandi. *Ko'ngil* 855 qo'llanish va 79,31 foiz ulush bilan mazkur konseptual maydonning badiiy matndagi markaziy birligi bo'ldi. Ko'ngilning 77 shaklda va barcha o'n bir asarda uchrashi uning grammatik, semantik hamda pragmatik jihatdan eng keng tarmoqlangan birlik ekanini ko'rsatdi. Egallik va kelishik shakllari ichki dunyoni shaxsga tegishli makon sifatida ifodalaydi. *Ko'ngli g'ash, chin ko'ngildan, ko'nglidan kechirmoq, ko'nglini ko'tarmoq* singari kollokatsiyalar ko'ngil konseptida his, istak, baho va ijtimoiy munosabatning birlashishini ko'rsatdi. Yurak jismoniy a'zo ma'nosini saqlagan holda jasorat va kuchli kechinmaning obrazli markaziga aylanadi. *Qalb* esa asosan yuksak-kitobiy uslubda ruhiy va axloqiy ichki makonni ifodalaydi. Uch birlik ma'no jihatidan kesishadi, biroq kollokatsion tanlov va uslubiy bo'yoq ularning o'zaro to'la almashinishiga yo'l qo'ymaydi. Shu sabab izohli va tarjima lug'atlarida ularning faol birikuvchilari, uslubiy xoslanishi va grammatik modellari alohida ko'rsatilishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Maslova V.A. Lingvokulturologiya. – Moskva: Academia, 2001. – 208 s.
2. Sharifian F. Cultural Linguistics: Cultural Conceptualisations and Language. – Amsterdam: John Benjamins, 2017. – 171 p.
3. Wierzbicka A. Understanding Cultures through Their Key Words. – New York: Oxford University Press, 1997. – 317 p.
4. Firth J.R. A Synopsis of Linguistic Theory, 1930–1955 // Selected Papers of J.R. Firth, 1952–59 / ed. by F.R. Palmer. – London: Longman, 1968. – P. 168–205.
5. Sinclair J. Corpus, Concordance, Collocation. – Oxford: Oxford University Press, 1991. – 200 p.
6. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. Updated ed. – Chicago: University of Chicago Press, 2003. – 276 p.
7. Kövecses Z. Metaphor: A Practical Introduction. 2nd ed. – Oxford: Oxford University Press, 2010. – 375 p.
8. Kövecses Z. Extended Conceptual Metaphor Theory. – Cambridge: Cambridge University Press, 2020. – 206 p.
9. Safarov Sh. Kognitiv tilshunoslik. – Jizzax: Sangzor, 2006.

AUDIOVIZUAL TARJIMADA LINGVOMADANIY MOSLASHTIRISH: “ZOOTOPIA” MULTFILMINING O‘ZBEKCHA DUBLYAJI MISOLIDA

Annotatsiya: ushbu maqolada audiovizual tarjimaning, xususan, dublyajning lingvomadaniy xususiyatlari “Zootopia” multfilmining ingliz tilidan o‘zbek tiliga tarjimai misolida tahlil qilinadi. Tadqiqotda audiovizual tarjimaning o‘ziga xos jihatlari, dublyaj jarayonida lingvistik va lingvomadaniy moslashtirish, sinxronlik hamda pragmatik adaptatsiya masalalari yoritiladi. Shuningdek, O‘zbekistonda kinodublyajning shakllanishi va rivojlanishi, uning milliy audiovizual tarjima maktabidagi o‘rni ko‘rib chiqiladi. Tadqiqot natijasida madaniy realiyalar, til o‘yini, obrazli va komik ifodalarni tarjima qilishda so‘zma-so‘z tarjimadan ko‘ra funksional ekvivalentlik va lingvomadaniy moslashtirish muhim ahamiyat kasb etishi aniqlandi.

Kalit so‘zlar: *audiovizual tarjima, dublyaj, lingvomadaniy moslashtirish, pragmatik adaptatsiya, sinxronlik, funksional ekvivalentlik, Zootopia, o‘zbekcha dublyaj.*

Аннотация: в статье анализируются лингвокультурологические особенности аудиовизуального перевода, в частности дубляжа, на примере перевода мультфильма Zootopia с английского на узбекский язык. Рассматриваются специфика аудиовизуального перевода, вопросы лингвистической и лингвокультурной адаптации, синхронизации и прагматической адаптации в процессе дубляжа. Также освещаются становление и развитие кинодубляжа в Узбекистане и его место в национальной школе аудиовизуального перевода. В результате исследования установлено, что при передаче культурных реалий, языковой игры, образных и комических выражений более важную роль, чем буквальный перевод, играют функциональная эквивалентность и лингвокультурная адаптация.

Ключевые слова: *аудиовизуальный перевод, дубляж, лингвокультурная адаптация, прагматическая адаптация, синхронизация, функциональная эквивалентность, Zootopia, узбекский дубляж.*

Annotation: this article analyses the linguocultural features of audiovisual translation, particularly dubbing, through the example of the English-to-Uzbek translation of the animated film Zootopia. The study examines the specific characteristics of audiovisual translation, as well as linguistic and linguocultural adaptation, synchronisation, and pragmatic adaptation in the dubbing process. It also discusses the emergence and development of film dubbing in Uzbekistan and its role in the national tradition of audiovisual translation. The findings demonstrate that, in translating cultural references, wordplay, figurative expressions, and humorous elements, functional equivalence and linguocultural adaptation are often more significant than literal translation.

Key words: *audiovisual translation, dubbing, linguocultural adaptation, pragmatic adaptation, synchronisation, functional equivalence, Zootopia, Uzbek dubbing.*

Kirish. Globallashuv, raqamli media platformalar hamda xalqaro audiovizual mahsulotlar almashuvining jadallashuvi audiovual tarjimaning (AVT) ahamiyatini sezilarli darajada oshirdi. Bugungi kunda filmlar, animatsion filmlar va seriallar nafaqat ko‘ngilochar vosita, balki turli madaniyatlar o‘rtasidagi kommunikatsiyani ta‘minlovchi muhim vosita hisoblanadi. Shu sababli audiovizual tarjima lingvistika va tarjimashunoslikning eng faol rivojlanayotgan yo‘nalishlaridan biriga aylandi.

Audivizual tarjima yozma tarjimadan farqli ravishda verbal, vizual va audial komponentlarning o‘zaro uyg‘unligini hisobga olishni talab qiladi. Tarjimon nafaqat matn mazmunini, balki personajlarning emotsional

holati, madaniy xususiyatlari, hazil, so‘z o‘yini hamda kommunikativ ta‘sirini ham maqsadli auditoriyaga mos tarzda yetkazishi lozim. Shu bois dublyaj jarayonida so‘zma-so‘z tarjima har doim ham kommunikativ jihatdan samarali natija bermaydi.

Audiovizual tarjima zamonaviy tarjimashunoslikning muhim yo‘nalishlaridan biri bo‘lib, audiovizual matnlarning lingvistik va semiotik vositalar orqali boshqa tilga uzatilishini qamrab oladi. F. Shaum ta‘kidlaganidek, audiovizual tarjima faqat yozma va og‘zaki tarjimadan iborat bo‘lmay, balki audiovizual asarning verbal va noverbal komponentlarini yaxlit holda hisobga olishni talab qiladi.

Audiovizual tarjimaning asosiy turlariga dublyaj, subtitrlash va ovozli tarjima kiradi. Dublyaj audiovizual tarjimaning eng qadimiy va keng tarqalgan turlaridan biri hisoblanadi. Uning rivojlanishi 1920-yillarning oxirida ovozli filmlarni boshqa tillar va mamlakatlarga moslashtirish zarurati bilan bog'liq holda boshlangan. Dastlab ko'p tilli filmlar ushbu muammoning yechimi sifatida qo'llanilgan bo'lsa-da, yuqori ishlab chiqarish xarajatlari va tomoshabinlarning asl aktyorlarni ko'rishga bo'lgan intilishi tufayli keyinchalik dublyaj kengroq rivojlandi. Texnologik taraqqiyot dublyajning takomillashishiga, ovozlarining tasvir va original dialoglar bilan sinxronlashtirilishiga hamda tabiiy va ishonarli dialoglar yaratishga imkon berdi.

Tahlil va natija. O'zbekistonda milliy kinodublyaj maktabining shakllanishi 1937-yil bilan bog'lanadi. Aynan shu yili Toshkentdagi "O'zbekfilm" kinostudiyasi qoshida dublyaj yo'nalishiga asos solingan. Uning tashkil topishida yozuvchi va tarjimon Odil Sharapov muhim tashabbus ko'rsatgan bo'lib, u sovet davridagi Markaziy Osiyoda kinodublyaj sohasining asoschilaridan biri sifatida e'tirof etiladi.

O'zbek tiliga dublyaj qilingan dastlabki filmlardan biri 1937-yilda Ivan Pirayev tomonidan suratga olingan "Boy kelin" ("The Rich Bride") filmi bo'lgan. Ushbu filmni o'zbek tiliga moslashtirish jarayoni milliy dublyaj san'atining shakllanishida muhim bosqich hisoblanadi. Dastlabki dublyaj jarayonida texnik imkoniyatlar yetarli darajada rivojlanmagan: Toshkentda ovozni tasvir bilan sinxronlashtirish uchun zarur uskunalar, yetarli mikrofonlar va malakali texnik mutaxassislar yetishmagan. Shu sababli dastlabki dublyaj ishlari murakkab texnik va ijodiy sharoitda amalga oshirilgan.

O'zbek kinodublyajining dastlabki rivojlanishida Boriy Haydarov milliy dublyaj maktabining asoschilaridan biri sifatida alohida o'rin tutadi. Shuningdek, Viktor Kutuykov dastlabki o'zbekcha dublyaj qilingan filmlarda dublyaj rejissyori yordamchisi sifatida ishtirok etgan. Dastlabki ijodiy jarayonda tarjimon va yozuvchilarning ham hissasi katta bo'lgan. Xususan, Abdulla Qahhor dublyaj matnining qahramonlar artikulyatsiyasiga mosligini tekshirgan, Hamid Olimjon esa qo'shiqlar matnini moslashtirishda ishtirok etgan. Musiqiy qismlarni qayta ijro etishda Halima Nosirova ham o'z hissasini qo'shgan.

Shunday qilib, O'zbekistonda kinodublyajning shakllanishi nafaqat xorijiy filmlarni o'zbek tiliga tarjima qilish zarurati bilan, balki milliy til va madaniyatni audiovizual makonda rivojlantirish jarayoni bilan ham bog'liqdir. Shu nuqtayi nazardan, zamonaviy audiovizual

tarjima, xususan, "Zootopia" multfilmining ingliz tilidan o'zbek tiliga tarjimasini tahlil qilishda o'zbek kinodublyaj maktabining tarixiy tajribasi ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Bugungi kunda raqamli texnologiyalarning rivojlanishi dublyaj, subtitrlash va boshqa audiovizual tarjima turlarining tezroq va sifatliroq amalga oshirilishiga imkon yaratmoqda. Biroq tarjima sifatini belgilashda texnik imkoniyatlar bilan bir qatorda maqsadli madaniyatda shakllangan me'yorlar va tomoshabinlarning kutishlari ham muhim ahamiyatga ega. Demak, audiovizual tarjimada, xususan dublyajda, lingvistik aniqlik, mazmunning adekvat uzatilishi, tabiiylik, sinxronlik va lingvomadaniy moslashtirish o'zaro bog'liq omillar sifatida namoyon bo'ladi.

O'zbek va zamonaviy tarjimashunoslikda ham audiovizual tarjimaning turli jihatlari alohida tadqiq etilmoqda. Jumladan, B. Abdirasulov va M. Abiyatova¹ audiovizual tarjimada subtitrlash va dublyajning o'ziga xos xususiyatlari hamda ushbu jarayonda yuzaga keladigan asosiy muammolarga e'tibor qaratadilar. V. I. Bozorova² audiovizual tarjimaning turlari va shakllarini tahlil qilib, dublyaj, subtitrlash va boshqa tarjima usullarida lingvistik, madaniy va texnik omillar o'zaro bog'liqligini ta'kidlaydi. H. Kodirjonov³ esa kino matnlarini tarjima qilishda pragmatik adaptatsiya masalasiga alohida e'tibor qaratib, tarjima jarayonida maqsadli auditoriyaning lisoniy va madaniy xususiyatlarini hisobga olish zarurligini qayd etadi. Mazkur tadqiqotlar audiovizual tarjimada nafaqat mazmunni adekvat yetkazish, balki uni maqsadli auditoriyaning lingvomadaniy xususiyatlariga moslashtirish ham muhim ekanligini ko'rsatadi.

Mazkur nazariy qoidalar "Zootopia" multfilmining ingliz tilidan o'zbek tiliga tarjimasini tahlil qilishda muhim metodologik asos bo'lib xizmat qiladi. Xususan, multfilmdagi replikalar tarjimasini o'rganishda ularning faqat leksik va grammatik jihatdan berilishini emas, balki audiovizual kontekstdagi funksiyasi, sinxronlik talablari hamda ingliz va o'zbek lingvomadaniyatlari o'rtasidagi farqlarni ham hisobga olish zarur.

F. Shaumning⁴ fikricha, audiovizual tarjima audiovizual matnni lingvistik va semiotik jihatdan uzatishning turli

¹ Abdirasulov, B., Abiyatova, M. Audiovisual Translation: Subtitling and Dubbing Challenges // SCIENCEPROBLEMS.UZ-Ijtimoiy-gumanitar fanlarning dolzarb muammolari No 6(5) 2025, 336– 343-b.

² Bozorova, V. I. Types and Forms of Audiovisual Translation and Their Roles in the Translation Process // The Lingua Spectrum Volume 12, December 2025, 325– 329-b.

³ Kodirjonov, H. The Pressing Issues of Pragmatic Adaptation in Cinematic Texts. (2025)

⁴ Frederic Shaume Audiovisual Translation: Dubbing, Delta Typesetters, Cairo, Egypt 2012, P. 56.

usullarini o'z ichiga oluvchi tarjimaning keng sohasidir. Ushbu tarjima turining o'ziga xosligi shundaki, tarjimon nafaqat verbal komponent bilan, balki asarning umumiy mazmunini shakllantirishda ishtirok etuvchi boshqa belgilar tizimlari majmuasi bilan ham ishlaydi. Shu munosabat bilan, "Zootopia" multfilmining ingliz tilidan o'zbek tiliga tarjimasini tahlil qilishda nafaqat replikalarning til jihatidan berilishi, balki ularning audiovizual kontekstdagi funksional xususiyatlarini ham hisobga olish zarur.

Ingliz tilidagi "Blood! Blood! Blood!" replikasi nafaqat qonning mavjudligini bildiradi, balki qahramonning vahima va qo'rquv holatini kuchaytirishga xizmat qiladi. Mazkur epizodda vizual qator (qizil lentalar va ketchup) qon tasvirini aniq namoyon qilgani sababli, blood leksemasi tasvirni og'zaki jihatdan takrorlaydi va dramatik-komik effektini kuchaytiradi. O'zbek tilidagi dublyajda ushbu replikaning "Tamom bo'ldim!" tarzida berilishi leksik ekvivalentlikdan voz kechilganini ko'rsatadi. Tarjimada blood leksemasining denotativ ma'nosi saqlanmagan bo'lsa-da, qahramonning qo'rquv va xavotir holati muvaffaqiyatli ifodalangan. Bunday tarjima usuli pragmatik adaptatsiya va funksional ekvivalentlik tamoyillariga asoslanadi, ya'ni tarjimon semantik moslikdan ko'ra kommunikativ ta'sirini saqlashni ustuvor deb bilgan. Shuningdek, mazkur transformatsiya vizual komponentning semantik yuklamani qisman o'z zimmasiga olishi bilan izohlaydi. Tomoshabin qon tasvirini ekranda ko'rgani sababli, verbal komponentda aynan shu ma'lumotni takrorlash zarurati kamayadi. Natijada tarjimon tomoshabindan originaldagi emotsional ta'sirini uyg'otuvchi "Tamom bo'ldim" ifodasidan foydalangan.

O'zbekistonda kinodublyajning shakllanishi va rivojlanishi xorijiy audiovizual asarlarni milliy auditoriyaga tushunarli va yaqin shaklda yetkazish zarurati bilan bog'liq

holda rivojlandi. Milliy dublyaj maktabining tarixiy tajribasi audiovizual tarjimaning jamoaviy xususiyatga ega ekanligini hamda tarjimon, matn muallifi, muharrir, rejissyor va ovozi ijrochilarining hamkorligini talab etishini ko'rsatadi.

"Zootopia" multfilmining ingliz tilidan o'zbek tiliga dublyaj tarjimasini tahlil qilish natijasida lingvomadaniy birliklarni tarjima qilishda so'zma-so'z tarjima har doim ham kommunikativ va funksional jihatdan adekvat natija bermasligi aniqlandi. Ayniqsa, madaniy va til xususiyatlari, fonetik o'yin, obrazli ifodalar hamda komik effektning bevosita saqlash imkoni bo'lmagan holatlarda tarjimon maqsadli tilning ichki imkoniyatlaridan foydalanadi.

Xulosa. Tahlil qilingan misollar shuni ko'rsatdiki, o'zbekcha dublyajda aslyatdagi til o'yini yoki ayrim birliklarning shakli to'liq saqlanmagan hollarda ham, ularning kommunikativ vazifasi va pragmatik ta'siri kompensatsiya hamda lingvomadaniy moslashtirish orqali qayta yaratilishi mumkin. Xususan, "DNA" atamasi bilan bog'liq fonetik o'yin o'zbek tilida "jon" va "qon" birliklarining fonetik yaqinligi asosida qayta yaratilgan bo'lib, bunda aslyat shakli emas, balki komik effektning funksional ekvivalentligi ustuvor ahamiyat kasb etgan.

Shunday qilib, audiovizual tarjimada lingvomadaniy moslashtirish faqat milliy-madaniy birliklarni almashtirish jarayoni emas, balki audiovizual asarning mazmuni, pragmatik maqsadi va estetik ta'sirini maqsadli auditoriyaga tabiiy va tushunarli shaklda yetkazishga xizmat qiluvchi muhim tarjima strategiyasidir. "Zootopia" multfilmi misolida olib borilgan tahlil ingliz va o'zbek tillari o'rtasidagi tarjima jarayonida funksional ekvivalentlik, kompensatsiya, konkretizatsiya va pragmatik adaptatsiya kabi usullar lingvomadaniy tafovutlarni bartaraf etishda muhim ahamiyatga ega ekanligini ko'rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Frederic Shaume Audiovisual Translation: Dubbing, Delta Typesetters, Cairo, Egypt 2012, P. 56.
2. Abdirasulov, B., Abiyatova, M. Audiovisual Translation: Subtitling and Dubbing Challenges // SCIENCEPROBLEMS.UZ- Ijtimoiy-gumanitar fanlarning dolzarb muammolari No 6(5) 2025, 336–343-b.
3. Bozorova, V. I. Types and Forms of Audiovisual Translation and Their Roles in the Translation Process // The Lingua Spectrum Volume 12, December 2025, 325–329-b.
4. Kodirjonov, H. The Pressing Issues of Pragmatic Adaptation in Cinematic Texts. (2025)

Hilola VOSIYEVA,
Buxoro davlat universiteti huzuridagi
pedagog kadrlarni qayta tayyorlash
va ularning malakasini oshirish mintaqaviy markazi
o'quv ishlab chiqarish ishlari bo'yicha uslubchisi

PAREMALARNING TIL TIZIMIDAGI O'RNI VA ULARNING SEMANTIK-STRUKTURAVIY TABIATI

Annotatsiya: ushbu maqolada paremiologiya tushunchasi va uning rivojlanish bosqichlari hamda boshqa til birliklari bilan aloqadorligi tahlil qilingan. Tilshunoslikda paremiologiya til va tafakkur munosabatlarini o'rganishda muhim ahamiyatga ega ekanligi, paremlar orqali xalqning milliy mentaliteti, qadriyatlar tizimi va ijtimoiy munosabatlari aks etishi, ular qisqa, lo'nda va obrazli shaklda chuqur mazmunni ifodalashi haqida ma'lumotlar berib o'tilgan. Shu jihatdan paremlar tilning semantik boyligini namoyon etuvchi muhim birliklar sanaladi.

Kalit so'zlar: *paremiologiya, frazeologiya, folklorshunoslik, premilogik birliklar, maqol, matal, ibora*

Аннотация: в данной статье анализируется концепция паремиологии, этапы её развития и взаимосвязь с другими языковыми единицами. В лингвистике паремиология имеет большое значение в изучении взаимосвязи языка и мышления, и приводится информация о том, что паремиология отражает национальный менталитет, систему ценностей и социальные отношения народа посредством паремий, и что они выражают глубокий смысл в краткой, лаконичной и образной форме. В этом отношении паремии рассматриваются как важные единицы, отражающие семантическое богатство языка.

Ключевые слова: *паремиология, фразеология, фольклор, паремиологические единицы, пословица, идиома, фраза*

Annotation: this article analyzes the concept of paremiology and its stages of development and relationship with other language units. In linguistics, paremiology is of great importance in studying the relationship between language and thought, and information is provided that paremiology reflects the national mentality, value system and social relations of the people through paremies, and that they express deep meaning in a short, concise and figurative form. In this regard, paremies are considered important units that reflect the semantic richness of the language.

Key words: *paremiology, phraseology, folklore, paremiological units, proverb, idiom, phrase*

O'zbek tili o'zining boy leksik zaxirasi, obrazlilik va ifoda imkoniyatlarining kengligi bilan ajralib turadi. Tilning bunday xususiyatlari ayniqsa paremiologik birliklarda – maqol, matal va aforizmlarda yorqin namoyon bo'ladi. Xalq og'zaki ijodi namunalari milliy mentalitet, axloqiy qarashlar va ijtimoiy tajribaning mujassam ifodasi sifatida alohida ilmiy qimmatga ega. Paremalarda xalqning hayotiy kuzatuvlari, baholovchi munosabati hamda umumlashtiruvchi tafakkuri aks etadi. Paremalarning til va tafakkur bilan uzviy bog'liqligi ularni nafaqat folklorshunoslik, balki zamonaviy tilshunoslik nuqtayi nazaridan ham muhim tadqiqot obyekti sifatida qarash imkonini beradi. Ayniqsa, paremalarda aks etgan qarama-qarshi tushunchalar xalqning dunyoqarashi, axloqiy me'yorlari va ijtimoiy munosabatlarini yoritishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Xalq og'zaki ijodining eng qadimiy qatlamlaridan biri bo'lgan paremiologik birliklar mazmunning siqirligi, ifodaning lo'ndaligi hamda obrazlilik darajasining yuqoriligi bilan boshqa folklor janrlaridan farqlanadi. Bunday birliklar odatda qisqa shaklda berilgan bo'lsa-da, ularning semantik "yuki" keng: ular hayotiy tajriba, axloqiy me'yor va ijtimoiy munosabat haqidagi umumlashmalarni ixcham nutqiy qolipga joylaydi. Shu bois paremlar xalq tafakkuri va kollektiv ongning lingvistik ko'rinishi sifatida qadrlanadi.

Paremiologiya atamasi hikmatli so'z, zarbulmasal komponenti bilan bog'lanib, til tizimida avloddan avlodga og'zaki tarzda o'tib keladigan maqol, matal, aforizm va boshqa hikmatli iboralarni qamrab oladi. Ayrim talqinlarda paremiologiya "hikmat" ma'nosini anglatadigan *paroimia* hamda "fan/ta'limot" ma'nosidagi *logos* birliklaridan tuzilgan termin sifatida

izohlanib, paremlar tizimini o'rganadigan yo'nalish ekani ta'kidlanadi. Demak, paremiologiya bir tomondan tilning tayyor qolipli birliklarini (maqol, matal, aforizm va sh.k.) o'z ichiga olsa, ikkinchi tomondan ana shu birliklarning mazmuni, tuzilishi, qo'llanishi va funksiyasini tadqiq etuvchi ilmiy soha sifatida tushuniladi.[1:24]

Paremiologik birliklar orqali har bir xalqning tarixiy xotirasi, turmush tajribasi, ijtimoiy qadriyatlari, axloqiy ideal va baholovchi mezonlari ifodalanadi. Paremlar jamiyat hayotida kuzatilgan holatlar asosida shakllangan umumiy xulosani bildirib, odatda estetik ta'sirchanlik va tarbiyaviy yo'naltirilganlikni o'zida jamlaydi. Shu ma'noda paremlar nafaqat "nutq bezagi", balki xalqning etik va estetik qarashlari mujassamlangan semantik birliklar tizimidir.

Paremiologiyada "eng kichik" mazmuniy birlik sifatida *parema* tushunchasi qo'llanadi. Parema ma'lum bir fikrni ixcham shaklda ifodalovchi, qo'llanishda turg'unlashgan va omma tomonidan tan olingan hikmatli nutqiy qolipdir. Tadqiqot an'analari paremlar ko'pincha ikki ilmiy yo'nalish kesishmasida talqin qilinadi.

O'zbek folklorshunosligining XX asrning 30-yillaridan keyingi rivoji natijasida xalq og'zaki ijodi janrlarini ilmiy o'rganish tizimlashdi va soha doirasida ko'plab tadqiqotchilar shakllandi. G'ozli Olim Yunusov, Hodi Zarif, Mansur Afzalov, Muzayana Aliviya, Buyuk Karimov, S. Ibrohimov, M. Saidov,

M. Murodov, Z. Husanova, T. Mirzayev, B. Sarimsoqov, A. Musoqulov va boshqalar folklorning turli yo'nalishlari bo'yicha izlanishlar olib bordilar. Natijada o'zbek maqollarini to'plash, tasniflash va ilmiy izohlashga doir ishlar faollashdi; "Dengizdan qatralar", "Qanotli so'zlar", "Qayroqi so'zlar", "O'zbek xalq maqollari", "O'zbek tilining paremiologik lug'ati" singari nashrlar va izohli to'plamlar paremiologik materialni ilmiy muomalaga kiritishda muhim o'rin tutdi [2:21–22].

O'zbek an'anaviy nutq madaniyatida hikmatli iboralar ko'pincha umumiy nom bilan "maqol" deb yuritiladi. Biroq amalda bu qatlamni ifodalash uchun turli terminlar ishlatiladi: maqol, matal, naql, zarbulmasal, hikmat, tanbeh, otalar so'zi, donolar so'zi, qadimgilar so'zi va boshqalar. Terminlar xilma-xilligi ularning turli davrlarda, turli muhitlarda faol qo'llanilganligi bilan bog'liq.

Frazeologiya termini yunoncha *phrasis* ("ibora, nutq"), *logos* ("fan, ta'limot") komponentlari bilan izohlanadi. Mazkur soha mustaqil tadqiqot yo'nalishi

sifatida shakllanishida E.D. Polivanovning qarashlari alohida e'tiborga molik: u leksika alohida so'z ma'nosini o'rgansa, sintaksis umumiy qurilma ma'nosini o'rganishini, biroq turg'un birikmalarning "o'ziga xos ma'nosi" alohida bo'lim doirasida tahlil qilinishi zarurligini ta'kidlaydi. Shuning uchun frazeologiyaning fan sifatida mustaqillashuvi paremiologiya bilan bog'liq jarayonlar fonida rivojlandi.

Paremiologik qatlam tarkibida aforizm ham muhim o'rin tutadi. Aforizm (yunoncha *aphorismos*) odatda "qisqa va hikmatli" ifoda sifatida talqin qilinadi. Adabiyotlarda aforizmga turlicha izoh beriladi: ayrim manbalarda u tugal fikrni ixcham shaklda ifodalovchi hikmatli so'z, boshqa manbalarda esa muallifi aniq bo'lgan, teran mazmunli va lo'nda ifoda sifatida ko'rsatiladi [3:23–27]. Demak, aforizmlar "muallifi" va "ommaviylashib ketgan" shakllar o'rtasida turadi: ba'zi aforizmlar ma'lum shaxsga tegishli bo'lib qolsa, ba'zilari omma nutqida turg'unlashib, umumxalq iborasiga aylanadi.

O'zbek tilida maqol-matal tipidagi paremiologik birliklarni shartli ravishda uch guruhda ko'rsatish mumkin:

1. **Maqollar** — ko'pincha tugallangan fikrni bildiradigan, ixcham, mazmunan o'tkir, ko'chma ma'noda (yoki ko'chma hamda bevosita ma'noda) qo'llanadigan birliklar;

2. **Aforizmlar** — umumlashtirilgan, lo'nda fikrni ifodalovchi hikmatli birliklar; ularning nutqiy (muallifi) va til (ommaviy) ko'rinishlari farqlanishi mumkin;

3. **Matalar** — pand-nasihat yo'nalishidagi, odatda bevosita ma'noda qo'llanadigan, qisqa va turg'un xalq iboralari.

O'zbek paremiologiyasini to'plash va ilmiy tahlil qilish an'anasi qadimiy ildizlarga ega. XI asr allomasi Mahmud Koshg'ariy "Devonu lug'atit turk"da maqollardan keng foydalangan va bu asar nafaqat leksik material, balki xalq og'zaki ijodi, til va madaniyat haqida muhim ma'lumot beruvchi noyob filologik manba sifatida baholanadi [4:28]. Keyingi davrlarda paremiografiya va paremiologiya Yevropa tilshunosligida ham tizimli yo'nalish sifatida rivojlandi: turli paremiografik lug'atlar, maqollar nazariyasiga bag'ishlangan tadqiqotlar yaratildi; bu jarayon maqollarni kelib chiqishi, tiplari, variantlari hamda tematik guruhlari bo'yicha o'rganishga yo'l ochdi.

O'zbek tilshunosligida frazeologiya sohasidagi izlanishlar XX asrning 50-yillaridan faollashib,

frazeologizmlar semantik, uslubiy, funksional va lingvopoetik jihatdan tadqiq qilindi; lug'atlar yaratildi, badiiy matnlarning frazeologik tarkibi o'rganildi. Paremiologik birliklar, xususan maqollarni to'plash va nashr qilish esa XX asr boshlarida yangi bosqichga chiqdi; bu jarayonda bir qator to'plovchi va tadqiqotchilarning xizmati e'tiborga loyiq. Maqollarni tasniflash masalasi bugun ham ilmiy jihatdan dolzarb bo'lib qolmoqda: ayrim akademik to'plamlarda maqollar alifbo tartibida berilgan bo'lsa, ayrim izohli to'plamlarda etimologiya, muqobil variantlar va semantik izohlar bilan boyitilgan [5:31–34]. Bu hol paremiologik materialning ko'lamdorligi va tasnif mezonlarini yanada takomillashtirish zaruratini ko'rsatadi. Umuman olganda, paremalar xalq tajribasi va ijtimoiy hayot "sinovi"dan o'tib, omma ongida qabul qilingan g'oyalarni ixcham shaklda ifodalaganligi bilan turg'unlashadi. Har qanday hikmatli ibora ham parema darajasiga ko'tarilmaydi: keng jamoa ehtiyoji, orzu-umidi va hayotiy amaliyoti bilan uyg'unlashgan birliklargina ommalashib, avloddan avlodga o'tadi. Shunday ekan, paremiologik birliklar milliy urf-odat va an'analarni verbal shaklda mujassamlashtiruvchi "kod" vazifasini bajaradi. Ularni qiyosiy tahlil qilish esa xalqlarning umumiy va farqlovchi jihatlarini aniqlashga, leksik-semantik yaqinlik hamda milliy xoslik ko'rsatkichlarini belgilashga yordam beradi.

O'zbek paremiologiyasining shakllanishi bir necha muhim bosqichlardan o'tgan:

Mahmud Koshg'ariy (XI asr): Turkiy paremalarni to'plash va o'rganishni boshlab bergan. Uning "Devonu lug'atit turk" asarida 275 tadan ortiq (ba'zi manbalarda 300 ga yaqin) qadimgi turkiy maqollar keltirilgan bo'lib, ular bugungi kunda ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan.

O'rta asrlar: Alisher Navoiy asarlarida (masalan, "Lison ut-tayr") maqollarning qo'llanilishi va ularning

xalq donishmandligi sifatidagi o'rni yuksak baholangan.

XX asr va hozirgi davr: O'zbekistonlik olimlardan M. Fozilov, Sh. Rahmatullayev, B. Sarimsoqov kabi tadqiqotchilar maqollarning leksik-semantik va strukturaviy xususiyatlarini chuqur tahlil qilganlar. Hozirgi kunda paremiologiya nafaqat til birligi, balki milliy madaniyat asosi va xalqning "kognitiv kodi" sifatida o'rganilmoqda.

Paremiologiya fan sifatida dastlab folklorshunoslik doirasida shakllangan. Bu borada rus va yevropa paremiologiya maktablari muhim o'rin tutadi. Jumladan, G.L. Permyakov paremalarni semantik va mantiqiy tuzilma sifatida tadqiq etib, ularning modellari va tipologiyasini ishlabchiqqan. Uning tadqiqotlari paremiologiyaning ilmiy asoslarini shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Shuningdek, V.I. Dal, A.A. Potebnya kabi olimlar paremalarni xalq tafakkurining ifodasi sifatida baholagan.

Xulosa qilib aytganda, paremiologiya tilshunoslikda muhim o'rin egallagan, til, tafakkur va madaniyat o'rtasidagi bog'liqlikni o'rganishga xizmat qiluvchi fan sohasi hisoblanadi. Paremalarning mazmuniy boyligi va funksional imkoniyatlari ularni zamonaviy lingvistik tadqiqotlar uchun dolzarb obyektga aylantiradi. Paremiologiya bu jarayonda milliy o'zlikni aniqlashda muhim ilmiy vosita bo'lib xizmat qiladi. Paremiologiya lingvomadaniy tadqiqotlarda milliy xususiyatlarni aniqlash, xalq tafakkuridagi ustuvor qadriyatlarni belgilash imkonini beradi. Paremalar orqali jamiyatda ijobiy va salbiy baholangan xatti-harakatlar aniqlanadi. Shu bois paremiologik birliklar madaniy identifikatsiya vositasi sifatida ham muhim ahamiyat kasb etadi. Paremiologik tadqiqotlarda paremalar shakliy tuzilishi, variantlilik, tarixiy rivoji va zamonaviy nutqdagi qo'llanilishi jihatidan tahlil qilinadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Hojiev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati. Toshkent: O'qituvchi, 2002. [256 b]
2. Haydarov A. Paremiologiyaning lingvokulturologik asoslari. Toshkent: Fan, 2016. [180 b]
3. Rahmonov N. O'zbek paremiologiyasi masalalari. Toshkent: Akademnashr, 2018. [200 b]
4. Jo'raev M. O'zbek paremiologiyasi masalalari. – Toshkent: Fan, 2010. B. [63–81]
5. Rahmonov N. O'zbek xalq maqollari va matallari. – Toshkent: Fan, 2005. B. [28–46]

ADABIYOTSHUNOSLIK

Is'haqjon ISMAILOV,
 UrDU filologiya fanlari doktori prof.v.b
 (@Iskhaqjon_ISMAILOV)
 Saodat ATADJANOVA,
 UrDU doktoranti,
 saodat.atajanova@gmail.ru

OGAHIYNING TARIXIY-ADABIY ASARLARIDA TABIIY VA IJTIMOY OMILLAR ASOSIDAGI TIMSOLLAR

Annotatsiya: ushbu maqolada Ogahiyning tarixiy-adabiy asarlarida foydalanilgan tabiiy va ijtimoiy omillar bilan bog'liq timsollar haqida gap boradi.

Kalit so'zlar: tarixiy-adabiy asar, timsol, quyosh, oy, Yetti qaroqchi, Atorud.

Аннотация: в данной статье рассматриваются символы, связанные с природными и социальными факторами, использованные в историко-литературных произведениях Агахи.

Ключевые слова: историко-литературное произведение, символ, солнце, луна, Большая Медведица (Емти карокчи), Меркурий (Аторуд).

Annotation: this article discusses the symbols associated with natural and social factors used in the historical and literary works of Agakhi.

Key words: historical and literary work, symbol, sun, moon, Big Dipper (Yetti qaroqchi), Mercury (Atorud).

Tabiiy va ijtimoiy omillar negizida shakllangan timsollar tizimining muayyan qismini samoviy (kosmogonik) timsollar tashkil etadi. H.Eshonqulov o'z nomzodlik dissertatsiyasida kosmogonik qarashlarning tarixiy-tadrijiy asoslari, ularning badiiy tafakkur rivojiga ko'rsatgan ta'siri, shuningdek, samoviyot haqidagi islomiy konsepsiyalar hamda Sharq falakiyot ilmining badiiy adabiyotdagi in'ikosi masalalarini atroflicha va ilmiy asoslangan holda tadqiq etgan [1. 11-17; 17-40]. Xususan, ushbu dissertatsiyaning ikkinchi bobi "She'riyatda quyosh va oy timsollaridan foydalanishdagi Alisher Navoiy badiiy mahorati" masalasini yoritishga bag'ishlangan [1. 64-116].

Hukmdorlar obrazini quyoshga qiyoslash qadimiy (mifologik) ildizlarga ega. Dastlabki tasavvurlarda quyosh ilohiylashtirilib, Mutlaq borliq tushunchasi muayyan jihatlariga ko'ra aynan quyosh hodisasi bilan tenglashtirilgan. Biroq islomiy aqida va dunyoqarash tizimi ushbu qarashlarning botil ekanini ko'rsatib, Yaratganning betimsolligi hamda quyosh U yaratgan mavjudotlar ichida bir zarra xolos ekanligini qat'iy dalilladi.

Alisher Navoiy aytganidek,
 Subhonallohu xoliqi zul-majdu alo,
 Kim andin erur to'la xalo birla malo,
 Gar mehr aning misli degaylar uqalo,
 Mehr ollida zarra yanglig' o'lg'ay masalo [2, 641].

Boshqacha aytganda, insoniyat Xoliq xalq qilgan bog'da goh sarg'ayib, goh qizarib turgan quyosh kabi yuz ming guli ra'no borligini anglab yetdi:

Quyoshg'a gah qizormoq, goh sorg'ormoq erur andin,
 Ki sun'ung bog'ida bor ul sifat yuz ming guli ra'no [2, 642].

G.P.Snesarevning ta'kidlashicha [3. 222], Xorazm marosimlari tizimida astral inonchlar bilan bog'liq aniq atama yoki nomlar saqlanmagan bo'lsa-da, quyosh, oy va yulduzlarning ilohiylik

xususiyatlariga oid qarashlar saqlanib qolgan. Bu, eng avvalo, quyosh kultida namoyon bo'lib, uning chiqishi va botishi paytida mehnat qilish taqiqlangan. Ushbu odatning tarixiy ildizlari qadimgi davrlarda sutkaning ayni shu pallasida quyoshga bag'ishlab o'tkazilgan tantanali marosimlarga borib taqaladi (bunday rasm-rusumlar Hindistonning ayrim hududlarida hozirgi kunga qadar saqlanib qolgan [4. 145-147]). Davrlar o'tishi bilan insoniyatga ezgulik keltiruvchi, yuksak fazilat va favqulodda xislat sohibi deb qaralgan har qanday xayoliy hamda real shaxs yoki ashyolar quyosh timsoliga nisbat beriladigan bo'ldi. Shulardan biri, "Quyosh ramzli naqshlar sopol idishlardagi gullarda ham aks etadi. Uni ham hovli oldidagi darvoza ustiga o'rnatishadi va yovuz-kuchlardan saqlovchi homiy tarzida tushuniladi. Ushbu quyosh va olov ramzini, ayniqsa, Xivada ishlangan yog'och eshiklar va darchalarga o'yilgan naqshlarda yaqqol ko'rish mumkin" [3. 223].

Mamlakat hukmdorlari, keyingi bosqichlarda esa atoqli davlat va jamoat arboblari quyoshga qiyoslash, ularga tegishli vasf va unvonlar berish an'anasi jahonning ko'plab xalqlari madaniyatida uchraydi. Tabiiyki, bu holat ushbu xalqlar og'zaki hamda yozma badiiy adabiyotida ham o'z in'ikosini topgan. Xususan, Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" dostonidagi bosh qahramonlardan birining Kuntug'di deb atalishi, milliy tariximizda Shamsiddin, Shamsulmilla[t] kabi unvon va laqablarga ega ko'plab atoqli shaxslarning o'tgani hamda "Kuntug'mish" xalq dostoni qahramonining obrazi ushbu fikrning yorqin dalilidir.

Ogahiyning tarixiy-adabiy asarlarida mamlakat hukmdorining quyoshga qiyos etilgan bir qator o'rinlarini kuzatish mumkin. Xususan:

Shahriyorimdurmu, zavraqda qilur Jayhunni sayr
 Yo quyosh qavsi quzah ichra qilur gardunni sayr [5. 149].
 Ushbu misralarda shoir (modih) o'z mamduhining Amudaryo

(Jayhun) bo'ylab kemada qilayotgan sayrini kamalak (qavsi quzah) bag'rida samoni aylanib yurgan quyoshga o'xshatadi. Ta'kidlash joizki, asarning tabdil nusxasida "qavsi farah" (shodlik yoyi) deb o'g'irilgan birikma [5. 149] asliyat matnida quyidagicha keltirilgan:

شهریاریم دورم زورق دا قیلور جیحوننی سیر

يا قوياش قوس قُرح ایچرا قیلور کردوننی سیر [6.155]

A.Dehxudo mo'tabar mumtoz leksikografik manbalarga tayangan holda "qavsi quzah" birikmasiga izoh berib, Quzah samoga muakkil (biriktirilgan) farishta yoki shaytonning nomi sifatida talqin etilishini ta'kidlaydi. Manbalarda "qavsi quzah" atamasi bilan bir qatorda "Qavsi shayton" yoki "Qavsi Rustam" birikmalari ham sinonim sifatida qo'llangan. E'tiborli jihati shundaki, o'zbek xalq og'zaki an'anasida kamalakka nisbatan "Hasan-Husaynning o'q-yoyi" (Hasan-Husinni o'qoyi) iborasining qo'llanishi ham ushbu mifologik va etnomadaniy tasavvurlarning qadimiy ildizlaridan dalolat beradi. Sharq falakiyotshunosligida ushbu hodisaga alohida ilmiy e'tibor qaratilgan bo'lib, xususan, mashhur olim Abulvafoyi Buzjoniyning (Muhammad ibn Muhammad ibn Yahyo ibn Ismoil ibn Abbos) shu mavzuga bag'ishlangan asari "Risolayi qavsi quzah" ("Kamalak haqida risola") deb nomlanishi ham fikrimizni tasdiqlaydi [7].

Ta'kidlash joizki, Ogahiy o'z badiiy uslubiga xos bo'lgan ayrim muvaffaqiyatli ifoda va tashbehlardan turli asarlarida takroran foydalangan. Biroq shoir ularni har gal yangicha poetik ishlov berib, takomillashtirgan holda betakror ko'rinishda qo'llashga erishadi. Xususan, muarrix "Zubdatu-t-tavorix"dan keyin yaratilgan "Jome'u-l-voqeoti sultoniy" asarida podshoh obrazini oy ustiga o'rnatishgan quyoshga qiyoslaydi. Mazkur o'rinda avvalgi baytda qo'llangan badiiy tasvir vositalari silsilasiga laff va nashr san'ati ham qo'shilib, murakkab va mantiqiy poetik parallelizm (podshoh – quyosh, kema – oy, Jayhun – samo) yuzaga keladi:

Podshohimmu minib zavraqq'a Jayhun uzradur,

Yo quyoshmu yangi oy ustida gardun uzradur [18. 28b].

Keltirilgan misralar vositasida Ogahiy ushbu yuksak maqom hamda cheksiz ehtirom muayyan hukmdorning shaxsiy fazilatlarini mahsuli emas, balki azaldan shakllangan saroy an'analari, hukmdorlar zotiga ta'zim-u ikrom ko'rsatish taomili hamda davrning ijtimoiy-siyosiy muhiti talabi ekanligiga zimdan ishora qiladi:

Boshig'a yetkach xilofat afsari,

Bo'ldi rif'atda quyoshning hamsari [18. 29a],

Ya'ni, "[kechagina oddiy kishi bo'lgan inson] boshiga hukmdorlik tojini kiygach, martaba jihatdan yuksaklikda quyosh bilan tenglashdi". Binobarin, Ogahiy hamda unga teng ijodiy salohiyatga ega bo'lgan mumtoz shoirlarning madhiyalari teranroq tadqiq etilganda, ular zamirida ancha chuqur falsafiy mushohadalar va pinhona ma'nolar yotgani namoyon bo'ladi.

Ba'zan Ogahiy quyosh bilan bog'liq shunday ifodalar ishlatadiki, unda quyosh sifati bir qarashda hukmdorga, bir qarashda fuqaroga tegishli bo'lib chiqadi: "Ostoni falakoshiyon mulozamati sharafig'a istis'od toptilar va ul hazrat alarni navozishi podshohona va avotifi xisravonasig'a mashmul va mavsul etib, xilo'i xurshidshuo' va albisayi garonbaho in'omi bila o'z akfo va ashbohlari orasida quyosh yanglig'

mumtoz va sarafroz qildilar" [18. 45a]. Quyidagi parchada esa joy nomi bo'lgan Qubosh قوباش va quyosh قویاش so'zlari faqat bir nuqta bilan farq qilishi, bunday so'zlarni ishlatish esa tajnisi xattiy sanalishini nazarda tutib, g'oyat go'zal bir jumla yaratadi: "Kechrak Qubosh otlig' mavze'ga partavi nuzulidin quyosh yanglig' ravshanlig' yetkurdi" [18. 122b].

Quyidagi jumlada quyosh yanglig' birikmasini uyushiq bo'lakning birinchi juzi – gardundek sarafrozlik orqali bir muayyan ma'noda tushuna olamiz: "Faqirni iltifoti podshohonag'a maxsus tutub, bovujudi o'zlig', yana miroblig' mansabi arjumandi bila qaviy va bahramand qilib, aqron-u ashbohim orasida gardundek sarafrozlig' va quyosh yonglig' mumtozlig' yetkurdi" [18. 287b].

Endi bevosita Ogahiyning tarixiy-adabiy asarlarida yulduzlar hamda muayyan samoviy jismlarning timsol sifatida qo'llanish masalasiga e'tibor qaratamiz. Zero, keyingi o'n yilliklarda dunyoning ko'plab mamlakatlarida xalqlarning tarixiy ildizlari, an'anaviy madaniyati va milliy adabiyoti shakllanishiga bo'lgan qiziqish sezilarli darajada ortdi. Bu holat turli xalqlar orasida etnik o'zlikni anglashning umumiy yuksalishi, o'z madaniyatining jahon tamaddunida o'rnini belgilash, shuningdek, milliy folklor hamda mifologik an'analar asosida asrlar davomida shakllangan ma'naviy boyliklarni to'plash, qayd etish hamda adabiy merosni saqlash va anglashga bo'lgan intilish bilan uzviy bog'liqdir. [8. 3].

Mumtoz adabiyotimizda yulduzlar timsoli, aksar hollarda, yuksak martabali va e'tiborli shaxs (hukmdor, piri komil yoki ma'shuqa) atrofidagi a'yonlar, yaqin mulozimlar va qo'shin kabilarni ifodalashga xizmat qilgan. Mazkur astromitologik va poetik timsollarning semantik negizini esa, eng avvalo, o'xshatish va tashbeh san'ati tashkil etadi. Masalan, Alisher Navoiy Muhammad alayhissalomni oyga, boshqa payg'ambarlarni yulduzlarga qiyoslab,

Muhammadkim, rusul anjumdur, ul oy,

Qayu oy, balki mehri olamoroy [9. 8], – deydi.

Mumtoz adiblarimiz ijodida oy timsoli yulduzlar bilan birgalikda qo'llanganda, yuksak va ulug' maqomli zot semantikasi yetakchilik qiladi. Jumladan, Ogahiyning quyidagi parchasi ushbu fikrni tasdiqlaydi: "Hamul kecha oy sipahsolori anjum xaylibila falak vodiysin qat' qilg'andek, ul oftobi olamgir sipohi sitoranazir bila shabgir qilib, masofatpaymo bo'ldi..." [19. 310b].

Mazkur parchada adabiyotshunoslik nuqtayi nazaridan alohida diqqatga sazovor bir necha muhim jihat mavjud:

Birinchidan, muallif xonni oftobi olamgir (jahonni egallovchi quyosh) deb ta'riflash orqali avvalroq qo'llangan oy sipahsolori (qo'shin qo'mondoni bo'lmish oy) birikmasiga nisbatan ruju' san'atini qo'llaydi va xon madhini eng yuksak nuqtaga ko'taradi.

Ikkinchidan, qo'shin tasviri uchun sitoranazir [yulduzmisol, yulduzga o'xshash] degan o'ziga xos (original) neologizmini qo'llaydi. Bu esa olamgir, shabgir so'zlari bilan mutanosiblik hosil qilib, qofiyadoshlik va ichki musiqiylikni (tajnislilikni) yuzaga keltirgan holda mumtoz adabiyotimizdagi an'anaviy anjumsipoh iborasiga munosib sinonim (mutarodif) bo'lib xizmat qiladi.

Boshqa bir o'rinda muarrix: "Anjumdin o'tub adadda afzun, Kunjoyishidin tang o'ldi homun" [19. 257a], – deya qo'shinning behisobligini samoviy jismlar soniga qiyoslaydi. Mazkur poetik va

uslubiy usulni Ogahiyning barcha tarixiy-adabiy asarlarida ko'plab uchratish mumkin: "Bu sifatlig' raboti foyizu-n-nishot va bu vasflig' bog'i naxoratirtibotg'a quyosh shomi anjum sipohi bila falak qasrig'a vorid bo'lg'andek..." [19. 287a]; "...biyoboni bepoyon va manozili faravon qat'idin so'ng sipohi anjummisil bila qum ramolidan chiqib..." [19. 298a, 310b].

Ogahiyning tarixiy-adabiy asarlarida yulduzlar timsoli, shuningdek, zamondoshlar, davrdoshlar hamda mumtoz adabiyotimiz istilohidagi abnoyi jins (turdoshlar, tengqurlar) obrazini gavdalandirishga xizmat qiladi. Mazkur jarayonda tashxis (jonlantirish) san'atining poetik imkoniyatlaridan unumli foydalanilgan. Ushbu tasvirlar vositasida muarrix bir tomondan, hayrat-u taajjubdan nigohlari qotib qolgan olamoni, ikkinchi tomondan esa, hayot qiyinchiliklaridan ko'zlaridan shashqator yosh to'kayotgan xokisor xalq qiyofasini yuksak badiiy maxorat bilan gavdalandiradi:

Kecha andoq bo'lub zohir charog'on,
Ki anjum ko'zlarini qildi hayron [19. 295b].
Bu misralar beixtiyor Alisher Navoiyning
Sham' emas yerdin, kavokib charxdin bayram tuni,
Kim erur yer-ko'k tuman ming ko'z bilan hayron sanga [10. 19a]–
baytlarini esga soladi. Ogahiy esa quyidagicha yozadi:
Har kunguri charxg'a chekib bosh,
Anjum ko'zi ichra to'turub yosh [19. 333a].

Muarrix muayyan yulduz yoki yulduzlar turkumi nomlaridan unumli foydalanib, o'z poetik maqsadlariga mos timsollar yaratadi hamda an'anaviy obrazlarga yangicha badiiy joziba bag'ishlaydi. Masalan, Yetti qaroqchi yulduzlar turkumining adabiy-mifologik timsol sifatidagi semantik qatlamlari M.Jo'rayev tadqiqotlarida atroflicha o'rganilgan [11. 46-49]. A.Primov esa ushbu yulduz turkumining turli tarixiy davrlardagi nomenklaturasi va nomlanish xususiyatlari haqida mufassal ma'lumot beradi [12. 166-178].

M.Jo'rayevning qayd etishicha, Yetagan (Yeti qaroqchi) yulduzlarini homiy kuchlar timsoli sifatida idrok etish an'anasi o'zbek xalqining samoviy miflarida ham o'z in'ikosini topgan. Astral afsonalar syujetiga ko'ra, Yeti qaroqchi g'animlar tomonidan zaharlab o'ldirilgan singlisining tobutini ko'tarib borayotgan yetti aka-uka haqidagi eshitmalarga borib taqaladi [13. 26]. Mumtoz falakiyot va ilmiy adabiyotlarda ushbu turkum xususan Dubbi akbar (Katta Ayiq) hamda Dubbi asg'ar (Kichik Ayiq) yulduzlar turkumi tarkibida tasniflanadi.

Ogahiyning tarixiy-adabiy asarlarida qo'llangan Farqadon (Ikki Farqad / Kichik Ayiq turkumidagi ikki yorqin yulduz) nomi g'oyat yuksak maqom va martabadagi shaxs timsolini gavdalandirishga xizmat qiladi. Mazkur o'rinda muarrix Farqadon (yulduz nomi) hamda farq (bosh, cho'qqi, yuksaklik) so'zlarining tovushdoshligi va semantik mutanosibligidan (tajnis san'atidan) mahorat bilan foydalangan. Farq so'zining leksik ma'nolaridan biri "bosh", "yuksaklik" bo'lib, bu holat quyidagi parchada o'z aksini topgan: "...tavoyifi mazkurag'a beklarbegilik yarlig'i humoyuni vusulidin farqi mubohoti farqadon avjidan o'tdi" [5. 398b].

Ogahiy ko'pgina o'rinlarida yulduzlarning an'anaviy timsollaridan foydalanadi. Masalan, Atorud عطار "Navoiy asarlari lug'ati"da Atorid, Utorid Merkuriy sayyorasi [mifda bu yulduz yozuvchilar homiysi hisoblanadi. Forschasi dabir] deb izoh berilgan [14. 63].

Mavlono Jaloliddin Rumiy aytadilar:
Charxi gardonro qazo gumrah kunad,
Sad Utorudni qazo ablah kunad,
ya'ni "Taqrir bu aylanuvchi falakni yo'lidan adashtiradi. Qazo yuz Atorudni go'l qiladi" [15. 850].

G'iyosiddin Rampuriy ushbu so'z izohida "Avvalgi harf zamma, "ro" kasra bilan – Utorid, ikkinchi falakdagi mashhur yulduz nomi. Uni falak dabiri ham deydilar. Ilm va aql unga taalluqli bo'lib, tole'i sunbulada va zavoli qavsdadir" [16. 86]. "Lug'atnomayi Dehxudo"da uning sinonimi sifatida Tiyr va Sunbulu-t-tayib terminlari keltirilgan¹.

Umuman, mumtoz adabiyotda har bir sayyoraning o'z maqom va manzila[vazifa]si bor, deb tasavvur qilingan. Ogahiy "Zubdatu-t-tavorix"dagi charxga murojaat shaklida berilgan masnaviysida ulardan bir nechasinu zikr qiladi:

...Oliy qilibon manga mahalni,
Ta'zimima past qil Zuhalni.
Madhim bila Mushtariyg'a och til,
Minbar anga ostonim etgil.
Mirrixni qil qopumda darbon,
To'ksun xusamog'a tig' ila qon.
Manzil Quyoshing yonimda tutsun,
Nuri bila maskanim yorutsun.
Zuhrang qilibon qoshimg'a ohang,
Vaqtini xush aylasun chalik chang.
Yonimda Atoruding hamisha,
Qilsun qalamim yo'narni pesha [5. 389b].

Ogahiyning ushbu baytlarida Yeti sayyora (Zuhar, Mushtariy, Mirrix, Quyosh, Zuhro, Atorud) obrazlari vositasida mukammal astromitologik va poetik tizim yaratilgan. Muallif tashxis hamda tashbeh san'atlaridan unumli foydalanib, har bir samoviy jismga o'zining mumtoz astronomik tabiati va an'anaviy funksiyasiga mos ravishda muayyan vazifalarni (Zuharga ta'zim etish, Mirrixga posbonlik, Zuhroga sozandalik, Atorudga esa kotiblik) yuklaydi. Shoir sayyoralarni hukmdor saroyining mulozimlari va a'yonlari sifatiga o'tkazish orqali mamduh shaxsi hamda uning saroyi salhotini kosmik miqyosgacha ko'tarib madh etadi. Natijada samoviy jismlar va unvonlar o'rtasidagi semantik mutanosiblik

¹ King Dehkhoda. Kingroid.co@gmail.com

mumtoz adabiyotshunoslikdagi tanasub va ruju' san'atlarining yuksak namunasini namoyon etadi.

Ushbu tadqiqot materiallari Ogahiyning tarixiy-adabiy merosida qo'llangan samoviy (astral) hamda ijtimoiy-tabiiy timsollar tizimining g'oyaviy-badiiy va semantik ko'lamini atroflicha yoritib beradi. Tahlillar asosida quyidagi umumiy ilmiy xulosalarga kelish mumkin:

- Matnlarda hukmdorlarni quyosh yoki samoviy jismlarga qiyoslashning qadimiy etnokosmologik va mifologik ildizlari ko'rsatib berilgan. Muarrix bu kabi an'anaviy tashbehlardan foydalanish bilan birga, islom aqidasiidagi Betimsollik (Allohning betakrorligi) va Yaratganning buyukligini tamadduniy nuqtayi nazardan to'g'ri idrok etgan holda, hukmdorlar va samoviy hodisalar o'rtasidagi nisbatni saroy an'anasi hamda davrning ijtimoiy-siyosiy muhiti mahsuli sifatida talqin etadi.

- Ogahiy asarlarida Quyosh, Oy, Yetti qaroqchi (Dubbi akbar), Farqadon hamda Yetti sayyora (Zuhal, Mushtariy, Mirrix, Zuhro, Atorud va b.) shunchaki tabiat hodisasi emas, balki chuqur ramziy-

poetik ma'no tashuvchi vositalardir. Quyosh va Oy ultimate hukmdorlik hamda yuksak sharaf timsoli bo'lsa, yulduzlar va yulduz turkumlari (abnoyi jins, sipoh, a'yonlar, xokisor xalq) obrazlarini gavdalandirishga xizmat qilgan.

- Shoir o'zi tanlagan timsollarni turli asarlarida ("Zubdat ut-tavorix", "Jome ul-voqeoti sultoni") takrorlaganda ularni oddiy nusxalamaydi, balki ruju', tashxis, tashbeh, tajnis va laff va nashr kabi badiiy san'atlar bilan boyitib, yangicha poetik mazmun baxsh etadi. Xususan, sitoranazir kabi o'ziga xos neologizmlarni muomalaga kiritishi hamda farq – Farqadon o'rtasidagi fonetik-semantik mutanosiblikni kashf etishi Ogahiyning yuksak til va matnshunoslik mahoratini ko'rsatadi.

Umuman olganda, Ogahiyning tarixiy-adabiy nasri va she'riyatida samoviy timsollar shunchaki madhiyaviy bezak emas, balki chuqur falsafiy mushohada, saroy madaniyati va Sharq falakiyot ilmining badiiy-estetik in'ikosi hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Эшонқулов Ҳ.П. Алишер Навоий шеърлятида самовий тимсоллар ("Бадойиъ ул-бидоя" ва "Наводир ун-нихоя" девонлари асосида). Филол. фан. номз. дис... автореф. – Тошкент, 1999.
2. Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 1-жилд. – Тошкент: Фан, 1987.
3. Снесарев Г.П. Хоразмликларнинг мусулмонликдан аввалги маросимлари ва урф-одатлари. Рус тилидан С.Р.Рўзимбоев таржимаси. – Урганч: УрДУ ноширлик бўлими, 2018.
4. Народы Южной Азии, серия «Народы мира». – Москва, 1963..
5. Мухаммад Ризо Эрнийезбек ўғли Огаҳий. Асарлар. 3-жилд. Зубдату-т-таворих (Тарихлар сараси). – Тошкент: Sharq, 2019.
6. Muhammad Riza mirab Agahi. Zubdat al-tavarikh. International institute for Central Asian Studies, Al-Beruni Center for Oriental Manuscripts Tashkent State Institute of Oriental studies. Edited in the original Central Asian Türkī with an Introduction and Notes by Khilola Nazirova. International Institute for Central Asian Studies (IICAS) by the UNESCO Silk Road Programme. – Tashkent – Samarkand, 2016.
7. <https://www.wikiwand.com/tg>
8. Тен Алина. Поэтические образы луны и звезд в японской классической литературе VIII-X вв. Автореф. диссертация ... кандидата филологических наук: – Москва, 2009. – С. 3.
9. Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. Биринчи жилд. – Тошкент: Фан, 1987. – Б.8.
ديوان امير على شير نوائى ("Бадойиъ ул-бидоя") Хаттот Султон Али Машҳадий. – Техрон, Китобхонайи мажлиси шўройи миллий. – №86970. – Б. 19^a.
11. Жўраев М. Етти ҳомийнинг мифологик асосларига доир // Адабий мерос. – Тошкент, 1989. – № 2. – Б. 46-49.
12. Примов А. Етти қароқчи юлдуз туркумининг номланиши // Адабиёт кўзгуси. Илмий тўплам. – №7. – Тошкент: Халқ мероси 2002, – Б. 166-170;
13. Жўраев М. Ўзбек халқ самовий афсоналари тарихий асослари. Филол. фан. док. дис... автореф. – Тошкент, 1996. – Б. 26.
14. Навоий асарлари луғати. – Тошкент: Фафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1972. – Б. 63.
15. جلال الدين محمد بن محمد بلخی. مثنوی معنوی. به تصحیح رینولد انیکلسون. با کشف الابیات. تهران. انتشارات هرمس. چاپ پنجم 1390. ص. 850.
16. غياث الدين محمد بن جلال الدين بن شرف الدين رامپوری. غياث اللغات. جلد دوم. با حواشی و اضافات. بکوشش محمد دبیر سیاقی. تهران: چاپ گیلان. ص. 86.
17. King Dehkhoda. Kingroid.co@gmail.com
18. ЎзР ФА Шарқшунослик институти. 9786.

AXADJON MUHAMMADIYEV,
 Shahrisabz davlat pedagogika instituti Til va adabiyot
 kafedrası professori filologiya fanlari doktori (DSc)
 Nilufar KARIMOVA,
 Shahrisabz davlat pedagogika instituti
 Til va adabiyot kafedrası o'qituvchisi

XIX ASR QO'QON ADABIY MUHITIDA HAMD G'AZALLAR BADIYATI VA DEVONCHILIK AN'ANALARI

Annotatsiya: mazkur maqolada XIX asr Qo'qon adabiy muhiti hamd g'azal janrining poetik xususiyatlari va devonchilik an'analari amaliy ifodasi ilmiy-nazariy jihatdan tadqiq etiladi. Tadqiqotda Alisher Navoiy ko'rsatgan devon tuzish islohotlarining Qo'qon shoiri (xususan, Muhiy va Furqat) merosida davom ettirilishi hamda unga nisbatan ijodiy yondashuv masalalari yoritilgan. Furqat xotiralaridagi mushoira va tatabbu' an'analari, Muhiy devonidagi harf turkumlari kompozitsiyasi va uning hamd g'azallarida qo'llangan badiiy san'at vositalari, ilohiy-irfoniy va falsafiy-axloqiy obrazlar majmui atroflicha tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: *Qo'qon adabiy muhiti, hamd g'azal, na't, devonchilik an'anası, Alisher Navoiy, Muhiy, Furqat, tatabbu', mushoira, semantik kompozitsiya, tasavvufiy ramzlar, badiiy san'atlar.*

Annotation: this article examines, from a scholarly and theoretical perspective, the poetic features of the hamd ghazal genre and the practical expression of devon compilation traditions in the nineteenth-century literary milieu of Kokand. The study highlights the continuation of the reforms in devon compilation initiated by Alisher Navoi in the literary heritage of Kokand poets, particularly Muhiy and Furqat, as well as their creative approaches to these traditions. The article provides a comprehensive analysis of the mushoira (poetic competition) and tatabbu' (poetic emulation) traditions reflected in Furqat's memoirs, the composition of alphabetical sections in Muhiy's devon, and the artistic devices employed in his hamd ghazals, along with their complex of divine-mystical and philosophical-ethical images.

Key words: *Kokand literary milieu, hamd ghazal, na't, devon compilation tradition, Alisher Navoi, Muhiy, Furqat, tatabbu', mushoira, semantic composition, Sufi symbols, literary devices.*

Аннотация: в данной статье с научно-теоретической точки зрения исследуются поэтические особенности жанра газели-хамд и практическое воплощение традиций составления диванов в литературной среде Коканда XIX века. В исследовании освещаются продолжение реформ в области составления диванов, предложенных Алишером Навои, в творческом наследии кокандских поэтов, в частности Мухи и Фурката, а также вопросы их творческого подхода к данной традиции. Всесторонне анализируются традиции мушаиры и татаббу', отражённые в воспоминаниях Фурката, композиция буквенных разделов в диване Мухи, а также художественно-изобразительные средства, использованные в его газелях-хамд, и комплекс божественно-мистических и философско-нравственных образов.

Ключевые слова: *кокандская литературная среда, газель-хамд, нат, традиция составления дивана, Алишер Навои, Мухи, Фуркат, татаббу', мушаира, семантическая композиция, суфийские символы, художественные средства.*

Mumtoz adabiyotimiz tarixida XIX asr Qo'qon adabiy muhiti o'ziga xos shakliy va mazmuniy tamoyillari, boy poetik an'analari hamda yetuk sohibdevon shoiri bilan alohida o'rin tutadi.¹ Bu

1 Bu haqda qarang: Jabborov N. Furqatning horijdagi hafti va ijodiy merosi: manbalari, matnii tadqiqi, poetikasi. Filol. fan. d-ri... diss. – Toshkent, 2004.; Pardaeв K. Mukimiy sherryatinning matn tarixi, taхiri va talqini. Filol. fan. dokt. (DSc) diss. – Toshkent, 2020.; Adizova I. Uvaysiy sherryatida poetik tafakkurning yangilaniши. Filol. fan. dokt. (DSc) diss. – Toshkent, 2020.; N. Mukhidinova. Foziy va Sadoiy sherryatida salaflar an'analariining poetik takomili. Filol. fan. dokt. (DSc) diss. – Toshkent, 2021.; Turdialiev A. Maxmud Xakim Yifoniy adabiy va ilmiy merosining manbalari: Filol. fanlari nomz. ...diss – Toshkent, 1997., Abdullaeva D. Usmonxuja Zoriy hafti va ijodi: Filol. fan. nomz. ...diss. – Toshkent, 2003.; Juraboeв O. Haziniy Xukandiy hafti va ijodiy merosi: Filol. fan. Nomz. ... diss. – T.: 2003.; Zoxidova

davr she'riyatida turli adabiy janrlar va yo'nalishlar yonma-yon rivojlangan bo'lsada, badiiy matnning ilohiy-irfonaviy poydevorini tashkil etuvchi hamd va na't g'azallar badiiyati masalasi adabiyotshunoslikning muhim va dolzarb muammalaridan biri bo'lib qolmoqda.

D. Faribiy va uning devoni: Filol. fan. nomz. ...diss. – Toshkent, 2006.; Eshonova S. XX asr boшlaridaгi Kўkon shoirlari (Niso va Honiy): Filol. fan. nomz. ...diss. – Toshkent, 2006.; Dexkonov A. Muхайирнинг hafti va ijodi. Filologiya fanlari nomz. ...diss. – Toshkent, 2007.; Muхаммадиев A. Muхйининг туркий ва форсий devoni poetikasi: Filol. fan. nomz. ...diss. – Samarqand, 2008.; Karimova Ш. Ўзбек mumtoz sherryatida poetik mazmun va yangilaniшlar (Zavқiy va Muхsinий ijodi misolida). Filologiya fanlari nomz. ...diss. – Toshkent, 2018.; Toshboltaeva T. Fazliy Namangoniy: "Majmuai shoiron"da an'ana va ўзига hoslik. Filologiya fanlari nomz. ...diss. – Toshkent, 2021

Sharq she'riyatining gultoji bo'lmish g'azal janri semantik va kommunikativ kompozitsiya qonuniyatlariga bo'ysunadi. Bu jarayonda XV asrda Alisher Navoiy tomonidan amaliyotga olib kiritilgan va tartiblashtirilgan devon tuzish islohotlari – xususan, devon va uning har bir harf turkumi boshida hamd va na't g'azallarni joylashtirish an'anasi – XIX asr Qo'qon adabiy muhitida ham o'zining mantiqiy va estetik davomini topdi.

Ushbu maqolada XIX asr Qo'qon adabiy muhitining yetakchi vakillari merosi, xususan, Muhyi devonidagi hamd g'azallar misolida ushbu janrning poetik xususiyatlari, lisoniy-estetik imkoniyatlari hamda Alisher Navoiy kashf etgan devonchilik an'alariga munosabat masalalari ilmiy-nazariy jihatdan tahlil etiladi.

Qo'qon adabiy maktabining betakror va hassos shoiri Furqat 24 yoshida Xo'qandning fozil kishilari davrasiga qo'shilganini xotirlab, shunday yozadi: "...Chun yoshim umr shabu ro'zida yigirma to'rt shumoriga yetdi, ul vaqt Xo'qand viloyatidagi fozil va rasotab' kishilar birlan ittihad aylab, alarning suhbatidin ko'p bahralar topdim va asr shurolarikim, chunonchi Mavlono Muhyi va Mavlono Muqimiy va Mavlono Nisbatidurlar, hamisha majlis bunyod aylab zodai tab'larimizdin mushoira qilur erdik va bir g'azalda tatabbu' kurguzub bir mazmun har nav' ifoda topar erdi. Goho hamd gulshanidin gul uzub, gohi na't naxlistonidin samarchin bo'lor erduk. Va ba'zi vaqt ishq tavsifi va husn ta'rifida g'azal mashq aylab va gohi qadimiy shu'arolar devonlaridin bir sho'x g'azalni tofib, anga har qaysimiz alohida muxammas bog'lar erduk"².

Furqatning ta'kidiga ko'ra, hamd va na't g'azallar faqat bir shoirning yakka holdagi ilhom mahsuli bo'lib qolmay, ijodiy musobaqa, fikr va ma'no almashinuvi maydonida shakllangan. Furqatning "bir g'azalda tatabbu' ko'rguzub, bir mazmun har nav' ifoda topar erdi"³ degan e'tirofi Qo'qon shoirlari hamd mavzusida ham yagona ilohiy va irfoniylilik mazmunini turli badiiy san'atlar va original poetik obrazlar vositasida ifodalashga intilganini ko'rsatadi.

Furqat hamd yaratish jarayonini jo'n bir qofiyabozlik emas, balki "ilohiy ma'no gulshanidan eng go'zal va nodir gultojlarni terish"⁴ deb biladi. XIX asr Qo'qon adabiy muhitida hamd g'azallar devon va majmualarning boshlanish qismi (muqaddimasi) bo'lgani uchun ularga alohida mas'uliyat va yuksak badiiy talab qo'yilgan. "Guldan gul uzish" tasviri hamd g'azallarda qo'llangan istiora, tasavvufiy ramzlar va lisoniy nafosat qay darajada boy bo'lganidan dalolat beradi.

XIX asr adabiy muhitida hamd g'azal janri dunyoviy ma'nodagi oshiqona g'azallar bilan yonma-yon rivojlangan. Bu muhitda ijod qilgan shoirlar qadimiy adabiy an'analarga sadoqat saqlagan holda, Yaratganning sifatleri (Hamd) va Payg'ambar alayhissalom madhi (Na't)ni ifodalovchi g'azallarni janrning eng yuksak badiiy mezoni sifatida baholaganlar.

Furqatning ushbu e'tirofi XIX asr Qo'qon adabiy muhitida hamd g'azallar shunchaki muayyan qolipdagi diniy-tasavvufiy she'r emas, balki: badiiy shakl va mazmun nuqtayi nazaridan qayta ishlangan; shoirlarning o'zaro mushoira va ijodiy musobaqasida charxlangani sababli yuksak badiiyatga ega bo'lgan janr sifatida e'zozlaganini ilmiy jihatdan asoslab beradi.

Islomiy davr adabiyotida devon tuzish dastlab qasidalar va hajviyalar bilan boshlangan bo'lsa, XV asrda Alisher Navoiy devon tuzish prinsipiga tub adabiy-estetik islohot olib kirdi. Navoiy devon tarkibidagi har bir hprf turkumi boshida hamd yoki na't mazmunidagi g'azallarni joylashtirish tartibini qat'iy qoida sifatida kiritdi.

XIX asr Qo'qon adabiy muhiti aynan Navoiy asos solgan ushbu kashfiyot yo'lni va ilmiy-estetik an'anani izchillik bilan davom ettirdi. Qo'qon shoirlari devon va majmualar tuzishda har bir bo'lim va harf turkumini, eng avvalo, Yaratganga hamd hamda Payg'ambar alayhissalomga na't aytish bilan boshlashni adabiy va ma'naviy burch deb bildilar.

Navoiyning "Bu tadbir devon tarkibidagi har bir guruh g'azallarga o'ziga xos mustaqillik ruhini bag'ishlaydi"⁵ degan xulosasi Qo'qon adabiy muhitidagi hamd g'azallar uchun ham to'liq taalluqlidir. Har bir harf boshidagi hamd g'azal butun turkumdagi g'azallarga ma'naviy poydevor vazifasini o'tagan.

Biroq, bu davr devonlari mazkur namunaviy qoidalarga to'la mos keladi deb ham ayta olmaymiz. "Bu borada XIX asr Qo'qon adabiy muhiti vakillari, aytish joizki, she'riyat mulkining sultoniga o'z imkoniyatlari doirasida ergashishgan. Ba'zi hollarda Alisher Navoiy namunaviy qoidalariga nisbatan to'liq rioya qilish imkoniyatlarini topolmaslik, yoinki unga nisbatan erkinroq munosabat tarzida yondashish ko'zga tashlanadi"⁶.

Navoiy devonda faqat majoziy husn-jamol tasviri bo'lib qolmay, unda "ma'vizatangez (nasihatomez) baytlar"⁷ bo'lishini shart qilgan edi. Qo'qon adabiy muhiti vakillari hamd g'azallarni yaratishda lisoniy va estetik belgilarni o'zaro mutanosiblikda harakatlantirib, Yaratganning sifatleri, borliqning haqiqati va insoniy kamolot masalalarini o'rtaga qo'yidilar.

Qo'qon shoirlarining hamd g'azallari ilohiy ishq va tavhid mazmuni atrofida birlashgan semantik strukturasiga ega. Ularda har bir bayt tasavvufiy ramzlar va badiiy san'atlar (tashbeh, istiora, talmeh, tanosub) vositasida bezatilib, g'azal so'ngida ma'no va his-tuyg'u muayyan mantiqiy nuqtaga keltiriladi.

XIX asr Qo'qon adabiy muhitining demokratik va ma'rifatparvarlik yo'nalishida (ayniqsa, XIX asrning ikkinchi yarmi) shoirlar saroy madhiyabozligidan uzoqlashib, to'g'ridan-to'g'ri Yaratganga munojot va hamd aytishga ko'proq murojaat qildilar.

Masalan, shu davrning sohibdevon shoiri Muhyi devoni misolida fikrimizni davom ettirsak. Muhyi devonlaridagi har bir

5 Мухаммадиев А. Мухйи ижоди: давр, адабий муҳит ва шахс. – Тошкент. Наврӯз, 2020, – Б. 157. 49-бет.

6 Шу асар 28-29-бетлар.

7 Алишер Навоий. Бадойиъ ул-бидоя. Мукамал асарлар тўплами. Йигирма томлик, биринчи том. – Тошкент: Фан, 1987. – 724 б. 20-бет.

2 Юсупов Ш. Художон ва Фуркат. – Тошкент: Шарк, 1995. – 96 б. 36-бет.

3 Шу асар 36-бет.

4 Шу асар 36-бет.

harf bilan tugallanuvchi turkum g'azallarning barchasi ham hamd va na'tlar bilan boshlangan emas. Turkiy devondagi ¹ (alif) harfi bilan nihoyalanuvchi g'azallar avvalida dastlab, 9 baytdan iborat hamd, so'ng bitta 9 baytli, bitta 13 baytli na't va 9 baytdan iborat munojot mazmunidagi g'azal hamda "Fi na'ti xoyrul bariyyati alayhi va 'ala olihi akmalu ..." sarlavhasi ostidagi 8 baytdan iborat na't – jami, 48 bayt g'azal joylashtirilgan.

ب (be) harfi bilan nihoyalanuvchi g'azallar avvalida "hamd" yoki "na't" shaklidagi g'azallar uchramasa-da, ketma-ket joylashtirilgan ikkita har biri 8 baytdan iborat munojot ruhidagi g'azal, ت (te) harfi bilan nihoyalanuvchi turkum xilvat va uning fazilatlar haqidagi shoirning falsafiy mushohadalari mahsuli natijasida vujudga kelgan 11 baytdan iborat g'azal, ص (sod) harfi bilan nihoyalanuvchi turkum «xalos» radifli munojot ruhidagi 8 baytdan iborat g'azal, ظ (ze) harfi bilan nihoyalanuvchi turkum "yo Hafiz" radifli munojot mazmunidagi 9 baytli g'azal, ف (fe) harfi bilan nihoyalanuvchi turkum payg'ambarimiz Muhammad (s.a.v.)ga bag'ishlangan 8 baytli na't-g'azal, ق (qof) harfi bilan nihoyalanuvchi turkum 9 baytli munojot-g'azal, ه harfi bilan nihoyalanuvchi turkum munojot mazmunidagi g'azallar bilan boshlangan. Biroq shoirning turkiy devonini tekshirish natijasida qolgan harflar bilan nihoyalanuvchi g'azallar turkumi hamd, na't yoxud munojot mazmunidagi g'azallar bilan boshlanmagani aniqlandi.

Forsiy devondagi har bir harf bilan nihoyalanuvchi turkum g'azallarning barchasi ham turkiy devonda bo'lgani kabi hamd, munojot yoxud na't mazmunidagi g'azallar bilan nihoyalanmagan. Fikrimizcha, shoirning bunday yo'l tutishi uning devondagi g'azallarga diniy tus berishdan bir oz chekinishga harakat qilganidan dalolatdir.⁸

Muhyining turkiy devoni quyidagi hamd g'azal bilan ochiladi:
*"Ey bahori san'atingdin dahr o'lub gulshan saro,
 Eyki olam gulshani andin topib nash'u namo".⁹*

Mazkur hamdda olamlar yaratuvchisi – Allohning san'ati (bahori)dan ushbu olam gulzorlari quvvat olib, unib o'sajagi ta'kidlansa, keyingi baytda Allohga hamd aytish va uni fasih til bilan maromiga yetkazib maqtash mas'uliyat va yuksak ilm talab qilishiga ishora beriladi.

Mumtoz adabiyotimizda Hazrati payg'ambar siymosi tasvirini keng monografik planda ilmiy tadqiq etgan olim M.Q.Muhiddinov hamd-na'tlar xususida quyidagi fikrlarni o'rta taqashlaydi: "Bizning fikrimizcha, hamd va na'tlar muallif dunyoqarashini oydinlashtirishda muhim ahamiyatga ega... "hamd" va "na't"da qasida xususiyati bor, ya'ni ta'rif-tavsifi, til uslubi ko'tarinki ruh bilan yozilgan. Lekin qasidaning shakli qofiyalanish tartibi boshqa (aa, ba, va...) bundan tashqari, qasida janrining obyekti "na't

hamd"lardan farq qiladi. Na't-hamdarda muallifning falsafiy mushohadalari ham ifodalangan".¹⁰

*Men nechuk hamd aytayinkim afsahi xalqi jahon,
 Deydilar xayrul bashar ajz ila la uhsi sano.*

Ey tangrim, jahonning eng yaxshilari Senga hamd aytishning hisobiga yetmay turganlarida (mendek ojiz bir bandang) Senga qanday ham hamd aytardim.

*Qudrating tog'ida go'yo bu jahon bir sizi rah,
 San'ating bog'ida go'yo bir chaman arzu samo.*

Muhyi ushbu bayt orqali Allohning bemisl qudratini tarannum etibgina qolmay, uning cheksiz qudrati agar bir ulkan toqqa qiyoslansa (aslida u har qanday qiyoslardan yuksakdir), bu dunyo o'sha toqqa qalam bilan chizib quyilgan bir chiziq kabidir, deya hikmatona tashbeh etadi.

*Abri fayzing rashhabaxshi mazra'i omoli xalq,
 Ikki olam ravzasi andin ko'rur rangi baho.*

Sening dillarga xushnudlik baxsh etuvchi, fayzing buluti xalqning umid urug'i sochilgan ekinzorlari (qalb)ga yomg'ir tomchilarini baxsh etadi. Hatto (har ikki) olamning bog'-rog'lari ham undan rang oladi va qadru qimmat topadi.

*Obiyoi rahmatingdin tan topib xusnu chaman,
 Jo'ybori ra'fatingdin ravzai jon bo safo.*

Rahmating suvidan nafaqat nabotot, balki barcha tirik mavjudodning tani bahra oladi, unib o'sadi, o'zida chiroy kasb etadi. Mehri arig'i esa, jon bog'iga kelib quyilarkan, uni (inson ruhiyatini) poklaydi va unga safo baxsh etadi.

Shoir yuqoridagi baytlarda Parvardigorning san'ati, qudrati, fayzi, rahmati va ra'fati (mehri) kabi sifatlarini bahori san'ating, qudrating tog'i, san'ating bog'i, abri fayzing, obiyoi rahmating, jo'ybori ra'fating tarzida tashbehli qo'llaydi.

*Sandin aylar iltijo maqsudlarini har fariq
 Rahmatingkim farq qilmas osiydin to porso.
 Xil'ati afving agar satr etmasa nuqsonimi,
 Anda isyon illati qilg'ay yuzumni qap-qaro
 Hashri jam'iyatgahida oh yuz sharmandalig',
 Kelmasa qaddimga gar tashrifi G'ufroning raso.*

Ey Tangrim, har bir inson o'z maqsadiga erishish uchun Senga iltijo qiladi, topinadi. Rahmating esa gunohkor bandangga ham, taqvodor bandangga ham barobardir. shunday ekan, mening aybu nuqsonlarimni Sening xil'ati avfing (gunohlarni kechiruvchi sifating) berkitmasa, qiyomat kunida mendagi itoatsizlik, bo'ysunmaslik kasalligi yuzimni qora qilib qo'yadi. Agar G'ufro (gunohlarni kechiruvchi) sifating menga muyassar bo'lmas ekan, jamiki insoniyat jam bo'ladigan mahshargohda menga sharmandalikdan boshqasi nasib bo'lmaydi.

*Bo'lmadi Muhyida hargiz Senga loyiq toate,
 Lutf qil sharmandaman "fag'fir zolamno Robbano".*

G'azal maqtasida shoir insonning aybu nuqsonlardan xoli emasligi hamda nafs domidan qutulish mushkul bir vazifa ekaniga ishora etar ekan, o'zining ham shu nafs domidan qutula olmagan

8 Мухаммадиев А. Мухйи ижоди: давр, адабий мухит ва шахс. – Тошкент. Наврӯз, 2020. – Б. 157. 50-51-бетлар.

9 Мухйиддин Мухйи. Девони Мухйи. – Тошкент: Ҳожи Абдурауф нашри, 1911/м. (ЎзФАШИ нинг тошбосма асарлар фондида №3220 инвентар рақами билан сақланмоқда), 360 саҳифа. Ўзбекча-тожикча, ўзбекча қисми 231-саҳифадан бошланади. 232-бет.

10 10 Мухиддинов М.Қ. Комил инсон – адабиёт идеали. – Тошкент: Маънавият, 2005. – 208 б. 36-бет.

bir osiy – gunohkor sifatida tasvirlaydi. Parvardigordan sharmisor qilmay, shafqat qilishini umid qiladi. Nihoyat, “fag’fir zolamno Robbano” (ma’nosi: ey Robbim, biz o’zimizga zulm qilguvchi bo’ldik, bizni kechirgin) – deya g’azalga yakun yasaydi. Muhiyining ushbu umumlashma – biz o’zimizga zulm qilguvchi bo’ldik; Lutf qil, sharmandaman – mazmunidagi qarashlari bir qadar tasavvufona mazmun kasb etsa-da, bir qadar davrga nisbatan individ munosabatini ham anglatadi.

XIX asr Qo’qon adabiy muhitida hamd g’azallar badiiyati va devonchilik an’alarining tatbiqi yuzasidan olib borilgan tahlillar quyidagi ilmiy xulosalarga kelish imkonini beradi:

Qo’qon shoirlari (xususan, Muhiy) devon tuzishda Alisher Navoiy tomonidan belgilab berilgan har bir harf turkumini hamd yoki na’t bilan boshlash namunasiga ergashishga intilganlar. Biroq Muhiy devonlari tahlili shuni ko’rsatadiki, bu qoidaga ko’r-ko’rona emas, balki qisman erkin yondashilgan. Ayrim harf turkumlari to’g’ridan-to’g’ri hamd va na’t bilan boshlangan bo’lsa, ba’zilarida munojot yoki falsafiy-axloqiy g’azallar ustuvorlik qilgan. Bu holat shoirning devondagi g’azallarga biryozlama diniy tus berishdan

qochib, badiiy-falsafiy va dunyoviy muvozanatni saqlashga bo’lgan intilishidan dalolat beradi.

Furqatning xotiralarida aks etganidek, Qo’qon adabiy muhitida hamd g’azallar shunchaki yakka ilhom mahsuli emas, balki “tatabbu” va mushoira muhitida, ijodiy musobaqa jarayonida charxlangan. Shoirlar hamd yaratishni “ilohiy ma’no gulshanidan gul uzish” deb bilgan holda, unda yuksak istiora, tashbeh, talmeh va tanosub kabi badiiy san’at vositalaridan mahorat bilan foydalanganlar.

Muhiy hamd g’azali tahlilida ko’ringanidek, Yaratganning ilohiy sifatlari yuksak poetik obrazlar orqali ifodalangan. G’azal maqta’sida kelgan “fag’fir zolamno Robbano” kabi qur’oniylar iqtiboslar va tavoze’ baytlari bir tomondan tasavvufiy ma’naviyatni ifodalasa, ikkinchi tomondan, davrning ijtimoiy-ruhiy munosabatlarida inson va shaxs kasb etgan o’rnini yoritib beradi.

Umuman olganda, XIX asr Qo’qon adabiy muhitida hamd g’azallar ruhni poklash, ma’naviy-irfoniy kamolot va sof estetik vazifani bajargan mukammal filologik hodisa sifatida baholanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Абдуллаева Д. Усмонхўжа Зорий ҳаёти ва ижоди: Филол. фан. номз. дисс. – Тошкент, 2003.
2. Адизова И. Увайсий шеърятда поэтик тафаккурнинг янгиланиши. Филол. фан. докт. (DSc) дисс. – Тошкент, 2020.
3. Алишер Навоий. Бадойиъ ул-бидоя. Мукаммал асарлар тўплами. Йигирма томлик, биринчи том. – Тошкент: Фан, 1987. – 724 б.
4. Деҳқонов А. Мухайирнинг ҳаёти ва ижоди. Филология фанлари номз. ...дисс. – Тошкент, 2007.
5. Жабборов Н. Фурқатнинг хориждаги ҳаёти ва ижодий мероси: манбалари, матний тадқиқи, поэтикаси. Филол. фан. д-ри... дисс. – Тошкент, 2004.
6. Жўрабоев О. Ҳазиний Хўқандий ҳаёти ва ижодий мероси: Филол. фан. номз. ... дис. – Т.: 2003.
7. Зоҳидова Д. Ғарибий ва унинг девони: Филол. фан. номз. ...дисс. – Тошкент, 2006.
8. Каримова Ш. Ўзбек мумтоз шеърятда поэтик мазмун ва янгиланишлар (Завқий ва Мухсиний ижоди мисолида). Филология фанлари номз. ...дисс. – Тошкент, 2018.
9. Мухаммадиев А. Мухйининг туркий ва форсий девони поэтикаси: Филол. фан. номз. ...дисс. – Самарқанд, 2008.
10. Мухаммадиев А. Мухйи ижоди: давр, адабий муҳит ва шахс. – Тошкент. Наврўз, 2020, – Б. 157.
11. Мухиддинов М.Қ. Комил инсон – адабиёт идеали. – Тошкент: Маънавият, 2005. – 208 б.
12. Мухиддинова Н. Ғозий ва Саодий шеърятда салафлар анъаналарининг поэтик тақомили. Филол. фан. докт. (DSc) дисс. – Тошкент, 2021.
13. Мухйиддин Мухйи. Девони Мухйи. – Тошкент: Ҳожи Абдулрауф нашри, 1911/м. (ЎзФАШИ нинг тошбосма асарлар фондида №3220 инвентар рақами билан сақланмоқда), 360 саҳифа. Ўзбекча-тожикча, ўзбекча қисми 231-саҳифадан бошланади
14. Пардаев Қ. Мухимий шеърятининг матн тарихи, таҳрири ва талқини. Филол. фан. докт. (DSc) дисс. – Тошкент, 2020.
15. Турдалиев А. Маҳмуд Ҳаким Яйфоний адабий ва илмий меросининг манбалари: Филол. фанлари номз. ...дисс – Тошкент, 1997.
16. Тошболтаева Т. Фазлий Намангоний.: “Мажмуаи шоирон”да анъана ва ўзига хослик. Филология фанлари номз. ...дисс. – Тошкент, 2021
17. Эшонова С. XX аср бошларидаги Қўқон шоирлари (Нисо ва Хоний): Филол. фан. номз. ...дисс. – Тошкент, 2006.
18. Юсупов Ш. Художон ва Фурқат. – Тошкент: Шарқ, 1995. – 96 б.

Abdulhamid XOLMURODOV,
 Navoiy davlat universiteti professori,
 filologiya fanlari doktori

O'ZBEK MAVSUMIY MAROSIM FOLKLORINING TARIXIY-GENETIK ASOSLARI (MAMATQUL JO'RAYEV TADQIQOTLARI MISOLIDA)

Annotatsiya: mazkur maqolada, o'zbek folklorshunosligining rivojlanishida muhim o'rin tutgan olim Mamatqul Jo'rayevning ilmiy faoliyati va uning "O'zbek mavsumiy marosim folklori" tadqiqoti tahlil etiladi. Shu va boshqa asarlarda olimning o'zbek xalq og'zaki ijodi namunalari to'plash, nashr etish va ilmiy tadqiq qilish borasidagi xizmatlari, shuningdek, mavsumiy marosim folklorining genezisi, tarixiy taraqqiyoti va o'ziga xos xususiyatlari yoritiladi. Tadqiqotda o'zbek xalq taqvimi, "dehqon hisobi", qishki, bahorgi, yozgi va kuzgi marosimlar, shamol chaqirish marosimlari hamda qamariy taqvim bilan bog'liq folklor namunalari ilmiy jihatdan tahlil qilingani ko'rsatib beriladi.

Kalit so'zlar: *Mamatqul Jo'rayev, mavsumiy marosim folklori, xalq taqvimi, dehqon hisobi, marosim folklori, folklor ekspeditsiyasi, folklor janrlari, sehirli raqamlar, xalq dostonlari, latifa.*

Аннотация: в данной статье анализируется научная деятельность видного ученого Маматкула Джуроева, сыгравшего важную роль в развитии узбекской фольклористики, с особым акцентом на его фундаментальное исследование «Узбекский сезонно-обрядовый фольклор». На основе этого и других трудов освещается вклад ученого в процессы сбора, издания и научного изучения образцов узбекского народного устного творчества, а также рассматриваются генезис, историческая эволюция и специфические особенности сезонно-обрядового фольклора. В исследовании показано, как с научной точки зрения проанализированы узбекский народный календарь, традиционный «дехканский счет», зимние, весенние, летние и осенние обряды, ритуалы вызывания ветра, а также фольклорные образцы, связанные с лунным календарем.

Ключевые слова: *Маматкул Джуроев, сезонно-обрядовый фольклор, народный календарь, дехканский счет, обрядовый фольклор, фольклорная экспедиция, фольклорные жанры, магические числа, народные дастаны, латифа.*

Annotation: this article analyzes the scientific activity of Mamatkul Jurayev, a prominent scholar who played a significant role in the development of Uzbek folklore studies, with a specific focus on his fundamental research "Uzbek Seasonal Ritual Folklore." Drawing upon this and other scholarly works, the paper highlights the scholar's contributions to the collection, publication, and scientific investigation of Uzbek oral folk art, alongside examining the genesis, historical evolution, and specific features of seasonal ritual folklore. The study demonstrates how the scholar scientifically analyzed the Uzbek folk calendar, the traditional "peasant reckoning" (dehqon hisobi), winter, spring, summer, and autumn rituals, wind-calling ceremonies, as well as folklore samples associated with the lunar calendar.

Key words: *Mamatkul Jurayev, seasonal ritual folklore, folk calendar, peasant reckoning, ritual folklore, folklore expedition, folklore genres, magic numbers, folk epics, anecdote (latifa).*

Kirish. O'zbek folklorshunosligi fani o'tgan asrning 20-yillarida shakllandi va o'tgan qisqa davr ichida katta, salmoqli yutuqlarga boy yo'lni bosib o'tdi. O'zbek folklorshunosligi deganda ko'z o'ngimizga V.Jirmunskiy, Hodi Zarif, Mansur Afzalov, Mahmud Zarif, To'ra Mirzayev, Malik Murodov singari zahmatkash olimlar keladi. Ular o'z davrida xalq og'zaki poetik ijodi namunlarini yozib olish, to'plash, nashr etish ishlarida beqiyos jonbozlik ko'rsatishdi. O'nlab xalq dostonlari, ertaklar, rivoyatlar, afsona va asotirlar og'zaki adabiyot namoyandalari, oddiy mehnatkash xalq orasida quvvayi hofizasi hayratlanarli

darajada bo'lgan donishmand kishilardan yozib olingan bu asarlar xalqimizning bebaho ma'naviy boyligiga aylandi, milliy yozma adabiyotimiz ravnaqida muhim ahamiyat kasb etdi. Xalq og'zaki poetik ijodining muhim xususiyatlaridan biri bu asarlarning qaysi paytda, qayerda yaratilgani bilan bog'liq bo'lib, ularda zamon va makon, hududiy belgilar, milliy urf-odatlar, an'analar, milliy tilning o'ziga xos jilolari aks etadi.

Muhokama va natijalar. Xorazm, Qashqadaryo, Surxondaryo, Zarafshon vohalari, Farg'ona vodiysi hududlarining har birida xalq og'zaki ijodi asarlari alohida

o'ziga xos xususiyatlarga ega. Bu hududlardagi xalq og'zaki ijodi namunalarini yozib olish, to'plash, nashr etish va ular ustida ilmiy tadqiqotlar olib borish yetuk folklorshunos olimlarni yetishtirdi. Ana shulardan biri marhum professor, atoqli folklorshunos Mamatqul Jo'rayevdir. Atoqli olim folklorshunoslik fani taraqqiyotiga salmoqli hissa bo'lib qo'shilgan o'nlab fundamental tadqiqotlar, o'quv qo'llanmalari, monografiyalar yaratdi, viloyatimizning olis chekka qishloqlarigacha borib, folklor materiallarini to'pladi, nashr ettirdi va ilmiy maqolalarida ularni tadqiq etdi.

Olim viloyatimiz ilmiy jamoatchiligi bilan hamisha yaqin aloqada bo'lib, bu yerda folklor sohasida amalga oshirilgan har bir ezgu ish, izlanish va yangiliklarga o'z hissasini qo'shib keldi. Ayniqsa, viloyatimiz markazi va tumanlarida folklor etnografik ansambllari tashkil etish, ularning repertuarlarini boyitishda hamisha yaqindan yordam ko'rsatardi. Muallifning quyidagi iqrorida ham ilmning og'ir yo'li, kasbga sadoqat, xalq mulkini qadrlashga bo'lgan mehrini sezamiz.

"O'zbekistonning qadimiy folklor va an'anaviy ijrochiligi saqlanib qolgan Surxondaryo, Qashqadaryo, Samarqand, Navoiy, Buxoro, Xorazm viloyatlari, Qoraqalpog'iston Respublikasi va Farg'ona vodiysi bo'ylab ekspeditsiyalar uyushtirildi. Nomoddiy madaniy meros yodgorliklarini keng ko'lamda to'plash va xatlovga olish maqsadida 2012-yil 9-18-aprel kunlari Farg'ona vodiysida o'tgan ekspeditsiya davomida o'zbek xalq og'zaki badiiy ijodining "o'lan", "lapar", "yor-yor", "alla", "kelin salom", "kelin o'tirsini", "terma-qo'shiq", "ashula", "bayt-g'azal", "yig'i-yo'qlov qo'shiqlari", "rivoyat", "afsona", "topishmoq", "maqol", "duo-olqish", "yo ramazon", "aytishuv", "kinna aytimlari", "zikr aytimlari", "askiya", "qiziqchilik (kulgi-hikoya)", "latifa", tabiat hodisalari bilan bog'liq xalq qarashlari, mifologik tasavvurlar, xalq kalendariga oid materiallar, ob-havo o'zgarishlariga oid ta'birlar to'plandi" [1; 368 bet].

"O'zbek mavsumiy marosim folklori" M.Jo'rayev ilmiy faoliyatida amalga oshirgan salmoqli ilmiy ishlardan hisoblanadi. 2008-yilda O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi "Fan" nashriyotida chop etilgan mazkur ilmiy tadqiqot ishi Navoiy davlat pedagogika institutining Ilmiy kengashi tavsiyasi bilan nashr etilgan.

Tadqiqot ishi quyidagi bob va bo'limlarni o'z ichiga oladi: "Muqaddima", "O'zbek xalq taqvimi", "Qishki marosimlar folklori", "Bahorgi marosimlar folklori", "Yozgi marosimlar folklori", "Shamol chaqirish marosimlari", "Kuzgi marosimlar folklori", "Qamariy taqvim bilan bog'liq marosim folklori". Ushbu boblar va bo'limlarning har birida olim o'zbek xalq poetik ijodiga xos xususiyatlarni chuqur tadqiq etishga, ulardagi badiiy pafosni ko'rsatib berishga, matniy va lisoniy o'ziga xosliklarni ilmiy tavsiflashga harakat qilgan. "Muqaddima"da muallif tadqiqot manbalari, olib

borilgan izlanishlar samaralari va tadqiqotning maqsad hamda vazifalari haqida to'xtalib o'tgan.

"Aytishlaricha, ilgari har bir qishloqning hisobdoni bo'larkan. Odamlar dalaga ekin ekish, parvarishlash, hosilni yig'ib olish muddatlarini, hatto navro'z oldidan kelgusi yilda qaysi ekindan baraka tegish mumkinligigacha u bilan maslahatlashib ish ko'rishgan. Hisobdonlar ota-bobolarining tajribalariga tayanib turib, tabiatda bo'ladigan har xil o'zgarishlarga, o'simliklar va jonivorlar holati hamda samoviy jismlar o'rniga qarab, kelgusi oy ob-havosini oldindan aytib berishga harakat qilganlar. Ular hatto kuzda daraxtlar bargi to'kilishi, issiq o'lkalarda qishlaydigan qushlarning uchib ketish tartibi, yog'in-sochin miqdoriga qarab ko'klam qanday kelishini taxmin qila olganlar" [1; 5-bet]. Bu iqtibosdan ko'rinadiki, olimni qiziqtirgan tadqiqot obyekti qamrovi juda keng. Uni ilmiy tadqiq etish niyati ham olimda ancha oldin paydo bo'lgan. Ilmiy faoliyati davomida bu borada ko'p izlanishlar olib borgan. Buni muqaddimada ham alohida ta'kidlaydi va shundan tadqiqot olimning uzoq yillar davomida olib borgan mehnati samarasi ekanligini angliymiz:

"Ushbu satrlar muallifi ham 1980-yildan buyon O'zR. FA Alisher Navoiy nomidagi Til va Adabiyot institutining doimiy "Folklor ekspeditsiyasi", xalqaro "Boysun" folklor ekspeditsiyasi, qariyb o'n yil davomida ish olib borgan "Ostonasi tillodan" folklor ekspeditsiyasi, shuningdek, Toshkent viloyat davlat pedagogika instituti, Navoiy davlat pedagogika instituti, Buxoro davlat universiteti filologiya fakultetlari talabalarining "Folklor amaliyoti" tarkibida mamlakatimizning barcha hududlarida izlanishlar olib borib, o'zbek xalq taqvimiga doir materiallarni to'plash bilan izchil shug'ullandi" [1; 7-bet].

"O'zbek xalq taqvimi" bobi qiziqarli faktlarga, ilmiy mulohazalarga, o'ziga xos talqinlarga, bahs, munozaralarga chorlaydigan mushohadalarga juda boy va ilmiy tadqiqot ishini maroq bilan badiiy asar mutolaa qilayotgan singari o'qiysiz. Chunki kitobxon yoxud izlanuvchi tadqiqotchi undan o'ziga kerakli bilimni oladi, talqin va tahlil mahoratini o'rganadi. Taqvim qadimdan insonlar hayotida muhim o'rin tutgan. Taqvimda oylar, fasllar almashinuvi aks etgan, tabiat hodisalari izohlangan, animizm, fetishizm shakllangan. Taqvim ajdodlarimizning ko'p asrlik fenologik kuzatishlari, kalendar miflari, osmon jismlari va tabiiy hodisalar to'g'risidagi kosmogonik qarashlarining tadrijiy rivoji natijasida kelib chiqqan.

Ilgari ekin ekish, parvarishlash, hosil yig'ib-terib olishda dehqonning o'z hisobi bo'lgan. Quyosh taqvimi, oy taqvimi shu tariqa paydo bo'lgan. Quyosh va oy holatiga asoslanib, kunlarning qanday bo'lishi, tabiat hodisalari qanday sodir bo'lishi, dehqon har bir faslda qanday yo'l tutishi lozimligini bashorat qilishgan. Dehqon va Muso o'rtasida yuz bergan ziddiyat haqidagi mifda ham insonlar tabiat hodisalari

oldida o'zligi va uning qonun- qoidalariga bo'ysunishlari lozimligi aks etgan. M.Jo'rayev o'z tadqiqotida bu azaliy haqiqatning dehqonlar hayotida zuhur etilishini maroqli mif va afsonalar mazmunini keltirish bilan asoslab bergan. Bular orqali biz dehqon taqvimi, ya'ni dehqonlarning tabiatda kechadigan har bir kunni e'tiborga olishi, uning qonun-qoidalariga asosida ish tutganliklarini anglaymiz. Dehqon tabiatda kechadigan har bir hodisa, har bir kunning o'ziga xos tabiatiga baho bergan, uning xosiyatini ta'riflagan, favqulodda salbiy hodisalarning kelib chiqish ehtimolidan ogoh bo'lgan, tabiat stixiyalariga qarshi kurash choralari o'ylab topgan. Dehqon hisobi shamsiy taqvim asosida kelib chiqqan. Bunda barcha tabiat hodisalari oy holatiga, ko'rinishiga moslab izohlangan. Shuni diqqatga sazovorki, tabiatdagi o'zgarishlar, fasllarga xos xususiyatlar respublikamizning barcha hududlarida bir xil kechsa-da, talqinlar, izohlar turlicha bo'lgan.

Folklor ekspeditsiyalarida bu farqlar aniqlanib, har bir hududda tabiat hodisalariga bo'lgan munosabatlar o'rganilib, tadqiq etilgan. Muallif bular haqida batafsil tushuncha berganki, bu tadqiqotning qimmatini oshirgan. Ekin ekish muddatlari haqidagi o'zaro hududiy chog'ishtirishlarda bu holni ko'rish mumkin. "O'zbekiston sharoitida yerga ekilgan urug'larning ko'karib chiqishi mumkin bo'lgan oylarni belgilashda "dehqon hisobi"ning uch xil turi, ya'ni "Buxor hisobi", "Xovos hisobi", va "O'rta hisob" qo'llanilar ekan. Buxor hisobining kelib chiqishi haqida shunday naql mavjud: Buxoro amirining Abdullavali degan bir hisobdoni bo'lgan ekan. Bir yili u yil almashinishida Xovosda ekan, Xovosda ekanligini ma'lum qilib maktub yozibdi va Buxoro amiriga chopar yubortiribdi. Chopar olti kun yo'l yurib, Buxoroga kelsa, hali ham eski yil yuritilayotgan ekan. Amir hisobdonning maktubini olgach, yangi yil kirganligini ma'lum qilibdi. Shunday qilib, "Buxoro hisobi" xovosliklar taqvimidan olti kunga farqlanadigan bo'lib qolgan ekan" [1; 17-bet].

Chorvadorlar hayotiga oid yil taqvimi xususiyatlari, tabiat hodisalari bilan bog'liq mavsum marosimlari haqidagi kuzatishlar, ilmiy mushohadalar va mavsumiy marosimlarning bugungi kundagi ahamiyati haqida

ham tadqiqotda g'oyat qimmatli fikrlar bildirilgan. Chorvadorlarning to'l vaqtidagi marosimlari, qo'y va echkilar bolalaganda aytiladigan qo'shiqlar xalq donishmandligining noyob ko'rinishlari sifatida talqin etilgan. Bunday qo'shiqlarning paydo bo'lishi sabablari ham ilmiy asoslab berilgan. Qo'ylar qo'zilganda ona qo'ylar bir joyga jamlangan va bunda ularning hidi bir-biriga urib qolishi natijasida qo'ylar o'zi tuqqan qo'zini olmay qo'yish holatlari yuz bergan. Shunda qo'ylarni bolalarini olishlari uchun "Turey-turey" qo'shig'i aytilgan:

Bolaginang oqqina, turey-turey,
Uyqulari soqqina, turey-turey,
Agar bolang olmasang, turey-turey,
Sag'irdir beboqqinang, turey-turey [1; 86-bet]

Olimning o'zbek dostonlari haqidagi quyidagi fikri ham ilmiy ahamiyatga ega. "O'zbek dostonchiligi dunyo xalqlari epik ijodiyoti tizimida g'oyatda ulkan mavqeni egallaydi. Buning yana bir isboti tariqasida 2007-yilda Turkiyada nashr etila boshlangan "Turkiy xalqlar dostonlari" ko'p jildligini keltirish mumkin. 150 jild bo'lishi rejalashtirilgan ana shu ko'p jildlikning dastlabki 49 jildini o'zbek xalq dostonlari tashkil etadi. Hozir uning ilk tomlari: "Alpomish", "Erali va Sherari", "Malikayi ayyor", "Oychinor" dostonlari ikki tilda: o'zbek va turk tillarida chop etildi" [1]. Parchada muallifning faxri ko'zga tashlanadi. Olimning "O'zbek xalq sehrli ertaklar katalogi"ni tuzishda hissasi katta. "O'zbek xalq ertaklarida "sehrli" raqamlar" [2] kitobi ham shulardan biri.

Xulosa. Mamatqul Jo'rayev o'zbek folklorshunosligining chinakam fidoyisi edi. Uning "O'zbek mavsumiy marosim folklori" tadqiqoti folklorshunoslik faniga qo'shgan ulkan hissasidan dalolat beradi. Tadqiqotda olim mavsumiy marosimlarning genezisi, tadriji, taraqqiyoti masalalarini chuqur tadqiq etgan. Mavsumiy marosimlarni taqvimlar bilan bog'lash, bu taqvimlarning paydo bo'lishi, ijtimoiy hayotning ana shu taqvimlar bilan kechishi barobarida urf-odatlar, an'analar shakllanishi, xalq qo'shiqlari, matal va maqollarida ularning aks etishi, har bir mavsumiy marosimning hozirgi kundagi ahamiyati ochib berilishi tadqiqot qimmatini ko'p daraja oshirgan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Жўраев Маматқул, Ўзбек мавсумий маросим фольклори, Тошкент, Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси, "Фан" нашриёти, 2008 йил, Б.368.
2. "Alpomish"dan aytayinmi, yoronlar? Mamatqul Jo'rayev va Fozil Farhod suhbat.<https://kh-davron.uz/kutubxona/uzbek/alpomishdan-aytayinmiyoronlar.html>
3. Jo'rayev M. O'zbek xalq ertaklarida sehrli raqamlar. – Toshkent, 1991. – 154 b.
4. Jo'rayev M. Xalq ijodiyoti – bebaho qadriyat. <https://n.ziyouz.com/portal-haqida/xarita/maqolalar/mamatqul-jo-rayev-xalq-ijodiyoti-bebaho-qadriyat>.

Kamola JUMAYEVA,
Qarshi davlat universiteti
O'zbek tili va adabiyoti
kafedrasida katta o'qituvchisi (PhD)

MUHAMMADRASUL MIRZO «DEVON» INING UMUMIY XUSUSIYATLARI

Annotatsiya: ma'lumki, XIX asrning ikkinchi yarmida adabiy tilni jonli xalq tiliga yaqinlashtirish an'anasi boshlandi. Bu jabha o'sha paytda yaratilgan badiiy, ilmiy asarlar, vaqtli matbuot sahifalarida o'z aksini topib bordi. Til ijtimoiy hodisa bo'lganligi uchun jamiyatdagi siyosiy o'zgarishlar tilda ham aks etdi – zarur va zarur bo'lmagan unsurlar o'zbek tilida o'rin ola boshladi. Muhammadrasul Mirzo «Devon»ining lisoniy xususiyatlarini eski o'zbek adabiy tili dalillari bilan qiyosan talqin qilishga intilamiz.

Kalit so'zlar: o'zbek tili, devon, lison, yozma yodgorlik, fonetik, leksik, g'azal, muxammas, musaddas, mustazod, ruboiy, qit'a, qasida, shoir, tarjimon, xattot, bastakor.

Аннотация: хорошо известно, что во второй половине XIX века наметилась тенденция к сближению литературного языка с живой народной речью. Этот процесс нашел отражение в литературных и научных трудах того времени, а также в периодической печати. Поскольку язык является социальным явлением, происходившие в обществе политические изменения отражались и в самом языке, что приводило к проникновению в узбекский язык различных элементов — как необходимых, так и излишних. Мы стремимся интерпретировать языковые особенности произведения Мухаммадрасула Мирзо «Девон» в сравнении с данными древнеузбекского литературного языка.

Ключевые слова: узбекский язык, диван, язык, письменный памятник, фонетический, лексический, газель, мухаммас, мусаддас, мустазод, рубай, кита, касыда, поэт, переводчик, каллиграф, композитор.

Annotation: it is well known that the second half of the 19th century saw the emergence of a trend toward bringing the literary language closer to the living vernacular. This shift was reflected in the literary and scholarly works of the time, as well as in the periodical press. Since language is a social phenomenon, political changes within society were mirrored in the language itself, leading to the incorporation of various elements—both necessary and unnecessary—into the Uzbek language. We seek to interpret the linguistic features of Muhammadrasul Mirzo's «Devon» in comparison with the evidence of the old Uzbek literary language.

Key words: Uzbek language, divan, language, written monument, phonetic, lexical, ghazal, mukhammas, musaddas, mustazod, rubai, qit'a, qasida, poet, translator, calligrapher, composer.

1 Қаранг: Исроқов Ф. Қўрсатилган манба; Ахмедов А. Қўрсатилган манба; Шомаксудов А. Қўрсатилган манба; Матғозиев А. Қўрсатилган манба.

Kirish. O'zbek tili tarixiga nazar tashlasak, lisoniy xususiyatlarining o'rganilishi jihatidan eng zaif o'rganilgan davr XVIII asrning oxiri – XIX asrning boshlariga oid yozma yodgorliklar tili ekanligini ko'ramiz. Bu borada eng chuqur tadqiq qilingan davr XI–XIV asrlarga oid asarlar tili hisoblanadi. Bu yozma obidalar lisoniy xususiyatlarining tavsifi T.Borovkova², S.Y.Malov³, Q.Mahmudov⁴,

U.Mirzakarimova⁵, H.G'.Ne'matov⁶, Sh.Fayzullayeva⁷, kabi olimlarning ilmiy ishlari bilan uzviy bog'liqdir. Shuningdek, eski turkiy tilni lisoniy nuqtayi nazardan o'rganan

5 Мирзакаримова У. Морфологические особенности «Киссаси Рабгузи»: автореф. дисс. канд. филол. наук.

–Т., 1969. –40 с.; Мирзакаримова У. «Девонулуғотиттурк»даги айрим мақолларнинг тил хусусиятлари // Ўзбек тили ва адабиёти, 1963, –№ 1. –Б. 31–35.

6 Неъматов Ҳ.Ф. Тармок, тирнок, тарок сўзларининг ўзаги ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти, 1971, –№ 1. –Б. 34–36; Неъматов Ҳ.Ф. Ўзбек тили тарихий фонетикаси. – Тошкент, 1992. –96 б.

7 Файзуллаева Ш. “Исследование языка памятника XIV в. “Китобу булгат ал муштак фи лугат аттурк валкифчак” Джамал-ад-Дина ат-Турки: автореф. дисс. канд. филол. наук. –Т., 1969. –19 с.; Файзуллаева Ш. “Китобу булгат ал муштак фи лугат аттурк валкифчак”нинг лексикаси ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти, 1968, –№ 3. –Б. 71–72;

2 Боровкова Т.А. Грамматический очерк языка «Дивану лугатит-турк» Махмуда Кашгари: автореф. дисс. канд. филол. наук. –Л., 1966, –15 с.

3 Малов С.Е. Памятники древнетюркских письменности. –М.; –Л. 1959. –452 с.

4 Махмудов Қ. Аҳмад Югнакийнинг “Ҳибатулҳақойик” асари ҳақида. –Т.: Фан, 1972. –300 б.; Махмудов Қ. Унлилар ифодасида алифнинг роли // Ўзбек тили ва адабиёти. –Т., 1985, –№ 5. –Б. 47–51.

g'arb turkshunos olimlari K.Brokkelman⁸, A.Gaben⁹, A.Zayonchkovskiy¹⁰, A.Radlovlarining¹¹ ilmiy ishlarida turkiy tillarning belgilari ham keng miqyosda o'rganilgan.

Eski o'zbek yozma yodgorliklari tilining o'rganishga nazar tashlaganimizda, XIX asrning ikkinchi yarmida yaratilgan obidalarining lisoniy xususiyatlari boshqa davrlarga nisbatan bir qadar kam o'rganilganligining guvohi bo'lamiz. Bu borada amalga oshirilgan ilmiy izlanishlar sifatida F. Is'hoqov va A. Matg'oziyev, T.Jumayev, R.Jo'rayevalarning ishlarini sanab o'tish mumkin, xolos.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqotda Muhammadrasul Mirzoning "Devoni Mirzo" asarining lisoniy xususiyatlarini aniqlash va tavsiflashda tarixiy-qiyosiy, tavsifiy, matniy-lingvistik hamda statistik metodlardan foydalanildi. Tadqiqotning asosiy manbasi sifatida hijriy 1323 – milodiy 1905–1906-yillarda Muhammadyusuf Muhammadya'qub tomonidan nasta'liq xatida ko'chirilgan "Devoni Mirzo" qo'lyozma nusxasi tanlandi. Mazkur manba tarkibidagi she'riy matnlar yaxlit holda o'rganilib, undagi fonetik va leksik birliklarning qo'llanish xususiyatlari tahlil qilindi.

Tadqiqotda statistik metod ham qo'llanilib, "Devoni Mirzo"ning 2698 bayt, 5396 misra va 8912 qatordan iborat matnida uchraydigan so'zformalar hamda leksemalar miqdori hisobga olindi. Natijada 35133 dan ortiq so'zforma 3555 ta leksemaga mansubligi aniqlandi. Statistik ma'lumotlar asarning lug'aviy tarkibi va til xususiyatlarini miqdoriy jihatdan baholash imkonini berdi.

Shuningdek, tadqiqot jarayonida manbashunoslik va paleografik yondashuvlardan ham foydalanildi. Qo'lyozmaning ko'chirilgan sanasi, kotibi, qog'oz turi, xat turi, hajmi va tarkibiy tuzilishi haqidagi ma'lumotlar boshqa nusxalar bilan qiyosiy tarzda ko'rib chiqildi. "Devoni Mirzo"ning turli qo'lyozma va toshbosma nusxalarini hisobga olish orqali matnning ilmiy-tadqiqiy qiymati va saqlanish holati aniqlashtirildi.

Tadqiqotning metodologik asosini o'zbek tilining tarixiy taraqqiyoti, eski o'zbek adabiy tili, tarixiy leksikologiya va fonetika bo'yicha yaratilgan ilmiy tadqiqotlar tashkil etadi. Xususan, F. Abdullayev, G'. Abdurahmonov, A. Rustamov, E. Fozilov, Q. Mahmudov, H. Ne'matov, N. Abdurahmonov, Sh. Rahmatullayev, H. Dadaboyev va boshqa olimlarning o'zbek tilining tarixiy taraqqiyotiga oid ilmiy qarashlari tadqiqot uchun nazariy asos vazifasini bajardi.

Natijalar va muhokama. Ma'lumki, Muhammadrasul 8 Brokelmann C, Mittelturkische Grammatik Wortsatze von Mahmud Kashgari/ –Leipzig, 1928/ –234 p.; Brokelmann C. Ostturkische Grammatik der islomischen Mittelasiens di Lieden, E i. Boill, 1954, –P. 335.
 9 Gaben von A. Alturkische Grammatik. –Leipzig, 1950. –S. 88–89.
 10 Зайончковский А. К вопросу о структуре корня в тюркских языках // Вопросы языкознания, 1961. –№ 2. –28–35.
 11 Radloff W. Das Qutaju bilig I–II. –SanktPeterburg. 1886. –76 s.

Mirzo "Devon"ining lisoniy xususiyatlari tilshunosligimizda alohida tadqiq manbai bo'lgan emas. Bu borada adabiyotshunoslik sohasida R.A.Fayzullayevaning dissertatsiyasini qayd etish mumkin, xolos¹². Olima o'z ishida shoirning hayoti va ijodi hamda u haqdagi ilmiy adabiyotlarda keltirilgan qaydlar haqida atroflicha ma'lumot beradi.

MIRZO (taxallusi, asl ismi Muhammadrasul Niyozmuhammad o'g'li, 1840. 1. Xiva – 1922) – shoir, tarjimon, xattot, bastakor. *Komil Xorazmiyning* o'g'li. Buni biz tadqiq qilish uchun olgan nusxamizda shoirning o'zi ham: "Muhammadrasulboy mirzoboshi mutaxallus Mirzo ibn Pahlavonniyoz mirzoboshi mutaxallus Komil¹³" tarzida qayd etib o'tadi. U Xivadagi Sherg'ozixon madrasasida o'qigan. Xiva xoni Muhammad Rahimxon II – *Feruz* saroyida otasidan so'ng mirzaboshi bo'lgan. Mirzoning lirik merosi o'zi tuzgan «Marg'ub un-nozirin» («Nazar soluvchilarga yoqimli tuhfa») devoniga jamlangan, unda 7650 misra she'rlar mavjud. Ushbu devon 1907–1909- yillarda Xivada toshbosma usulida nashr etilgan.

Mirzo tarjimon sifatida Firog'iyning «Ra'no va Zebo», Fuzuliyning «Soqiynoma» (yoki «Haft jom» – «Yetti qadah»), Ahmad al-Buniyning «Shams ul-maorif» («Maorif quyoshi»), Mavlaviy Abdulhaqning «Fazoil ul-Qur'on» («Qur'on fazilatlarini») asarlarini, «Tib» kitobidan «Tuhfat ul-mo'minin» («Mo'minlarga tuhfa») asarining bir bobi va «Daqoyiq ul-axbor» («Nozik ma'noli xabarlar») asarlarini fors va arab tillaridan o'zbek tiliga o'g'irgan.

Mirzo nasx va nasta'liq xatlarini nihoyatda go'zal bila olgan. Laffasiyning yozishicha, Mirzo 500 dan ortiq kishiga xattotlik hunarini o'rgatgan. Mirzo tanbur, rubob, g'ijjak va childirma chalishda mahorat va iste'dodga ega bo'lgan. U musiqa bo'yicha Feruzning ustozidir. Bastakor sifatida Xorazm «Shashmaqom»ining «Rost» maqomiga «Sa'b» va «Ufori» kuylarini bastalagan, yarim maqom hisoblangan «Panjgoh» maqomiga bir qancha kuylarni qo'shib, to'liq bir maqom holiga keltirgan. Xorazm maqom kuylarini Komil Xorazmiy joriy etgan chiziqli notaga ko'chirib, kitob holiga keltirgan. Madrasalarda arab va fors tillaridan mudarrislik ham qilgan. U o'zi qurdirgan madrasada dafn etilgan. Mirzo devoni, qo'lyozmalari O'zbekistan FA Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar fondida saqlanadi (inv. № 1500, 6947, 1125)¹⁴.

Xususan, 904\II-tartib raqamli nusxa hijriy 1323 – milodiy 1905-1906- yillarda Umar xo'ja Ibrohim xo'ja tomonidan nasta'liq xatida, rus fabrika qog'oziga oqqa

12 Файзуллаева Р.А. Мухаммад Расул Мирзо ва унинг адабий мероси: филол. фан. бўйича фалс. докт. (PhD) илмий даражасини олиш учун тақдим этилган дисс. –Қарши, 2020, – 138 б.

13 "Девони Мирзо", 2-варақ, 1-бет.

14 Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси. 5том. Конимех – Мирзокуш. –Б. 698.

ko'chirilgan majmua-devon sanaladi. Qo'lyozma o'lchami 19x29 sm Mirzo Mirzoning she'rlari 85 varaq (98-b – 182-a) da ko'chirilgan.

911\I-tartib raqamli nusxa hijriy 1323 – milodiy 1905-1906-yillarda Muhammadyusuf Muhammadyaqub tomonidan nasta'liq xatida, rus fabrika qog'oziga yozilgan majmua-devon hisoblanadi. O'lchami 18x27,5 Mirzo Mirzoning she'rlari 66 varaq (1-b – 66-b)da ko'chirilgan.

1500-tartib raqamli qo'lyozma hijriy 1327 – milodiy 1909-1910-yillarda ko'chirilgan. Hajmi 95 varaq. O'lchami 18x30 – Mirzo Rus fabrika qog'oziga yozilgan. Kotib – muallifning o'zi. Qo'lyozmaning dastlabki varag'ida muallif tomonidan quyidagi ma'lumot keltirilgan: *“Muhammad Rahimxon marhumining amrlari bila. Haqirning porsidin turki tiliga tarjima qilgan kitoblarining adadi budur: birlanji, Barxurdor Turkman al-mutaxallis bil-Mumtozning “Ra'no va Zebo” otlig' kitobi, ikkilanji, “Tib” kitobidin “Tuhfatu-l-mo'minin”ning bir daftari, uchlanji, hadis kitobidin Mavlaviy Abdulhaqning “Fazoyilu-l-Qur'on”i, to'rtlanji, “Shamsu-l-maorif” kitobining ikki bo'lagikim, ikkavi ham asmo'i husnning sharhidurlar, arabiydin turkiy tiliga tarjima qilildi, beshlanji, “Daqoyiqu-l-axbor” kitobining tarjimasikim, arab tilidin turkiy tiliga o'tkarildi, oltilanji, ushbu “Marg'ubu-n-nozirin”dur, yettilanji, Fuzuliyning porsiy “Soqiynomasi”kim, ani o'z nazmidin chiqormay turkiy masnaviy etib “Marg'ubu-n-nozirin” devonimg'a hazrat Muhammad Rahimxon ilhoq etturdilar.*

Hozo kitobu-l-majmu'i bi “Marg'ubu-n-nozirin” ma'a “Masnaviyoti Tabibiy”.

Mazkur nusxa Ahmad Tabibiy tazkirasi asosida tuzilgan.

1125-tartib raqamli qo'lyozmaning ko'chirilgan sanasi va kotibi ma'lum emas. Hajmi 135 varaq bo'lib, o'lchamlari 12,5x20,5 Mirzo Qo'lyozmaning 1-b varag'idan 58-b varag'igacha g'azal, 59-b varag'idan 88-a varag'igacha muxammas, 89-b varag'idan 99-a varag'igacha qasida, 99-a varag'idan 103-a varag'igacha ruboiy, 103-a varag'idan 107-b varag'igacha ta'rix, 107-b varag'idan 112-b varag'igacha masnaviy va 112-b

varag'idan 135-b varag'igacha munozara (“Haft jom” tarjimasi) ko'chirilgan.

7089/I-tartib raqamli qo'lyozma hijriy 1325 – milodiy 1907-1908-yillarda noma'lum kotib tomonidan nasta'liq xatida, rus fabrika qog'oziga ko'chirilgan. Matnlarda uzilish borligidan qo'lyozmaning tugallanmagani ma'lum bo'ladi. Hajmi 95 varaq. O'lchami 17,5x29,5. Unga shoirning g'azal, muxammas, ruboiy, ta'rix va masnaviylari kiritilgan.

Muhammadrusul Mirzo mumtoz adabiyotimizning ko'p asrlik an'alarini davom ettiruvchi ijodkordir. Chunonchi, u Sharq adabiyotida keng tarqalgan ta'sir, javob aytish va targ'ib singari badiiyat usullarini XIX asr sharoitida yangi pog'onaga ko'taradi. Shu boisdan «Devon»da:

*Zihi ulki, yo'qdur avvalig'a ibtido paydo,
 Aningdurki ermas oxirig'a intiho paydo.
 deb ta'kidlaydi.*

Keltirilgan baytlardan ma'lum bo'ladiki, Muhammadrusul Mirzo o'z davrining fozil kishilaridan bo'lib, asosiy vaqtini badiiy ijodga, bag'ishlagan. Shoir asarlari asrimiz boshlarida keng tarqalgan bo'lib, butun Turkistonda katta qiziqish tug'dirgan edi. Buni Muhammadrusul Mirzo qalamiga mansub asarlarning bir necha bor xushnavis xattotlar tomonidan ko'chirilgani ham tasdiqdaydi.

Xulosa va takliflar. Biz tadqiq qiladigan hijriy 1323 – milodiy 1905-1906-yillarda Muhammadyusuf Muhammadyaqub tomonidan nasta'liq xatida ko'chirilgan «Devoni Mirzo» nusxasi 2698 bayt, yoki 5396 misradan iborat ulkan nazmiy bayozdir. Mazkur 8912 qatorda qo'llanilgan so'zformalar miqdori 35133 dan ortiq bo'lib, ular 3555 leksemani tashkil etadi.

“Devoni Mirzo” bayozining ichki tarkibi quyidagicha:

- 1.G'azallar – 195 ta
- 2.Mustazod – 1 ta
- 3.Muxammaslar – 21 ta
- 4.Musaddas – 1 ta
- 5.Qasidalar – 2 ta
6. Ruboiylar – 26 ta
- 7.Ta'rixlar – 6 ta

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Абдуллаев Ф. Эски ўзбек тили. Дарслик (ҳамкор), Тошкент, 1959. – 360 б.
2. Абдурахмонов, Ғ.А. Рустамов А. Қадимги туркий тил. – Т.: Ўқитувчи, (Ҳамкор – Абдурахмонов, Ғ.А.) 1982. – 128 б.
3. Абдурахмонов Н. Қадимги туркий тил.— Т.: Ўқитувчи, 1987. – 128 б.
4. Алиев А., Содиқов Қ. Ўзбек адабий тили тарихидан. – Тошкент: Ўзбекистон, 1994. 118 б.
5. Dadaboyev N. O'zbek terminologiyasi. O'quv qo'llanma. –Тошкент: “Nodirabegim” nashriyoti, 2020. – 196 b.

Go'zal RAMAZONOVA,

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti

O'zbek tili va adabiyoti kafedrasida katta o'qituvchisi

Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (Phd)

Email: ramazonovagozal92@gmail.com

NAZAR ESHONQULNING “QORA KITOB” QISSASIDA EVRILISH MOTIVNING BADIY-ESTETIK FUNKSIYALARI

Annotatsiya: mazkur maqolada “Qora kitob” qissasida metamorfoza hodisasining badiiy-estetik imkoniyatlari, poetik vazifalari va asar mazmunidagi ahamiyati tadqiq etiladi. Metamorfozaning obraz yaratish, ramziy ma’no hosil qilish, qahramon ruhiy holatini ifodalash hamda voqelikni noan’anaviy tasvirlashdagi o’rni tahlil qilinadi.

Kalit so’zlar: *evrilish motivi, badiiy-estetik imkoniyat, poetik vazifa, badiiy obraz, ramziylik, noan’anaviy tasvir, ruhiy holat, transformatsiya, badiiy tafakkur, ramziy ma’no.*

Annotation: this article examines the artistic-aesthetic potential, poetic functions, and significance of the phenomenon of metamorphosis within the content of the novella “Qora Kitob.” It analyzes the role of metamorphosis in character creation, the generation of symbolic meaning, the expression of the protagonist’s psychological state, and the unconventional depiction of reality.

Keywords: *metamorphosis motif, artistic-aesthetic potential, poetic function, artistic image, symbolism, unconventional depiction, psychological state, transformation, artistic thought, poetics, symbolic meaning.*

Аннотация: в статье рассматриваются художественно-эстетический потенциал, поэтические функции и значение феномена метаморфозы в повести «Чёрная книга». Анализируется роль метаморфозы в создании образов персонажей, формировании символических смыслов, выражении психологического состояния главного героя и нестандартном изображении реальности.

Ключевые слова: *мотив метаморфозы, поэтическая функция, художественный образ, символика, нестандартное изображение, психологическое состояние, трансформация, художественный замысел, символический смысл.*

Badiiy adabiyotga daxldor hodisa sifatida metamorfoza o’z imkoniyatlarini bugungi kunga qadar roman, qissa, hikoya kabi epik janrlarda namoyon qilganini jahon adabiyoti namunalariidan hamda o’zbek adabiyoti misolida ham bilishimiz mumkin. Jumladan, zamonaviy modern adabiyotining zabardast yozuvchisi Nazar Eshonqulning “Qora kitob” qissasida ham evrilishlar ko’zga tashlanadi. Qissada insonning o’z-o’zini anglash va izlash bosqichlaridagi evrilishlar qiyofasini yaratishi ko’zga tashlangan. Obrazlar tasvirida modernistik tasvir yo’nalishi yetakchilik qilgan.

Asar voqealari roviy-qahramonning bolalikda duch kelgani Cho’qqisoqol va u yashaydigan xarobadan qandaydir qora muqovali kitobni olib qochishi bilan boshlanadi. Yozuvchi tomonidan berilgan ta’rif tafsilotlaridan bu Iblis obrazi ekanligini payqash qiyin emas, albatta. Shundan so’ng bolakay kitob mutolaasiga mukkasidan ketdi. U tamoman kitobga

maftun bo’lgan, butun aql-u shuurini shu kitob zabt etgan edi. U kitobni qiroat qilishni o’rgangach, avval oila davrasida, keyin bu davra tengdoshlari, o’rtoqlari, qo’shnilar safi bilan to’lib boradi. Shuningdek, u o’zi va o’ziga o’xshaganlarning qismati bu kitobda zarb etilganidan ham boxabar edi.

“U o’zining maxluq ekanligini anglab yetadi va maxluq kabi o’kirib o’ladi”.¹

Shu kitob – mayoq ostida ilm yo’liga kiradi, avval shogird, so’ng ustozlik maqomiga ko’tariladi. Shon-shuhrat, hurmatga sazovor bo’ldi. Bora-bora kitobdagi har bir so’z unga singib ketib, u endi tamoman boshqa odamga aylana boshlagandi. U tamoman kitobga aylanib bo’lgandi. Uning “Men”i o’rnini esa kitob to’ldirgan, egallagan edi, nihoyat, qissa qahramoni tanasida dastlabki evrilish yuz beradi. “Uxlab yotar ekanman, nazarimda, kimdir ichimdan

¹ Эшонкул Н. Сайланма. Иккинчи жилд. – Тошкент: Академнашр, 2022. – Б. 525.

chiqib kelganga o'xshadi; u qop-qora kiyinib olgandi, uxlab yotgan meni xuddi libosday yechib tashladida, turib, narigi xonaga kirib ketdi – uyg'onganimga xona yorishib qolgan, kitob ochiq va sirli holatda yotardi"².

Uning ruhiga tamoman joylashib olgan Iblis – Cho'qqisoqol endi uning qiyofasida bimalol harakatlanishni ham boshlab yuborgandi va bu hol har kecha davom eta boshlaydi. Aslida, Iblis uning qiyofasiga emas, uning o'zi Cho'qqisoqolga evrilib bo'lgandi. "Bunday holat ko'p takrorlandi. Men kasalga o'xshardim. Ko'z oldimda qandaydir ro'yo paydo bo'lgan, bu ro'yo meni mast uxlatib tashlar va boshqa bir "Men"ni uyg'otardi. Xotinim o'g'il tuqqanda, taqsirim, bola meniki emas degan gumon paydo bo'ldi. Yo'q, taqsirim, xotinim farishta edi. Unga gard yuqmagan, faqat kitob meni jodulab qo'ygandi, kimdir ichimdan chiqib kelar, aftidan, u juda tanishday, goh o'zimga ham o'xshab ketardi. Biroq u qop-qora kiyinar, o'zi ham ro'yoday qop-qora edi"³.

Ikkinchi "men"ning sa'y-harakatlari bilan ikki o'g'il ham uning o'ziga o'xshab borardi. Hali yosh bo'lishiga qaramasdan sovuqqon aql va donishmandona fikr egalari edi. Ular boshqa bolalardek o'yinqaroq emas, yoshiga mos bo'lmagan jiddiy qiyofada yurar, hech narsadan hayratlanishmasdi ham. Faqat kitob o'qishar va maqsad sari shitob bilan izlanishar edi. Uning, ya'ni ikkinchi "men"ning nazarida, insoniyat, butun jamiyat qo'y va bo'rilariga bo'lingan, uning o'g'illari esa bo'rilardek kuchga ega bo'lishi kerak edi, bu uchun esa shafqat va e'tiqod begona edi. Uchinchi qiz farzand esa favqulodda darajada g'ayrioddiy edi. U onasining o'limiga sabab bo'ladi.

U shon-shuhrat ichida talabalarga maroq bilan ma'ruza qilar, aniqrog'i yod olgan kitobidan qiroat qilib berardi. Bora-bora avval o'g'illari, so'ng talabalar ham Cho'qqisoqol qo'yib olishganini ko'rib hayratlanadi. "Men hatto ularning ko'zlari ham, yuzlari ham, tovushlari, qiroatlari ham o'sha, men yoshlikda xaroba ko'chada uchratgan, yolg'izligi va kibri bilan meni rom etgan, o'sha Cho'qqisoqolga o'xshab borayotganini sezib qoldim"⁴.

Qissa qahramoni birgina kitob bilan butun jamiyatni, kelajak avlodni ma'naviy tanazzulga

yetaklagan edi. Ulardagi buzg'unchi g'oyalar, shafqatsiz xayollar, e'tiqodsiz hayot va cheksiz qudratga intilish ularning qiyofasida, tanasida Cho'qqisoqolni jonlantirayotgandi. Shuning bilan naq Cho'qqisoqolga aylanib bo'lgan bu ikki o'g'il adabiyotsevar, san'atshunos edi. Birinchi "men"ni esa bolalarining holi tashvishga solardi, ikkinchi "men" esa bolalaridagi qahrli yaratuvchilikdan faxrlanardi. Shunday kunlarning birida ota Cho'qqisoqol bilan yuzma-yuz keladi.

"Qarshimda uzun, qirraburun, xirqa kiygan Cho'qqisoqol qarab turardi.

– Kimsiz? – dedim esxonam chiqib. – Bu yerga qanday kirib qoldingiz?...

– O'g'illaring meni chaqirdi, dedi sovuq va quruq ohangda. – Endi ularga haqiqiy ustoz kerak.

Men yaqinimda turgan, o'g'lim chizgan suratni qaradim, vo ajab, u yerda aks yo'q edi! Bo'yoqlar, mato joyida turar, biroq odam surati yo'q, bular hammasi ro'yoday edi"⁵.

Uning o'g'li ko'p yillardan buyon otasining suratini chizishga urinar, suratda esa nuqul Cho'qqisoqol paydo bo'laverardi. Bu surat yakunlangach tamoman evrilish yuz berib, Cho'qqisoqolning ruhi unga ko'chib o'tadi. Shu vaqtgacha Cho'qqisoqol uning tanasida bu evrilishni amalga oshirib yurgan edi, endi butkul o'g'li chizgan surat orqali o'z tanasiga ega bo'ldi, ya'ni odam qiyofasiga kirib oldi. Shundan so'ng Cho'qqisoqolga evrilgan suratdagi odam o'g'illarining do'sti, ulfati, ustoziga aylandi. Ammo bu Cho'qqisoqolni o'zi yaratgani, u dastlab o'zidan paydo bo'lganini his qilib turardi. Uning navbatdagi guvohi bo'lgan holati chinakam dahshatga solgan edi. "Bir kuni ishdan qaytib o'g'limning yig'lab sajda qilayotganini ko'rib qoldim; bu o'sha edi, o'sha Cho'qqisoqolning o'zi edi, agar uyimda bo'lmaganida va shu kitob o'qib, yig'lab, sajda qilayotgan vujudni o'zim yaratmaganimga va uning qonida mening qonim oqayotganini, hatto shu yig'layotgan paytda ham sezib turganimda, uni o'sha Cho'qqisoqolning o'zi deb o'ylagan va arvohlarga ishonmaydigan mendek odam qanchalar dahshatga tushgan bo'lardim"⁶.

U o'g'lining qiyofasida Cho'qqisoqolni tiriltirgan edi, uning ruhiga jism bag'ishlagan edi. O'g'lidagi bu ruhiy evrilish tashqi ko'rinishida ham zohir edi. Bir

2 Эшонкул Н. Сайланма. Иккинчи жилд. – Тошкент: Академнашр, 2022. – Б. 527.

3 Эшонкул Н. Сайланма. Иккинчи жилд. – Тошкент: Академнашр, 2022. – Б. 528.

4 Эшонкул Н. Сайланма. Иккинчи жилд. – Тошкент: Академнашр, 2022. – Б. 532.

5 Эшонкул Н. Сайланма. Иккинчи жилд. – Тошкент: Академнашр, 2022. – Б. 542.

6 Эшонкул Н. Сайланма. Иккинчи жилд. – Тошкент: Академнашр, 2022. – Б. 545.

umr Cho'qqisoqol – Iblis bo'lib yashagan, hatto tashqi qiyofasi ham ichki evrilishiga monand Iblis qiyofasiga evrilgan otaning ko'z oldidan birin-ketin uning ma'ruzalari, sa'y-harakatlari bilan Iblisvachchalarga aylangan talabalar, tengdoshlari, o'rtoqlari o'ta boshladi.

Iblis uchun merosxo'rlar, davomchilar yetishtirib bergan qissamiz qahramonining ikki o'g'li ham tamoman – iblisga evrilib bo'lgandi. Ular har bir ishni "Shayton nomi" bilan boshlardi va ular butun jamiyatni, yer yuzidagi insoniyatni Iblisga sajda qilib, faqat ungagina sig'inishini rejalashtirayotgan va bu "Isyon" sarlavhali surat allaqachon katta o'g'li tomonidan chizib bo'lingan, kichik o'g'il uyma-uy uning kitoblarini tarqatib boshlagandi. Bu holdan g'azablangan ota o'g'illarining izidan tushib, ularni Cho'qqisoqolga sajda qilayotgan holatda ko'radi va o'z tanalarini Iblis uchun qurbon qilib, otasi bir vaqtlar istaganidek, bo'riga aylangan edi. "Ruhim esa havoda balqib, tanam ustida yig'lab o'tirardi. Shu payt birdan ikkita bo'ri paydo bo'ldi va to'g'ri o'pqonga tushib, tanamni g'ajiy boshladi. Vujudimda og'riq qo'zg'atdi va men bu ikki bo'rini tanib oldim: bular mening o'g'illarim edi. Ular birpasda tanamni yeb bitirishdi, so'ng osmonga qarab uvlay boshlashdi – ular shafqatsiz, yovuz edilar"⁷.

Garchi bu tasvirlar, evrilishlar alaxsirash, tush bo'lsa-da, uning ikki o'g'li haqiqatdan ham o'z

jonlarini Iblis uchun qurbon qilib, o'zlari uning qudratli, vahshiy va shafqatsiz xizmatkorlariga – bo'rilarga aylangan edilar. Chunki bosh qahramonni xushsiz holda ko'chadan topib olishganida o'g'illariga xabar qilmoqchi bo'ladilar, ammo uning o'g'illari hech qayerdan topilmaydi.

Bu evrilish asosida muallif, albatta, jamiyatdagi mavjud illatlarni, nafs, shon-shuhrat, kibrga berilgan kimsalarning ruhiy olamini badiiy-falsafiy, ijtimoiy-psixologik jihatdan poetik talqin qiladi. Jamiyatda ildiz otib ketgan adog'i yo'q illat egalarining ijtimoiy hayotdagi jirkanch faoliyatlari ruhiy-psixologik aspektlarda taftish etilib, ulardagi ma'naviy tubanlashuv tashqi ko'rinishlaridagi evrilish orqali norealistik hayotiy tasvirlarda ko'rsatib beriladi. Umuman olganda, asar shaxs va jamiyat fojiasini modern uslubda, ramzlarga o'rab taftish etgan.

"Qora kitob" qissasida evrilish motivining imkoniyatlari asosida bugungi XXI asr ijtimoiy-ma'naviy hayotida tubanlashuvning qanchalik keng va chuqur ildiz otib ketayotganligini ko'rishimiz mumkin bo'lsa, buning natijasida qadriyatlarining poymol bo'layotgani, inson ongi va ruhidagi fojiali evrilishlarning ijtimoiy hayotda oshkora in'ikos etayotgani, yosh avlod psixologiyasidagi ma'naviy buzilishlarning odatiy holga aylanib borayotganligi, ularda shafqatsizlik va yovuzlikka, qahr va g'azabga moyillik hislatlari ruhiy-ma'naviy va tashqi evrilishlar vositasida ijtimoiy-psixologik jihatdan juda chuqur analiz qilinadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Cho'liyeva N. Hikoya poetikasida metamorfoza, makoniy xoslik va badiiy zamon. Образование и инновационные исследования. 2023. – № 7.
2. Eshonqul J. Folklor – millatning boqiy tarixi // Yoshlik, 2014, – № 8.
3. Eshonqul N. Saylanma. Ikkinchi jild. – Toshkent: Akademnashr, 2022. 525-bet. 576-b.
4. Jo'raqulov U. Nazariy poetika masalalari: Muallif. Janr. Xronotop. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi NMIU, 2015. 356-b.
5. Sarimsoqov B. So'zning magik qudratiga asoslangan marosim folklori // Uzbek folklori ocherklari. 3 tomlik. 1- tom. – Toshkent: Fan, 1988. 170–186-b.
6. Бурхонова Ф. Фолклор мотивларининг сюжет яратишдаги ўрни // Ўзбек тили ва адабиёти, 2022. – № 3. – Б. 44

“QARO KO‘ZUM”... G‘AZALI MAQTA‘SIDAGI BIR SO‘Z SHARHIGA DOIR.

Siz muxlislarga maqolalarimizdan ma'lumki, ushbu g'azal navoiyshunoslikda eng ko'p tadqiq etilgan asarlardan biri. Bu galgi maqolamizda bir olimning shu g'azal maqta'siga qilingan talqiniga nisbatan o'z munosabatimizni bildirishni niyatladik.

Mutaxassis bu bayt tahlilini shunday boshlaydi: „Bu bayt chuqur falsafiy asosga tayanadi. „Anjumani shavq“ iborasi tasavvuf maslagiga murojaat etishga chorlaydi. **Shavq-tasavvuf maqomlaridan biri.** Tasavvuf ta'limoti haqidagi kitoblarda (aynan qaysi asar ?M.O.) ko'rsatilishicha, shavq shunday ruhiy holatki, oshiq joni shavqqa to'ladi. ... Shavq mohiyati visolning talabu taqozosidan iborat bo'lib, **bu maqomda** oshiq so'fi nazarida yor diydori jilvalanadi va oshiq unga sog'inch izhor etadi...” Demak, tadqiqotchi fikricha, baytdagi **shavq** so'zi **tasavvufiy maqomni** ifodalovchi atama ekan. Voqean, shu sohaning bilimdon olimi, har bir tahlillarida o'zi foydalangan tasavvufiy manba va lug'atlar nomini o'z sharhi ichida ochiq ko'rsatib mulohaza bayon qiluvchi **tasavvufshunos** darg'a ustozimiz Najmiddin Komilov bu **shavq** so'zini o'zlarining „Tasavvuf“ (1-kitob) monografiyasida **tasavvufiy maqomotlar qatorida emas, so'fiyona holni tavsiflaganlarida uni holning bir turi sifatida ko'rsatganlar. Biz ham mana shu tasnifga to'liq qo'shilmiz.** Chunki odatda ustoz tasavvufshunos ilk arabiy va forsiy olimlar, ularning asarlari, ilk lug'atlar borasida ham juda ko'p o'rinli va ishonarli manbalarni o'z maqolalarida keltirib, so'ngra mulohaza bildiradilar. Darhaqiqat, **shavq** mantiqan ham tasavvufiy **maqom** yoki **maqomat** bo'lishi mumkin emas. U bunday darajot olishi uchun solikni axloqiy o'zgartirishga sababchi bo'luvchi **odobiy tadrijiy bosqich** bo'lmog'i zarur. Shu ma'noda **shavq** axloqiy proses bo'lolmaydi. U so'fiy vajd-u holini ifodalovchi hissiy holij jarayonni aks ettiruvchi ilohiy muhabbat, farax va kadar, oshiq laduniy tuyg'ularini bildiruvchi, hissiy kayfiyatni ayonlashtiruvchi joziba aksi. Ma'naviy matlamlarni to'g'ridan to'g'ri g'oyibiy manbadan vositasiz anglab olish ko'rsatkichi. Tangri tarafidan oshiq qalbiga nuzul bo'ladigan rahmat va barakatning ilohiy fayzi,

quyilib kelishi. Hol tasavvufda maxsus yo'nalish: **ilmi hol** orqali izohlangan. Holni ta'lim va tahsil orqali o'rgatib bo'lmaydi. U g'aybdan keluvchi tarab, ilohiy ne'matdir. Hol atoyi xudo, shuning uchun u **maqom** yoki **maqomat** bo'lolmaydi. Ilohiy fayzning quyulib kelishi darajasini, oshiq ko'nglidagi takomillashuv tadrijini aks ettiruvchi: lahzalik, o'tkinchi ba'zan takrorlanib qoluvchi ruhiy hissiyot taraqqiyotining hosilasini oniy tuyish, ilohiy-ishqiy surur, taxayyuriy vahdoniyat ayshi. Hol rabboniy inoyat, laduniy tuhf, ilohiy-zavqiy yuksalish shakli. Solik qalbidagi ilohsevarlik, ruhiy, tafakkuriy-shuuriy tavajjuh. Ilohiy jazaba tufayli qalb ko'zining ochilishi. Oshiqning Xudo dargohiga tomon vajdiy-taxayyuliy sayri va safarining martabasini ifodalovchi mujohada, mushohada va muhofaza orqali unsiy jazabani hissiy-holij anglash jarayoni.

Shu sabab u axloqiy tadrijni ifodalovchi maqom bo'lolmaydi... Shu bois bu jarayonni ilmiy-tafakkuriy komil anglay oluvchi ustozimiz N. Komilov domla ham o'zlarining maqolasida xuddi shu bayt tahliliga qaratilgan sharhlarida bu misradagi shavq so'ziga shunday izoh beradilar: “Bunda quyidagi tasavvufiy ma'no ham bor: kiprik — o'q, solikning hol martabasidagi ayni shavqqa to'lishgan paytida chaqin kabi porlab uning ko'nglini yoritadigan ilohiy-holij jazaba — ilhom, vahiylik timsoli ham. Shu ma'noda “Anjumani shavq” bu o'rinda holning alohida turi(martabasi)ga ko'tarilishni ham anglatib keladi”gan bir hol shaklidir.

Ushbu sharhlardan oydek ravshan bo'lmoqdaki, **shavq tasavvufiy-axloqiy maqom emas, holning bir shakli — tasnifi bo'lgan hissiy jarayonni anglatuvchi kadar, ilohiy tajalliyot zavqini ifodalovchi joziba nomi ekan.**

Endi shu vaziatda baytdagi shavq so'zini biz mutlaqo “chuqur falsafiy asosga tayanilgan”, tasavvuf maslagiga murojaat etishga chorlovchi, “so'fiyona axloqiy maqomlardan birini ifodalovchi maqom” deyolmaymiz. Qaysi tasavvufiy ta'limot haqdagi kitoblarda ko'rsatilganligini bilmadigu, bu baytdagi “anjumani shavq” birikmasidagi “shavq” so'zi ushbu

o'rinda aslo tasavvufiy axloqiy darajotni ifodalovchi **maqomni** ifodalayotgani yo'q.

So'nggi yillardagi Navoiy ijodiy laboratoriyasiga tayanib olib borayotgan mustaqil tadqiqotlarimiz shuni ochiq ko'rsatmoqdaki, shoir biror ramziy obrazni, qaysidir tashbeh-yistioraviy timsolni qo'llasalar, yo o'ta sinchkov bo'lganliklari uchun, yo o'ta talabchan va zakiiy-hozirjavob bo'lganliklari uchunmi, shoirona tug'ma savqi tabiiy ravishdani shu obrazning qisqa, lo'nda izoh-sharhini aytaylik (farazan taxminan goh ellikta, ba'zan yuzta, ehtimol undan ko'p) bir qancha g'azaldan so'ng izohlab ketishganining guvohi bo'lamiz. Ehtimol, birinchi devondagi biror g'azalda qo'llanilgan timsol borib-borib ikkinchi yoki uchinchi devondagi biror g'azal bayti yoki misrasida ochiqqlanganligini uchratyapmiz. Demak, shoir o'z obrazlariga nisbatan juda hushyor, talabchan va hozirjavob, mas'uliyatli bo'lganining guvohi bo'lyapmiz. Shu ma'noda biz shoir devonlarida shavq so'zining qo'llanishiga doir (boshqa iqtiboslarni izlash jarayonida) muxtasar kuzatishlar ham olib borganmiz.

Ushbu kuzatuvlar yakuni shuni ochiqqlaydiki, shoir to'rt devondagi hech qaysi g'azalida shavq so'zini tasavvufiy-axloqiy maqom, (ilmiy to'g'rirog'i: holiy tasnifning bir turi — hol shakli) sifatida qo'llaganlarining guvohi bo'lmadik. Yuqorida eslatganimizdek, Navoiy o'ta hushyor va nuktadon shoir bo'lganlar. Agar shavq so'zini biror o'rinda mutaxassis-olim aytganidek, (shartli) **"tasavvufiy maqom"** sifatida qo'llaganlarida, biz boya yuqorida ta'kidlaganimizdek, albatta, biror o'rinda, biror g'azal misrasi yoxud baytida bu ramziy holatga ishorat bergan bo'lardilar. Xuddi, "Kecha kelgumdur debon..." deb boshlanuvchi g'azali maqta'sidagi bayt kabi:

Ey Navoiy, boda birla xurram et ko'nglung uyin,

Ne uchunkim, boda kelgan uy (ko'ngil)ga qayg'u kelmadi.

Muxlis bu baytdagi may(boda) ichimlik emasligini, uy — xonadon emasligini bilishlari uchun shoir ishoratlar qo'llamoqdalar...

Shoir birinchi devonda 31 o'rinda; ikkinchi devonda o'n to'rt o'rinda; uchinchi devonda 9 o'rinda(shu devonda hatto "shavq" radifli 310-g'azal ham o'rin olgan), to'rtinchi devonda esa o'n sakkiz o'rinda, jami: 72 o'rinda **shavq** so'zi ishlatilganini uchratdik. (Ehtimol, bir-ikkita nazardan qochganlari ham bordir...) Navoiy umumiy konsepsiyasi bo'yicha

yorning **boshdin ayog'i — o'q**. Shu ma'noda mana shu qiz husn bog'i: qaddi-qomatining barcha juzvlaridan oshiq ta'sirlanishi, ishq-muhabbat zarbini his etishi, yor qomatidan **zavqu shavq** olishi mumkin. Faqat endi bu gal oshiq nigohi (ko'zi)ga yor qad-niholining qaysi juzvidan jilvalangan holiy barq sabab bo'lishiga bog'liq...

O'tgan asrning 90-yillarida g'azal tahlillarini yoppasiga tasavvufiyashtirishga urinish umumadabiyotshunoslik yo'nalishida ruju bo'ldiki, bu olim talqinlariga ham ushbu xususiyatning nuqsi urib qolganidan, ehtimol, shunday qarashga kelingandir. O'sha yillarda tasavvufiyashtirishga berilish "moda" bo'lib ketgandi. Shorihlar ham adashib-uloqib qayoqqa ketayotganlarini anglab qoldilar chog'i. Domlaga qadar hech kim maqta'dagi shu shavq so'zi **tasavvufiy maqom** degan fikrni ilgari surmagan. Ehtimol, biz ko'rmagan o'zga tahlillarda ham shu mutaxassisga taqlidan bu qarashni davom ettirganlar ham bordir. Biroq bu fikr hamon bahsli. Chunki bu fikr ilmiy isbotlanmagan. Isbotlash uchun esa na g'azal matnida, na maqta'dagi misralarda hech qanday ramziy asos yo'q. Bizningcha, asar matnida bor so'z va obrazlarga tayanilishi lozim, yo'q narsalarni to'qib chiqarmaslik kerak... Keyingi yillarda hatto tasavvufiy talqinga biz singari shu qadar ruju qo'yildiki, hatto asar matnida bunga **biror ishora** bo'lmasa ham mutaxassis-shorihlarimiz o'zlarining faraziy tasavvufiy munosabat va obrazlarini ixtiro qilib to'qib chiqara boshlash hollari ham ko'zga tashlanmoqda. Bu o'rinda ham olimning ushbu da'vo-mulohazasi ilmiy iqtibosiy jihatdan asoslantirilmagan.

Mutaxassisning mazkur talqinidagi "shavq —maqom" hukmini chuqur falsafiy asosga tayanilgan, tasavvuf maslagiga murojaat etishga chorlovchi tasavvufiy atama (ilmiy to'g'rirog'i: holning tasnifiy turi) ekanligi borasidagi munosabati shoir ijodiy laboratoriyasidagi mavjud timsollar tadriji; ya'ni yorning boshdan-ayog'i: qad-qomati va uning juzvlari jozibasi oshiq xayolida jilvalanishi ta'sirida quyilib keluvchi zavqu shavqni emas, so'fiyona nazariyadagi **axloqiy bosqich** (maqom)**lardan biri** ekanligi borasidagi ta'rif-u tasniflarining mazmuniy mohiyatini kuzatsak, bular **barchasi hol va uning xususiyati to'g'risidagi chuqur falsafiy-holiy qarashlar** ekanligining guvohi bo'lamiz...

“Shavq shunday **ruhiy holatki**, oshiq joni shavqqa toʻladi, u maʼshuq yodi bilan gʻoyibona anjumani shavq tuzadi. Oshiq(yor M.O.) ishqida olovlangan shavq anjumani muhabbat otashining shuʼlari va javharidan vujudga keladi,”-fikrlarni kuzatsak, birinchidan, bu taʼriflar aslo axloqiy maqomlarga aloqador jarayon emasligi anglashilinadi. Ikkinchidan, bu muallif shaxsiy taassurotlarini aks ettiruvchi, talqinchining oʻz faraziy-tasavvufiy munosabat-chizgilarini namoyish qilayotgan, sodir boʻlishi mutlaqo mavhum va mahol taʼrifu tavsiflar ekanligi koʻrinadi...Kamiga shorihning oʻzi bu jarayonni shunday **“ruhiy holatki”**... deb holning hissiy bir shakli ekanligini eʼtirof etib turibdi-yu...

Oʻylab qolasan, kishi: bir biz singari oliy maʼlumotli adabiy bilimga ega inson ham bu tasvirlarni koʻz oldimizda xayolan tiklashga taxayyulimiz ojizlik qiladi-yu, bechora oshiq solik (soʻfiy) bu ishqiy shavq nashidasini qanday holiy tuyar ekan? (Oʻzing toʻzim bergin.) Olimning mazkur talqinidagi lirik qahramon endi bizu sizday insonga oʻxshamaydi. U qandaydir avliyo yo tugʻma moʻjizalarga yoʻgʻrilgan biror ilohiy xilqat boʻlsa kerak, ehtimol...

Oʻzi bu shavq soʻzi haqiqatan **ilmiy asosli tasavvufiy-axloqiy maqomni ifodalovchi atamami yoxud shoir ijodining mazmuniy mohiyatini ochib berishga qaratilgan, oshiqning qiz qomati va husn-u jamoli zuhuridan zavqlanishi sabab tugʻiladigan hissiy-holiy farax va kadamning oshiq tuygʻulari kayfiyatini aks ettiruvchi insoniy joziba ayshi tasvirimi**, aynan NIMALIGI haqida bu munaqqid mutaxassis shaxsiy ilmiy qatʼiy toʻxtamga ega boʻlmagan koʻrinadi chogʻi. Aziz kasbdoshlar, hululiy taxayyul mulkinging sultoni Hazrat mir Alisher bir gʻazallarida:

Goʻyoki koʻnglum taxayyul mulkinging sultonidur,

Kim xayol ichra qilur har ayshkim imkonidur, —deyishgan edilar. Keling, baytdagi “anjumani shavq” — **shavqqa toʻla yigʻin** oʻzi nima ekanligini tushunishga urinaylik. Tinglovchida: anjumani shavq nima, u qayerda sodir boʻladi va bu yigʻinga kimlar safarbar etiladi degan tabiiy savollar tugʻilishi mumkin. Taxayyul mulki sultonining tafakkurini yuz balli shkala boʻyicha “100 ball” desak, bizning tasavvur imkoniyatlarimiz borsa 30 balldir. Endi 100 ballik imkoniyatni 30 ballik taxayyul imkoniyati vositasida anglash mumkinmi? Bu sodir boʻlishi juda muhol holat, albatta.

Yana bir qiyos: bizning 30 ballik imkoniyatimizni bir piyola yoki chinni kosa deb shartli qabul etsak, Hazratning tafakkuriy taxayyulini toʻy oshini damlashda ishlatiluvchi (bizning shevada) **togʻaraga oʻxshatish mumkin**. Oʻzingiz hayotda koʻrgan eng katta muhtasham toʻgarani tasavvur qiling-ga, shundagi mahsulotni qanday qilib piyola yo kosaga joylash mumkin? Menimcha, bu juda mahol va mushkul holat. Shunday boʻlsa-da, keling bir urinib koʻraylik...

Biz ham “Anjumani shavq”ning mazmun-mundarijasini tushunishga harakat qilib koʻraylik-chi... Buning uchun shoirning bir gʻazali: “Jongʻa chun dermen: “Ne erdi olmakim kayfiyati?” deb boshlanuvchi (avval 8-sinfda, soʻng xususiy sabablar bilan 10-sinfda oʻquvchilarga uzoq yillar oʻrgatib kelganimiz) asarini yodlaringizga solmoqchiman. Shu gʻazalni bolalarga oʻrgatganimizda undagi obrazlar jadvalini toʻldirgandik va unda quyidagi: Jon, Jism, (tana), Bagʻir, Koʻngil, Koʻz va Oshiq (badan) timsollari nomi oʻrin olgandi. Bu qatorga yana mahrami asror — Tilni, Quloqni, Yosh (koʻz yoshi) va Xayol obrazlarini ham qoʻshish oʻrinli. Ayrim oʻrinlarda shoir Yurakni ham alohida tasvir etadilar.

Yurak bu shoirning bosh figurant timsollaridan biri: Koʻngil emas. Mana shu Navoiy gʻazaliyotida eng koʻp tilga olinuvchi oʻn bitta timsolning **bir joyda — badanda jamlanib yorni eslashi, yodga olishini aks ettiruvchi yigʻini maʼrakasining nomi: “Anjumani shavq”**.

Endi shu majlisni risoladagidek , koʻngil qoniqadigan va toʻladigan sharoit hamda kayfiyatda oʻtkazmoq uchun esa bu uy(koʻngil)ni yoritib turuvchi nur manbayi — Shaʼm lozim boʻladi. Shoir gʻazallarida juda koʻp va xoʻp takror va takror yodga olinuvchi, oshiq koʻngil shomi (tuni)ni ishq tongiga aylantira oluvchi **“boshogʻligʻ oʻq”** bu: novaki chehra tajallisi, partavi mahi tob jamoli nuri; nuki mujgon, koʻz novaki, naqdi paykon (qomat, figura) — qaddi paykon, yaʼni yor QOMATI-qadd-u holining oshiq xayoli-taxayyulida tiklanishi orqali yor jamoli va husnini tasavvurda tiklash yoʻli bilan: “ani koʻrmakka bu surat bila tadbir etmogʻi”, ul chehra siymosini shul usul **bila koʻngil koʻzi lavhida kuchli shavq anjumani tasvirini uygʻotib uni Jon(ruh) ila Koʻngil kulbasida parvonavor nishonlamoq ekanligi oydinlashmoqda**. Demak, **“anjumani shavq” — boshogʻliq oq: qizning boshdin-ayogʻi**, yor qomati va chehrasi timsolining

oshiq qalbidagi xayolan to'liq tiklanishining holiy-hissiy anglash jarayoni ekan. Yorni yod eta olmaslik — g'am tuni. Bu shom tunidan **holning anjumani shavq bosqichiga** ko'tarilish uchun **Qiz-o'q**: "naqdi paykon" ya'ni jamol va qad-qomat timsoli. Shu yor qomati — "boshog'liq novak"ni xotirlash anjumani(kechasi) zarur bo'ladi ekan :

Necha ul chehrani (qiz)ni **ko'z lavhida tasvir etayin**,

Ani **ko'rmakka** bu surat bila **tadbir etayin**. (II-487-g'.)

Demak, oshiq qalbidagi g'am tunini bartaraf etmoq uchun **shavq anjumanini jon-u tan juzvlari aro tuzmoq** zarur ekan. Bunga esa qiz qomatining "boshog'liq novaki" eng munosib hidoyat sha'mi bo'lishi mumkin ekan:

Ko'ngil g'am shomidin chiqmoqqa (orzu) bo'ldi,
Boshog'liq novak(qad)ing — (bo'ldi) sha'mi hidoyat.

Ne nav' olingda **Shavqumni** qilay **sharh** —

Ki **husnungek**— ong'a yo'qdur **nahoyat**(yakun). (III-75-g'.)

To'rtala devonda qo'llanilgan **shavq** so'zi ishtirokidagi tashbehiy timsollar umumlashtirilsa: **yuz shavqi, lab shavqi, xol, oraz, xat, qad, og'iz, vasl, la'l, ikki yuz, nomai shavq, zulfu yuz, jon, bargi gul (lab), durlar (tish), g'unchalar, uzor, qomat, husn shavqi kabi tasviriy birikmalar (timsollari) ko'p qo'llanganligini ko'ramiz**. Bulardan tashqari: **dard-u shavq, bodai maqsud shavqi, hur shavqi, qaddu libos shavqi, nomai shavq, shirin lab shavqi, yuzu lab shavqi, zulf-u yuz shavqi, ko'z oqu qorasi shavqi, diydor ahli shavqi, yuzu qad shavqi** kabi birikma tarzida kelgan holiy **shavq timsoli turlari** ham ishlatilganligiga iqrar bo'lamiz .

Mavzudan xulosamiz shundayki, yuqorida aytganimizdek, **xuddi axloqiy maqom va maqomatlarining bosqichlari bo'lganidek, holning ham shartli tasnif-ta'rifga solingan martabalari bor**. Faqat, bu tasnif martaba-manzillarning ketma-ketlik tartibi shartli. **Tariqat**(axloqiy bosqich) **maqomlari bilan hol tasnifu ta'rif martabalari** orasidagi aloqalar qat'iy chegaralanmaganligiga ham duch kelamiz. Masalan, ba'zi adabiyotlarda maqomat manzillari tarkibida sanalgan: xavf, rajo maqomlarini yirik sharqshunos Bertels holning tasnif martabalari tarzida qayd etganini bilamiz. Shuning uchun **bizning o'lchovimiz: agar tasavvufiy martaba**

solikning axloqiy o'zgarishiga sababchi bo'lsa, bu bir xulqiy maqom, agar bu manzil solikning vajd-u hissiyotiga sabab bo'lib, uning g'oyibiy manbadan laduniy zavqu jazaba tuyilishiga sababchi bo'lsa, demak, bu jarayon hol. Yana bir o'lchov: **maqomni ta'lim-tahsil, jiddu jihod orqali egallash mumkin**. **Holni esa ta'lim-u tahsil, vajdu jihod bilan kasb etib bo'lmaydi**. Shularga asoslanib aytish mumkinki, olim maqta' sharhi sabab aytgan **shavq - tasavvufiy-axloqiy maqom bo'lolmaydi**. **U holning tasnifu ta'rif etilgan bir manzil-martabasidir**. "**Anjumani shavq**" **tasavvufiy-axloqiy maqom emas, u yor qomati tajallisi bois uyg'onadigan hol vajd-u tarabini ayonlashtiruvchi barqning ruhiy-shavqiy in'ikosi** . **Yor mazharidan olinadigan kuchli hissiy qo'zg'alish, junbush aksi taassurotlari**. **Aslo , axloqiy komillikka yetaklovchi tasavvufiy-axloqiy tadrij maqomi darajoti emas ekan ...** Hatto, taxayyul mulki sultoni III devondagi 310-g'azal maqta'sida Shavq shoiriga garchi hajr zulmini doim yod etishga majbirlasa ham, uning bu bedodligi judo noma'qullik keltirsa-da , biroq oshiqqa tuhfa etadigan IMKON-u in'omi cheksiz bir holiy jarayon ekanligi borasida xulosa yasaydilar . Maqta'dan avvalgi baytda esa uni oshiqning had-u payonsiz taxayyuliy jununvor tafakkurini yanada ishq behudlig'i ila behaddu payoni yo`q etuvchi SHAVQ manbai ekanligini oshkora qayd etadi :

Gar jununumning hadyu payoni yo'qdir , yo'q ajab,
Kim , manga behudlug'in behaddu payon(baxsh)
erdi —shavq...

Ne ajab kechrak muyassar bo'lsa(ham) — (mayli) o'lsam..., ey rafiq

Bo'ylakim: **ummidvor vasli janon** etdi ; SHAVQ.

Kuzatishlardan ko'rinadiki, shoir o'z ijodida shavq so'zidan qizning qaddu jamoli turli juzvlari sabab uyg'onadigan hissiy-holiy junbush(qo'zg'alish) bois sodir bo'luvchi yor qomatining turli qismlaridan keladigan ishqiy-hissiy taassurotga asos bo'luvchi tajalliyot ashyolari zavqiy-shavqiy shakllarining asosi va moyasi sifatidagi ruhiy-holiy jarayon manbalari deb tushunganliklari ayonlashadi. Demak, shoir asarlarida qo'llangan 75 dan ortiq shavq so'zi ishtirokidagi shavqiy timsollarda asosan dunyoviy yor: qizning boshdin oyog'i **o'q**, ya'ni jamoli-u va husn bog'i juzvlaridan oshiq taxayyulida uyg'onadigan ishq-muxabbat zuhuri porlashidan tug'iladigan hissiy kadar hamda , tarab hayajoni ayshi in'ikosi jilvalanishi o'z aksini topganini anglab yetamiz ekan

ILG'OR PEDAGOGIK TEXNOLOGIYA

ЭМОДЗИ КАК ПОЛИФУНКЦИОНАЛЬНЫЙ МАРКЕР СОВРЕМЕННОГО ЦИФРОВОГО ОБЩЕНИЯ

Аннотация: в исследовании рассматриваются основные функции эмодзи в современной онлайн-коммуникации.: знаковое использование; прагматическое и дискурсивное использование. На примерах взятых из социальных сетей рассматривает живое использование эмодзи, как полифункциональных маркеров современного цифрового дискурса.

Ключевые слова: цифровая коммуникация, дискурсивные маркеры, мультимодальность, прагматика, иконические знаки, семиотика, создание нового значения.

Annotation: the study examines the primary functions of emojis in modern online communication: their use as signs, as well as their pragmatic and discursive functions. Drawing on examples from social media, it analyzes the actual usage of emojis as multifunctional markers of contemporary digital discourse.

Key words: digital communication, discourse markers, multimodality, pragmatics, iconic signs, semiotics, creation of new meaning.

Annotatsiya: ushbu tadqiqot zamonaviy onlayn muloqotda emojilarning asosiy vazifalarini — ularning belgi sifatidagi qo'llanilishi hamda pragmatik va diskursiv funksiyalarini — o'rganadi. Ijtimoiy tarmoqlardagi misollarga tayangan holda, ishda zamonaviy raqamli diskurs doirasida emojilarning ko'p funksiyali belgilar sifatida amalda qo'llanilishi tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: raqamli muloqot, diskurs markerlari, multimodallik, pragmatika, ikonik belgilar, semiotika, yangi ma'no yaratish.

Введение

Одним из самых популяризированных видов цифровых знаков являются эмодзи. Эмодзи — это японское слово, буквально означающее “письмо-картинка”, которое представляет собой небольшую цифровую картинку или графический символ, представляющий вещь, чувство или концепцию. Эмодзи были созданы в 1999 году Сигетакой Курита, который работал в компании по веб-разработке NTT Docomo, телекоммуникационной фирме в Японии. С момента появления Херн (2015) утверждает, что эмодзи существуют и развиваются в различных жанрах, включая выражения лица, обычные предметы, места и типы погоды, а также животных. Они во многом похожи на смайлики, за исключением того, что эмодзи это картинки, а не типографские обозначения. Тогда термин «эмодзи» в строгом смысле относится к таким картинкам, которые могут быть представлены в виде закодированных символов, но иногда его также применяют к стикерам для обмена сообщениями. Этимологически слово «эмодзи» происходит от японского «э» (絵, «картинка») и «модзи» (文字, «иероглиф»). Таким образом, можно сказать, что в эмодзи используются картинки.

Обсуждение

В общении лицом к лицу широкий спектр функциональных вербальных (например, ударение, интонация, тембр голоса и т.д.) и невербальных (например, язык тела, одежда, выражение лица и т.д.) средств может способствовать достижению коммуникативной цели обеими сторонами. Однако такие условия виртуального общения, как форум, блог, обмен мгновенными сообщениями,

которые в основном основаны на письменных текстах, делают вербальное общение неполным из-за отсутствия надсегментарных функций и даже не позволяют участникам использовать обычные невербальные инструменты для плавного и успешного общения.

Lupyan&Dale (2016) утверждают, что в 2015 году в четырех группах постов в Instagram использование эмодзи увеличилось на 30-40% по сравнению с показателями за последние 2-3 года, и наблюдалось постепенное снижение использования текстового сленга, что позволяет предположить, что эмодзи заменяют функции, выполняемые текстовыми сообщениями. сленг последних лет. На самом деле, не только сленг, но и другие формы письменных текстов сейчас быстро уступают место эмодзи.

Развитие цифровых технологий также ускоряет этот процесс. Почти 40% постов в Instagram в 2015 году содержали хотя бы один эмодзи, что на 40% больше, чем в 2012 году, благодаря выпуску Apple и Android emoji keyboard и запуску Instagram на платформе Android (Lupyan& Dale, 2016). Оксфордский словарь назвал J (8F) A> A;570<8 @04>AB8) A;>2>< 2015 3>40 2<5AB> 4@C38E ?>?C;O@=KE B5:AB>2KE A;>2.

Ученые исследуют обогащение функций эмодзи в интернет-коммуникации, особенно на таких платформах как WhatsApp, Tweeter, Instagramm и другие. Обмен текстовыми сообщениями показал себя как эффективный способ общения с другими людьми без личного контакта, но у него есть недостатки, связанные с отсутствием использования невербальных сигналов, особенно эмоций и чувств. (Койл,

Морин, Кармайлл, Шерил, 2019). Эмодзи это новый язык, преодолевающий языковые и культурные барьеры, и широко используемый в личном, профессиональном и академическом контекстах. Они полезны для текстового общения, помогая эмоциональному восприятию, улучшают понимание и придают эмоциональную глубину. Было обнаружено, что эмодзи стимулируют участки мозга, отвечающие за обработку эмоций. Эмодзи влияют на то, как интерпретируются сообщения, смягчая указания или подчеркивая смысл. Они могут выражать такие эмоции, как счастье, грусть, сарказм или энтузиазм, в текстовом общении, которому не хватает интонации голоса и мимики. Поскольку эмодзи создают контекст для нейтральных или неясных высказываний, такая эмоциональная прозрачность помогает избежать недоразумений. В цифровой коммуникации эмодзи перестали быть декоративным элементом, превратившись в самостоятельные семиотические единицы. В социальных сетях они выполняют ряд прагматических, дискурсивных и социокультурных функций, формируя особый тип гибридного текста, сочетающий в себе вербальные и визуальные знаки.

Следующая функция – прагматическая. Эмодзи способны менять иллокутивную силу высказывания. Одно и то же предложение без эмодзи и с эмодзи интерпретируется по-разному. Например «Спасибо.» и «Спасибо 😊». Во втором случае сообщение воспринимается как более тёплое и искреннее. Простое утверждение типа «Я в порядке» (“I’m fine”) может быть истолковано по-разному, но добавление улыбающегося эмодзи дает понять, что оно имеет в виду хорошее, в то время как грустное выражение лица может выражать разочарование (Дж. Кэрролл, 2023). Исследование J. Derks, A. Bos J. и Von Grumbkow показало, что эмодзи существенно влияют на восприятие дружелюбия и сарказма. Они могут **снижать степень конфликта, маркировать шутку, сигнализировать флирт и усиливать критику.**

Социоидентификационная функция эмодзи выражается в маркировке или определения пользователя к определенной группе. Разные возрастные, культурные и профессиональные сообщества используют эмодзи по-разному. По B. Danesi, эмодзи формируют «визуальный социолект» цифрового

поколения. Например: 🤔 – в молодежном дискурсе часто выражает «очень смешно», а 🍌 – обозначает одобрение. Также 🙏 может интерпретироваться как благодарность или молитва в зависимости от культуры. Так, эмодзи участвуют в конструировании цифровой идентичности.

Следующей функцией эмодзи является дискурсивно-структурирующая функция, когда эмодзи используются для выделения текста, замены слов или организации визуальной структуры поста. В Instagram и Telegram они часто выступают как маркеры абзацев или тематических блоков. Исследования C. Kelly и K. Watts показывают, что эмодзи функционируют как графические «дискурсивные операторы», помогающие ориентироваться в сообщении.

Эмодзи могут выполнять фатическую функцию поддержания контакта по Р. Якобсону. Например, реакция в виде ❤️ или 👍 сигнализирует присутствие и вовлеченность без необходимости вербального ответа. Это особенно характерно для реакций Telegram, лайков в Instagram, коротких ответов в мессенджерах. Эмодзи здесь становятся минимальной формой социального взаимодействия.

Ироническая и метакоммуникативная функция эмодзи используется для маркировки иронии, сарказма или двойного смысла. Исследования цифровой прагматики подтверждают, что символы способны сигнализировать «небуквальность» высказывания. Например: «Отличная работа 😏». Без эмодзи фраза может быть воспринята буквально, но с эмодзи читается как сарказм.

Выводы

Психология эмодзи показывает, что их использование не является универсальным; на него оказывают глубокое влияние культурные нормы и различия поколений. Хотя их следует интерпретировать с учетом контекста, эмодзи способствуют более динамичному и эмоционально насыщенному общению. Современные эмодзи в социальных сетях выполняют комплекс функций: эмотивную, прагматическую, социоидентификационную, структурирующую, фатическую и ироническую. Они представляют собой не просто иллюстративные элементы, а полноценные семиотические знаки, формирующие новый тип цифрового дискурса.

Использованная литература:

1. Herring, S. C. (2013). *Discourse in Web 2.0: Familiar, reconfigured, and emergent*. In D. Tannen & A. M. Trester (Eds.), *Discourse 2.0*. Georgetown University Press.
2. Dresner, E., & Herring, S. C. (2010). Functions of the nonverbal in CMC: Emoticons and illocutionary force. *Communication Theory*, 20(3), 249–268.
3. Derks, J., Bos, A., & von Grumbkow, J. (2008). Emoticons and social interaction on the Internet. *Computers in Human Behavior*, 24(3), 766–785.
4. Danesi, M. (2016). *The Semiotics of Emoji*. Bloomsbury Publishing.
5. Kelly, R., & Watts, L. (2015). Characterising the inventive appropriation of emoji. *Proceedings of the ACM Conference on Human Factors in Computing Systems*.

Maxina FOZILOVA,
Chemistry International University in Tashkent,
Samarkand branch
e-mail: makhinafozilova@gmail.com

CASE TECHNOLOGY “FLIPPED CLASSROOM MODEL” BLENDED LEARNING ENVIRONMENTS

Annotation: this article examines the transformation of the teacher's professional role in the transition from traditional instruction to blended learning. Using a theoretical and analytical approach, it reconceptualizes the teacher as not only a knowledge transmitter but also a learning facilitator, instructional designer, and learning analyst. In blended learning environments, teachers organize and regulate learning activities, monitor student progress, adapt learning pathways to individual and group needs, and integrate technological and pedagogical innovations to enhance teaching and learning.

Key words: *blended learning, flipped classroom model, higher education, educational technologies, learning environment.*

Аннотация: в статье рассматривается трансформация профессиональной роли преподавателя в условиях перехода от традиционного обучения к смешанному обучению (blended learning). На основе теоретико-аналитического подхода преподаватель представлен не только как носитель знаний, но и как фасилитатор, педагогический дизайнер и аналитик образовательного процесса. В условиях смешанного обучения преподаватель организует и координирует учебную деятельность, осуществляет мониторинг образовательных результатов, адаптирует индивидуальные и групповые образовательные траектории, а также интегрирует технологические и методические инновации в образовательный процесс.

Ключевые слова: *смешанное обучение, модель перевёрнутого класса, высшее образование, образовательные технологии, образовательная среда.*

Annotatsiya: mazkur maqolada zamonaviy ta'lim paradigmalarining rivojlanishi sharoitida o'qituvchining kasbiy roli transformatsiyasi, xususan, an'anaviy ta'limdan aralash ta'lim (blended learning) modeliga o'tish jarayoni tahlil qilinadi. Muallif o'qituvchini bilim beruvchi emas, balki ta'lim jarayonini boshqaruvchi, loyihalashtiruvchi va tahlil qiluvchi mutaxassis sifatida talqin etadi. Aralash ta'lim sharoitida o'qituvchi talabalar o'quv faoliyatini muvofiqlashtiradi, o'zlashtirish natijalarini monitoring qiladi, individual ta'lim trayektoriyalarini shakllantiradi hamda pedagogik dizayn va innovatsion texnologiyalarni ta'lim jarayoniga integratsiya qiladi.

Kalit so'zlar: *aralash ta'lim, ag'darilgan sinf modeli, oliy ta'lim, ta'lim texnologiyalari, ta'lim muhiti.*

Introduction

The article distinguishes between information acquisition and conceptual knowledge, arguing that traditional education often emphasizes short-term information retention rather than deep understanding, critical thinking, and problem-solving. Although digital technologies reduce the teacher's role as the primary source of information, they provide access only to information—not genuine knowledge, which requires pedagogical guidance and cognitive engagement.

The study argues that technology should automate routine instructional tasks while teachers focus on activities that cannot be automated. Consistent with

this view, research shows that video lectures are generally as effective as traditional lectures, making it more efficient to deliver content outside the classroom and use class time for interactive, student-centered learning. Accordingly, the flipped classroom is viewed not simply as reversing classroom and homework activities but as reallocating automated tasks to technology while preserving collaboration and teacher–student interaction in class.

The article also examines the diffusion of the flipped classroom model. Its development began with early initiatives such as the Khan Academy platform and the work of Bergmann and Sams, followed by successful pilot implementations and rapid

dissemination through the Internet, educational blogs, and digital media, which accelerated its adoption beyond traditional innovation diffusion processes.

Literature review

In this regard, the Internet functions as a form of social “amplifier,” not only accelerating awareness of emerging pedagogical innovations but also significantly increasing the number of early adopters. Unlike traditional diffusion processes based on sequential interpersonal (dyadic) interactions among colleagues, potential adopters are now able to access information directly from innovators or through mediated digital sources such as blogs and online communities.

The fourth stage is characterized by the engagement of the academic community. At this phase, the “social wave” generated by the innovation reaches scholars and researchers who, driven either by intrinsic academic interest in contemporary educational practices or by external informational pressures from digital and mass media, begin to systematically investigate and critically discuss the phenomenon. In the case of the flipped classroom model, this was exemplified by its prominent representation at the annual conference of the International Society for Technology in Education (ISTE) in San Diego in 2012, where it attracted considerable scholarly attention and a large audience.

The fifth stage marks the onset of widespread adoption, particularly within the U.S. school system, where blended learning approaches gained traction and attracted a substantial number of early and subsequent adopters.

Specifically, a meta-analysis conducted by J. Bishop and M. Verleger indicated that existing empirical research does not provide unequivocal evidence of the model's superior effectiveness. While learners generally demonstrate a positive attitude toward the flipped classroom format, its impact on measurable educational outcomes remains inconclusive.

Discussion

The traditional teacher is primarily conceptualized as a subject-matter specialist whose central professional function is the transmission and dissemination of curricular content to learners.

However, as noted by the majority of scholars, the implementation of blended learning significantly

transforms the functional role of the teacher. Within this paradigm, the teacher assumes, first and foremost, the role of a learning activity manager. In this capacity, the educator organizes diverse forms of student engagement, regulates transitions between different types of learning activities, structures group and subgroup configurations based on relevant parameters, and systematically monitors and assesses student achievement. Thus, the teacher's role expands toward the managerial coordination of students' educational processes.

Secondly, the teacher functions as a pedagogical designer and instructional developer. In this role, the educator constructs or adapts instructional programs, strategically distributes learning tasks across various content segments, and determines the modalities and contexts (including spatial and technological environments) in which learning activities are conducted. This reflects a shift toward design-based and technologically mediated pedagogy.

Thirdly, the teacher becomes a specialist in fostering students' conceptual understanding of academic content. Here, the primary focus is on diagnosing and addressing learners' cognitive difficulties, including errors in problem-solving, misunderstandings of subject matter, deficiencies in academic communication, and limitations in reflective thinking. This dimension can be characterized as the analytical and reflexive component of professional pedagogical practice.

In essence, the contemporary teacher operates as an analyst of learning processes, both at the individual and group levels. Leveraging advanced digital tools—including those grounded in Big Data and Data Mining methodologies—the teacher is increasingly capable of conducting evidence-based analyses and generating predictive insights regarding learners' educational trajectories. This approach enables the identification of learning challenges not through intuition, as is often the case in traditional pedagogy, but through systematic, data-informed decision-making.

It should be acknowledged that these “new” professional functions are not entirely unprecedented; elements of them have historically been present in the practice of highly effective teachers within traditional educational models. Nevertheless, for the average teacher operating within conventional frameworks,

such functions remain marginal compared to their dominant role as content experts and transmitters of information.

The rapid advancement of information technologies introduces significant challenges to the traditional teacher's role, particularly by undermining the asymmetrical power dynamic historically rooted in the teacher's monopolistic access to knowledge. Contemporary learners now possess multiple alternative channels for accessing information—including digital devices, the internet, online encyclopedias, and social media—which were unavailable to previous generations. As a result, the teacher's authority as the primary source of knowledge has been substantially diminished.

However, this issue is more complex than it initially appears. None of these technological channels provides direct access to knowledge per se; rather, they offer access to fragmented informational representations of knowledge. As emphasized in theoretical perspectives on learning, possessing information about a concept—such as being able to define or illustrate it—does not equate to genuine understanding. True knowledge involves conceptual thinking, including mastery of the underlying principles, structural logic, and conditions of formation of scientific concepts, as well as the ability to situate these concepts within a broader system and engage in reasoned argumentation.

Such forms of knowledge cannot be passively acquired from ready-made digital sources, including online encyclopedias. Nonetheless, these sources often create a subjective illusion of understanding, leading learners to believe they have achieved conceptual mastery when they have merely accessed information. This observation aligns with the views of many experienced educators, who argue that the primary challenge with modern learners is not a lack of knowledge, but rather an overestimation of their own understanding.

Conclusion

Thus, consequently, the traditional teacher is at a disadvantage in competing with digital technologies as a source of information. The sustainable solution is not to compete with technology but to redefine the teacher's role by focusing on areas that technology cannot fully replace: developing scientific concepts, higher-order thinking, learner autonomy, and socialization. Using a theoretical-analytical approach grounded in educational theory, cognitive psychology, and digital pedagogy, this study highlights the value of data-driven technologies, including Big Data and Data Mining, in supporting evidence-based instruction. It concludes that the future of education depends on transforming teachers' professional identity from information providers to facilitators of deep learning and students' intellectual and social development.

References

1. Bishop J.L., Verleger M.A. The flipped classroom: A survey of the research // ASEE National Conference Proceedings, Atlanta, GA. 2013. Vol. 30. № 9. P. 1—18.
2. Khan S. Let's use video to reinvent education [Электронный ресурс]: [Video] // TED. 2011. URL: http://www.ted.com/talks/salman_khan_let_s_use_video_to_reinvent_education
3. Wang, Y., Han, X., Yang, J. (2015). Revisiting the Blended Learning Literature: Using a Complex Adaptive Systems Framework. Educational Technology & Society. Vol. 18, Issue 2, pp. 380–393. (In English)
4. Sarsenbaeva Z. A SYSTEMATIC COMPARISON OF SELECTED TEXTS BY D. MITCHELL // Interpretation and researches.—2024.
5. Sarsenbaeva Z. Descriptions of imagery, symbolism, and non-realistic elements // Conference Proceedings: Fostering Your Research Spirit. — 2024. — С. 409-414.
6. Сарсенбаева З. Analysis of images and symbols in english non-realistic works // Ренессанс в парадигме новаций образования и технологий в XXI веке. — 2023. — Т. 1. — №. 1. — С. 229-232.

Hurliman PALUANOVA,
Nukus shahar 17-sonli maktab o'qituvchisi

BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARIDA TANQIDIY FIKRLASHNI RIVOJLANTIRISHNING SAMARALI USULLARI

Annotatsiya: mazkur maqolada boshlang'ich sinf o'quvchilarida tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirishning samarali usullari yoritilgan. Boshlang'ich ta'lim jarayonida o'quvchilarning mustaqil fikrlashi, savol berishi, ma'lumotlarni tahlil qilishi, taqqoslashi, dalillashi va xulosa chiqarish qobiliyatlarini shakllantirishning pedagogik ahamiyati ochib berilgan.

Kalit so'zlar: *boshlang'ich ta'lim, tanqidiy fikrlash, mustaqil fikrlash, interfaol metodlar, pedagogik texnologiya, tahlil, taqqoslash, xulosa chiqarish.*

Аннотация: в статье рассматриваются эффективные методы развития критического мышления у учащихся начальных классов. Раскрывается педагогическое значение формирования у младших школьников навыков самостоятельного мышления, постановки вопросов, анализа и сравнения информации, аргументации и формулирования выводов.

Ключевые слова: *начальное образование, критическое мышление, самостоятельное мышление, интерактивные методы, педагогическая технология, анализ, сравнение, вывод.*

Annotation: this article discusses effective methods for developing critical thinking skills among primary school students. It highlights the pedagogical importance of developing students' abilities to think independently, ask questions, analyze and compare information, provide arguments, and draw conclusions.

Key words: *primary education, critical thinking, independent thinking, interactive methods, pedagogical technology, analysis, comparison, conclusion.*

Kirish. Bugungi kunda ta'lim tizimida yuz berayotgan yangilanishlar o'quvchilarga tayyor bilimlarni berish bilan bir qatorda, ularni mustaqil fikrlaydigan, o'z nuqtayi nazarini asoslay oladigan, turli axborotlarni tahlil qila oladigan va muammoli vaziyatlarda to'g'ri qaror qabul qiladigan shaxs sifatida tarbiyalashni talab etmoqda. Ayniqsa, boshlang'ich ta'lim bosqichi o'quvchilarning bilish faoliyati, dunyoqarashi va fikrlash qobiliyatlari shakllanadigan muhim davr hisoblanadi. Shu sababli boshlang'ich sinflardanoq o'quvchilarda tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirish zamonaviy ta'limning muhim vazifalaridan biridir.

Tanqidiy fikrlash o'quvchining ma'lumotni shunchaki qabul qilishi emas, balki uni anglash, tahlil qilish, taqqoslash, savol berish, dalillar asosida baholash va mustaqil xulosa chiqarish jarayonini anglatadi. Bunday fikrlash qobiliyati o'quvchilarning nafaqat o'quv faoliyatida, balki kundalik hayotda ham duch keladigan turli vaziyatlarga ongli va mas'uliyatli munosabatda bo'lishiga yordam beradi. Boshlang'ich sinf o'quvchilarining yosh va psixologik xususiyatlarini hisobga olgan holda tanqidiy fikrlashni rivojlantirishda interfaol metodlardan foydalanish muhim ahamiyatga ega. Muammoli savollar, bahs-munozaralar, guruhli topshiriqlar, taqqoslash, fikrlarni asoslash, "Aqliy hujum", "Klaster", "Venn diagrammasi", "B-B-B", "INSERT" kabi metodlar o'quvchilarning darsdagi faolligini oshirish bilan birga, ularni mustaqil fikrlashga undaydi.

Ta'lim jarayonida o'qituvchi o'quvchiga tayyor javobni beruvchi emas, balki uni izlanishga, savol berishga va o'z fikrini asoslashga yo'naltiruvchi pedagog sifatida faoliyat olib borishi lozim. Bunday yondashuv o'quvchilarda fikrni erkin ifodalash, boshqalarning qarashlarini tinglash va o'z fikrini dalillar asosida himoya qilish kabi muhim kompetensiyalarni shakllantiradi.

Shundan kelib chiqib, boshlang'ich sinf o'quvchilarida tanqidiy fikrlashni rivojlantirishning samarali usullarini aniqlash va ularni dars jarayonida qo'llash imkoniyatlarini o'rganish mazkur maqolaning dolzarb yo'nalishlaridan biri hisoblanadi.

Asosiy qism. Tanqidiy fikrlash zamonaviy ta'lim jarayonida o'quvchining mustaqil fikrlashi va bilimlarni ongli ravishda o'zlashtirishini ta'minlovchi muhim intellektual faoliyat shakllaridan biridir. "Tanqidiy fikrlash" tushunchasi ma'lumotni shunchaki qabul qilish yoki yodlab olishni emas, balki uni chuqur anglash, tahlil qilish, taqqoslash, baholash, savol ostiga olish va mavjud dalillar asosida asoslangan xulosaga kelishni nazarda tutadi. Bunda o'quvchi tayyor ma'lumotni passiv qabul qiluvchi emas, balki bilimni izlab topuvchi, qayta ishlovchi va undan amaliy vaziyatlarda foydalanuvchi faol subyekt sifatida namoyon bo'ladi. Tanqidiy fikrlashning mazmunida, avvalo, **tahlil qilish** ko'nikmasi muhim o'rin tutadi. O'quvchi berilgan ma'lumot yoki muammoni alohida qismlarga ajratib, ular o'rtasidagi bog'liqlikni aniqlaydi. Masalan, matn bilan ishlash jarayonida o'quvchi asosiy va ikkinchi darajali fikrlarni ajratishi, voqealar o'rtasidagi sabab-oqibat munosabatlarini aniqlashi mumkin. Tanqidiy fikrlashning yana bir muhim tarkibiy qismi **taqqoslash va baholash** hisoblanadi. O'quvchi turli fikr, hodisa yoki ma'lumotlarni o'zaro solishtirib, ularning o'xshash va farqli jihatlarini aniqlaydi. Shuningdek, ma'lumotning qanchalik ishonchli yoki asoslangan ekanligini mavjud dalillar orqali baholashga o'rganadi. Bu jarayon o'quvchida har qanday ma'lumotni o'ylamasdan qabul qilmaslik, unga ongli munosabat bildirish odatini shakllantiradi.

Savol berish ham tanqidiy fikrlashning asosiy belgilaridan biridir. O'quvchi "Nima uchun?", "Qanday qilib?", "Buning sababi nimada?", "Agar boshqacha bo'lganida nima yuz berardi?" kabi savollar orqali mavjud bilimlarini kengaytiradi va muammoning

turli jihatlarini o'rganadi. Ayniqsa, boshlang'ich ta'limda ochiq va muammoli savollardan foydalanish bolalarning fikrlash faolligini oshirishga yordam beradi. Tanqidiy fikrlash jarayonida **dalillash va o'z fikrini asoslash** alohida ahamiyatga ega. O'quvchi ma'lum bir fikrni bildirganda, uning sababini tushuntirishi va o'z qarashini misollar yoki dalillar bilan asoslay olishi kerak. Shu orqali o'quvchilarda fikrini aniq va izchil ifodalash, boshqalarning fikrini hurmat qilish hamda turli nuqtayi nazarlarni hisobga olish ko'nikmalari rivojlanadi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarida tanqidiy fikrlashni rivojlantirishda yosh xususiyatlarini hisobga olish zarur. Kichik yoshdagi o'quvchilar uchun murakkab nazariy tushunchalardan ko'ra, hayotiy vaziyatlar, qiziqarli savollar, rasmlar, hikoyalar, muammoli topshiriqlar va o'yin elementlari samaraliroq hisoblanadi. Masalan, o'quvchiga biror vaziyat tasvirlanib, "Sen bu holatda qanday yo'l tutarding?", "Nima uchun shunday deb o'ylaysan?" kabi savollar berilishi uning mustaqil fikrlashiga turtki beradi.

"Aqliy hujum" metodi. Ushbu metod darsning kirish yoki yangi mavzuni o'rganish bosqichida qo'llanishi mumkin. O'qituvchi o'quvchilarga muammoli yoki ochiq savol beradi va qisqa vaqt ichida imkon qadar ko'proq fikr bildirishni taklif qiladi. Masalan, "Tabiatni asrash uchun biz nimalar qila olamiz?" degan savol berilganda, o'quvchilar o'z takliflarini aytadilar. O'qituvchi barcha javoblarni tinglab, keyinchalik ularni birgalikda tahlil qiladi. Bu metod o'quvchilarning erkin fikrlashi va fikrlarini asoslash qobiliyatini rivojlantiradi.

"Klaster" metodi. O'quvchilarning ma'lum bir tushuncha bo'yicha mavjud bilimlarini aniqlash va ularni tizimlashtirishda "Klaster" metodidan foydalanish samarali hisoblanadi. Masalan, "Suv" tushunchasi markazga yozilib, uning atrofiga "ichimlik", "tabiat", "daryo", "yomg'ir", "tozalik", "hayot" kabi tushunchalar yoziladi. O'quvchilar o'z fikrlarini bildirgan holda tushunchalar o'rtasidagi bog'liqlikni aniqlaydilar. Natijada ularning assotsiativ va mantiqiy fikrlash qobiliyati rivojlanadi.

"Venn diagrammasi" metodi. Ushbu metod ikki yoki undan ortiq tushuncha, predmet yoki hodisani taqqoslash uchun qo'llanadi. Masalan, "Uy hayvonlari" va "Yovvoyi hayvonlar" mavzusida ularning umumiy va farqli jihatlari aniqlanadi. O'quvchilar ma'lumotlarni taqqoslash orqali o'xshashlik va farqlarni mustaqil topadilar. Bu esa tahlil qilish va xulosalash ko'nikmalarini shakllantiradi. Tanqidiy fikrlashni rivojlantirishda **muammoli vaziyatlar va ochiq savollardan** foydalanish ham

muhimdir. Masalan, o'qituvchi ertak yoki hikoyani o'qib bergach, "Qahramonning o'rnida sen bo'lganingda qanday yo'l tutarding?", "Nima uchun qahramon bunday qaror qabul qildi?", "Hodisalar boshqacha yakunlanganida nima bo'lishi mumkin edi?" kabi savollarni berishi mumkin. Bunday savollar o'quvchini tayyor javobni takrorlashga emas, balki mustaqil fikrlashga undaydi. Dars yakunida **refleksiya** usullaridan foydalanish ham o'quvchilarning tanqidiy fikrlashini mustahkamlaydi. O'quvchilardan "Bugun nimani o'rgandim?", "Menga nima qiziq bo'ldi?", "Qaysi savolga javob topish qiyin bo'ldi?", "O'z fikrimni qanday asoslading?" kabi savollarga javob berish so'raladi. Bu orqali o'quvchi o'z faoliyatini baholash va o'qish jarayonidagi yutuq hamda qiyinchiliklarini anglash imkoniyatiga ega bo'ladi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, boshlang'ich sinf o'quvchilarida tanqidiy fikrlashni rivojlantirish zamonaviy ta'limning muhim vazifalaridan biridir. Chunki bugungi ta'lim jarayonida o'quvchining faqat tayyor bilimlarni egallashi emas, balki mustaqil fikrlashi, ma'lumotlarni tahlil qilishi, turli fikrlarni taqqoslashi, o'z qarashlarini asoslay olishi va muammoli vaziyatlarda to'g'ri xulosa chiqarishi muhim ahamiyat kasb etadi.

Tanqidiy fikrlashni rivojlantirish jarayonida o'quvchilarning yosh va individual xususiyatlarini hisobga olish zarur. Ayniqsa, boshlang'ich sinflarda o'yinli topshiriqlar, muammoli savollar, amaliy mashqlar va interfaol metodlardan foydalanish yaxshi samara beradi. "Aqliy hujum", "Klaster", "Venn diagrammasi", "B-B-B", "INSERT" kabi metodlar o'quvchilarning darsdagi faolligini oshirish, fikrlarini erkin ifodalash va mustaqil qaror qabul qilish ko'nikmalarini shakllantirishga yordam beradi. Dars jarayonida o'quvchiga tayyor javobni berishdan ko'ra, uni javobni mustaqil izlashga yo'naltirish muhimdir. Ochiq savollar, muammoli vaziyatlar va turli nuqtayi nazarlarni muhokama qilish orqali o'quvchilarda fikrlashning tahliliy va mantiqiy jihatlari rivojlanadi. Bunda o'qituvchi o'quvchilarning fikrlarini hurmat qilishi, ularni o'z qarashlarini dalillar bilan asoslashga undashi lozim.

Demak, boshlang'ich ta'limda tanqidiy fikrlashni rivojlantirishga qaratilgan samarali metodlardan foydalanish o'quvchilarning nafaqat o'zlashtirish darajasini, balki ularning mustaqil fikrlashi, ijodkorligi, muloqot madaniyati va muammolarni hal qilish qobiliyatini ham rivojlantiradi. Bu esa kelajakda bilimli, faol, mustaqil fikrlaydigan va hayotiy vaziyatlarga ongli munosabat bildira oladigan shaxsni shakllantirish uchun muhim pedagogik asos bo'lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi. "Ta'lim to'g'risida"gi Qonun. O'RQ-637-son, 23.09.2020.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti. "O'zbekiston – 2030" strategiyasi to'g'risida. PF-158-son Farmon, 11.09.2023.
3. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi. Umumiy o'rta ta'limning davlat ta'lim standarti. – Toshkent.
4. Azizxo'jayeva N.N. **Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat.** – Toshkent: Fan va texnologiya, 2006.
5. Ishmuhamedov R.J., Abduqodirov A.A., Pardayev A. **Ta'limda innovatsion texnologiyalar.** – Toshkent: Iste'dod, 2008.
6. Tolipov O'Q., Usmonboyeva M. **Pedagogik texnologiyalarning tatbiqiy asoslari.** – Toshkent: Fan, 2006.

Farrux QO'SHAQOV,
*Samarqand davlat chet tillar instituti
 mustaqil izlanuvchisi*

BO'LAJAK INGLIZ TILI O'QITUVCHILARINING IJODIY FAOLLIGINI RIVOJLANTIRISHDA KOMMUNIKATIV TOPSHIRIQLARNI LOYIHALASH METODIKASI

Annotatsiya: mazkur maqolada bo'lajak ingliz tili o'qituvchilarining ijodiy faolligini rivojlantirishda kommunikativ topshiriqlarni loyihalash metodikasining pedagogik va metodik imkoniyatlari tahlil qilingan. Zamonaviy xorijiy til ta'limida kommunikativ kompetensiyani shakllantirish bilan bir qatorda ta'lim oluvchilarning mustaqil fikrlashi, muammoli vaziyatlarga yechim topishi, o'z fikrini asoslab berishi va ijodiy faoliyatga jalb etilishi muhim ahamiyat kasb etmoqda. Shu nuqtayi nazardan bo'lajak ingliz tili o'qituvchisini tayyorlash jarayonida kommunikativ topshiriqlarni mustaqil loyihalash ko'nikmasini shakllantirish uning metodik va ijodiy kompetentligini rivojlantirishning muhim vositasi sifatida qaraladi. Maqolada kommunikativ topshiriq tushunchasining metodik mohiyati ochib berilib, uning ingliz tili o'qituvchisini tayyorlashdagi o'rnini aniqlashtirilgan.

Kalit so'zlar: *bo'lajak ingliz tili o'qituvchisi, ijodiy faollik, kommunikativ topshiriq, topshiriqni loyihalash, kommunikativ kompetensiya.*

Аннотация: в статье анализируются педагогические и методические возможности методики проектирования коммуникативных заданий в развитии творческой активности будущих учителей английского языка. В современном обучении иностранному языку наряду с формированием коммуникативной компетенции большое значение приобретает развитие самостоятельного мышления обучающихся, способности находить решения проблемных ситуаций, аргументировать собственное мнение и активно участвовать в творческой деятельности. В связи с этим формирование у будущих учителей английского языка навыков самостоятельного проектирования коммуникативных заданий рассматривается как важное средство развития их методической и творческой компетентности.

Ключевые слова: *будущий учитель английского языка, творческая активность, коммуникативное задание, проектирование заданий, коммуникативная компетентность.*

Annotation: this article analyzes the pedagogical and methodological potential of communicative task design in developing the creative activity of future English language teachers. In contemporary foreign language education, along with the development of communicative competence, increasing attention is being paid to learners' independent thinking, problem-solving abilities, argumentation skills and active participation in creative activities. Therefore, developing future English language teachers' ability to independently design communicative tasks is considered an important means of developing their methodological and creative competence. The methodological essence of communicative tasks is clarified, and their role in English teacher education is examined.

Key words: *future English language teacher, creative activity, communicative task, task design, communicative competence.*

Kirish. Zamonaviy ta'lim jarayonida xorijiy tillarni o'qitishning asosiy maqsadi ta'lim oluvchining faqat grammatik va leksik bilimlarini kengaytirish emas, balki ushbu bilimlardan real kommunikativ vaziyatlarda samarali foydalana olish qobiliyatini shakllantirishdan iborat. Tilning kommunikativ vosita sifatidagi xususiyati uni o'qitishda ham muloqotga yo'naltirilgan metodlarni keng qo'llashni talab etadi.

Ingliz tili o'qituvchisining kasbiy faoliyatida kommunikativ topshiriqlar muhim didaktik vosita hisoblanadi. Chunki aynan topshiriq orqali o'quvchi til materialini amaliy faoliyatga aylantiradi. O'quvchi muayyan kommunikativ maqsadga erishish uchun ingliz tilidan foydalanadi, fikrini ifodalaydi, savol beradi, javob qaytaradi, ma'lumot izlaydi, muammoni hal qiladi yoki boshqalar bilan hamkorlik qiladi.

Shu sababli bo'lajak ingliz tili o'qituvchisini tayyorlash jarayonida kommunikativ topshiriqlarning mazmunini tayyor holda o'zlashtirishning o'zi yetarli emas. Talaba mustaqil

ravishda kommunikativ topshiriq yaratishni, uning maqsadini belgilashni, til materialini tanlashni, o'quvchilarning darajasiga moslashtirishni va topshiriqning pedagogik samaradorligini baholashni bilishi kerak.

Metodologiya

Kommunikativ topshiriq tushunchasining metodik mohiyati.

Kommunikativ topshiriq xorijiy til ta'limida o'quvchining til vositalaridan muayyan kommunikativ maqsadga erishish uchun foydalanishini nazarda tutadigan didaktik birlik sifatida qaraladi. Bunday topshiriqning asosiy xususiyati shundaki, unda tilning o'zi emas, balki tildan foydalanish orqali amalga oshiriladigan faoliyat markaziy o'rinni egallaydi.

Bu farq bo'lajak ingliz tili o'qituvchisining metodik tayyorgarligi uchun muhim ahamiyatga ega. Talaba topshiriq yaratishda faqat til materiali to'g'ri tanlanganini emas, balki o'quvchining ushbu materialdan qanday kommunikativ faoliyatda foydalanishini ham hisobga olishi kerak.

J.C. Richards va T.S. Rodgers zamonaviy til o'qitish metodlarini tahlil qilib, kommunikativ yondashuvda o'quvchilarning tildan real muloqot vositasi sifatida foydalanishiga alohida e'tibor berilishini ko'rsatadi. (cambridge.org)

D. Nunan tomonidan rivojlantirilgan vazifaga asoslangan til o'qitish konsepsiyasida ham tilni mazmunli vazifalarni bajarish jarayonida qo'llash muhim o'rin tutadi. (cambridge.org)

Shu sababli kommunikativ topshiriqlarni loyihalash bo'lajak o'qituvchining metodik tayyorgarligida alohida o'rin egallashi kerak.

Muhokama. Kommunikativ topshiriqlarni loyihalash bo'lajak ingliz tili o'qituvchisining ijodiy faolligini rivojlantirishda oddiy metodik mashq emas, balki murakkab kasbiy faoliyat sifatida qaralishi lozim. Chunki topshiriq yaratish jarayonida talaba bir vaqtning o'zida til mazmuni, pedagogik maqsad, o'quvchi xususiyatlari, kommunikativ vaziyat, metod va baholash masalalarini hisobga oladi.

D. Nunan tomonidan ishlab chiqilgan task-based yondashuvda ham til o'qitish jarayonini mazmunli vazifalar bilan bog'lashga alohida e'tibor beriladi. (cambridge.org) Bu yondashuv bo'lajak o'qituvchini topshiriqni faqat til mashqi emas, balki kommunikativ faoliyatni tashkil etuvchi vosita sifatida tushunishga olib keladi.

Shuningdek, kommunikativ topshiriqlarni yaratish jarayoni o'qituvchining metodik mustaqilligini rivojlantiradi. Talaba tayyor materialdan foydalanish bilan cheklanmasdan, mavjud materialni o'zgartirish va yangi material yaratishga o'rganadi.

Shu jihatdan topshiriq dizayni bo'lajak ingliz tili o'qituvchisining ijodiy faolligini rivojlantirishning aniq va amaliy mexanizmlaridan biri sifatida qaralishi mumkin.

Ilmiy yangilik. Tadqiqotning ilmiy yangiligi bo'lajak ingliz tili o'qituvchilarining ijodiy faolligini kommunikativ topshiriqlarni loyihalash faoliyati bilan integratsiyalash asosida rivojlantirishga qaratilgan metodik yondashuvning asoslanishida namoyon bo'ladi.

Kommunikativ topshiriqni loyihalash bo'lajak ingliz tili o'qituvchisining ijodiy-metodik faoliyatining alohida shakli sifatida talqin qilinadi.

Kommunikativ topshiriqlarni loyihalashning maqsadni aniqlash, vaziyatni tanlash, til materialini belgilash, topshiriq shartlarini ishlab chiqish, amaliy sinovdan o'tkazish va refleksiv qayta loyihalashdan iborat izchil jarayoni asoslanadi.

Ochiq, muammoli, situativ va loyiha xarakteridagi kommunikativ topshiriqlardan foydalanish bo'lajak ingliz tili o'qituvchilarining ijodiy-metodik mustaqilligini rivojlantirish vositasi sifatida asoslanadi.

Amaliy ahamiyati. Tadqiqotda ilgari surilgan metodik yondashuvdan oliy ta'lim muassasalarida ingliz tili o'qitish metodikasi fanlarini o'qitishda foydalanish mumkin.

Talabalarga tayyor kommunikativ mashqlarni tahlil qilish bilan bir qatorda, ularni mustaqil ishlab chiqish va qayta loyihalash topshiriqlarini berish maqsadga muvofiq.

Xulosa. Bo'lajak ingliz tili o'qituvchilarining ijodiy faolligini rivojlantirish jarayonida kommunikativ topshiriqlarni mustaqil loyihalash muhim metodik vosita sifatida namoyon bo'ladi. Kommunikativ topshiriq o'quvchining til materialidan real yoki realga yaqin vaziyatda foydalanishini ta'minlabgina qolmasdan, bo'lajak o'qituvchining metodik ijodkorligini rivojlantirish imkonini ham beradi.

Tadqiqotda kommunikativ topshiriq ingliz tilini o'qitishda muayyan kommunikativ maqsadga erishish uchun tashkil etiladigan faoliyat sifatida talqin qilindi. Uni loyihalash esa bo'lajak o'qituvchining ta'lim maqsadini belgilash, kommunikativ vaziyatni tanlash, til materialini aniqlash, topshiriq shartlarini ishlab chiqish va natijani baholash kabi metodik faoliyatlarini birlashtiruvchi jarayon sifatida asoslandi.

Ochiq, muammoli, situativ va loyiha xarakteridagi topshiriqlar bo'lajak o'qituvchilarning ijodiy faolligini rivojlantirish uchun ayniqsa muhimdir. Chunki bunday topshiriqlar bir xil tayyor javobni emas, balki turli kommunikativ yechimlarni talab qiladi.

Kommunikativ topshiriqlarni loyihalash jarayonini "maqsadni belgilash — vaziyatni tanlash — til materialini aniqlash — topshiriqni ishlab chiqish — amaliy sinov — refleksiv tahlil — qayta loyihalash" izchilligida tashkil etish bo'lajak o'qituvchining metodik mustaqilligi va ijodiy faoliyatini rivojlantirish uchun samarali sharoit yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni. O'RQ-637-son, 23.09.2020.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining ta'lim va oliy ta'lim tizimini rivojlantirishga oid farmon va qarorlari.
3. O'zbekiston Respublikasi Oliy attestatsiya komissiyasi. 13.00.02 — Ta'lim va tarbiya nazariyasi va metodikasi ixtisosligi bo'yicha ilmiy-metodik materiallar.
4. Выготский Л.С. Воображение и творчество в детском возрасте. — Москва: Просвещение, 1991.
5. Богоявленская Д.Б. Психология творческих способностей. — Москва: Академия, 2002.
6. Хуторской А.В. Дидактическая эвристика: Теория и технология креативного обучения. — Москва: Издательство МГУ, 2003.
7. Guilford J.P. The Nature of Human Intelligence. — New York: McGraw-Hill, 1967.
8. Torrance E.P. The Search for Satori and Creativity. — Buffalo: Creative Education Foundation, 1979.
9. Richards J.C., Rodgers T.S. Approaches and Methods in Language Teaching. 3rd ed. — Cambridge: Cambridge University Press, 2014.

Feruza ERGASHEVA,
O'zbekiston Milliy pedagogika universiteti
Ta'lim va tarbiya nazariyasi va metodikasi
ingliz tili ixtisosligi bo'yicha 3-bosqich tayanch doktoranti
ergashevaferuza022@gmail.com

10- VA 11-SINF O'QUVCHILARINING OG'ZAKI NUTQINI RIVOJLANTIRISHDA IJODIY TOPSHIRIQLAR TURLARI VA ULARNI DARS BOSQICHLARIDA QO'LLASH MEXANIZMI

Annotatsiya: mazkur maqolada umumiy o'rta ta'lim maktablarining 10 va 11-sinflarida o'quvchilarning og'zaki nutqini rivojlantirish jarayonida ijodiy topshiriqlardan samarali foydalanish masalasi yoritilgan. Xususan, ijodiy topshiriqlar turlari, ularni dars bosqichlarida qo'llash mexanizmi, ushbu topshiriqlarning o'quvchilarning nutq madaniyatini shakllantirishdagi ahamiyati, ijodiy fikrlash, mustaqil ishlash va erkin muloqot kompetensiyalarini rivojlantirishdagi roli kabi muhim masalalar keng yoritilgan. Tadqiqot natijalari va xulosalar sifatida ijodiy topshiriqlar og'zaki nutqni rivojlantirishda muhim o'rin tutishi, o'quvchilarda ilg'or o'qituv metodlari uchun yuqori motivatsiya hosil qilishi ko'rsatib berilgan.

Kalit so'zlar: *ijodiy topshiriq, og'zaki nutq, dars jarayoni, didaktik o'yin, rolli o'yin, situatsion topshiriq, dars bosqichi, metodika, 10-11-sinf, maktab o'quvchilari.*

Аннотация: в данной статье рассматривается вопрос эффективного использования творческих заданий в процессе развития устной речи учащихся 10-11 классов общеобразовательных средних школ. В частности, широко освещаются такие важные вопросы, как виды творческих заданий, механизм их использования на этапах обучения, важность этих заданий в формировании речевой культуры учащихся, их роль в развитии творческого мышления, самостоятельной работы и навыков свободной коммуникации. Результаты и выводы исследования показывают, что творческие задания играют важную роль в развитии устной речи и создают высокую мотивацию к применению передовых методов обучения у учащихся.

Ключевые слова: *творческое задание, устная речь, процесс обучения, дидактическая игра, ролевая игра, ситуативное задание, этап обучения, методика, 10-11 классы, школьники.*

Annotation: this article discusses the issue of effective use of creative tasks in the process of developing oral speech of students in grades 10 and 11 of general secondary schools. In particular, important issues such as types of creative tasks, the mechanism of their use at lesson stages, the importance of these tasks in forming students' speech culture, their role in developing creative thinking, independent work and free communication competencies are widely covered. The results and conclusions of the study show that creative tasks play an important role in the development of oral speech and create high motivation for advanced teaching methods in students.

Key words: *creative task, oral speech, lesson process, didactic game, role-playing game, situational task, lesson stage, methodology, grades 10-11, schoolchildren.*

Kirish. O'quvchilarning og'zaki nutqini rivojlantirish maktab ta'limi tizimining asosiy vazifalaridan biridir. Til o'rganishda nutqiy kompetensiyani shakllantirish uchun bevosita nutq faoliyati, turli mavzularda muloqotga kirishish, shaxsiy fikrini erkin ifoda etish, so'z boyligini kengaytirish hamda immersiya usullaridan foydalanish zarur. Bugungi kunda til o'qitishda ijodiy topshiriqlardan foydalanish alohida dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Xususan, 10-11-sinflarda, o'quvchilar ma'lum nutqiy va mantiqiy asosga ega bo'lib, ularning og'zaki nutqini rivojlantirishda zamonaviy metodik yondashuvlar asosida ijodiy topshiriqlardan samarali foydalanish muhim. Maktab darslarida ijodiy topshiriqlar o'quvchilarning mustaqil fikrlash, har xil nuqtai nazarni tinglash va o'z taklifini asoslay olish malakalarini shakllantiradi. Shu bilan birga, o'quvchilarda og'zaki muloqotga bo'lgan ishonch paydo bo'ladi va ular o'z nuqtai nazarini erkin ifoda qilishga intiladilar. Darslarda turli ijodiy topshiriqlardan foydalanish orqali o'quvchilar mavzuga chuqur kirishadi, tahlil va talqin qiladi, turli usullarda gapirishni o'rganadilar. Ijodiy topshiriqlar maktab

o'quvchisining o'zini namoyon qilishiga, shaxsiy fikrini himoya qilishiga imkon beradi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. O'quvchilarning og'zaki nutqini rivojlantirishda ijodiy topshiriqlarning quyidagi asosiy turlaridan keng foydalaniladi:

Didaktik o'yinlar – mashg'ulot davomida o'quvchilarni faoliyatga jalb etadi, til o'rganishda ijtimoiy va real hayotiy vaziyatlarni model qiladi, bu orqali so'z boyligini kengaytiradi.

Rolli o'yinlar – real hayotiy holatlarni moslashtirib, o'quvchilarga ma'lum rollarni berish orqali nutqini rivojlantirishga xizmat qiladi. Masalan, "Do'konchilik", "Doktor va bemor", "Sayohat" kabi o'yinlar o'quvchilarga o'z obrazida gapirishni o'rgatadi.

Situatsion dialoglar – dars davomida muayyan vaziyatda o'z fikrini ifoda etish, savol-javob qilish, anglash, so'rash va boshqa nutqiy holatlarni mashq qilish uchun qo'llaniladi.

Hikoya tuzish, voqeani davom ettirish, ijodiy matn yozish yoki og'zaki so'zlashish – o'quvchilarning so'z boyligini oshirish va nutqini jonlantirish uchun foydalaniladi.

Bahs-munozaralar va brainstorming – ochiq, mavhum yoki ijtimoiy dolzarb masalalarda ochiq o'yin shaklida tashkil qilinadigan topshiriqlar bo'lib, o'quvchilarni mustaqil va erkin fikrlashga, o'z nuqtai nazarini dalillar asosida bayon qilishga o'rgatadi [1].

Ijodiy topshiriqlardan samarali foydalanish uchun ularni darsning turli bosqichlarida to'g'ri tashkil etish muhim. Darsning kirish qismida (motivatsiya va issiqlik uchun) qisqa va sodda ijodiy topshiriqlar, ya'ni mini-dialog yoki motivatsion savollar berish mumkin. Ushbu bosqich o'quvchilarni dars mavzusiga jalb qiladi, ularda mavzuga nisbatan qiziqishni oshiradi va hamkorlik muhitini yaratadi [2].

Asosiy bosqichda esa kengroq va murakkabroq ijodiy topshiriqlardan, masalan, rolli o'yinlar, didaktik o'yinlar, situatsion mashqlar faol ishlatiladi. Bu bosqichda o'quvchilar yangi so'zlarni amaliyotda foydalanish, mustaqil nutq qurish, fikr almashish, savol-javob qilish, gruppalarda ishlashga jalb qilinadi. Ijodiy topshiriqlar mavzuni chuqur o'zlashtirish va asosiy til ko'nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi. Darsning yakuniy bosqichida esa, muammoli savollar, erkin muloqot, hikoya tuzish, o'z fikrini jamiyat oldida aytish, bahs-munozara tashkil qilish orqali o'quvchilar umumlashtirish va xulosaga kelish ko'nikmalarini namoyon etadilar. Yakuniy bosqichdagi ijodiy topshiriqlar o'quvchilarning o'z kuchini his qilishi va o'zini baholashi uchun imkoniyat beradi [3].

Muhokama va natijalar. Ijodiy topshiriqlar o'quvchilarda ijodiy fikrlashni, tilni faol qo'llash, mustaqil ishlash, kommunikativ madaniyat, motivatsiya va o'zaro hurmatni oshiradi. O'qituvchi topshiriqlarni berishda o'quvchilarning yoshiga, til kompetensiyasiga va qiziqishiga mos materiallar tanlashga, topshiriqlar mazmunini tushunarli qilishga harakat qilishi lozim. Guruh va juftlikda ishlash, multimeidiya va zamonaviy texnologiyalardan foydalanish, yakka va guruhiy baholash usullarini joriy etish ijodiy topshiriqlarning natijadorligini sezilarli oshirishi mumkin. Til darslarida ijodiy topshiriqlar turli shakllarda tashkil qilinadi. Masalan, "Tanishing!" deb atalgan qisqa tanishtiruvdan so'ng, "Kelajakdagi orzu kasbingiz haqida gapiring!" degan mavzuda erkin suhbat tashkil qilinadi. Bunda o'quvchilar shaxsiy fikrlarini, orzu va istaklarini erkin bayon qilishadi. Yoki "Maktabdagi eng yaxshi kunim" mavzusida bir-biriga hikoya aytib berish, voqeani davom ettirish, rolli o'yinlarda aktyorlik mahoratini namoyon etishlari mumkin. Ushbu topshiriqlar o'quvchilarda ijtimoiy mavzular haqida ham erkin so'zlash, mustaqil fikr almashish, turli obrazlar orqali nutq tahlili yanada boy bo'lishga yordam beradi [4].

Situatsion mashg'ulotlarda esa masalan, "Do'kondan xarid qilish", "Tabiat haqida suhbat", "Qiyin vaziyatda do'stiga yor-

dam berish" kabi voqealar orqali o'quvchilar muayyan rollarni bajaradilar va real hayotiy vaziyatlarda nutqiy faoliyat yuritishga o'rganadilar. Bu orqali so'zlashuv nutqi rivojlanadi, o'z fikrini qisqa, lo'nda va aniq ifoda etishga o'rgatiladi. Ijodiy topshiriqlar samaradorligini oshirish uchun darslar zamonaviy til o'qitish metodlari asosida tashkil qilinishi kerak. O'quvchilarning nutqini tez va samarali rivojlantirishda CLIL metodikasi, kommunikativ yondashuv, Task Based Learning, Project Based Learning kabi innovatsion metodlar juda yaxshi natija beradi. O'qituvchi topshiriqni osondan murakkabga, oson so'zlashdan yakka chiqish va jamoaviy chiqishlarga bosqichma-bosqich olib borishi lozim.

Ijodiy topshiriqlarning mazmuni har bir sinf darajasiga mos bo'lishi, real hayotiy masalalarni aks ettirishi yoki o'quvchilarning kundalik ehtiyojlariga uyg'unlashtirilishi, interaktiv va qiziqarli shaklda tashkil qilinishi zarur. Bundan tashqari, topshiriqlar orqali o'quvchilarning yoshiga xos liderlik, hamkorlik va muloqot ko'nikmalari ham targ'ib qilinishi kerak. O'qituvchi o'quvchilarni rag'batlantirib borishi, faol qatnashganlarni maqtashi va muvofiq baholashi zarur [5].

Ijodiy topshiriq o'quvchilarda og'zaki so'zlashuvga ishonch uyg'otib, ularni mustaqil fikrga, yangi g'oya va takliflar yaratishga turtki beradi. Ijodiy topshiriqlar orqali o'quvchi dunyoqarashi kengayadi, mustaqil ravishda voqealarni talqin qilishi, argument keltirishi, muammoli vaziyatdan chiqish yo'llarini taklif qilish ko'nikmalarini egallaydi. Og'zaki nutq faolligi o'quvchilar orasidagi muloqot madaniyatini shakllantiradi va jamiyatda to'g'ri so'zlash, o'z fikrini nufuzli yo'lda bayon qilishni o'rgatadi. Bu esa o'z navbatida, o'quvchilarning ijtimoiy faol shaxs sifatida kamol topishiga xizmat qiladi.

Xulosaga. Xulosaga kelganda, ijodiy topshiriqlarning 10- va 11-sinflarda og'zaki nutqni rivojlantirishdagi o'rni va roli beqiyosdir. Ijodiy topshiriqlar o'quvchilarning mustaqillik, kreativ va erkin fikrlash madaniyatini rivojlantiradi, o'z fikrini asosli tarzda bildirishi, nutqiy kompetensiyani oshirishi hamda kommunikativ sifati bo'yicha ilg'or bilim va ko'nikmalarni mustahkamlashga yordam beradi. Dars jarayonida ijodiy topshiriqlardan samarali va bosqichma-bosqich foydalanish, ularni dars bosqichlariga mos holda to'g'ri distributsiyalash, dars natijasini ijobiy tomonga o'zgartirishi, o'quvchi va o'qituvchi o'rtasida ishonch, hamkorlik va erkin muhitni yaratadi. Shuningdek, ijodiy topshiriqlardan muntazam foydalanish o'quvchilarning yangi bilim va ko'nikmalarni tez o'zlashtirishi, tilga bo'lgan qiziqishi va motivatsiyasini kuchaytiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Karimov Z.J. Zamonaviy ta'limda ijodiy topshiriqlarning o'rni. – Toshkent: O'qituvchi, 2012.
2. Aripov F.B. Bosqichma-bosqich til o'rgatishda ijodiy metodlar. – Samarqand: SAMDU, 2014.
3. Sultonova O.M. Maktab darslarida nutq faoliyatini rivojlantirish. – Toshkent: Fan, 2016.
4. Ziyayev S.I. Til o'rgatishda interaktiv usullar. – Qarshi: QMU, 2015.
5. Normurodov H.A. Kommunikativ metodlarni darsda qo'llash. – Buxoro: BuxDU, 2013.
6. Muminova G.B. Til o'rganishda kreativ yondashuv. – Nukus: Qoraqalpoq, 2018.
7. Azimova M.A. Ijodiy mashg'ulotlarning samaradorligi. – Andijon: AndDU, 2017.
8. Latipova D.T. O'quvchilarning og'zaki nutq kompetensiyasini takomillashtirish. – Toshkent: O'zbekiston, 2019.

Gulrux MEYLIYEVA,

Axborot texnologiyalari va menejment universiteti o'qituvchisi

ORCID: 0009-0006-9822-8629

meyliyevagulruh7@gmail.com

“KUNTUG‘MISH” DOSTONIDA QO‘LLANGAN TEONIMLARNING LINGVOMADANIY XUSUSIYATLARI

Annotatsiya: maqolada “Kuntug‘mish” dostoni matnida qo‘llangan teonimlarning lingvomadaniy xususiyatlari tahlil qilinadi. Teonimlar orqali qahramonlarning e‘tiqod mustahkamligi, do‘stlik va sadoqat muqaddasligi, g‘oyibona yordam va ilohiy adolat g‘oyalari ifodalanishi lingvomadaniy nuqtayi nazardan asoslanadi. Islomiy va turkiy an‘analarning uyg‘unlashuvi, teonimlarning kundalik nutqqa o‘tishi, madaniy merosni avloddan avlodga yetkazishdagi roli alohida ta’kidlanadi.

Kalit so‘zlar: teonim, lingvomadaniyat, “Kuntug‘mish” dostoni, islomiy e‘tiqod, qasamyod, sinonimiya, xalq og‘zaki ijodi, madaniy meros.

Аннотация: в статье анализируются лингвокультурные особенности теонимов, употребляемых в тексте дастана “Кунтугмыш”. С лингвокультурной точки зрения обосновывается выражение через теонимы прочности веры героев, святости дружбы и верности, идеи невидимой помощи и божественной справедливости. Особо подчеркивается гармония исламских и тюркских традиций, переход теонимов в повседневную речь и их роль в передаче культурного наследия из поколения в поколение.

Ключевые слова: теоним, лингвокультура, дастан “Кунтугмыш”, исламская вера, клятва, синонимия, устное народное творчество, культурное наследие.

Annotation: the article analyzes the linguocultural features of theonyms used in the text of the epic “Kuntugmish”. From a linguocultural perspective, the expression of the heroes’ firmness of faith, the sanctity of friendship and loyalty, the ideas of invisible help and divine justice through theonyms is substantiated. Special attention is paid to the harmony of Islamic and Turkic traditions, the transition of theonyms into everyday speech and their role in transmitting cultural heritage from generation to generation.

Key words: theonym, linguoculture, epic “Kuntugmish”, Islamic faith, oath, synonymy, oral folk art, cultural heritage.

Doston matnida “Kalomullo” hamda “Qur‘on” teonimlari islom dinidagi muqaddas kitob nomi sifatida sinonim sifatida qo‘llanadi. Sanalgan leksemalar dostonning bir o‘rnida, bir gapning ichida qo‘llangan:

“Odamlar rasmi do‘stlikka muhabbat qo‘yib jo‘ra bo‘ladi. Do‘st otini hurmat qilib, bir-biridan qayta olmaydi. Men kalomulloni ko‘kragimga qo‘yib, o‘ttiz pora, Qur‘onni o‘ttiz marta o‘rtaga olib, sening bilan do‘st bo‘laman. Bir ismi do‘stlikdan mardum qaytolmasa, Kalomullodan musulmon kishi qanday qaytadi”, – deb o‘ttiz safar quchoqlashib do‘st bo‘ldi. (“Kuntug‘mish” dostoni).

Mazkur parchada muqaddas kitob do‘stlikning mustahkam kafolati sifatida o‘rtaga qo‘yilishi aniq ifoda etilgan bo‘lib, bu o‘rinda o‘ttiz raqami chuqur ramziy ma‘no kasb etadi. Doston matnida “Qur‘on” leksemasi bilan o‘ttiz sonining yonmayon kelishi amalda ushbu muqaddas kitobni to‘liq, boshidan oxirigacha o‘qib chiqishni anglatadi. Chunki Qur‘on o‘ttiz qism (juz yoki pora)dan tashkil topgan bo‘lib, shuningdek, uning o‘ttiz xil nomi mavjud (“Tanzil”, “Majid”, “Mubin”, “Bushro”, “Nazir” va boshqalar)[1]. Umumiy olganda, “Qur‘on” va “kalomullo” leksemalari mutlaq sinonimlar, ya‘ni dublet sifatida qo‘llanilganligi kuzatiladi. “Qur‘on”ni o‘rtaga qo‘yib qasamyod qilish o‘zbek milliy madaniyatida keng tarqalgan va chuqur ildiz otgan hodisa sifatida baholanishi mumkin. Masalan, mamlakatimiz Konstitutsiyasi hamda “O‘zbekiston Prezidenti saylovi to‘g‘risida”gi qonunlarda

saylangan prezidentning inauguratsiya marosimida qasamyod qilishi maxsus belgilangan[2]. Bunda saylangan nomzod o‘ng qo‘lini bir vaqtning o‘zida “Qur‘on” va Konstitutsiyaga qo‘yib, xalq oldida qasamyod qiladi. Bundan anglashiladiki, doston matnida “kalomullo” va “Qur‘on” teonimlarining birgalikda qo‘llanilishi ularning o‘zbek tilidagi sinonimlik darajasini yanada yaqqol namoyon etadi hamda diniy-madaniy birlik sifatidagi ahamiyatini mustahkamlaydi. O‘ttiz pora Qur‘onni o‘rtaga qo‘yib qasamyod qilish motivi doston syujetida do‘stlikni muqaddaslashtirish, uning buzilmasligini ta‘minlashning eng kuchli va ishonchli usuli sifatida tasvirlanadi. Lingvomadaniy nuqtayi nazardan qaralganda, mazkur teonimlar xalq og‘zaki ijodida nafaqat diniy e‘tiqodni ifodalash, balki ijtimoiy munosabatlardagi axloqiy me‘yorlar va qadriyatlar tizimini mustahkamlashning muhim vositasi vazifasini ham o‘taydi. “Kuntug‘mish” dostoni misolida yaqqol ko‘rinib turibdiki, islomiy teonimlar qadimiy turkiy dostonchilik an‘analari bilan uyg‘unlashib, asarga chuqur milliy va diniy kolorit bag‘ishlaydi. Qasamyod marosimida Qur‘onni o‘rtaga qo‘yish odati xalqimizning bugungi kunda ham saqlanib qolayotgan urf-odatlardan biri bo‘lib, uning tarixiy ildizlari doston matnlarida aniq kuzatiladi. Umuman olganda, “kalomullo” va “Qur‘on” kabi muqaddas nomlarning dostonlardagi faol qo‘llanilishi xalqning dunyoqarashi, axloqiy qadriyatlari va boy madaniy merosini avloddan avlodga yetkazishda muhim lingvomadaniy rol o‘ynaydi.

Ta'kidlanganidek, doston qahramonlari – xoh no'g'oylik, xoh zangarlik bo'lsin – islom diniga birdek e'tiqod qiladilar. Shu sababli ularning nutqida qo'llangan “xudo”, “parvardigor”, “haq”, “ollo” kabi leksemalar islomiy yakka xudo – Allohni anglatadi. Baxshi shu teonimlarni dostonida sinonimlar sifatida bemalol qo'llayveradi. Doston matnida, shuningdek, Allohning ismlaridan ham foydalanish holatlari kuzatiladi. Quyidagi misolda Allohning “Jabbor” ismidan foydalanilgan:

*“Barchani yaratgan qudratli jabbor,
 Har kimni bir ko'yg'a qildi giriftor,
 Qo'ling dard ko'rماغur, jallod, mirg'azab,
 Quloq sol, jallodlar, aytar arzim bor”. (“Kuntug'mish” dostoni).*

Matnda “jabbor” leksemasi kichik harf bilan yozilgan bo'lsa-da, uning Allohga nisbat qilinganligi “barchani yaratgan qudratli” sifatlashlari orqali aniq anglashiladi. Doston matnida Allohni ifodalash uchun qo'llanganligi O'TILDagi izohdan ham ma'lum bo'ladi: “Allohning sifat (nom)laridan biri; qudratli, kuchli” [3:610]. Umuman, doston matnida “jabbor”, “parvardigor”, “haq”, “ollo”, “xudo”, “egam”, “yaratgan”, “xudoyo”, “xudovando” kabi teonimlardan keng foydalanilgan. Bu teonimlar Alloh nomini takrorlashdan saqlagan. Shuningdek, ba'zi o'rinlarda she'riy nutqning rang-barangligini ta'minlagan. Masalan, Kuntug'mish Xolbeka bilan cho'lda ketib borar ekan, uzoqdan ko'ringan qorani tog' yoki daraxt deb o'ylab munojot qiladi. To'qqiz bandli bu munojotda Kuntug'mish “xudo”, “parvardigor”, “egam”, “xudoyim” kabi so'zlardan yaratganga munojot maqsadida foydalanadi. Shu bilan birga, munojotning keyingi qismlarida Odam Ato, kulli o'tgan mashoyix, kulli o'tgan azizlar, eranlar hamda chiltonlarga murojaat qilinadi. Umuman, munojotning har bir bandida ilohiy kuchlardan madad so'raladi. Bu nutq ta'sirchanligini oshirishdan tashqari, qahramon e'tiqodining mustahkamligini ham yaqqol ko'rsatib beradi.

Bu kabi teonimlarning ko'pligi va ularning bir-birini erkin almashtirib qo'llanilishi dostonning she'riy tilini sezilarli darajada boyitish bilan birga, Allohning turli-tuman sifatlarini alohida ta'kidlab, qahramonlarning e'tiqodi qay darajada mustahkam ekanligini ifodalashga xizmat qiladi. Lingvomadaniy nuqtayi nazardan qaralganda, “jabbor”, “parvardigor”, “haq” va “egam” kabi leksemalar islomiy tasavvurning o'zbek xalq og'zaki ijodiga chuqur singib ketganligini hamda uning milliy shakllanish jarayonini yaqqol ko'rsatib beradi. Munojot parchalarida bir necha teonim va muqaddas zotlar nomlarining birgalikda, uyg'un holda qo'llanilishi qahramonning og'ir sinov damlarida yordam so'rash tuyg'usini yanada kuchaytirib, tinglovchilarda chuqur hamdardlik va hamjihatlik uyg'otadi. Doston matnida Allohning ismlari va sifatlarining sinonim sifatida keng ishlatilishi nafaqat diniy, balki badiiy-estetik vazifani ham muvaffaqiyatli bajarib, asarga ruhiy

holatni ochib berish va umumiy ta'sirchanlikni oshirishga xizmat qiladi. Ushbu teonimlar orqali baxshi xalqning yagona Xudoga bo'lgan mustahkam ishonchini, taqdirda bo'ysunishini va ilohiy adolatga bo'lgan ishonchini avloddan avlodga uzluksiz o'tkazish imkoniyatiga ega bo'ladi. Umuman olganda, “Kuntug'mish” dostoni matnida qo'llangan islomiy teonimlar xalqning diniy dunyoqarashi va boy madaniy merosining ajralmas qismi sifatida o'zbek tilshunosligi va adabiyotshunosligida muhim tadqiqot obyekti hisoblanadi.

Doston matnida islom dinining yoyilishida muhim o'rin tutgan payg'ambarlarga murojaat qilish an'anasi ham alohida ahamiyat kasb etadi. Xususan, “rasul”, “Xizr”, “Xizr Ilyos” kabi teonimlarning faol qo'llanilishi fikrimizni aniq dalillaydi. Payg'ambarlar Alloh taoloning bandalariga yuborilgan ilohiy elchilar bo'lib, insoniyatni to'g'ri yo'lga boshlaganliklari bilan diniy kontekstda juda muhim o'rin tutadi. Ular orqali Allohning buyruq va ta'limotlari insonlarga yetkazilgan, shuning uchun payg'ambarlar diniy bilim va yo'l-yo'riqning asosiy manbai hisoblanadi. Islomda barcha payg'ambarlarning risolatini tan olish imonning asosiy shartlaridan biri bo'lib, ularning haqiqat ekanligiga ishonish musulmonlikning muhim tarkibiy qismi sifatida qaraladi. Payg'ambarlar nafaqat ilohiy vahiy yetkazuvchilar, balki yuksak axloq va fazilatlarining yorqin namunasi sifatida insonlarga o'rnak bo'lganlar. Ular insoniyatni shirkdan, zulmdan va johiliyatdan qutqarib, tavhid (yagonalik) e'tiqodini keng targ'ib qilganlar. Muhammad alayhissalom oxirgi payg'ambar sifatida oldingi barcha payg'ambarlarning risolatini to'ldirgan va insoniyat uchun universal yo'l-yo'riq bergan. Shu sababli “rasul” deganda aynan Muhammad sollallohu alayhi vasallam tushuniladi. Payg'ambarlarning hayoti va sunnatlari musulmonlar uchun har bir sohada amaliy qo'llanma bo'lib xizmat qiladi. Payg'ambarlar Alloh bilan inson o'rntasidagi rishtani mustahkamlab, bandalarga oxirat saodatiga erishish yo'lini aniq ko'rsatganlar. Umuman, islom dinida payg'ambarlarning mavqeyi juda yuksak bo'lib, ularga hurmat va muhabbat bildirish har bir musulmonning diniy burchi hisoblanadi. Bunday munosabat, tabiiyki, xalq dostonlari matnlarida ham o'z aksini topadi. “Kuntug'mish” dostonida qahramonlar Allohdan keyin payg'ambarlardan g'oyibona yordam kutadilar. Shu munosabat bilan payg'ambarlikni ifodalovchi birliklarga murojaat qilinadi. Xususan, Xizr payg'ambar “Kuntug'mish” dostoni matnida yo'l ko'rsatuvchi, yordam beruvchi va g'oyibona homiy sifatida tilga olinadi. Xizr va Xizr Ilyos teonimlariga murojaat qilish orqali qahramonlar sinovli paytlarda ilohiy madad va yo'l-yo'riq so'rashadi, bu esa xalq og'zaki ijodida payg'ambarlar obrazining chuqur ildiz otganligini yaqqol ko'rsatadi. Bunday murojaatlar dostonning badiiy to'qimasini boyitish bilan birga, tinglovchilarda payg'ambarlarning barakasi va himoyasiga bo'lgan ishonchni mustahkamlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. <https://uz.wikipedia.org/wiki/Qur%CA%BCon> [Elektron manba:] Murojaat sanasi: 22.05.2026.
2. <https://lex.uz/docs/-6445145?otherlang=1> [Elektron manba:] Murojaat sanasi: 22.05.2026.
3. O'zbek tilining izohli lug'ati: 6 jildlik, 2-jild. – Toshkent: G'afur G'ulom, 2022.610-bet.

Umida YAXYOYEVA,
 Osiyo xalqaro universiteti o'qituvchisi
Umidayaxyoyeva02@gmail.com

O'ZBEK XALQ MAQOLLARIDA NUTQIY AKT VA KOGNITIV TEJAMKORLIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya: ushbu maqolada o'zbek xalq maqollarining kognitiv tejamkorlik va axborotni qayta ishlash mexanizmlari lingvokognitiv, psixolingvistik va pragmalolingvistik yondashuvlar asosida tahlil qilinadi. Maqollar murakkab ijtimoiy-axloqiy holatlarni tezkor anglash hamda muloqotda aniq pragmatik maqsadga erishishga xizmat qiluvchi tayyor tajriba modellaridir. Tadqiqotda paremiyalarning xotirada axborotni ixchamlashtirish xususiyati, konseptual metafora va mental obrazlar shakllanishi hamda ularning turli nutqiy aktlar sifatida muloqotni tartibga solishdagi samaradorligi ilmiy asoslanadi.

Kalit so'zlar: *paremiologiya, kognitiv tejamkorlik, nutqiy akt, mental obraz, konseptual metafora, lingvokognitologiya, o'zbek xalq maqollari.*

Annotation: this article analyzes the mechanisms of cognitive economy and information processing in Uzbek folk proverbs using linguo-cognitive, psycholinguistic, and pragmalinguistic approaches. Proverbs serve as ready-made experiential models that facilitate the rapid comprehension of complex socio-moral situations in communication. The study scientifically substantiates information compression in memory, the formation of conceptual metaphors and mental images, and the efficiency of proverbs as speech acts in regulating social interaction.

Key words: *paremiology, cognitive economy, speech act, mental image, conceptual metaphor, linguocognitistics, Uzbek folk proverbs.*

Аннотация: в данной статье на основе лингвокогнитивного, психолингвистического и прагмалингвистического подходов анализируются механизмы когнитивной экономии и обработки информации в узбекских народных пословицах. Пословицы рассматриваются как готовые модели опыта, способствующие быстрому пониманию сложных социально-нравственных ситуаций и достижению прагматических целей в общении. В исследовании научно обосновываются процессы сжатия информации в памяти, формирования концептуальных метафор и ментальных образов, а также эффективность пословиц как речевых актов в регулировании социального взаимодействия.

Ключевые слова: *паремиология, когнитивная экономия, речевой акт, ментальный образ, концептуальная метафора, лингвокогнитология.*

Mavzuning dolzarbligi. Tilshunoslikda kognitiv va pragmatik yo'nalishlarning jadal rivojlanishi lisoniy birliklarni nafaqat shakl va ma'no munosabati nuqtayi nazaridan, balki ularning inson tafakkurida axborotni qayta ishlash hamda muloqotdagi pragmatik maqsadlarni amalga oshirish mexanizmlari sifatidagi o'rnini tadqiq etishni talab qilmoqda. Paremlar, xususan, o'zbek xalq maqollari asrlar davomida shakllangan madaniy-ijtimoiy tajribani saqlovchi va uzatuvchi kognitiv strukturalardir. Maqollar shunchaki badiiy-ta'sirchan vosita yoki estetik bezak emas, balki nutqiy muloqotda aniq bir illokutiv kuchga ega bo'lgan tayyor nutqiy aktlar hamda inson zudlik bilan anglay oladigan tajriba modellaridir.

Muammoning qo'yilishi va tadqiqotning maqsadi. An'anaviy paremiologiyada maqollar, asosan, ularning semantik va poetik xususiyatlari prizmasida o'rganib kelingan bo'lsa, zamonaviy lingvokognitologiya va pragmalingvistika ularni axborotni ixchamlashtirish hamda nutqiy ta'sir ko'rsatish vositasi sifatida qayta talqin etmoqda. Nutqiy muloqot jarayonida so'zlovchi o'z fikrini uzoq tushuntirib o'tirmasdan, muayyan maqolni qo'llash orqali tinglovchiga tezkor axborot beradi, ogohlantiradi, tanbeh beradi yoki nasihat qiladi. Ushbu tadqiqotning asosiy maqsadi o'zbek xalq maqollarida kognitiv tejamkorlik tamoyili va mental

obrazlar shakllanishining nutqiy aktlar (illokutiv va perlokutiv vositalar) bilan o'zaro aloqadorlik mexanizmlarini ilmiy jihatdan asoslab berishdan iborat.

Adabiyotlar tahlili. Inson tafakkuri va lisoniy tuzilmalarning o'zaro bog'liqligi kognitiv tilshunoslik shakllangan davrdan buyon yetakchi olimlar e'tiborida bo'lib kelmoqda. Paremiyalarning kognitiv xususiyatlarini o'rganish bo'yicha N. Norrik hamda V. Mider kabi G'arb tadqiqotchilari maqollarni inson xotirasida saqlanadigan tayyor kognitiv modellar sifatida baholashgan. Ular inson miyasi va kognitiv tizimi muloqot jarayonida maqol tarkibidagi har bir lisoniy birlikni alohida-alohida semantik tahlil qilmasdan, balki butun bir kognitiv struktura va tayyor mental sxema sifatida, alohida qismlarga ajratmagan holda qayta ishlashini ta'kidlaydilar. N. Norrik o'zining kognitiv-pragmatik tadqiqotlarida maqollarni inson xotirasida uzoq muddat saqlanuvchi va nutqiy vaziyatlarda zudlik bilan ishga tushuvchi "kognitiv ssenariylar" (*cognitive frames/scripts*) deb ataydi¹. So'zlovchi va tinglovchi muloqot jarayonida maqolni eshitganda, inson kognitiv tizimi uni sintaktik yoki leksik shakllantirishga

¹ Norrick, N. R. *How Proverbs Mean: Semantic Studies in English Proverbs*. Berlin / New York / Amsterdam: Mouton Publishers (Walter de Gruyter). 1985.

ortiqcha vaqt va energiya sarflamaydi. Natijada, axborotni qayta ishlashda kognitiv tejamkorlik hodisasi yuzaga keladi: murakkab axloqiy, ijtimoiy va hayotiy xulosalar minimal lisoniy vosita orqali bir butun kognitiv blok sifatida idrok etiladi va tushuniladi. V. Mider esa o'z navbatida paremiyalarning madaniy-kognitiv bazasiga to'xtalib, maqollarni muayyan jamiyatning asrlar davomida to'plangan kollektiv tajribasini o'zida jamlagan "mental modellar" sifatida baholaydi². Miderning ta'kidlashicha, maqollar inson tafakkurida tayyor kognitiv konstruksiya holatida saqlangani sababli, ular nutqiy aktlarda nafaqat axborot uzatadi, balki avtomatik ravishda illokutiv kuchga (nasihat, ogohlantirish, tanbeh, maqtov) ega bo'lgan tayyor kommunikativ harakatni amalga oshiradi. Shu tariqa, g'arb paremiologik maktabida N. Norrik va V. Mider ilgari surgan kognitiv yondashuv maqollarning inson xotirasida bo'laklarga ajratilmagan yaxlit struktura holida saqlanishini va nutqda kognitiv tejamkorlik tamoyili asosida tezkor, samarali va ta'sirchan aloqani ta'minlashini ilmiy jihatdan isbotlab beradi.

O'zbek tilshunosligida kognitiv-pragmatik yo'nalishning shakllanishi Sh.Safarov, U.Yusupov va M.Hakimov kabi olimlarning tadqiqotlari bilan bog'liq. O'zbek paremiologik fondining estetik va lingvistik tomonlari chuqur o'rganilgan bo'lsa-da, ularning kognitiv tejamkorlik mexanizmi va mavhum-konkret kognitiv ko'chishlari yaxlit tadqiqot obyekti sifatida maxsus yoritishni talab etadi.

Asosiy qism. Kognitiv tejamkorlik tamoyiliga ko'ra, inson ongi muloqot jarayonida tayyor bilimlardan foydalanganda minimum kognitiv resurs va energiya sarflaydi. Maqollar nutqiy muloqotga kiritilganda, suhbatdoshlar uzoq davom etadigan mantiqiy tushuntirishlar hamda sintaktik-semantik murakkabliklarni chetlab o'tib, bir zumda umumiy kognitiv va pragmatik to'xtamga kelishadi. Masalan, so'zlovchi tinglovchiga o'z harakatlarining oqibatini va ehtiyotkor bo'lish kerakligini uzoq tushuntirib o'tirmasdan, «*Nima eksang, shuni o'rasan*» yoki «*Birovga choh qazisang, o'zing tushasan*» maqolini qo'llaydi. Bu jarayonda inson kognitiv va nutqiy faoliyatida quyidagi neyro-kognitiv va pragmatik zanjir ishga tushadi. Ortiqcha izohga, hamda lisoniy takrorlarga hojat qolmaydi. Shunday qilib, maqol fikrlash va qaror qabul qilish tezligini bir necha barobar oshiradi va muloqotda kognitiv tejamkorlikni ta'minlaydi. Badiiy muloqotda paremiyalarning qo'llanishi nafaqat muayyan fikrni umumlashtirish, balki

2 Mieder, W. *Proverbs Are Never Out of Season: Popular Expressions in the Modern Age*. Oxford University Press. 1993.

so'zlovchining ruhiy holati, his-tuyg'ulari hamda suhbatdoshga nisbatan pragmatik munosabatini ifodalashga xizmat qiladi. Quyida A.Qahhorning "Og'riq tishlar" asaridan olingan Zargarov va Marasul o'rtasidagi muloqot parchasi misolida "**Tani boshqa dard bilmas**" maqolining kognitiv va nutqiy akt nuqtayi nazaridan tahlilini ko'rib chiqamiz:

Marasul (choy uzatib). Ha, Ahadjon aka, sizning ham tishingiz og'riyotiptimi?

Zargarov. Yurak! Yuragimni xuddi sichqon kemirayotganday!

Marasul. Buning iloji oson-ku: bitta tirik mushuk yutasiz-da...

Zargarov. Kulasan-da! Tani boshqa dard bilmas...³.

Ushbu paremiya inson kognitiv xotirasida "**Tani boshqa dard bilmas, uyi boshqa mung bilmas**", "**Uyi boshqaning – mungi boshqa**", "**Har butaga o't tushsa, o'zi kuyib, o'zi yonar**", "**Har kim o'zidan o'tganni o'zi biladi**", "**Tutunning achchig'ini mo'ri biladi**" kabi variantlar orqali "**Har kimning o'z dardi o'ziga og'ir**" kognitiv freymini shakllantiradi. Kognitiv jihatdan maqolning chuqur majoziy mazmuni — "**Har kim o'zidan o'tgan qiyinchilik va azob-uqubatni o'zi tortadi; boshqa insonlar bu ruhiy va jismoniy og'riqni hech qachon his eta olmaydilar**" degan tayyor tajriba modeliga tayanadi. Bu model inson miyasida mavhum va murakkab empatiya tushunchasini jismoniy sezgi (tan va dard) vositasida konkretlashtirib beradi. Tadqiqot shuni ko'rsatadiki, o'zbek xalq maqollari shunchaki badiiy vosita emas, balki inson tafakkurida axborotni tezkor qayta ishllovchi va **kognitiv tejamkorlikni** ta'minlovchi tayyor tajriba modellaridir. Ular murakkab ijtimoiy-axloqiy holatlarni ortiqcha lisoniy resurs sarflamasdan, bir zumda anglashga xizmat qiladi. Tahlil etilgan "**Tani boshqa dard bilmas**" paremiyasi misolida quyidagi asosiy xulosalarga kelindi:

1. Nutqiy akt dinamikasi: muloqotda maqol statik hikmat emas, balki suhbatdoshning loqaydligiga nisbatan istehzo hamda e'tiroz kabi indirekt nutqiy aktlarni yuzaga keltiruvchi ta'sirchan muloqot vositasi vazifasini bajaradi.

2. Kognitiv tejamkorlik: so'zlovchi uzoq izohlar o'rniga tayyor kognitiv blokni ishga solib, minimal lisoniy birlik bilan maksimal pragmatik ta'sirga erishadi.

Xulosa qilib aytganda, paremiyalar kognitiv tejamkorlik va nutqiy aktlar uyg'unligida muloqotni tartibga soluvchi hamda fikrni ixcham va ta'sirchan yetkazuvchi unikal mental strukturalardir.

3 Қаҳҳор А. Асарлар. 5 жилдлик. 4-жилд. Оғриқ тишлар. – Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1988. – 300 б.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Hakimov M., Gaziyeva M. *Pragmalingvistika lari*. –T.: Classic, 2020. 475 b.
2. Mieder, W. *Proverbs Are Never Out of Season: Popular Expressions in the Modern Age*. Oxford University Press. 1993.
3. Norrick, N. R. *How Proverbs Mean: Semantic Studies in English Proverbs*. Berlin / New York / Amsterdam: Mouton Publishers (Walter de Gruyter). 1985.
4. Қаҳҳор А. Асарлар. 5 жилдлик. 4-жилд. Оғриқ тишлар. – Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1988. 300-б

Dilnoza BOBOJONOVA,

Osiyo xalqaro universiteti

"O'zbek va rus filologiya" kafedrasida assistenti

DINIY UNVON VA MANSAB NOMI ASOSIDA SHAKLLANGAN XALQ MAQOLLARI ASOSLARI

Annotatsiya: ushbu maqolada diniy unvon va mansab nomlari asosida shakllangan o'zbek xalq maqollarining lingvistik, semantik-pragmatik hamda lingvomadaniy xususiyatlari tadqiq etilgan. Diniy mansab va unvon bildiruvchi leksik birliklarning xalq paremiologik fondida aks etishi, ularning shakllanishiga asos bo'lgan tarixiy-ijtimoiy omillar hamda xalqning diniy mansab egalari munosabati tahlil qilingan. Xususan, *qozi*, *pir* (*eshon*), *mulla*, *imom* kabi leksemalar ishtirokida shakllangan maqollarning mazmuniy xususiyatlari yoritilib, ularda mansab egalari jamiyatdagi mavqeyi, faoliyati va xarakter-xususiyatlariga berilgan xalqona baho aniqlangan. Maqollar orqali diniy mansab va unvonlarning nafaqat nominativ ma'nosi, balki ijtimoiy baho, kinoya, tanqid va xalqning tarixiy tajribasini ifodalovchi pragmatik hamda lingvomadaniy mazmuni ham namoyon bo'lishi asoslangan.

Kalit so'zlar: *xalq maqollari, paremiologik birlik, diniy unvon, diniy mansab, qozi, pir, eshon, mulla, imom, semantika, pragmatika, lingvomadaniyat, ijtimoiy baho.*

Аннотация: в статье исследуются лингвистические, семантико-прагматические и лингвокультурологические особенности узбекских народных пословиц, сформированных на основе наименований религиозных титулов и должностей. Анализируются отражение лексических единиц, обозначающих религиозные титулы и должности, в паремиологическом фонде узбекского языка, историко-социальные факторы их формирования, а также отношение народа к носителям соответствующих должностей. Особое внимание уделяется содержательным особенностям пословиц с лексемами *qozi* (*кази*), *pir* (*eshon*), *mulla*, *imom*. Выявляется народная оценка общественного положения, деятельности и характерных качеств представителей религиозной сферы. Обосновывается, что в подобных пословицах наименования религиозных титулов и должностей реализуют не только номинативное значение, но и выражают социальную оценку, иронию, критику, исторический опыт народа и лингвокультурное содержание.

Ключевые слова: *народные пословицы, паремиологическая единица, религиозный титул, религиозная должность, кази, пир, ишан, мulla, имам, семантика, прагматика, лингвокультурология, социальная оценка.*

Annotation: this article examines the linguistic, semantic-pragmatic, and linguocultural features of Uzbek folk proverbs formed on the basis of names denoting religious titles and positions. Particular attention is paid to the representation of lexical units denoting religious titles and offices in the Uzbek paremiological system, the historical and social factors underlying their formation, and popular attitudes toward holders of such positions. The study analyzes the semantic characteristics of proverbs containing such lexemes as *qozi* (*qadi*), *pir* (*eshon*), *mulla*, and *imom*, revealing popular evaluations of their social status, activities, and personal characteristics. It is argued that the names of religious titles and positions in folk proverbs perform not only a nominative function but also convey social evaluation, irony, criticism, historical experience, and culturally determined pragmatic meanings.

Keywords: *folk proverbs, paremiological unit, religious title, religious position, qadi, pir, eshon, mulla, imam, semantics, pragmatics, linguocultural studies, social evaluation.*

Din insoniyatning ruhiy dunyosi bilan chambarchas bog'liq bo'lib, ijtimoiy hayot taraqqiyotining turli bosqichlarida jamiyat bilan uzviy aloqada rivojlanib kelgan. Markaziy Osiyo xalqlari e'tiqod qilib kelgan islom dini ham jamiyatning ma'naviy-axloqiy qadriyatlarini, dunyoqarashi hamda yuksak insoniy fazilatlarining shakllanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatgan [1: 5].

B.M.Jo'rayeva "O'zbek xalq maqollarining shakllanishining lingvistik asoslari va pragmatik xususiyatlari" nomli doktorlik dissertatsiyasida diniy tushunchalar doirasida shakllangan xalq maqollarining lingvistik asoslarini quyidagi uch guruhga ajratadi:

Diniy marosimlar nomi asosida shakllangan maqollar.

Diniy atamalar asosida shakllangan maqollar.

Diniy shaxslar nomi asosida shakllangan maqollar [2: 117].

Mazkur tasnifni yanada aniqlashtirish asosida diniy shaxslar nomi bilan bog'liq xalq maqollarini ham ichki guruhlariga ajratish mumkin. Shunday guruhlardan birini diniy unvon va mansab nomlari asosida shakllangan maqollar tashkil etadi. Diniy unvon va mansab bildiruvchi leksik birliklarning xalq maqollari tarkibida faol qo'llanishi ularning muayyan tarixiy davrlarda jamiyat ijtimoiy-ma'naviy hayotida muhim o'rin tutganligi bilan izohlanadi.

Har bir xalqning diniy qarashlari, urf-odatlar va an'analari uning ijtimoiy hayoti va ma'naviy dunyoqarashini belgilovchi muhim omillardan hisoblanadi. Mazkur qadriyatlar kishilarning kundalik turmushi, xulq-atvori va ijtimoiy munosabatlarida namoyon bo'lib, xalq tafakkurining mahsuli hisoblangan paremiologik birliklarda ham o'z ifodasini topadi [3: 8].

Diniy lavozim nomlari rang-barang bo'lsa-da, o'zbek xalq maqollarida ularning ayrimlari alohida faollik bilan uchraydi. Bunday leksik birliklarning maqollar tarkibida qo'llanishi diniy mansab egalarining jamiyatdagi mavqeyi, faoliyati, xalq bilan munosabati hamda ular haqidagi ijtimoiy tasavvurlar bilan bevosita bog'liq.

1. Qozi leksemasi asosida shakllangan maqollar

Qozi [arab. قاضى – ijrochi, amalga oshiruvchi; hukm chiqaruvchi] tarixiy termin sifatida musulmon davlatlarida hukmdor tomonidan tayinlanib, shariat asosida sud vazifasini bajaruvchi shaxs, sudya, shar'iy mahkama raisini anglatadi [4: 261].

Qozi shariat qonunlari asosida huquqiy masalalarni hal etuvchi mansabdor hisoblangan. U sud ishlarini yuritish bilan bir qatorda vasiylik, vasiyatning bajarilishi, meros taqsimoti kabi masalalarni ham nazorat qilgan. Vaqf ishlari ham qozi nazoratida bo'lgan. Qozilar chiqargan hukmlar qat'iy sanalib, ular ustidan, asosan, xon yoki amirga shikoyat qilish mumkin bo'lgan. O'rta Osiyo hududida qozilik mansabi muayyan darajalarga ega bo'lgan. Jumladan, qozikalon eng yuqori darajadagi qozi hisoblanib, xonlik yoki amirlikdagi boshqa qozilar faoliyatini nazorat qilgan [1: 292].

Buxoro amirligining ijtimoiy-siyosiy boshqaruv tizimida ham diniy mansab egalari alohida mavqega ega bo'lgan. XVIII–XIX asrning birinchi yarmida amirlikdagi eng oliy diniy mansablardan biri shayxulislom hisoblangan bo'lsa, XIX asr o'rtalaridan boshlab qozikalonning mavqeyi yanada kuchaygan. Amir

huzuridagi kengashlarda qozikalon, shayxulislom, naqib va rais kabi diniy-ma'muriy mansab vakillari ham ishtirok etgan.

Amir Muzaffar davridan boshlab Buxoro amirligidagi ko'plab huquqiy masalalarni hal etishda qozilarning roli kuchaygan. Fuqarolik, xo'jalik va jinoiy ishlar shariat qoidalari asosida ko'rib chiqilgan. Qozilar amir irodasiga muvofiq qozikalon tomonidan tayinlangan. Manbalarda madrasani tugatgan shaxslarning mulla, qozi, rais kabi mansab va maqomlarni egallashi mumkin bo'lganligi ham qayd etiladi.

Qozilar jamiyatdagi huquqiy munosabatlar, nizolar, kelishmovchiliklar va da'volarni hal etuvchi asosiy mansabdor shaxslardan bo'lganligi sababli xalq ular bilan muntazam munosabatda bo'lgan. Ana shu ijtimoiy tajriba qozi leksemasining xalq paremiologik fondida faol qo'llanishiga zamin yaratgan. Shu sababli qozi mansab nomi asosida shakllangan maqollar miqdoran salmoqli bo'lib, ularda qozining jamiyatdagi o'rni bilan bir qatorda uning faoliyatiga xalq tomonidan berilgan ijobiy yoki aksariyat hollarda, tanqidiy baho ham mujassamlashgan.

Qozi mansab nomi asosida shakllangan xalq maqollarini ularning yuzaga kelish motivlariga ko'ra quyidagicha tasniflash mumkin.

Ijtimoiy hayotdagi o'rniga ko'ra:

“Ajali yetsa eshak o'ladi, qazosi yetsa qozi o'ladi”;
“Da'vogar sust bo'lsa, qozi muttaha bo'ladi”;
“Da'vogaring qozi bo'lsa, dodingni kimga aytasan”;
“Da'vogaring qozi bo'lsa, dodingga kim yetsin?!”;
“Uzoqning qozisi bo'lguncha, yaqinning tozisi bo'li”;
“Ko'z – tarozi, ko'ngil – qozi”.

Mazkur maqollarda qozi leksemasi faqat muayyan tarixiy mansabni nomlash vazifasini bajarmaydi. U adolat, hukm chiqarish, nizoni hal qilish va ijtimoiy ustunlik kabi tushunchalarni ifodalovchi lingvomadaniy birlik sifatida ham namoyon bo'ladi. Ayniqsa, “Da'vogaring qozi bo'lsa, dodingni kimga aytasan” maqolida bir shaxsning bir vaqtning o'zida ham da'vogar, ham hukm chiqaruvchi maqomida tasavvur qilinishi orqali adolatsiz vaziyat obrazli ifodalangan. Natijada qozi leksemasi xalqning tarixiy-ijtimoiy tajribasi asosida shakllangan tanqidiy munosabatni yuzaga chiqaruvchi pragmatik vositaga aylangan.

Xarakter-xususiyatiga ko'ra:

Qozi bilan bog'liq maqollarning salmoqli qismini mazkur mansab egalarining salbiy xarakter-xususiyatlarini ifodalovchi paremlar tashkil etadi.

Poraxo'rlik, yulg'ichlik va ochko'zlik:

"Yantoqning yog'i yo'q, qozi-eshonning sog'i yo'q";

"Qozining qoshida qorning qashima";

"Qozi – pora bilan rozi";

"Qoziga bora berma, pora ber";

"Qora bulutni bo'ron ochadi, qozi eshigini pora ochadi";

"Hokimga borib 'halvo' deguncha, qoziga borib qazi yeysan";

"Qoziga borsang, qazi pulin tugib bor";

"Qizil'dan qozi ham uyaladi";

"Qozi rishtasiz bo'lmas, qiz ishvasiz bo'lmas";

"Tomizg'isiz qatiq uyumas, totimisiz qozi iyimas";

"Allohga yoqayin desang, azoning bo'lsin; qoziga yoqayin desang, qozoning bo'lsin";

"Zindonga tushdi to'g'ri, qozi-muftining o'zi o'g'ri";

"Tozini och qo'yib o'rgat, qozini to'q qilib o'rgat".

Ushbu maqollarda qozi obrazi ko'pincha pora semasi bilan assotsiativ aloqaga kirishadi. Masalan, "Qozi – pora bilan rozi" maqolida qozi – pora – rozi birliklari o'rtasidagi tovush va mazmun uyg'unligi paremaning ta'sirchanligini oshirish bilan birga poraxo'rlik hodisasiga nisbatan keskin xalqona bahoni yuzaga keltiradi. "Qora bulutni bo'ron ochadi, qozi eshigini pora ochadi" maqolida esa tabiiy hodisa bilan ijtimoiy hodisa parallel qo'yilib, bo'ron → bulutni ochish va pora → qozi eshigini ochish semantik modeli shakllantirilgan. Bu o'xshatish qoziga murojaat

qiluvchi shaxsning ishi porasiz bitmasligi haqidagi xalq tasavvurini obrazli ifodalaydi.

Kuzatishlar shuni ko'rsatadiki, qozi mansab nomi asosida shakllangan o'zbek xalq maqollarida ushbu tarixiy lavozimning jamiyatdagi huquqiy mavqeyidan tashqari, mansab egalariga xalq tomonidan berilgan ijtimoiy baho ham muhim o'rin egallaydi. Ayniqsa, poraxo'rlik, yulg'ichlik va ochko'zlik motivlari mazkur paremiologik guruhda yetakchilik qiladi. Shu jihatdan qozi komponentli maqollar muayyan tarixiy davrdagi ijtimoiy munosabatlarni aks ettiruvchi til birliklari bo'lish bilan birga, xalqning mansabdor shaxs faoliyatiga nisbatan tanqidiy munosabatini saqlab qolgan lingvomadaniy manba sifatida ham ahamiyatlidir.

2. Pir (eshon) leksemasi asosida shakllangan maqollar

Pir [fors. پىر – keksa, qari; diniy mazhab, tariqat asoschisi; hunarmandlar sarkori] leksemasi o'zbek tilida bir necha ma'noda qo'llanadi. Uning dastlabki ma'nosi uzoq umr ko'rgan, keksa kishini anglatrsa, diniy termin sifatida diniy mazhab yoki tariqat boshlig'i, diniy rahbar ma'nolarini ifodalaydi [5: 727].

Demak, pir leksemasining semantik tarkibida "keksalik", "tajriba", "diniy rahnamolik", "ma'naviy ustozlik" kabi semalar mujassamlashgan. Mazkur semantik belgilar uning xalq maqollari tarkibiga kirishi va muayyan lingvomadaniy hamda pragmatik mazmun kasb etishi uchun asos yaratgan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Чориев З. Тарих атамаларининг қисқача изоҳли луғати. Тўлдирилган иккинчи нашри. – Тошкент: Академия, 2002. – Б. 5, 292.
2. Жўраева Б.М. Ўзбек халқ мақоллари шаклланишининг лингвистик асослари ва прагматик хусусиятлари: филология фанлари доктори (DSc) диссертацияси. – Самарқанд, 2019. – Б. 117.
3. Муратов Д., Алимова М., Каримов Ж. Диншунослик: дарслик (барча бакалавриат таълим йўналишлари учун). – Тошкент: Наврўз, 2019. – Б. 8.
4. O'zbek tilining izohli lug'ati. 6 jildli. 4-jild. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2023. – B. 261.
5. O'zbek tilining izohli lug'ati. 6 jildli. 3-jild. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2023. – B. 727.
6. "Buxoro amirligidagi mansab va unvonlar" elektron manbasi.

Humoyun HOMIDOV,

Turon universiteti Xorijiy tillar fakulteti o'qituvchisi

humoyunhamidov19@gmail.com

ORCID ID: 0009-0007-4710-5650

QO'RQUV MOTIVNING QADIMGI SHARQ MANBALARIDA TASVIRI

Annotatsiya: maqolada Qadimgi Sharqning mifologik, diniy va falsafiy manbalarida qo'rquv tushunchasining shakllanishi o'rganiladi. Qadimgi Misr, Mesopotamiya, Hindiston va Xitoy manbalari asosida qo'rquvning tabiat, ilohiy kuchlar, o'lim va jazo bilan bog'liq talqinlari tahlil qilinadi. Shuningdek, uning mifologik tasavvurdan diniy-axloqiy kategoriyaga aylanish jarayoni yoritiladi.

Kalit so'zlar: *Qadimgi Sharq, qo'rquv, genezis, mifologiya, diniy tafakkur, o'lim, jazo.*

Аннотация: в статье рассматривается формирование понятия страха в мифологических, религиозных и философских источниках Древнего Востока. На материале источников Древнего Египта, Месопотамии, Индии и Китая анализируется связь страха с природой, божественными силами, смертью и наказанием. Раскрывается его переход от мифологического представления к религиозно-нравственной категории.

Ключевые слова: *Древний Восток, страх, генезис, мифология, религиозное мышление, смерть, наказание.*

Annotation: the article examines the formation of the concept of fear in the mythological, religious, and philosophical sources of the Ancient East. Sources from Ancient Egypt, Mesopotamia, India, and China are used to analyse fear in relation to nature, divine forces, death, and punishment. The study also explains its transformation from a mythological idea into a religious and moral category.

Key words: *Ancient East, fear, genesis, mythology, religious thought, death, punishment.*

Kirish. Qo'rquv insoniyat tarixidagi eng qadimiy ruhiy-emotsional hodisalardan biridir. U dastlab insonning tabiat hodisalari, yovvoyi hayvonlar, kasallik, o'lim va noma'lum kuchlar oldidagi ojizligi natijasida yuzaga kelgan. Qadimgi Sharq xalqlarining mifologik va diniy tasavvurlarida qo'rquv nafaqat ruhiy holat, balki insonni ilohiy kuchlarga itoat etishga undovchi sakral tushuncha sifatida ham namoyon bo'lgan.

Qadimgi Misr, Mesopotamiya, Hindiston va Xitoy manbalarida qo'rquv xudolar g'azabi, gunoh, jazo, o'lim va taqdir bilan bog'liq holda talqin qilingan. Vaqt o'tishi bilan ushbu tushuncha mifologik tasavvur doirasidan chiqib, diniy-axloqiy va falsafiy mazmun kasb etgan. Shu jihatdan Qadimgi Sharq manbalarida qo'rquv tushunchasining shakllanishi va rivojlanishini o'rganish uning tarixiy ildizlari, ma'naviy mohiyati hamda keyingi davr adabiy-falsafiy tafakkuriga ta'sirini aniqlashda muhim ahamiyatga ega.

Adabiyotlar tahlili (Literature review). Qadimgi Sharq manbalarida qo'rquv tushunchasi bir qator sharqshunos, folklorshunos va eposshunos olimlar tomonidan o'rganilgan. Endryu Jorj "Bilgamish" dostonining ilmiy-tanqidiy matnini tayyorlab, undagi o'lim qo'rquvi va abadiylik izlash motivlarini yoritgan. Jan Bottero Mesopotamiya diniy tafakkurida qo'rquvning xudolar g'azabi, gunoh, jazo va taqdir bilan bog'liqligini tadqiq etgan. Jon Brokington "Ramayana" va "Mahabharata"ning shakllanishi, poetikasi va diniy qatlamlarini o'rgangan. Alf Xiltebaytel "Mahabharata"dagi burch, jang, o'lim va axloqiy tanlov masalalarini tahlil qilgan. Meri Boys esa "Avesto" va zardushtiylikdagi ezigulik va yovuzlik

kurashi, gunoh, o'lim hamda oxirat jazosi haqidagi qarashlarni yoritgan. Talat Tekin To'nyuquq bitiktoshining matni, tili va tarixiy mazmunini tadqiq etgan. Hodi Zarifov, Viktor Jirmunskiy va To'ra Mirzayev "Alpomish" dostonining shakllanishi, syujeti va qahramonlik xususiyatlarini o'rganganlar.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu maqolada psixanalitik, tavsifiy-tahliliy, badiiy-tahliliy, kontekstual tahlil, germeneytik tahlil, psixologik tahlil va matn tahlili metodlaridan foydalanildi.

Natijalar va muhokama. Qadimgi Sharq manbalarida qo'rquv tushunchasi mifologiya, din, o'lim, taqdir va qahramonlik bilan bog'liq holda o'rganilgan. "Bilgamish" dostonining matnshunoslik va poetik xususiyatlarini tadqiq etishda Endryu Jorj, Stefani Dalli va Jan Botteroning xizmatlari muhimdir. Endryu Jorj dostonning tanqidiy matnini tayyorlab, unda qahramonning o'lim oldidagi qo'rquvi va abadiy hayot izlashini asarning asosiy mavzularidan biri sifatida ko'rsatgan[1].

Qadimgi Mesopotamiya manbalarida qo'rquv motivi insonning ilohiy kuchlar va muqarrar o'lim oldidagi ojizligi orqali namoyon bo'ladi. Shumer va Bobil miflarida xudolar inson taqdirini belgilaydigan, uni jazolaydigan yoki halokatdan saqlaydigan qudratli kuchlar sifatida tasvirlanadi. Ayniqsa, "Gilgamish dostoni"da qo'rquv motivi syujet rivojini ta'minlovchi asosiy omillardan biridir. Asarda Gilgamish dastlab hech narsadan qo'rqmaydigan qudratli hukmdor sifatida namoyon bo'ladi. Biroq do'sti Enkiduning o'limi uning ruhiyatida keskin o'zgarish hosil qiladi.

Jan Bottero esa Mesopotamiya diniy tafakkuridagi xudolar g'azabi, gunoh, jazo va insonning taqdir oldidagi o'zligini tadqiq qilgan.[2] "Ramayana" va "Mahabharata" eposlari Jon Brokington va Alf Xiltebaytel tomonidan keng o'rganilgan. Jon Brokington sanskrit eposlarining shakllanish tarixi, tili, poetikasi va diniy qatlamlarini tadqiq etgan.[3] Alf Xiltebaytel esa "Mahabharata"dagi dxarma, jang, o'lim, taqdir va axloqiy tanlov masalalarini tahlil qilgan.[4] Ushbu tadqiqotlar mazkur eposlarda qo'rquvning qahramonlik burchi va ma'naviy sinov bilan bog'liqligini aniqlashga yordam beradi.

"Gilgamish dostoni"dagi qo'rquv faqat jismoniy halokatdan cho'chish bilan cheklanmaydi. Qahramon o'zining foniyligini anglash, yaqin insonidan ayrilish va nom-nishonsiz yo'qolib ketishdan ham qo'rqadi. Shu sababli undagi qo'rquv ekzistensial mazmun kasb etadi. Gilgamish boqiylikka erisha olmasa-da, inson abadiyligi uning ezgu ishlari va yaratgan bunyodkorlik merosida ekanini tushunib yetadi. Bu holat qadimgi Sharq adabiyotidayoq qo'rquv motivi insonning o'zligini anglashi va hayot mazmunini izlash jarayoni bilan bog'langanini ko'rsatadi.

Dostondagi Humbaba obrazi esa qo'rquvning mifologik ko'rinishini ifodalaydi. U muqaddas sadr o'rmonining qo'riqchisi, dahshatli ko'rinish va g'ayritabiiy kuchga ega mavjudot sifatida tasvirlanadi. Gilgamish va Enkiduning Humbaba bilan to'qnashuvi qahramonlarning tashqi xavfga qarshi kurashini aks ettiradi. Bu epizodda vahimali makon, noma'lum yo'l, dahshatli mavjudot va o'lim xavfi qo'rquv motivining asosiy badiiy unsurlari sifatida namoyon bo'ladi. Keyingi davr adabiyotida uchraydigan qorong'i o'rmon, yovuz maxluq va tahlikali safar kabi motivlarning qadimgi ildizlari aynan shunday mifologik manbalarga borib taqaladi.

"Avesto" va zardushtiylik dini Meri Boys tomonidan tarixiy-diniy jihatdan o'rganilgan. Olim zardushtiylikdagi ezgulik va yovuzlik kurashi, gunoh, o'lim, oxirat sudi hamda jazo haqidagi qarashlarni yoritgan.[5] Bu tadqiqotlar "Avesto"da qo'rquvning diniy-axloqiy mohiyatini tushinishda muhim manba hisoblanadi.

To'nyuquq bitiktoshi Vilhelm Tomsen, Vasiliy Radlov, Sergey Malov va Talat Tekin kabi turkologlar tomonidan tadqiq etilgan. Talat Tekin bitiktoshning matni, tarjimasini, lug'ati va tarixiy mazmunini ilmiy asosda o'rgangan.[6] Bitiktoshda qo'rquv xalqning yo'q bo'lib ketish xavfi, dushman tahdidi, siyosiy mas'uliyat va harbiy jasorat bilan bog'langan. "Alpomish" dostoni Hodi Zarifov, Viktor Jirmunskiy, Muzayyana Alaviya va To'ra Mirzayev tomonidan o'rganilgan. Hodi Zarifov va Viktor Jirmunskiyning "O'zbek xalq qahramonlik eposi" monografiyasida dostonning shakllanish tarixi, syujeti, obrazlari va qahramonlik xususiyatlari tahlil qilingan.[7] Mazkur tadqiqotlarda qahramonlik, jasorat va sinov motivlari keng o'rganilgan bo'lsa-da, qo'rquv motivi alohida ilmiy muammo sifatida yetarlicha tadqiq etilmagan.

Qadimgi Misr diniy-adabiy manbalarida qo'rquv ko'proq o'limdan keyingi hayot, ruhning taqdiri va ilohiy sud bilan bog'langan. "O'liklar kitobi"da marhum ruhining narigi dunyodagi murakkab sinovlardan o'tishi tasvirlanadi. Ruh turli xavfli mavjudotlar, qorong'i makonlar va ilohiy kuchlar bilan yuzma-yuz keladi.

Xulosa. Qadimgi Sharq manbalarining qiyosiy tahlili qo'rquv tushunchasi insoniyat tafakkurining dastlabki bosqichlaridayoq shakllanganini ko'rsatdi. "Gilgamish" dostonida u o'lim va abadiylik, "Ramayana" hamda "Mahabharata"da jang, taqdir va burch, "Avesto"da gunoh, yovuzlik va ilohiy jazo bilan bog'liq holda ifodalangan. To'nyuquq bitiktoshida xalq va davlat taqdiri bilan bog'liq jamoaviy xavotir, "Alpomish" dostonida esa sinov va dushman qarshisida qo'rquvni jasorat bilan yengish g'oyasi ustunlik qiladi.

Demak, qo'rquv qadimgi manbalarda tabiiy-instinktiv holatdan diniy-sakral, ekzistensial va ijtimoiy-qahramonlik kategoriyasigacha rivojlangan. U insonni xavfdan ogohlantiruvchi tuyg'u bo'lish bilan birga, qahramonning ruhiy o'zgarishi, axloqiy tanlovi va hayot mohiyatini anglashiga xizmat qiluvchi muhim badiiy-falsafiy vosita sifatida namoyon bo'lgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Boyce M. *Zoroastrians: Their Religious Beliefs and Practices*. – London; Boston: Routledge & Kegan Paul, 1979. 252 p.
2. Bottéro J. *Religion in Ancient Mesopotamia* / translated by Teresa Lavender Fagan. – Chicago: University of Chicago Press, 2001. 246 p.
3. Brockington J. L. *The Sanskrit Epics*. – Leiden; Boston; Köln: Brill, 1998. 569 p.
4. George A. R. *The Babylonian Gilgamesh Epic: Introduction, Critical Edition and Cuneiform Texts*: in 2 vols. – Oxford: Oxford University Press, 2003.
5. Hiltebeitel A. *Rethinking the Mahabharata: A Reader's Guide to the Education of the Dharma King*. – Chicago: University of Chicago Press, 2001. 365 p.
6. Tekin T. *Tunyukuk Yazıtları*. – Ankara: Simurg Yayınları, 1994. 80 s.
7. Жирмунский В. М., Зарифов Х. Т. *Узбекский народный героический эпос*. – М.: Государственное издательство художественной литературы, 1947. 519 с.

UDK 81'322.4:004.8

Guli TOIROVA,

Buxoro davlat universiteti, Buxoro, O'zbekiston

E-mail: tugulijon@mail.ru; ORCID: 0000-0003-1794-6575

Dilnoza JUMAYEVA,

Navoiy davlat universiteti, Navoiy, O'zbekiston

E-mail: professional-5555@mail.ru; ORCID: 0009-0007-5243-060X

O'ZBEK TILIDA PUNKTUATSIYANI AVTOMATIK TIKLASHNING LINGVISTIK VA MATEMATIK MODEL

Annotatsiya: mazkur maqolada o'zbek tilida punktuatsiyani avtomatik tiklash masalasi filologik va kompyuter lingvistikasi nuqtayi nazaridan kompleks tadqiq etiladi. Tadqiqotning markaziy g'oyasi punktuatsion belgilarni oddiy grafik ajratuvchi vosita sifatida emas, balki gapning sintaktik tuzilishi, mazmuniy munosabatlari, kommunikativ maqsadi va matnning diskursiv tashkilini ifodalovchi lingvistik birlik sifatida talqin qilishdan iborat. O'zbek tilining agglutinatив-morfologik xususiyatlari, so'z shakllarining grammatik yuklamasi, gap qurilishi hamda uslubiy qatlamlar punktuatsion qarorlarning kontekstga bog'liqligini kuchaytiradi. Shu asosda punktuatsiyani avtomatik tiklash token chegaralarida punktuatsion sinfni aniqlash masalasi sifatida formalashtiriladi. Tadqiqotda Transformer arxitekturasi va ketma-ketliklar uchun shartli tasodifiy maydon — CRF modeli uyg'unlashtiriladi, yakuniy ketma-ketlik Viterbi algoritmi yordamida aniqlanadi. Manbada berilgan tajriba ma'lumotlariga ko'ra, o'quv to'plami 1 379 986 token, validatsiya to'plami 179 371 token, yangiliklar testi 87 721 token, qo'lda belgilangan reference testi 6 821 so'z, ASR testi esa 6 417 so'zdan iborat. ASR sharoitida so'z xatoligi ko'rsatkichi 14,8 foizni tashkil etadi. Maqolada mavjud manbada aniq berilmagan model natijalari sun'iy ravishda keltirilmaydi; aksincha, ishonchli ma'lumotlar, lingvistik talqin va qayta tiklanadigan tajriba protokoli ajratib ko'rsatiladi. Natijada o'zbek punktuatsiyasini korpus asosida avtomatik belgilash, nutqni matnga aylantirish, tahrirlash va milliy til resurslarini boyitish uchun filologik jihatdan asoslangan model taklif etiladi.

Kalit so'zlar: o'zbek tili, punktuatsiya, punktuatsion birlik, kompyuter lingvistikasi, korpus lingvistikasi, Transformer, CRF, Viterbi algoritmi, ASR, avtomatik tahrirlash, sintaksis, semantika, pragmatika.

Аннотация: в статье исследуется автоматическое восстановление пунктуации в узбекском языке с филологической и компьютерно-лингвистической точек зрения. Пунктуационные знаки рассматриваются не только как графические элементы, но и как средства выражения синтаксических, семантических и коммуникативно-прагматических отношений. Задача формализуется как последовательностная классификация границ между токенами. Для моделирования используется архитектура Transformer—CRF, а оптимальная последовательность знаков определяется алгоритмом Витерби. Экспериментальная схема включает обучающую, валидационную, новостную, эталонную и ASR-выборки. В статье не приводятся числовые результаты, отсутствующие в исходном источнике; опубликованные внешние показатели разграничиваются с результатами предлагаемой модели. Полученная модельная схема может применяться при корпусной разметке узбекского языка, обработке ASR-транскриптов, автоматическом редактировании и создании интеллектуальных языковых ресурсов.

Ключевые слова: узбекский язык, пунктуация, компьютерная лингвистика, корпусная лингвистика, Transformer, CRF, ASR, автоматическое восстановление пунктуации, синтаксис, семантика, прагматика.

Annotation: this paper examines automatic punctuation restoration in Uzbek from a philological and computational-linguistic perspective. Punctuation marks are interpreted not merely as graphic separators but as linguistic devices encoding syntactic, semantic, and communicative-pragmatic relations. The task is formalized as sequence labeling over token boundaries. A Transformer—CRF architecture is used to represent contextual information and model dependencies between adjacent punctuation labels, while Viterbi decoding selects the optimal sequence. The experimental design includes training, validation, news-test, reference-test, and ASR-test conditions. Numerical results that are not explicitly available in the supplied source are not fabricated; external published benchmarks are clearly separated from the target model. The proposed framework provides a reproducible basis for Uzbek corpus annotation, ASR post-processing, automatic editing, and intelligent language-resource development.

Keywords: Uzbek language, punctuation restoration, computational linguistics, corpus linguistics, Transformer, CRF, ASR, sequence labeling, syntax, semantics, pragmatics.

Kirish. Bugungi raqamli tilshunoslikda tabiiy tilni qayta ishlashning samaradorligi, avvalo, til materialining sifatli tayyorlanishi, uning lingvistik qatlamlar bo'yicha belgilanishi va mazkur belgilarni avtomatik qayta ishlash imkoniyatiga bog'liq. O'zbek tilining milliy korpusini shakllantirish, nutqiy ma'lumotlarni elektron ko'rinishga keltirish, avtomatik nutqni tanish, matnni tahrirlash va ta'limiy dasturlar yaratish jarayonlarida punktuatsiya alohida metodologik ahamiyat kasb etadi. Chunki punktuatsiya matnning tashqi grafik ko'rinishini tartibga solish bilangina cheklanmaydi; u sintaktik munosabatlar, gapning kommunikativ turi, predikativ birliklarning chegarasi, mazmuniy aloqalar va ayrim hollarda muallifning uslubiy-pragmatik niyatini ifodalashga xizmat qiladi.

Puntuatsiyani avtomatik tiklash masalasi ayniqsa avtomatik nutqni tanish (ASR) tizimlaridan olingan matnlarda dolzarbdir. Nutqni avtomatik tanish natijasida hosil bo'lgan matn, odatda, tinish belgilarisiz yoki ularning to'liq bo'lmagan ko'rinishida shakllanadi. Bunday matnni lingvistik jihatdan to'laqonli yozma nutqqa aylantirish uchun faqat grafik belgilarni qo'yish emas, balki nutqiy oqimning sintaktik va semantik tuzilishini qayta tiklash talab etiladi [3], [4].

O'zbek tilida ushbu vazifa bir qator o'ziga xosliklarga ega. Agglutinatив tuzilish, grammatik shakllarning so'z tarkibida ketma-ket ifodalanishi, erkinroq so'z tartibi, gap bo'laklari o'rtasidagi munosabatlarning turli vositalar bilan yuzaga chiqishi hamda og'zaki va yozma nutq o'rtasidagi tafovutlar punktuatsion qarorlarni kontekstual holga keltiradi. Shu sababli punktuatsiyani avtomatlashtirishni faqat texnik klassifikatsiya masalasi sifatida ko'rish yetarli emas. Uning lingvistik tabiatini ochish, punktuatsion belgining sintaktik, semantik va pragmatik vazifalarini hisobga olish muhimdir.

Mazkur tadqiqotda o'zbek tilida avtomatik punktuatsiya tiklash masalasi ikki yo'nalishning tutashuvi sifatida qaraladi: bir tomondan, punktuatsiyaning filologik tabiati, ikkinchi tomondan, uni matematik modellash va mashinali o'rganish. Tadqiqotning asosiy manbasi D. Jumayevaning punktuatsion xatolarni aniqlash va punktuatsiyani korpusda ifodalashga bag'ishlangan DSc dissertatsiya avtoreferatidir [11]. Mazkur manbada o'zbek tilidagi ma'lumotlar, tajriba to'plamlari, ASR sharoiti, Transformer va CRF asosidagi yondashuv hamda

baholash mezonlari bayon qilingan.

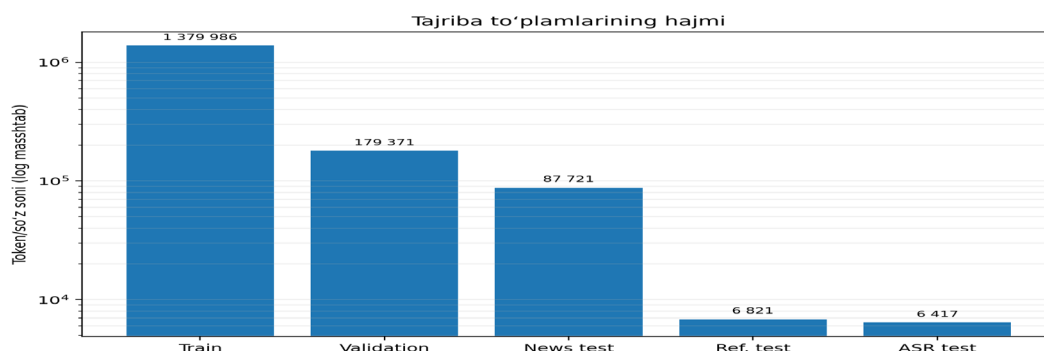
Tadqiqotning maqsadi o'zbek tilida punktuatsiyani avtomatik tiklash jarayonining lingvistik asoslarini aniqlash, mavjud Transformer–CRF yondashuvini filologik nuqtayi nazardan qayta talqin qilish va uning matematik modelini izchil ko'rsatishdan iborat. Maqsadga erishish uchun punktuatsiyaning lingvistik funksiyalari, korpus ma'lumotlarini tayyorlash, punktuatsion sinflarni modellash, Transformer va CRF mexanizmlarining o'zaro munosabati, ASR sharoitidagi xatoliklar hamda baholash mezonlari tahlil qilinadi.

Puntuatsiyaning lingvistik tabiati va avtomatik tiklash muammosi. Puntuatsiya yozma nutqning tarkibiy va mazmuniy tashkilini ko'rsatuvchi tizimlardan biridir. Uning asosiy vazifasi gap va matn tarkibidagi birliklarning o'zaro munosabatini grafik jihatdan ifodalash, o'quvchiga mazmuniy va sintaktik chegaralarni anglashga yordam berishdir. Shu jihatdan tinish belgilarini faqat 'pauza belgisi' sifatida talqin qilish ilmiy jihatdan tor yondashuv bo'ladi. Og'zaki nutqda pauza bilan yozma nutqdagi vergul yoki nuqtaning munosabati doimo bir xil emas. Demak, avtomatik tiklash tizimi akustik pauzani shunchaki grafik belgiga aylantirmasdan, nutqning grammatik va kommunikativ tashkilini ham hisobga olishi lozim.

Puntuatsiyani avtomatik tiklash bo'yicha tadqiqotlarda korpusdan foydalanish masalaning asosiy shartlaridan biridir. Korpus lingvistikasi til hodisalarini katta hajmdagi real material asosida o'rganish, ularning chastotasi va kontekstual taqsimotini aniqlash imkonini beradi [6], [7]. O'zbek tili uchun yaratilayotgan elektron resurslar punktuatsion belgilarni nafaqat matn yuzasidagi grafik obyekt, balki alohida annotatsiya qatlami sifatida ham ko'rishga imkon yaratadi.

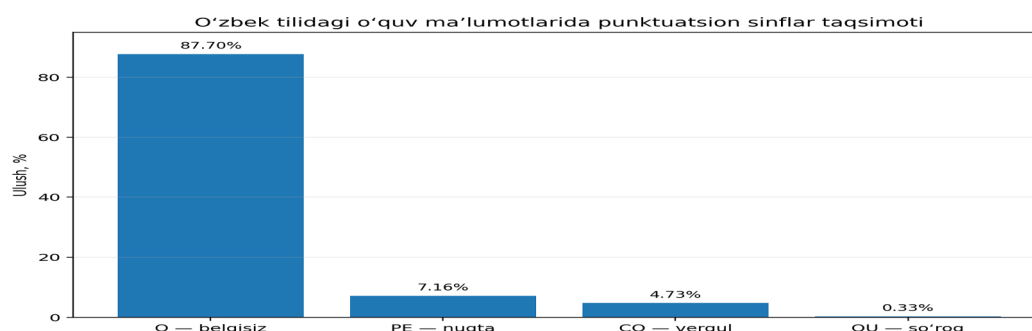
Tadqiqot materiali va korpus ma'lumotlari. Manbada berilgan tajriba dizayniga ko'ra, o'zbek tilidagi ma'lumotlar o'quv, validatsiya, yangiliklar testi, reference testi va ASR testiga ajratilgan [11]. O'quv to'plamida 1 379 986 token, validatsiya to'plamida 179 371 token, news-testda 87 721 token mavjud. Qo'lda punktuatsiya bilan belgilangan reference test 6 821 so'zdan, ASR test esa 6 417 so'zdan tashkil topgan. Ushbu taqsimot modelni faqat o'rgatish emas, balki umumlashtirish va nutqni avtomatik tanishdagi xatolarga chidamlilik nuqtayi nazaridan tekshirishga xizmat qiladi.

To'plam	Hajm	Vazifasi	Lingvistik sharoit
Train	1 379 986 token	Modelni o'qitish	Korpus matni
Validation	179 371 token	Modelni tanlash	Korpus matni
News-test	87 721 token	Umumlashtirish	Yangiliklar
Ref. test	6 821 so'z	Nazorat baholashi	Qo'lda belgilangan matn
ASR-test	6 417 so'z	Barqarorlikni baholash	ASR transkripti

1-rasm. Tajriba to'plamlarining hajmi (manbada berilgan ma'lumotlar asosida).

Tajriba ma'lumotlarida punktuatsion sinflar o'rtasida keskin nomutanosiblik mavjud. O'quv ma'lumotlarida O — punktuatsiya qo'yilmaydigan holatlar taxminan 87,7 foizni, PE — nuqta 7,16 foizni, CO — vergul 4,73 foizni, QU — so'roq belgisi esa 0,33 foizni tashkil etadi [11]. ASR testida esa O 80,29 foiz, PE 13,82 foiz, CO 3,94 foiz va QU 1,95 foiz ulushga ega. Bu holat oddiy aniqlik ko'rsatkichining model sifatini baholash uchun yetarli emasligini ko'rsatadi.

2-rasm. O'quv ma'lumotlarida punktuatsion sinflarning taqsimoti (manba [11] ma'lumotlari asosida).

Mazkur nomutanosiblikning filologik talqini ham muhim. Punktuatsiyasiz chegaralar tabiiy ravishda ko'proq uchraydi, chunki har bir token chegarasida tinish belgisi bo'lavermaydi. Biroq ilmiy nuqtayi nazardan aynan kam uchraydigan belgilar — masalan, so'roq belgisi — kommunikativ jihatdan yuqori yuklamaga ega. Shuning uchun modelning 'O' sinfini ko'p to'g'ri aniqlashi uning haqiqiy punktuatsion kompetensiyasini to'liq ifodalamaydi.

ASR testi alohida ahamiyatga ega. Manbada to'rt o'zbek hikoyasidan taxminan 65 daqiqalik o'qilgan nutq materialidan foydalanilgani, ASR transkriptlari Google Cloud Speech API yordamida olingani va keyinchalik punktuatsiya baholash uchun qo'lda moslashtirilgani ko'rsatiladi. ASR transkripsiyasining Word Error Rate ko'rsatkichi 14,8 foizni tashkil etadi. Demak, bu test faqat punktuatsiya modelini emas, balki punktuatsiyani tiklash tizimining leksik shovqinga chidamliligini ham sinaydi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotda tavsifiy, komponent tahlili, kontekstual tahlil, korpus lingvistikasi, statistik modellash va mashinali o'rganish metodlari uyg'unlashtiriladi. Filologik tahlil punktuatsion belgining sintaktik, semantik va kommunikativ funksiyalarini aniqlashga xizmat qiladi. Korpus tahlili punktuatsion sinflarning real matndagi taqsimotini ko'rsatadi. Matematik modellash esa lingvistik qarorni hisoblash mumkin bo'lgan ketma-ketlikka aylantiradi.

Punktuatsiyani avtomatik tiklashning lingvistik-kompyuter modeli

Kirish → kontekstual tahlil → ketma-ketlik bo'yicha qaror → punktuatsion belgi

3-rasm. O'zbek tilida punktuatsiyani avtomatik tiklashning lingvistik-kompyuter modeli.

Transformer-crf modelining filologik talqini.

Transformer modelining lingvistik qiymati shundaki, u punktuatsion qarorni izolyatsiyalangan token xususiyati emas, balki kontekstning funksiyasi sifatida ko'radi. Masalan, bir xil leksik birlik turli sintaktik qurshovda turlicha punktuatsion natijaga olib kelishi mumkin. Vergulning qo'yilishi ko'pincha uning oldi va keyingi birliklar o'rtasidagi grammatik munosabatga bog'liq bo'ladi. Shuningdek, gap oxiridagi nuqta yoki so'roq belgisi butun predikativ tuzilmaning kommunikativ xususiyatlari bilan bog'lanadi.

ASR matnlarida punktuatsiyani tiklash. Avtomatik nutqni tanishdan keyingi punktuatsiya tiklash o'ziga xos ikki bosqichli muammodir. Birinchi bosqichda nutq tovushli signalidan leksik birliklar ketma-ketligi olinadi. Ikkinchi bosqichda mazkur ketma-ketlik yozma nutqning punktuatsion va sintaktik shakliga qayta keltiriladi. Birinchi bosqichdagi xato ikkinchi bosqichning kirish ma'lumotini buzadi. Shu sababli punktuatsiya modeli ASR xatolariga chidamli bo'lishi kerak.

Manbada o'quv jarayonida ASR shovqinini modellashtirish uchun tokenlarni almashtirish, o'chirish va qo'shish amallaridan foydalanilgani qayd etilgan. Bunda α , α_{sub} va α_{del} parametrlaridan foydalaniladi, qo'shish ehtimoli esa $1 - (\alpha_{sub} + \alpha_{del})$ sifatida aniqlanadi. Muhimi, token o'zgartirilganda

uning maqsad punktuatsion yorlig'i saqlanadi. Bu usul modelni ideal transkriptga haddan tashqari bog'lanib qolishdan himoya qiladi.

Baholash mezonlari va natijalarni ilmiy talqin qilish. Manbada modelni Accuracy, Precision, Recall va F1-score orqali baholash ko'rsatilgan. Har bir punktuatsion sinf c uchun aniqlik $Precision_c = TP_c / (TP_c + FP_c)$, qamrov $Recall_c = TP_c / (TP_c + FN_c)$, F1 esa $2 \cdot Precision \cdot Recall / (Precision + Recall)$ formulalari bilan hisoblanadi. Accuracy barcha baholangan chegaralarda to'g'ri yorliqlar ulushini bildiradi.

Biroq O sinfining katta ulushi sababli Accuracy yuqori bo'lishi modelning punktuatsion sifatini avtomatik ravishda yuqori deb baholashga imkon bermaydi. Masalan, model ko'p hollarda 'hech qanday belgi qo'yilmaydi' deb javob bersa, umumiy aniqlik yuqori chiqishi mumkin, lekin vergul, nuqta va so'roq belgilarini tiklash sifati past bo'ladi. Shuning uchun punktuatsiya uchun Precision, Recall va F1, ayniqsa punctuation-only F1 va macro-F1 muhimroq ko'rsatkichlardir.

Manbada keltirilgan adabiyotlar sharhida BERT asosidagi ayrim natijalar 86,7 foiz F1, XLM-RoBERTa va taklif etilgan tokenizator konfiguratsiyasida esa 87,9 foiz F1 ko'rsatkichi bilan berilgan [9]. Mazkur ko'rsatkichlarni ushbu maqoladagi Transformer-CRF modelining natijasi sifatida qabul qilish metodologik jihatdan noto'g'ri bo'ladi. Chunki korpus tarkibi, tokenizator, test bo'linishi, yorliqlar va tajriba konfiguratsiyasi farq qilishi mumkin.

Yondashuv	Til	Natija	Mazkur maqoladagi maqomi
BERT / taklif etilgan tokenizator	O'zbek	F1 = 83,7%	Tashqi benchmark [9]
XLM-R / taklif etilgan tokenizator	O'zbek	F1 = 87,9%	Tashqi benchmark [9]
XLM-R / oldindan tayyor tokenizator	O'zbek	F1 = 75,7%	Tashqi benchmark [9]
Transformer-CRF	O'zbek	To'liq raqamli jadval manbada mavjud emas	Asosiy model [11]

Kelgusidagi tajribalarda uchta nazorat konfiguratsiyasini solishtirish maqsadga muvofiq: A — Transformer + softmax; B — Transformer + CRF;

C — Transformer + CRF + lingvistik xususiyatlar. Bir xil korpus bo'linishi, tokenizator, optimallashtirish rejimi va tasodifiy urug'dan foydalanish orqali CRF va lingvistik

belgilar hissasini alohida o'lchash mumkin. Bunda A va B o'rtasidagi F1 farqi ketma-ketlik modelining, B va C o'rtasidagi farq esa lingvistik belgilar qo'shimchasining samaradorligini ko'rsatadi.

Xatolarni lingvistik tasniflash. Avtomatik punktuatsiyani tiklashdagi xatolarni faqat statistik noto'g'ri tasnif sifatida ko'rish yetarli emas. Ularni lingvistik tabiatiga ko'ra ham tasniflash mumkin. Birinchi tur — sintaktik xatolar. Bunda model gap bo'laklari yoki predikativ qismlar o'rtasidagi munosabatni noto'g'ri talqin qiladi. Ikkinchi tur — semantik xatolar. Bunda mazmuniy munosabat noto'g'ri aniqlanib, masalan, izohlash yoki sanash munosabati boshqa belgi bilan ifodalanadi. Uchinchi tur — pragmatik xatolar. Bunda gapning kommunikativ maqsadi, ayniqsa so'roq yoki emotsional ohangga bog'liq belgilar noto'g'ri tiklanadi.

Vergul bilan bog'liq xatolar eng murakkab qatlamlardan birini tashkil etishi mumkin, chunki vergulning qo'llanish doirasi keng. U uyushiq bo'laklar, ajratilgan konstruksiyalar, qo'shma gaplar, kirish birliklar va boshqa sintaktik holatlarda turli vazifalarni bajaradi. Demak, vergul sinfi model uchun statistik jihatdan tez-tez uchrasa ham, lingvistik jihatdan bir jinsli emas.

Nuqta, aksincha, ko'proq gap chegarasi bilan bog'liq. Biroq sarlavha, qisqartma, raqamli ifodalar, ro'yxatlar kabi holatlarda nuqta grafik va sintaktik jihatdan murakkab vazifani bajarishi mumkin. Shu sababli kelgusida gap segmentatsiyasi va punktuatsiyani birgalikda modellashtirish istiqbolli yo'nalishlardan biridir.

So'roq belgisi chastotasi kam bo'lsa-da, uning kommunikativ qiymati yuqori. Savol gapni aniqlashda so'roq olmoshlari, so'roq yuklamalari, intonatsion belgilar va sintaktik tuzilma o'zaro ta'sir qiladi. Shuning uchun QU sinfining F1 ko'rsatkichi alohida berilishi va uning xatolari lingvistik jihatdan izohlanishi zarur.

Korpus lingvistikasi va amaliy ahamiyat. Punktuatsiyani avtomatik tiklashning amaliy ahamiyati o'zbek tilining elektron resurslarini rivojlantirish bilan bevosita bog'liq. Korpusga yangi materiallarni kiritishda matnlarni avtomatik dastlabki qayta ishlash, punktuatsiyani tiklash va keyingi annotatsiya jarayonlarini tezlashtirish mumkin. Bunda avtomatik tizim inson annotatorini to'liq almashtirish emas, balki katta hajmdagi ma'lumotni dastlabki qayta ishlash vositasi sifatida qaralishi maqsadga muvofiq.

Korpus qurish jarayonlarida avtomatik punktuatsiya tiklash sintaktik tahlil, POS teglash, nomlangan birliklarni aniqlash, matn segmentatsiyasi va boshqa

NLP vazifalarining sifatiga ham ta'sir qiladi. O'zbek tili korpuslarini yaratish va web-crawler texnologiyalaridan foydalanish bo'yicha tadqiqotlar til resurslarini muntazam yig'ish va qayta ishlashning zarurligini ko'rsatadi [6], [7].

Modelning hisoblash murakkabligi va takomillashtirish istiqbollari. Transformer encoderining asosiy hisoblash murakkabligi ketma-ketlik uzunligi n ga nisbatan taxminan $O(n^2d)$ ko'rinishida, CRF dekodeerining murakkabligi esa $O(n|Y|^2)$ ko'rinishida ifodalanadi. Punktuatsion yorliqlar soni kichik bo'lgani sababli CRF qatlami hisoblash nuqtayi nazaridan Transformeriga nisbatan yengil. Demak, amaliy tizimda asosiy optimallashtirish diqqat mexanizmi va uzun ketma-ketliklarni qayta ishlashga qaratilishi lozim.

Modelni yanada takomillashtirish uchun morfologik va sintaktik xususiyatlarni qo'shimcha kanal sifatida kiritish mumkin. Masalan, POS teglari, morfologik kategoriya, gap bo'lagi haqidagi ehtimoliy ma'lumot, ASR confidence, pauza davomiyligi va ovozli signalning prosodik xususiyatlari modelga qo'shimcha axborot beradi. Bunda umumiy matematik model o'zgarmaydi: qo'shimcha xususiyatlar emissiya qatlamiga kiritiladi.

Ilmiy yangilik, nazariy va amaliy natijalar. Tadqiqot natijalarini filologik nuqtayi nazardan umumlashtirganda, punktuatsiyani avtomatik tiklash o'zbek tilining yozma nutq tizimi va raqamli qayta ishlash texnologiyalari o'rtasidagi metodologik ko'priki sifatida namoyon bo'ladi. Birinchidan, punktuatsion belgi token chegarasida qo'yiladigan grafik element bo'lish bilan birga, sintaktik va kommunikativ munosabatlarni kodlovchi birlikdir. Ikkinchidan, Transformer ushbu munosabatlarning kontekstual statistik ifodasini o'rganadi. Uchinchidan, CRF ketma-ketlikdagi qarorlarni izchil holga keltiradi. To'rtinchidan, Viterbi algoritmi butun ketma-ketlik bo'yicha eng maqbul variantni tanlaydi.

Nazariy jihatdan model punktuatsiyani uch qatlamli — sintaktik, semantik va pragmatik — tizim sifatida ko'rishga imkon beradi. Sintaktik qatlam gap qurilishini, semantik qatlam mazmuniy munosabatlarni, pragmatik qatlam esa kommunikativ maqsad va uslubiy tanlovlarni tushuntiradi. Mashinali model bu qatlamlarning barchasini to'liq ramziy qoida ko'rinishida bermasa-da, kontekstual ma'lumotlar orqali ularning statistik izlarini o'zlashtiradi.

Amaliy jihatdan ishlab chiqilgan formalizatsiya o'zbek tilida avtomatik punktuatsiya tiklash tizimlarini

taqqoslash uchun umumiy tajriba protokolini shakllantiradi. Bir xil yorliqlar, bir xil ma'lumot bo'linishi, bir xil metrikalar va Ref./ASR sharoitlari saqlansa, turli model arxitekturalarini adolatli taqqoslash mumkin. Bu o'zbek NLP sohasida takrorlanadigan va tekshiriladigan tajriba madaniyatini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Xulosa. O'zbek tilida punktuatsiyani avtomatik tiklash masalasi faqat texnik klassifikatsiya emas, balki yozma nutqning lingvistik tashkilini raqamli modelga o'tkazish muammosidir. Punktuatsion belgilar sintaktik chegaralarni ko'rsatish, mazmuniy munosabatlarni aniqlashtirish va kommunikativ maqsadni ifodalash kabi funksiyalarni bajaradi. Shu sababli ularni avtomatik tiklash jarayonida kontekstning lingvistik tabiati alohida hisobga olinishi lozim.

Tadqiqotda o'zbek tilidagi punktuatsiyani Transformer-CRF asosida modellashtirishning matematik va filologik asoslari tizimlashtirildi. X tokenlar ketma-ketligi, Y punktuatsion yorliqlar ketma-ketligi sifatida qaralib, model eng ehtimoliy Y^* ketma-ketlikni aniqlaydi. Transformer kontekstual tasvirni hosil qiladi, CRF yorliqlar o'rtasidagi o'tishlarni modellashtiradi, Viterbi algoritmi esa yakuniy optimal ketma-ketlikni topadi.

Manbada berilgan ma'lumotlar o'quv, validatsiya, yangiliklar, reference va ASR testlarini o'z ichiga olgan katta tajriba bazasini ko'rsatadi. ASR sharoitidagi 14,8 foizlik WER punktuatsiya tiklashni real nutqiy ma'lumotlarda tekshirish imkonini beradi. Shu bilan birga, sinflar nomutanosibligi sababli Accuracy bilan cheklanmasdan, Precision, Recall, F1 va macro-F1 kabi ko'rsatkichlarni qo'llash zarur.

Mazkur maqolada manbada mavjud bo'lmagan aniq Transformer-CRF natijalari sun'iy ravishda keltirilmadi. Tashqi benchmarklar alohida ajratilib, taklif etilayotgan model natijasi sifatida talqin qilinmadi. Bu ilmiy halollik va natijalarning verifikatsiyalanishi uchun muhimdir.

Kelgusida POS va morfologik belgilarni Transformer tasvirlari bilan integratsiya qilish, punktuatsion inventarni kengaytirish, turli janrlar bo'yicha cross-corpus baholash, tabiiy ASR xatolari bilan testlash va inson ekspertiga tayangan active-learning tizimini ishlab chiqish istiqbolli yo'nalishlardir. Natijada o'zbek tilining milliy korpusi, ASR tizimlari, avtomatik tahrirlash va boshqa NLP ilovalari uchun lingvistik jihatdan asoslangan, matematik jihatdan qayta tiklanadigan punktuatsiya modeli shakllanishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

- [1] Vaswani A., Shazeer N., Parmar N., Uszkoreit J., Jones L., Gomez A. N., Kaiser L., Polosukhin I. Attention is all you need // Proceedings of the 31st International Conference on Neural Information Processing Systems (NeurIPS). 2017. – P. 5998–6008.
- [2] Devlin J., Chang M.-W., Lee K., Toutanova K. BERT: Pre-training of deep bidirectional transformers for language understanding // Proceedings of NAACL-HLT. 2019. – P. 4171–4186.
- [3] Păiş V., Tufiş D. A survey of punctuation restoration methods // Proceedings of RANLP. 2021. – P. 1133–1142.
- [4] Nagy A., Bial B., Ács J. Automatic punctuation restoration with BERT models // Proceedings of VarDial. 2021. – P. 121–132.
- [5] Boltayevich E. B., Ganiyevna A. N., G. Kizi S. Z. Punctuation restoration in Uzbek texts using POS tagging techniques // Proceedings of IEEE UBMK 2025 International Conference on Computer Science and Engineering. 2025. – P. 1655–1660. – DOI: 10.1109/UBMK67458.2025.11206900.
- [6] Toirova G. Creation and importance of language corps in Uzbekistan // BIO Web of Conferences. 2024. – Vol. 84. – DOI: 10.1051/bioconf/20248404003.
- [7] Abdurakhmonova N., Toirova G., Alisher I. Applying web crawler technologies for compiling parallel corpora as one stage of natural language processing // Proceedings of the 7th International Conference on Computer Science and Engineering (UBMK). 2022. – P. 73–75. – DOI: 10.1109/UBMK55850.2022.9919521.
- [8] Elov B. B., Bekmuradova I. Z., Israilova S. T., Toirova G. I. Tagging units in the text and the Bayes algorithm // Proceedings of IEEE 3rd International Conference on Problems of Informatics Electronics and Radio Engineering (PIERE). 2024. – P. 1840–1843.
- [9] Musaev M., Ochilov M., Abdullaeva M., Nasimov R. Restoring punctuation in Uzbek texts using LLM's fine tuning approaches // Proceedings of the 8th International Conference on Future Networks and Distributed Systems (ICFNDS). 2024. – P. 97–102. – DOI: 10.1145/3726122.3726139.

Dilshoda XO'JAYEVA,

tadqiqotch;

Ilmiy rahbar: filologiya fanlari doktori (DSc),

dotsent v.b. To'rayeva D.A.

LINGVISTIK EKSPERTIZADA NUTQ AKTLARINING SEMANTIK-PRAGMATIK XUSUSIYATLARI MAZMUNI

Annotatsiya: mazkur maqolada sud-lingvistik ekspertizasi obyekt sifatida nutq akti tushunchasi, implitsiya, eksplikatsiya hodisalari, imlitsion vositalar va ularning konfliktli matnlar yuzaga kelishidagi munosabati kabi masalalar tadqiq etilgan. Nutqning semantik-pragmatik xususiyatlari sud-lingvistik ekspertizasi bir qator nutqiy nizolarni hal etishi va muammoli nutqiy vaziyatlarga yechim bo'lishi haqida mulohazalar berilgan va xulosalangan.

Kalit so'zlar: *sud-lingvistik ekspertiza, semantik-pragmatik tahlil, implitsit ma'no, eksplitsit ma'no, implitsit vosita, pressuppozitsiya*

Аннотация: в данной статье исследуются такие вопросы, как понятие речевого акта как объекта судебно-лингвистической экспертизы, явления импликации, экспликации, средства имитации и их отношение к возникновению конфликтных текстов. В судебно-лингвистической экспертизе семантико-прагматических особенностей речи даются рассуждения и делается вывод о том, что она разрешает ряд речевых конфликтов и является решением проблемных речевых ситуаций.

Ключевые слова: *судебная лингвистическая экспертиза, семантический и прагматический анализ, имплицитное значение, эксплицитное значение, имплицитный инструмент, пресуппозиция*

Annotation: this article examines the concept of speech act, the phenomena of implication and explication, implicational tools, and their relationship to the emergence of conflict texts as an object of forensic linguistic expertise. The semantic-pragmatic features of speech are discussed and conclusions are drawn that they can resolve a number of speech conflicts and provide solutions to problematic speech situations in forensic linguistic expertise.

Key words: *forensic linguistic expertise, semantic-pragmatic analysis, implicit meaning, explicit meaning, implicit tool, presupposition*

Dunyo tilshunosligida til va nutq dialektikasi bo'yicha bir qancha ilmiy izlanishlar amalga oshirilgan. Nutqiy akt nazariyasi, ma'noning pragmatik tahlili, referensiya tushunchalari, nutq pragmatik tabiati masalalari nazariy jihatdan ingliz olimlari J.Ostin, Ch.S.Pris, J.Syorl kabi olimlar to'liq asoslab berdilar. O'zbek tilshunosligida nutq akti masalasini Sh. Safarov, M. Hakimov, M. Qurbonova, N. Rashidova, D. Nazirqulova kabi olimlar turlicha talqin etdilar¹. Nutq akti – ma'lum bir gapning aniq muloqot muhitida talaffuz etilishidir. Nutq akti mazmunining shakllanishi talaffuz qilinyotgan gap ma'nosining so'zlovchi va tinglovchi tomonidan muloqot matniga nisbatan "boyitilishi", idrok etilishi natijasidir². Lisoniy vositalarning nutqda voqelanishi va muayyan nutqiy ta'sirni yuzaga keltirish jarayoni nutq akti hisoblanadi. Nutq akti masalasi pragmalingvistika va tilshunoslikning boshqa sohalar bilan integratsion xarakterda tatbiq etiladi: psixologivistika, neyrolingvistika, sotsiolingvistika, diskurs nazariyasi va hokazo.

Nutq akti so'zlovchining nutq orqali muayyan kommunikativ harakatni amalga oshirish jarayonidir. Inson nutqi orqali axborot yetkazish bilan bir qatorda tahdid, iltimos, da'vat, targ'ib, tanqid kabi bir nechta harakatlarni ham amalga oshiradi. Nutqiy ta'sir

kommunikativ muvaffaqiyatsizliklarga³ sabab bo'ladi va bu holat konfliktli vaziyatlarni yuzaga keltiradi. Bugungi kunda bu kabi nutqiy-muammoli vaziyatlarning lingvistik tahlili muhim va dolzarb. Raqamli muloqot taraqqiy etgani sari kommunikativ muhitda bir qancha nutqiy nizolar yuzaga kelishi lingvistik laboratoriyalarning tashkil etilishini taqozo etmoqda. Shu nuqtayi nazardan lingvistik ekspertizalariga sud-huqoq tartibot ishlarida, yuridik tashkilotlarda tobora talab ortib bormoqda.

Nutq akti tabiatidan kelib chiqib lingvistik ekspertizada ikki asosga ko'ra tahlil etiladi: semantika va pragmatika. Semantikada nutq birligi kommunikatsiyada qanday ma'no ifodalashi o'rganiladi. Pragmatikada esa nutq birligi muloqot jarayonida nima maqsadda ishtirok etishi va qanday funksiyani bajarishi kabi jihatlari tadqiq etiladi. Nutqning predikativ mazmuni semantik tahlilda, kommunikativ vazifasi esa pragmatik tahlilda tadqiq etiladi. Lingvistik ekspertizada nutq aktini semantik-pragmatik tahlil qilish quyidagi savollarga javob topishga yordam beradi:

1. Nutq birligining lug'aviy va kontekstual mazmuni qanday?
2. U qanday kommunikativ harakatni ifodalamoqda?
3. Adresantning nutqiy maqsadi nimadan iborat?
4. Nutq adresatga qanday ta'sir ko'rsatishga qaratilgan?
5. Mazmun bevosita yoki bilvosita ifodalanmami?
6. Konfliktogen lingvistik vositalar mavjudmi?
7. Muammoli mazmun matndan tashqarida ham saqlanadimi yoki nutqiy vaziyat taqozosi bilan yuzaga kelganmi?

3 Шахабитдинова Ш., Рустамов Д., Попов Д., Абдуллаев Б., Миралимова Ш. Оммавий лисоний маданият. – Андижон: Step by step print, 2020. – Б. 150.

1 Hakimov M. "O'zbek pragmalingvistikasi asoslari". – Toshkent: "Akademnashr", 2013.; Qurbonova M. Bolalar nutkida kommunikativ-pragmatik t'usikning pайdo b'ulishi Til va adabiyot ta'limi. – Toshkent, 2013.; Rashidova N. Diplomatik matnlarning pragmatik xususiyatlari haqida. Pedagogik islohotlar va ularning yechimlari. 2026. 727-729-b. <https://www.wosjournals.com/index.php/medical/article/view/14207/13822>; Nazirqulova D. O'zbek mediadiskursining lingvopragmatik xususiyatlari: nutq aktlari tahlili. Zamonaviy tilshunoslik istiqbollari: muammo va yutuqlar 20-21-22 may, 2025. 152-160-b.

2 Сафаров Ш. Прагмалингвистика. Монография. – Toshkent, 2008. – Б. 78.

Nutq akti kommunikativ maqsadga ko'ra amalga oshiriladi, ammo lingvistik ekspertizani taqozo etuvchi holatlar konfliktli nutqiy markerlar sababli yuzaga keladi. Masalan, nutq akti *talab qilish* mazmunida amalga oshirilsa, kommunikativ maqsad adresatni harakatga undash sifatida voqelansa, bu holat lingvistik ekspertizada *manipulyatsiya, shaxsga psixik bosim o'tkazish* elementi sifatida talqin etiladi. *Ogohlantirish* biror xavf yoki oqibat haqida xabar berish maqsadida qo'llansa, bu lingvistik ekspertizada *tahdidga solish, psixik vahimani yuzaga keltirish* kabi funksiyalar sifatida qaraladi. Kommunikativ maqsad bevosita va bilvosita ifodalanishi mumkin. Bevosita nutq aktida kommunikativ maqsad va grammatik vositalar o'zaro muvofiq ifodalanadi: *Xonani tark etishingizni talab qilaman*. Bilvosita nutq aktida esa ular o'zaro nomuvofiq tarzda ifodalanadi: *Xonani tark etmasangiz, sizga yomon bo'lishi mumkin*. Demak, ikkinchi gapda nutq akti to'liq ifodalanmagan, ammo matnning pragmatik mazmuni tahdid mavjudligini ko'rsatishi mumkin. Bu holat pragmalingsvistika, diskurs nazariyasi kabi sohalarida implikatsiya va eksplikatsiya hodisalari sifatida baholanadi.

M. Hakimov nutq faoliyatida *ifoda* terminining qo'llanishi o'rinli deb hisoblaydi va ushbu jarayon ifodasi implikatsiya va eksplikatsiya hodisalaridan iboratligini ta'kidlaydi. *Ifoda* termini, dastavval, K.A. Dolinin⁴ tomonidan nutq faoliyatiga nisbatan qo'llangan va kommunikativ jarayon turli mohiyatni o'zida ifoda etishi mumkin. Grammatik kategoriya yoki yashirin grammatik kategoriyalar tizimiga oid tushunchalar shakl yoki oshkora mazmun ifodasi uchun xizmat qilishi eksplikatsiyalangan lisoniy sistema hisoblanadi. Bunda fikrning ham yashirin, ham oshkora qismlari lisoniy vositalar bilan eksplikatsiyalanadi. So'z yashirin kategoriya, implitsit kategoriya, implitsit fikr to'g'risida borganida esa, eksplitsit fikrlarning lisoniy sistemada implikatsiyalanishi deb tushunish kerak bo'ladi⁵. Nutq akti to'g'ridan to'g'ri ma'no anglatmay, yashirin mazmunni o'zida ifodalasa, bu jarayon implikatsiyalangan ifoda hisoblanadi. Implitsit ma'noni verbal va nonverbal lisoniy vositalar ifodalashi mumkin. M. Hakimov 4 Долинин К.А. Имплицированное содержание высказывания // Вопросы языкознания. – 1983. – № 6. – С. 37–47. 5 Hakimov M. Implitsitlik kategoriyasi xususida. FarDU. Ilmiy xabarlar, Tilshunoslik 2025/№6. 227–231-b. <https://journal.fdu.uz>

ta'kidlaganidek, yashirin lisoniy tasavvurlar nutq yoki matn mazmuni bilan namoyon bo'luvchi implikativ fikrlar bo'lib, ularni Boduen de Kurtene tili bilan "yashirin lisoniy tasavvurlar"ga asoslangan implitsit fikrlar deyish mumkin⁶. Ammo, aksincha, nutq maqsadi grammatik vositalar asosida to'liq ifodalanishi semantik-pragmatik mazmun grammatik vositalarda yorqin aks etishi eksplitsit fikri yuzaga keltiradi.

Konfliktli nutqiy vaziyatlarning yuzaga kelishida implitatsiya hodisasi sabab bo'ladi. Masalan, *Hali uyga ketmaysizmi?* gapida grammatik ifoda javob talab qiladigan savol sifatida berilgan. Mazkur gapda implitsit ma'no *ketishingizni xohlayman, tezroq keta qoling* kabilarni ifodalaydi. Tilshunoslikda implitsit ma'noni yuzaga keltiruvchi implitsit vositalar mavjud. Demak, implitsit ma'no bevosita aytilmagan, nutq vaziyati, nutq maqsadi, pressuppozitsiya, implikatura, matn orqali adresat tomonidan anglashilgan yashirin mazmundir. Implitsit vosita esa yashirin mazmunni yuzaga keltiruvchi til vositasi yoki, boshqacha aytganda, o'ziga xos nutqiy mexanizm hisoblanadi. Implitsit vositalar sirasiga kinoya, metafora, istehzo, ritorik savol, modal birliklar, shart konstruksiyalar, ellipsis, pressuppozitsiya, implikatura, evfemistik birlik kabilar kiradi.

Sud-lingvistik ekspertizada⁷ implitsit ma'no muhim. Xususan, *qayerdaligingni bilaman* gapida grammatik mazmun *adresatning qayerda ekanligidan xabardorlik* tushunchasi mavjud. Sud-lingvistik ekspertizada esa *seni topaman* mazmunidagi tahdidni ifodalaydi. Odatda, implitsit ma'noni bir gap yoki jumla vositasida aniqlab bo'lmaydi. Mikromatn yoki bir nechta yozishmalar misolida implitatsiya hodisasini aniqlash mumkin.

Umuman olganda, nutq akti semantik-pragmatik mazmuni implikatsiya, eksplitsitlik kabi hodisalarda namoyon bo'ladi. Sud-lingvistik ekspertizada konfliktli nutqiy vaziyatlar, matnlar, asosan, implikatsiya hodisasi mahsuli sifatida yuzaga keladi.

6 Qarang: Hakimov M. Implitsitlik kategoriyasi xususida. FarDU. Ilmiy xabarlar, Tilshunoslik 2025/№6. 227–231-b. <https://journal.fdu.uz>
7 To'rayeva D.A. Mualliflikni aniqlashda sud-lingvistik profilash ekspertizasi metodikasi. Til va adabiyot.uz. 2026-yil, 15-iyun 11(79)-son. Ilmiy-metodik elektron jurnal. – B. 86–91.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Hakimov M. "O'zbek pragmalingsvistikasi asoslari". – Toshkent: "Akademnashr", 2013.
2. Hakimov M. Implitsitlik kategoriyasi xususida. FarDU. Ilmiy xabarlar, Tilshunoslik 2025/№6. – B. 227–231. <https://journal.fdu.uz>
3. Курбонова М. Болалар нутқида коммуникатив-прагматик тўсиқнинг пайдо бўлиши Тил ва адабиёт таълими. — Тошкент, 2013.
4. Komilova G.O. Bilingual nutqda va mediya matnlarda estetik buzilish orqali madaniy identity ifodasi. NamDU. Ilmiy Axborotnoma 2025/№6 – B. 518.
5. Сафаров Ш. Прагмалингвистика. Монография. – Тошкент, 2008. – Б. 78.
6. To'rayeva D.A. Mualliflikni aniqlashda sud-lingvistik profilash ekspertizasi metodikasi. Til va adabiyot.uz. 2026-yil, 15-iyun 11(79)-son. Ilmiy-metodik elektron jurnal. – B. 86–91.
7. To'rayeva D.A. Shaxsiy yozishmalarda lingvistik ekspertiza mohiyati. //O'zMU xabarlar. – Toshkent, 2021. № 4. – B. 268–271.
8. Rashidova N. Diplomatik matnlarning pragmatik xususiyatlari haqida. Pedagogik islohotlar va ularning yechimlari. 2026. – B. 727–729. <https://www.wosjournals.com/index.php/medical/article/view/14207/13822>.
9. Nazirqulova D. O'zbek mediadiskursining lingvopragmatik xususiyatlari: nutq aktlari tahlili. Zamonaviy tilshunoslik istiqbollari: muammo va yutuqlar 20-21-22 may, 2025. – B. 152–160.
10. Долинин К.А. Имплицированное содержание высказывания // Вопросы языкознания. – 1983. – № 6. – С. 37–47.
11. Komilova G.O. Bilingual nutqda estetik buzilish orqali madaniy nutqning ifodasi. O'zbekiston til va madaniyat. – Toshkent, 2025 Vol.3 (2) – B.119–128.

Mahliyo JO'RAYEVA,

Qarshi shahridagi Xalqaro innovatsion universiteti,
O'zbek filologiyasi va jurnalistika kafedrasida o'qituvchisi.
mjurayeva908@gmail.com

O'ZBEK TILIDA TARZ MA'NOLI TIL BIRLIKLARINING LINGVISTIK MAYDONDAGI TAHLILI

Annotatsiya: ushbu maqolada o'zbek tilida mavjud tarz ma'noli til birliklari lingvistik tahlil qilingan. Tarz ma'noli birliklar harakat va holatning bajarilish tarzini, shaxsga xoslikni, predmetlik va semantik xususiyatlarni ifodalashda muhim rol o'ynaydi. Maqolada ushbu birliklarning morfologik, leksik, sintaktik va fonetik vositalar orqali ifodalanishi, ularning funksional-semantik maydondagi o'rni batafsil tahlil qilinadi. Tadqiqotda shuningdek, markaziy va periferik birliklar nuqtayi nazaridan tarz birliklarining semantik vazifalari, ularning kontekstga moslashuvchanligi hamda insonning nutqdagi ijodiy va ekspressiv imkoniyatlariga ta'siri ko'rib chiqiladi. Inson omili bu birliklarning ishlatilishida, ularning intonatsion, urg'uli va ritmik jihatlarini shakllantirishda muhim rol o'ynaydi. Tadqiqot natijalari o'zbek tilidagi tarz birliklari tizimining tarkibiy xususiyatlari, ularning semantik va funksional diversifikatsiyasi, shuningdek, lingvistik tasnifi haqida ilmiy ma'lumot beradi. Maqola o'zbek tilining nutqiy va yozma holatlarida tarz birliklarining mavqeini, ularning lingvistik va ijtimoiy kontekstga moslashuvchanligini aniqlashga xizmat qiladi va tilshunoslikda yangi tahliliy yondashuvlarni qo'llash imkonini beradi.

Kalit so'zlar: tarz ma'noli birliklar, funksional-semantik maydon, morfologik vositalar, semantik tahlil, o'zbek tili, nutq ijodiyliigi.

Annotation: this article provides a linguistic analysis of the stylistic units existing in the Uzbek language. Stylistic units play an important role in expressing the manner of performing an action and state, individuality, objectivity and semantic features. The article analyzes in detail the expression of these units through morphological, lexical, syntactic and phonetic means, their place in the functional-semantic field. The study also examines the semantic functions of stylistic units from the perspective of central and peripheral units, their adaptability to the context, and their impact on the creative and expressive capabilities of a person in speech. The human factor plays an important role in the use of these units, in the formation of their intonational, stress and rhythmic aspects. The results of the study provide scientific information about the structural features of the system of stylistic units in the Uzbek language, their semantic and functional diversification, as well as linguistic classification. The article serves to determine the position of stylistic units in the spoken and written forms of the Uzbek language, their adaptability to the linguistic and social context, and allows for the application of new analytical approaches in linguistics.

Key words: stylistic units, functional-semantic field, morphological means, semantic analysis, Uzbek language, speech creativity.

Аннотация: в данной статье представлен лингвистический анализ стилистических единиц, существующих в узбекском языке. Стилистические единицы играют важную роль в выражении способа выполнения действия и состояния, индивидуальности, объективности и семантических особенностей. В статье подробно анализируется выражение этих единиц морфологическими, лексическими, синтаксическими и фонетическими средствами, их место в функционально-семантическом поле. Исследование также рассматривает семантические функции стилистических единиц с точки зрения центральных и периферийных единиц, их адаптации к контексту и их влияние на творческие и выразительные способности человека в речи. Человеческий фактор играет важную роль в использовании этих единиц, в формировании их интонационных, ударных и ритмических аспектов. Результаты исследования предоставляют научную информацию о структурных особенностях системы стилистических единиц в узбекском языке, их семантической и функциональной диверсификации, а также лингвистической классификации. Статья служит для определения положения стилистических единиц в устной и письменной формах узбекского языка, их адаптации к языковому и социальному контексту, а также позволяет применять новые аналитические подходы в лингвистике.

Ключевые слова: стилистические единицы, функционально-семантическое поле, морфологические средства, семантический анализ, узбекский язык, речевое творчество.

Kirish. Tilshunoslikda funksional-semantik maydon tushunchasi til birliklarining o'zaro bog'liqligi va ma'no yo'nalishini tahlil qilishda muhim vosita hisoblanadi. Tarz-holat maydoni esa, ayniqsa, harakat va holatning bajarilish tarzini, shaxsga xoslikni va predmetlik belgisini ifodalovchi til birliklarini o'rganish uchun markaziy ahamiyatga ega. O'zbek tilida tarz ma'noli birliklar morfologik, leksik, sintaktik va fonetik vositalar orqali shakllanadi va ularning kontekstga moslashuvchanligi nutq

ijodiyliigi va ifodaviyligini oshiradi. Shu bois, tarz birliklarining markaziy va periferik elementlarini aniqlash, ularning semantik va funksional imkoniyatlarini o'rganish tilning ichki tuzilishi va semantik diversifikatsiyasini tushunishga xizmat qiladi. Maqolada o'zbek tilidagi tarz ma'noli birliklarning lingvistik xususiyatlari tahlil qilinib, ularning funksional-semantik maydondagi o'rni, morfologik va leksik vositalar bilan ifodalanganligi, shuningdek, inson omili nuqtayi nazaridan nutq ijodiyliigi va kontekstga

moslashuvchanligi o'rganiladi. Shu yondashuv orqali tarz birliklarining lingvistik tasnifi va ularning semantik tarkibi haqida ilmiy asoslar chiqariladi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiyasi. O'zbek tilshunosligida so'z semantik maydonlarini lingvistik-semantik asosda tadqiq qilish 1990-yillardan boshlab keng ommalashdi. Buning yorqin namunalari sifatida R. Rasulovning holat fe'llari, Sh. M. Iskandarovning otlardagi shaxs mikromaydoni, N. R. Nishonovanning "hayvon" arxisemali leksemalar maydonining mazmuniy tahlili, S. X. Muhamedovanning harakat fe'llari semantikasi va H. Tojimatovning sifat semantikasi bo'yicha dissertatsiyalari misol bo'la oladi. Keyingi yillarda lingvistik maydon nuqtayi nazaridan olib borilgan tadqiqotlar qatorida L. Elmurodovanning "O'zbek tilida daraja funksional-semantik maydoni" nomli nomzodlik ishi ajralib turadi. Olima o'zbek tilida daraja tushunchasi bo'yicha yakdillik yo'qligini, uni ifodalovchi vositalarning xilma-xilligi va qamrovi kengligini, shuningdek, grammatik kategoriya o'lchovlariga to'liq mos kelmasligini qayd etadi[1]. Shu nuqtayi nazardan daraja hodisasi grammatik kategoriya sifatida emas, balki funksional-semantik maydon doirasida tadqiq qilinishiga asos mavjudligi ta'kidlanadi. O'zbek tilida tarz ma'nosining ifodalanishi turli holat bildiruvchi leksemalar orqali amalga oshadi, jumladan: ravishlar, sifatlar, fe'llar, ko'makchi fe'lli qo'shilmalar, harakat tarzi kategoriyasi, ravish (tarz) holi hamda ravish ergash gapli qo'shma gaplar. Ushbu birliklar turli nuqtayi nazardan alohida-alohida tadqiq qilingan. Xususan, holat ravishlarini S. Fuzailov, ko'makchi fe'lli qo'shilmalarni A. Hojiyev va A. G'ulomov, holat fe'llarini R. Rasulov, ravish hollari bo'yicha M. Mo'minova va A. Po'latov, holat ma'nosini ifodalovchi juft va takroriy so'zlarni N. Abdurahmonov, holat sifatlarini esa Sh. Rahmatullayev, M. Sodiqova, A. N. Zufarov va Z. M. Ma'rufov tadqiq etgan. Bundan tashqari, A. Nurmonov, H. Ne'matov, B. Mengliyev va ularning izdoshlari ushbu masalani yanada atroflicha o'rganib, tarz ma'nosining lingvistik jihatlarini keng qamrovda yoritganlar[2].

Natija va muhokama. O'zbek tilshunosligida tarz-holat tushunchasi hozirgacha nisbatan chuqur o'rganilgan. Shu kungacha olib borilgan tadqiqotlarda tarz-holat asosan ma'lum bir turkum – ravish yoki qisman sifatning kategorial shakli sifatida talqin qilingan. Natijada, tarz tushunchasining morfologik ifodasini tahlil qilishda boshqa grammatik kategoriya elementlari bilan aralashgan holatlar uchrab turadi. Shu bilan birga, o'zbek tilida tarz tushunchasi turli til sathlarida bir qator vositalar orqali ifodalanib, yaxlit funksional-semantik maydonni hosil qiladi. Biroq tilshunosligimizda tarzning namoyon bo'lishi, uni ifoda etuvchi vositalar, holatni anglatish hodisasining sathlararo xususiyati va tarz tushunchasining leksema semantikasidagi funksional ma'nolari bilan bog'liq jihatlar maxsus tadqiq qilinmagan. Tarz ma'noli leksemalar o'zbek tilida o'ziga xos va mustahkam o'ringa ega. Ba'zi hollarda tarz ma'nosi o'rnida sinonim sifatida "usul" leksemasi ishlatiladi, masalan, baytma-bayt (qay tarzda yoki usulda) aytdi. Tarz ma'noli birliklarni yaxlit tizimga birlashtirib,

ularni funksional-semantik maydon asosida o'rganish bugungi kunda muhim va dolzarb mavzu hisoblanadi. Bunday leksemalar qatoriga harakat tarzi, analitik shakllar, tarz ravishlari, harakatning kuchli yoki kuchsiz darajalarini bildiruvchi vositalar, yuklama, ohang, taqlid va boshqa elementlar kiradi. Shuningdek, ba'zi hollarda ko'makchi so'zlar bilan birikkan mavhum otlar ham tarz ma'nosini ifodalashi mumkin, masalan, hayajon bilan (qay tarzda) gapirmoq. Sifat so'zlari ham harakat belgisini bildiruvchi o'rinlarda tarz ma'nosini ifodalaydi, masalan, ma'noli (qay tarzda) gapirmoq, chiroyli (qay tarzda) yozmoq kabi.

O'zbek tilida tarz ma'noli leksemalar ko'p bo'lib, ularning asosiy qismini holat ravishlari tashkil qiladi. Ravishlar harakat yoki holat belgisini bildiruvchi so'z turkumiga kiradi va asosan fe'lga bog'lanadi. Ular fe'l orqali ifodalangan harakat yoki holatning bajarilish tarzini, vaqtini, o'rnini, maqsadini va boshqa xususiyatlarini ko'rsatadi. Masalan: Bektemir ayrilgisi kelmay, soldatlarcha qadam otib ketayotgan qizga ergashdi (O.), yoki toyib-poyib ketmasin deb, ehtiyotdan oyog'i tagiga g'isht tirab ham qo'ydi (Sh. Sa'dulla). Shu bilan birga, ertasi ertalab hokimxonaga borishga qaror berdilar (Sh. S.), olisdan tungi smenadagi ekskavator va boshqa mashinalarning qudratli na'rasi baralla eshitilar edi (O.). Holatga taqlidni bildiruvchi so'zlar ham tarz funksional-semantik maydonining tarkibiy qismini tashkil etadi. Ular ko'rish bilan bog'liq hodisalarni ifodalab, predmetlarning holati, harakati, tashqi ko'rinishi hamda yorug'lik tasvirini obrazli shaklda namoyon qiladi. Shu turdagi so'zlarga lip-lip, yalt-yalt, pildir-pildir, hang-mang kabi ifodalar misol bo'la oladi. Tilning boyligi esa turmushdagi harakat va holat formalari bilan uzviy bog'liq bo'lib, ularni ifodalovchi so'zlarning soni va xilma-xilligini oshiradi. Masalan, alang-jalang kishining biror narsadan hayrat yoki tashvish bilan turli tomonga qarashini ifodalasa, jilpang-jilpang odamning boshqalarga o'zini yaxshi ko'rsatish maqsadida qilgan noaniq harakatini, mo'lt-mo'lt esa ma'lum holatda (zorlanib yoki yordam so'rab) qarashini tasvirlaydi.

Tarz ma'nosini eng aniq ifodalovchi vositalardan biri sifatida leksik-morfologik kategoriya – harakat tarzi shakllari ajralib turadi. O'zbek tilshunosligida bu shakllar ilgari fe'lning alohida lug'aviy shakli sifatida e'tirof etilmagan; grammatik izohlar ko'pincha turkiy tillardagi bu tasviriy vositani e'tibordan chetda qoldirgan yoki ko'makchi fe'llar doirasida sharhlagan. Harakat tarzi shakllari fe'lning lug'aviy ma'nosi bilan uzviy bog'langan bo'lib, ular fe'llarning barcha paradigmalariga mutlaq va zaruriy tarzda tegishli bo'lavermaydi. Bunday shakllar faqat fe'l lug'aviy ma'nosi bilan uyg'un bo'lgan hollarda hosil bo'ladi; aks holda, ular yaratilmaydi. Shu sababli, harakat tarzi shakllari fe'lning lug'aviy semasi bilan bevosita bog'liq shakllar sifatida ko'rilishi lozim. B. Bahridinovanning "Fe'l lug'aviy shakllari tizimi" nomli nomzodlik ishida fe'l lug'aviy shakllari – nisbat, harakat tarzi, bo'lishli-bo'lishsizlik va fe'l vazifa turlari – tizimli tarzda o'rganilgan[3]. Shu ishda ilk bor "harakat tarzi" atamasi ishlatilgan va ilgari ko'makchi fe'lli so'z qo'shilmalari nomi ostida yoritilgan analitik va sintetik shakllar bir kategoriya doirasida tahlil qilingan. Muallifning

ta'kidlashicha, harakat tarzi shakllari harakatning davomiyligi yoki qisqaligi, muntazam yoki uzluksizligi, kutilmaganligi, shuningdek fe'lining harakatni bajara olishi yoki bajara olmasligi kabi nozik ma'no jihatlarini ifodalaydi. Tarz hodisasi funksional-semantik maydon sifatida o'rganilganda, uni ifodalovchi fonetik, leksik, morfologik, sintaktik va nolisaniy vositalar bir-birini to'ldiruvchi yagona tizimni tashkil etadi. Fonetik darajada tarz ma'nosi tovush ikkilanishi va urg'u orqali ifodalanadi. Masalan, "O'-o'-o'tiribsimi?" jumlasida uzoq, bemalol o'tirish ifodalanib, o' unlisining ikkilantirilishi holat bilan bog'liq ma'noni yuzaga chiqaradi. Shu bilan birga, urg'u ham tarz ma'nosini belgilashda muhim rol o'ynaydi: "O'-o'-lmabdimi? A-a-aytibdi," misollarida asosiy zarb birinchi bo'g'inga berilishi orqali darrov, tezgina ma'nolar hosil bo'ladi. Morfologik sathda tarz ma'nosi asosan fe'l turkumi doirasida kuzatiladi, biroq ko'makchi so'zlarda ham qisman ifodalanadi. Fe'l paradigmasiga kiruvchi harakatning kuchli yoki kuchsiz darajasi sintetik shakllar orqali aniq namoyon bo'ladi. U.Tursunov, J.Muxtorov va Sh.Rahmatullayevlarning tadqiqotlarida fe'lining shaxs-son, zamon, mayl, nisbat kabi grammatik kategoriyalarga ega ekani ta'kidlanadi va ular "harakatning miqdoriy belgisini ifodalovchi forma yasalishi" mavzusida tahlil qilinadi. Shu kontekstda -la (tirna-tirnala, quv-quvla), -gila/-kila/-qila (ez-ezg'ila, tort-tortqila), -(i)m-sira, -inqira (yig'lamsira, bosinqira), -i(sh) (oqar-oqarish, to'l-to'lish) va shunga o'xshash qo'shimchalar yordamida yasalgan shakllar ko'riladi, biroq boshqa hosilalar haqida to'xtalishmagan[4]. Ba'zi hollarda ko'makchi so'zlar bilan bog'langan otlar va sifatoshlar ham tarz ma'nosini ifodalash imkoniga ega. Masalan, "hayajon bilan gapirmoq", "kulgan holda kirib kelmoq", "yig'lagan ko'yi gapirmoq" kabi jumalalarda harakatning bajarilish usuli yoki holatining xususiyati ochiq-oydin seziladi. Shuningdek, ravishdoshning -a/y, -(i)b, -gancha, -may shakllari ham holat ma'nosini ifodalash orqali tarz funksional-semantik maydon tarkibida muhim o'rin tutadi. Ravishdosh ko'rsatkichlarining lug'aviy shakllik tabiati ularni umumiy sintaktik xususiyatlar bilan

bog'laydi va "fe'lni fe'lga bog'lash" vazifasini bajarishga imkon yaratadi. Shu orqali ular fe'lga uzviy bog'lanish maqomini beradi va mazmun strukturasida ham bu bog'liqlikni mustahkamlovchi belgilarni ta'minlaydi. Natijada, ravishdosh shakllar fe'lga tobe uzviylikka ixtisoslashgan turkum sifatida tarz ma'nosi va unga tegishli funksional vazifalarni o'zida mujassamlashtiradi[5]. -a/y shakli – ravishdosh shakli alohida qo'llanib, tobe fe'l ma'nosidagi "harakat" bo'lagi bo'sh yoki siqilgan o'rinlarda "tarz" ma'nosi bilan to'ldiriladi. Natijada, bunday fe'llar "tarz ma'nosidagi harakat" umumiy xususiyatiga ega bo'ladi. Shu shakldagi ravishdoshlar, ayniqsa, takroriy ravishda fe'lga bog'langanda, nutqda ko'proq uchraydi. Takroriy ravishdoshlar hosil qilgan fe'llarda esa "tarz" ma'nosi bilan birga "harakatning davomiyligi" ma'nosi ham yuzaga chiqadi. Masalan: "S o' r a y-s o' r a y Makkani topibdi", "T o m a-t o m a ko'l bo'lur" kabi.

Xulosa. Tarz ma'noli til birliklari turli vositalar – morfologik, leksik, sintaktik, fonetik va nolisaniy elementlar orqali ifodalanadi va ular birgalikda yaxlit funksional-semantik maydonni hosil qiladi. Tadqiqot shuni ko'rsatadiki, tarz birliklari nafaqat fe'l turkumi bilan, balki boshqa so'z turkumlari va nutqiy kontekst bilan ham uzviy bog'liq bo'lib, o'zbek tilida harakat va holatni ifodalashning boy va moslashuvchan tizimini tashkil qiladi. Shu bilan birga, tarz ma'noli birliklarni yagona funksional-semantik maydon ostida o'rganish tilshunoslikda yangi va dolzarb ilmiy yo'nalish sifatida ahamiyat kasb etadi. O'zbek tilida tarz ma'nosini ifodalovchi leksik birliklar, jumladan, holat ravishlari, holat bildiruvchi sifatlar ushbu maydonning **yadro** qismini tashkil etadi. Leksik-morfologik vositalar, xususan, harakat tarzi shakllari, shuningdek, morfologik vositalar – harakatning kuchli yoki kuchsiz darajasini ifodalovchi fe'l shakllari hamda ayrim ravishdosh shakllari funksional-semantik maydonning **markaziy** qatlamida joylashadi. Sintaktik, uslubiy va nolisaniy vositalar, shuningdek, ko'makchili va kelishik shaklidagi ayrim ot birliklari esa tarz funksional-semantik maydonining **periferik** chegaralarini tashkil etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Elmurodova. O'zbek tilida daraja funksional-semantik maydoni. Filol. fan. nomz. ...diss. avtoref, – Toshkent, 2011.
2. Mengliyev B.R. Morfologik shakllarning sintaktik imkoniyatlari haqida //Til va adabiyot ta'limi. 1996. № 1.B. 31-33.
3. Bahridinova B.M. Fe'l lug'aviy shakllari tizimi. (tur kategoriyasi): filol. fan. nomzodi... dis. avtoref. – Samarqand, 2002.
4. Tursunov U., Muxtorov A., Rahmatullayev Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Morfologiya. Leksikologiya. – T.: O'qituvchi, 1965. 180-b.56-62-63.
5. Jo'rayeva M. O'zbek tilida tarz maydoni: mag. diss. – Qarshi, 2019. 38-b

LINGVOPROMPTOLOGIYA: TUSHUNCHASI, NAZARIY ASOSLARI VA ILMIY-METODOLOGIK YONDASHUHLARI

Annotatsiya: ushbu ilmiy maqola lingvopromptologiya tushunchasini, uning mohiyatini va shakllanishini chuqur tahlil qilib beradi. Lingvopromptologiya, inson va sun'iy intellekt o'rtasidagi tabiiy til orqali muloqotni o'rganishga qaratilgan yangi ilmiy yo'nalish sifatida ko'riladi. Bu sohada matnli so'rovlarning lingvistik xususiyatlari — semantika, sintaksis va pragmatika nuqtai nazaridan o'rganiladi. Maqolada shuningdek, ushbu sohaning nazariy asoslari tilshunoslik, kognitiv fanlar va kompyuter lingvistikasi bilan bog'liq tarzda taqdim etilgan.

Kalit so'zlar: *lingvopromptologiya, prompt, sun'iy intellekt, lingvistika, semantika, sintaksis, pragmatika, kognitiv tilshunoslik, kompyuter lingvistikasi.*

Annotation: this scientific article provides an in-depth analysis of the concept of lingupromptology, its essence and formation. Lingupromptology is seen as a new scientific direction aimed at studying communication between humans and artificial intelligence through natural language. This field studies the linguistic properties of textual queries from the perspective of semantics, syntax and pragmatics. The article also presents the theoretical foundations of this field in relation to linguistics, cognitive sciences and computational linguistics.

Key words: *linguopromptology, prompt, artificial intelligence, linguistics, semantics, syntax, pragmatics, cognitive linguistics, computational linguistics.*

Аннотация: в данной научной статье представлен углубленный анализ понятия, сущности и процесса становления лингвопромптологии. Лингвопромптология рассматривается как новая научная область, посвященная изучению коммуникации между человеком и искусственным интеллектом посредством естественного языка. В рамках этой дисциплины лингвистические характеристики текстовых промптов (запросов) анализируются с позиций семантики, синтаксиса и прагматики. Также в статье изложены теоретические основы данной дисциплины в контексте лингвистики, когнитивистики и компьютерной лингвистики.

Ключевые слова: *лингвопромптология, промпт, искусственный интеллект, лингвистика, семантика, синтаксис, прагматика, когнитивная лингвистика, компьютерная лингвистика.*

Kirish. Hozirgi global raqamli transformatsiya davrida inson va axborot tizimlari o'rtasidagi aloqalar yangi sifat bosqichiga ko'tarilmoqda. Sun'iy intellekt texnologiyalarining tezkor rivojlanishi natijasida, tabiiy til bilan muloqot qilish imkoniyatlari kengaymoqda, bu esa inson-mashina kommunikatsiyasida tilning rolini yanada mustahkamlaydi. Shunday sharoitda axborotni qabul qilishdan tashqari, uni to'g'ri, aniq va maqsadga muvofiq ifodalash muhim bir ilmiy va amaliy ahamiyatga ega bo'lmoqda. Bu nuqtayi nazardan, oxirgi yillarda ilmiy adabiyotlarda yangi soha — lingvopromptologiya tushunchasi shakllanmoqda.

Lingvopromptologiya — bu inson tomonidan yaratiladigan matnli so'rovlarni tilshunoslik nuqtayi nazaridan o'rganadigan ilmiy faoliyatdir. Ularning semantik, sintaktik va pragmatik xususiyatlari hamda sun'iy intellekt tizimlari bilan o'zaro aloqasini tahlil

qiladi. Ushbu atama “til” (lingvo) bilan “so'rov” yoki “ko'rsatma” (prompt) tushunchalarining birlashuvidan kelib chiqqan bo'lib, bu jarayon inson fikrini mashinalar uchun tushunarli va samarali shaklga keltirishni nazarda tutadi.

Bu yo'nalishning rivojlanishi bir nechta sabablar bilan izohlanadi.

Birinchidan, katta til modellari va neyron tarmoqlarga asoslangan sun'iy intellekt tizimlari, masalan, chatbotlar va generativ modellar keng tarqalgan.

Ikkinchidan, ushbu tizimlar bilan muvaffaqiyatli aloqada bo'lish uchun oddiy til ko'nikmalari yetarli emas, balki aniq tuzilgan va maqsadli so'rovlar qilish zarur.

Uchinchidan, axborotning ko'payishi va tezkor qarorlar qabul qilishning zaruriyati inson-mashina

o'zaro aloqasini yanada samaraliroq qilishni talab etmoqda.

Lingvopromptologiya nafaqat nazariy yangiliklarga, balki amaliy foydalarga ham ega. Bu fan ta'lim jarayonida interaktiv o'qitishni rivojlantirish, ilmiy tadqiqotlarda ma'lumotlarni tez va samarali tahlil qilish, biznes va marketing uchun ta'sirli kontent ishlab chiqish va dasturlash hamda avtomatlashtirish jarayonlarini soddalashtirishda muhim rol o'ynaydi. Bundan tashqari, ushbu yo'nalish inson fikrlash jarayoni va tilning ifodasi orasidagi bog'liqlikni yangi perspektivadan o'rganish imkonini beradi.

Bugungi kunda lingvopromptologiyaning ilmiy asoslarini yaratish juda muhimdir. Bu sohada yagona nazariy yondashuvlar, metodologik asoslar va tahlil usullari hali to'liq rivojlanmagan. Shuning uchun, ushbu mavzuda tadqiqotlar o'tkazish, uning tushunchaviy apparatini belgilash va ilmiy jihatdan asoslash zarurdir.

Shuning uchun ham ushbu ilmiy maqolaning asosiy maqsadi – lingvopromptologiya tushunchasini keng qamrovda o'rganish, uning ilmiy poydevorini tahlil qilish va zamonaviy axborot jamiyatidagi o'rnini aniqlashdir. Lingvopromptologiyaning lingvistik asoslarga kirishi esa klassik va zamonaviy tilshunoslik nazariyalariga bog'liq. Masalan, Shveysariyalik olim Ferdinand de Sossyur tilni belgilar tizimi sifatida tushuntirib, ma'no va shakl o'rtasidagi munosabatni o'rganishga asos solgan. Uning "langue" va "parole" tushunchalari esa promptlarning umumiy til tizimi va individual qo'llanilishi o'rtasidagi farqni anglashda muhim rol o'ynaydi.

Bundan tashqari, Amerika Qo'shma Shtatlarining tilshunos olimi Noam Xomskiy tomonidan ishlab chiqilgan generativ grammatika nazariyasi til tuzilishining universal qoidalarini ochib beradi. Xomskiy, inson miya strukturasida joylashgan grammatik modellarning til yaratish jarayonida muhim rol o'ynashini ta'kidlaydi. Ushbu yondashuv, promptlar tayyorlashda grammatik to'g'rilik va struktura ahamiyatini ilmiy asoslar bilan tushuntirishga yordam beradi.

Pragmatik sohada Buyuk Britaniya va AQSHlik tilshunos olimlar Jon Ostin va Jon Serl tomonidan ishlab chiqilgan nutq aktlari nazariyasi muhim bir rol o'ynaydi. Ostin nutqni faqat axborot uzatish vositasi sifatida emas, balki harakat sifatida tushunib, "aytish orqali bajarish" fikrini ilgari suradi. Serl esa nutq

aktlarini turli toifalarga bo'lib, ularning kommunikativ maqsadini aniqlashga intiladi. Ushbu nazariyalar, promptlarning pragmatik samaradorligini – so'rovning maqsadga muvofiqligi va ta'sirchanligini anglashda muhim ahamiyatga ega.

Kognitiv tilshunoslik sohasida AQSH olimlari Jorj Leykoff va Ronald Langakerning tadqiqotlari muhim ahamiyatga ega. Leykoff inson fikrlarining metaforalar orqali qanday paydo bo'lishini ta'kidlab, til va tafakkur o'rtasidagi yaqin aloqani o'rganadi. Bu holat esa promptlarni yaratishda insonning kognitiv modellarini inobatga olish zarurligini ta'kidlaydi.

Kompyuter lingvistikasi va sun'iy intellekt sohalaridagi tadqiqotlar, shuningdek, lingvopromptologiyaning rivojlanishiga muhim ta'sir ko'rsatdi. Misol uchun, Avstraliyalik olim Kristofer Menning va AQSH olimi Den Jurafski tomonidan yozilgan "Speech and Language Processing" asari tabiiy tilni qayta ishlashning nazariy va amaliy jihatlarini o'rganadi. Ushbu manbada til modellari, sintaktik tahlil va semantik interpretatsiya masalalari keng ko'lamda yoritilib, mashinalarning promptlarni qanday qabul qilib, qayta ishlashini tushunishga yordam beruvchi ma'lumotlar taqdim etiladi.

So'nggi yillarda sun'iy intellekt va yirik til modellari sohasida Amerika Qo'shma Shtatlari olimi Roger Brown, Buyuk Britaniyalik olim Andrew Radford va boshqa mutaxassislar olib borgan izlanishlar "prompt" tushunchasini asosiy elementga aylantirdi. Ushbu tadqiqotlar, modelning javob sifatining ko'p jihatdan berilgan so'rovning ko'rinishi va mazmuniga bog'liqligini tasdiqladi. Bu holat, lingvopromptologiyaning mustaqil ilmiy yo'nalish sifatida rivojlanishini tezlashtirdi.

Zamonaviy tadqiqotlarda "prompt engineering" tushunchasi keng qo'llanilib, samarali so'rovlar yaratish bo'yicha amaliy jihatlar ko'rib o'rganilmoqda. Shuningdek, lingvopromptologiya bu jarayonni nafaqat texnik, balki lingvistik va kognitiv nuqtai nazardan ham o'rganadi. Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, lingvopromptologiya turli sohalarni birlashtiruvchi kuchli ilmiy baza yaratish bilan birga, u klassik tilshunoslik g'oyalari, pragmatika, kognitiv fanlar va sun'iy intellekt tadqiqotlariga asoslanadi. Bu holat esa sohaning interdissiplinar tabiati va kelajakda yanada chuqur rivojlanish imkoniyatlarini ko'rsatadi.

Lingvopromptologiya — bir nechta ilmiy sohalarning kesishmasidan kelib chiqqan bo'lib

interdisiplinar fan hisoblanadi. Bu yo'nalishlarga quyidagilar kiradi:

1. Tilshunoslik
2. Pragmatika
3. Kognitiv fanlar
4. Kompyuter lingvistikasi
5. Sun'iy intellekt nazariyasi.

Yuqoridagilarning har birilingvopromptologiyaning ilmiy asosini tashkil etadi. Metodologik jihatdan esa quyidagi usullar muhim hisoblanadi: tahliliy usul (promptlarni strukturaviy jihatdan o'rganish), eksperimental usul (turli so'rov natijalarini taqqoslash), modellashtirish (samarali prompt modellarini ishlab chiqish), diskurs tahlili (muloqot kontekstini o'rganish) usullaridir.

Lingvopromptologiya ilm-fanning asosiy tamoyillaridan biri, albatta, lingvistika hisoblanadi. Promptlarning samaradorligi esa tilning quyidagi beshta asosiy jihatiga bog'liq:

1. Semantika. Semantika so'zlar va jumlar ma'nosini tahlil qiladi. Har bir prompt elementi aniq va tushunarli bo'lishi zarur. Noaniq yoki ikki ma'noga ega bo'lgan so'zlar javob sifatini pasaytirishi mumkin.
2. Sintaksis. So'zlar jumladagi joylashuvi va grammatika tuzilishi katta ahamiyatga ega. To'g'ri tuzilgan jumla ma'noni aniq yetkazish bilan birga, mashinaning tahlilini ham osonlashtiradi.
3. Diskurs tahlili. Promptlar ko'pincha izolyatsiyalangan joyda emas, balki muloqot kontekstida foydalaniladi. Shu sababli, avvalgi savol-javoblar va umumiy mavzularni ham hisobga olish muhimdir.

4. Pragmatik asoslar. Pragmatika tilning amaliyotda qo'llanilishi bilan shug'ullanadi. Lingvopromptologiyada bu so'rovning maqsadi, auditoriya (ya'ni sun'iy intellekt modeli) va kontekstni nazarda tutadi. Jon Ostin va Jon Serlning nutq aktlari nazariyasiga ko'ra, har bir so'rov ma'lum bir vazifani bajaradi: savol berish, buyruq berish yoki izoh so'rash. Prompt qanchalik aniqlik bilan maqsadga qaratilgan bo'lsa, natijasi ham shunchalik foydali bo'ladi.

5. Kognitiv asoslar. Kognitiv fanlar inson fikrlash jarayonlarini o'rganish bilan shug'ullanadi. Lingvopromptologiyada bu jarayonlar quyidagi jihatlar orqali namoyon bo'ladi: inson qanday ma'lumotlarni qabul qiladi, bu ma'lumotlarni qanday ifodalaydi va qanday savollar yo'naltiradi. Promptlar inson tafakkurining raqamli modeli sifatida qaralishi mumkin, shuning uchun mantiqiylik, izchillik va struktura muhim ahamiyatga ega. Jorj Leykoffning nazariyasiga ko'ra, metaforalar inson fikrlashida muhim rol o'ynaydi, bu esa promptlarda obrazli tildan foydalanishni samarali qilish imkonini beradi.

Xulosa qilib aytganda, lingvopromptologiya kelajakda muhim ilmiy yo'nalishlardan biriga aylanishi kutilmoqda. U nafaqat sun'iy intellekt texnologiyalaridan samarali foydalanishni ta'minlash, balki insonning axborot bilan ishlash madaniyatini yangi darajaga olib chiqish imkonini beradi. Shu sababli, lingvopromptologiyani nazariy va amaliy jihatdan chuqur o'rganish, uning ilmiy bazasini mustahkamlash va ta'lim tizimiga integratsiya qilish zarur vazifalardan biri bo'lib qolaveradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abduazizov, A. Tilshunoslik nazariyasiga kirish. – Toshkent: Sharq, 2011. 40–66-betlar.
2. Rasulov, R. Pragmalingvistika asoslari. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2018. 25–54-betlar.
3. Karimov, B. Kompyuter lingvistikasi va zamonaviy texnologiyalar. – Toshkent: Innovatsiya, 2020. 91–120-betlar.
4. Jurafski, D., Menning, J. Speyech and Language Processing. – Nyu-Djersi: Prentice Hall, 2009. – 121–156-betlar.
5. Radford, A. va boshqalar. Improving Language Understanding by Generative Pre-training. – OpenAI, 2019. 7–21-betlar.
6. Braun, T. va boshqalar. Language Models are Few-Shot Learners. – NeurIPS, 2020. – 5–18-betlar.
7. Reynolds, L., MakDonell, K. Prompt Programming for Large Language Models: Beyond the Few-Shot Paradigm. – 2021. – 3–15-betlar.

Durdona GAFFOROVA,
UBS Ingliz tili va adabiyoti kafedrasida o'qituvchisi

TERMINOLOGIK METAFORA TUSHUNCHASINING LISONIY TALQINI

Annotatsiya: maqolada terminologik metafora tushunchasining lisoniy talqiniga oid yondashuvlar ko'rib chiqiladi. Aristotel, J.Lakoff, M.Jonson, N.Arutyunova, V.Teliya, L.Alekseyeva, R.Boyd, V.Leychik, S.Mishlanova kabi olimlarning qarashlari tahlil qilinadi, shuningdek, metaforaning ilmiy atama shakllanishidagi o'rni yoritiladi.

Kalit so'zlar: terminologik metafora, termin, metaforizatsiya, fan tili, nomlash, kognitiv tilshunoslik

Annotation: the article examines linguistic approaches to interpreting the concept of terminological metaphor. The views of scholars such as Aristotle, G.Lakoff, M.Johnson, N.Arutyunova, V.Telia, L.Alekseyeva, R.Boyd, V.Leichik and S.Mishlanova are analyzed, and the role of metaphor in the formation of scientific terms is also discussed.

Key words: terminological metaphor, term, metaphorization, language of science, nomination, cognitive linguistics

Аннотация: в статье рассматриваются лингвистические подходы к толкованию понятия «терминологическая метафора». Анализируются взгляды таких учёных, как Аристотель, Дж.Лакофф, М.Джонсон, Н.Д.Арутюнова, В.Н.Телия, Л.М.Алексеева, Р.Бойд, В.М.Лейчик, С.Л.Мишланова, рассматривается роль метафоры в формировании научного термина.

Ключевые слова: терминологическая метафора, термин, метафоризация, язык науки, номинация, когнитивная лингвистика

Metafora uzoq vaqt davomida faqat badiiy nutqqa xos ko'chirish sifatida o'rganilib kelindi. Yigirmanchi asrning ikkinchi yarmida bu qarash sezilarli darajada o'zgardi. Tilshunoslar metaforani inson tafakkurining ishlash usuli deb bila boshladilar. Shu bilan birga ilmiy matnlarda ham metaforik nomlar ko'p uchralishi ayon bo'ldi. Fan tili yangi tushunchani ataganda ko'pincha kundalik hayotdan tanish obrazga suyanadi. Ana shu hodisa terminologik metafora deb yuritiladi. U terminshunoslik bilan kognitiv tilshunoslik kesishgan nuqtada namoyon bo'ladi va bugungi tadqiqotlarda alohida o'rin egallaydi. Mavzuning dolzarbligi yana bir jihat bilan izohlanadi. Har bir yangi soha o'z atamalarini shoshilinch tarzda yaratishga majbur bo'ladi. Shunday paytda metaforik nomlash eng tez va eng qulay yo'l sifatida qo'l keladi.

Metafora atamasi yunoncha "metaphora" so'zidan olingan bo'lib, ko'chirish ma'nosini bildiradi. Uni ilk bor Aristotel maxsus tushuncha sifatida izohlab bergan. Faylasufning yozishicha, metafora bir narsaga boshqa narsaning nomini berish yo'lidir [1: 669]. Ushbu ta'rif ikki ming yildan beri o'z ahamiyatini yo'qotgan yo'q. Farq shundaki, Aristotel metaforani asosan she'riyat va notiqlik san'ati bilan bog'lagan edi. Zamonaviy tilshunoslik esa uni fan tiliga ham daxldor hodisa deb biladi. Terminologik metafora tushunchasi ana shu yangi qarash zaminida shakllandi.

J.Lakoff va M.Jonson metafora tilning oddiy bezagi emasligini isbotlab berdilar. Ular kundalik tafakkurimiz asosan metaforik tuzilishga ega ekanini ko'rsatdilar [2: 3]. Olimlarning fikricha, biz bir soha tushunchalarini boshqa soha orqali anglaymiz. Masalan, vaqtni pul kabi, bahsni esa jang kabi tasavvur qilamiz. Bu qarash ilmiy atamalarga to'g'ridan to'g'ri aloqador. Agar fikrlashning o'zi metaforik bo'lsa, fan tilidagi nomlar ham shu qonuniyatga bo'ysunadi. Demak, terminologik metafora tasodifiy hodisa emas, balki bilish jarayonining tabiiy natijasidir.

N.Arutyunova metaforaning nomlash imkoniyatiga alohida e'tibor qaratadi. Uning yozishicha, metafora yangi tushuncha uchun tayyor nom topilmagan o'rinda ishga tushadi [3: 9]. Til yangi voqelikni atash zaruriyati oldida turganda eski so'zdan foydalanadi va unga yangi mazmun yuklaydi. Bu yo'l ham tejamli, ham tushunarli. So'zlovchi va tinglovchi tanish obrazga tayanadi hamda bir-birini oson anglaydi. Ilmiy terminologiyada bunday tejamkorlik ayniqsa qadrlanadi, chunki yangi bilim tez sur'atda o'sib boradi.

V.Teliya metaforizatsiyani dunyoning til manzarasini yaratuvchi kuch sifatida baholaydi [4: 173]. Olimaning kuzatishicha, metafora nomlashdan tashqari baholash vazifasini ham bajaradi. Har bir metaforik nom o'z ichida muayyan munosabatni saqlaydi. Ilmiy atamada bu munosabat ko'pincha xiralashadi, ammo butunlay yo'qolmaydi. Shuning uchun terminologik metaforani tekshirganda uning obrazli asosini ham hisobga olish zarur bo'ladi. Aks holda atamaning kelib chiqish tarixi ko'zdan chetda qoladi. Obrazli asosni tiklash esa atamaning ma'no chegarasini aniqlashga yordam beradi.

L.Alekseyeva termin va metafora bir-biriga zid emasligini asoslab beradi [5: 27]. Uning qarashicha, metafora ilmiy bilishning ish quroli hisoblanadi. Tadqiqotchi yangi hodisani anglashga urinar ekan, uni o'ziga tanish narsaga qiyoslaydi. Qiyos esa asta-sekin nomga aylanadi. Shu tariqa metafora avval fikrlash bosqichida, so'ngra atash bosqichida namoyon bo'ladi. Bu fikr terminologik metaforani sof uslubiy hodisa deb qarash noto'g'ri ekanini ko'rsatadi.

R.Boyd fan tilidagi ayrim metaforalarni nazariya yaratuvchi vosita deb ataydi [6: 486]. Olim ularni oddiy o'xshatishdan farqlaydi. Bunday metaforalar yangi nazariyaning tayanch nuqtasi bo'lib xizmat qiladi. Ingliz tilidagi "computer virus", "black hole",

“genetic code”, “language family” kabi atamalar shu turkumga kiradi. O'zbek tilida ular “kompyuter virusi”, “qora tuynuk”, “gen kodi”, “til oilasi” shaklida qo'llanadi. Har bir nomda tirik tabiat yoki kundalik turmushdan olingan obraz yashiringan.

V.Leychik termin oldiga qat'iy talablar qo'yadi [7: 30]. Termin bir ma'noli, aniq va hissiy bo'yoqdan xoli bo'lishi lozim. Metafora esa tabiatan ko'p ma'noli hamda obrazli. Birinchi qarashda bu ikki talab bir-birini inkor etadi. Amalda ziddiyat boshqacha hal bo'ladi. Metaforik nom terminologik tizimga kirgach, obrazlilikini asta-sekin yo'qotadi. So'zlovchi qora tuynuk deganda endi na rangni, na tuynukni tasavvur qiladi. Shu bois terminologik metaforani so'ngan yoki qotib qolgan metafora deb ham yuritishadi.

S.Mishlanova tibbiyot diskursidagi metaforalarni tekshirib, ular shifokor tafakkurining tarkibiy qismi ekanini ko'rsatdi [8: 41]. Kasallik haqidagi tasavvurlar ko'pincha kurash va himoya obrazlari orqali ifodalanadi. S.Gusev esa metaforani ilmiy faraz tug'iladigan maydon deb hisoblaydi [9: 12]. Uning fikricha, aniq ta'rif shakllangunga qadar olim obrazli tilga suyanadi. Ushbu ikki tadqiqot terminologik metaforaning amaliy qiymatini yana bir bor tasdiqlaydi. Ular metaforani fan tilidagi vaqtinchalik hodisa deb qarash noo'rin ekanini ko'rsatadi. Aksincha, obrazli nom ko'p hollarda tushunchaning butun umri davomida saqlanib qoladi.

Metaforik atamalarining manba sohalarini kuzatish qiziqarli manzarani ochadi. Nomlarning katta qismi inson tanasi bilan bog'liq, masalan, “tog' etagi”, “ninaning ko'zi”, “mashina yuragi”. Ikkinchi guruhni hayvonot olamidani olingan nomlar tashkil etadi, ya'ni “sichqoncha”, “ilon izi”, “ari uyasi”. Uchinchi guruh tabiat hodisalariga tayanadi, chunonchi, “axborot oqimi”, “narx to'liqini”, ma'lumotlar buluti. To'rtinchi guruhga qarindoshlik atamalar kiradi, jumladan, “til oilasi”, “ona til”, “qardosh tillar”. Bunday taqsimot metaforik nomlash tasodifiy emasligini yana bir bor tasdiqlaydi. Inson yangi bilimni doim o'ziga eng yaqin tajribadan kelib chiqqan holda ataydi.

Bizning fikrimizcha, terminologik metaforani baholashda uning ikki jihatini ajratib olish juda muhim. Birinchi jihat bilish bilan bog'liq va u yangi tushunchani anglash yo'lini ko'rsatadi. Ikkinchi jihat nomlash bilan bog'liq va u tayyor atamani tizimga kiritadi. Ko'pchilik tadqiqotlarda shu ikki jihatlarni bir-biriga

chalkastirib yuboradi. Ularni ajratish esa metaforik atamaning qanday paydo bo'lishini va qanday mustahkamlanishini aniqroq tushuntiradi. Bundan tashqari, milliy tillarda metaforik atamalar ko'pincha tarjima orqali kirib keladi. O'zbek ilmiy tilida bu jarayon hali yetarlicha o'rganilgan yo'q.

Tadqiqotda tavsifiy-tahliliy, qiyosiy, komponent va kontekstual tahlil usullaridan foydalanildi. Terminologik metaforaga oid nazariy qarashlar qiyosan tekshirildi hamda ularning umumiy va farqli jihatlari aniqlandi. Komponent tahlil metaforik atama ma'nosidagi ko'chma belgini ajratishga yordam berdi. Kontekstual kuzatuv esa atamaning obrazli asosi qanday xiralashib borishini ko'rsatdi. Turli maktablarning metodologik tayanchlari qiyoslangani terminologik metaforaning fanlararo tabiatini yanada aniq ochib berdi. Tahlil uchun tilshunoslik, axborot texnologiyalari va tibbiyot sohalaridagi atamalar manba qilib olindi.

Olib borilgan tahlil quyidagi natijalarni berdi. Birinchidan, terminologik metafora fan tilidagi tasodifiy bezak emas, balki bilish jarayonining qonuniy natijasi hisoblanadi. Ikkinchidan, uning shakllanishida ikki bosqich kuzatiladi, ya'ni avval obrazli qiyos, so'ngra barqaror nom yuzaga keladi. Uchinchidan, terminologik tizimga singib ketgan metafora obrazlilikini yo'qotadi va oddiy atamaga aylanadi. To'rtinchidan, metaforik atamalar aksariyati tabiat, inson tanasi, qarindoshlik hamda kundalik mehnat sohalaridan olinadi. Beshinchidan, metaforik nomlashning faolligi sohaning yoshiga bog'liq, chunki yangi sohalar tayyor atamalar kam bo'ladi.

Xulosa qilib aytganda, terminologik metafora til bilan tafakkurni bog'lab turuvchi muhim hodisadir. Uni faqat uslubiy ko'chim sifatida qarash tor yondashuv bo'lib qoladi. Turli maktab vakillarining qarashlarini umumlashtirish shuni ko'rsatadiki, metafora fan tilida nomlash va bilish vazifalarini birgalikda bajaradi. Kelgusi tadqiqotlarda ayrim sohalar terminologiyasidagi metaforik nomlarni tizimli o'rganish dolzarb bo'lib qolmoqda. Ayniqsa axborot texnologiyalari, tibbiyot va iqtisodiyot atamalar shu jihatdan boy manba beradi. Bunday tadqiqot ingliz ilmiy tilining boyish yo'llarini aniqlashga ham xizmat qiladi. Shu bilan birga u atama yaratish amaliyoti uchun ishonchli nazariy tayanch beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Аристотель. Поэтика // Сочинения: В 4 т. Т. 4. М.: Мысль, 1984. С. 645–680.
2. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. Chicago: University of Chicago Press, 1980. 242 p.
3. Арутюнова Н.Д. Метафора и дискурс // Теория метафоры. М.: Прогресс, 1990. С. 5–32.
4. Телия В.Н. Метафоризация и её роль в создании языковой картины мира // Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира. М.: Наука, 1988. С. 173–204.
5. Алексеева Л.М. Термин и метафора. Пермь: Изд-во Перм. ун-та, 1998. 250 с.
6. Boyd R. Metaphor and Theory Change: What is “Metaphor” a Metaphor for? // Metaphor and Thought / Ed. by A. Ortony. Cambridge: Cambridge University Press, 1993. P. 481–532.
7. Лейчик В.М. Терминоведение: предмет, методы, структура. М.: ЛКИ, 2007. 256 с.
8. Мишланова С.Л. Метафора в медицинском дискурсе. Пермь: Изд-во Перм. ун-та, 2002. 160 с.
9. Гусев С.С. Наука и метафора. Л.: Изд-во ЛГУ, 1984. 152 с.

Xolida UBAYDULLAYEVA,

Osiyo xalqaro universiteti o'qituvchisi

xolidaubaydullayeva066@gmail.com

LLMGA ASOSLANGAN YURIDIK HUJJATLARNI TASNIFLASH VA MA'LUMOT OLISH METODLARI

Annotatsiya: maqolada katta til modellari (LLM) asosida yuridik hujjatlarni avtomatik tasniflash va ulardan strukturaviy ma'lumot ajratib olish metodlari yoritiladi. Yuridik diskursning institutsionalligi, hujjat turlarining funksional farqlari hamda terminologik aniqlik LLM tizimlari uchun muhim belgilar sifatida talqin qilinadi. Zero-shot va few-shot tasniflash, sohaga moslashtirilgan model, strukturaviy ekstraksiya hamda retrieval-augmented generation (RAG) yondashuvlarining imkoniyatlari qisqacha tavsiflanadi. Natijada yuridik matnni qayta ishlashda LLMni huquqiy ontologiya, manbaga bog'langan qidiruv va ekspert tekshiruvi bilan birlashtirish maqsadga muvofiqligi asoslanadi.

Kalit so'zlar: katta til modeli, yuridik diskurs, hujjat tasnifi, ma'lumot ajratib olish, termin, RAG, prompt, huquqiy ontologiya.

Аннотация: в статье рассматриваются методы автоматической классификации юридических документов и извлечения структурированной информации на основе больших языковых моделей (LLM). Институциональный характер юридического дискурса, функциональные различия типов документов и терминологическая точность определяются как ключевые признаки для интеллектуальной обработки текста. Кратко описываются zero-shot и few-shot классификация, доменная адаптация моделей, структурированное извлечение и retrieval-augmented generation (RAG). Обосновывается необходимость сочетания LLM с юридической онтологией, поиском по проверенным источникам и экспертной верификацией.

Ключевые слова: большая языковая модель, юридический дискурс, классификация документов, извлечение информации, термин, RAG, промпт, юридическая онтология.

Annotation: the article discusses methods for automatic classification of legal documents and structured information extraction using large language models (LLMs). The institutional nature of legal discourse, functional differences between document types, and terminological precision are treated as key signals for intelligent legal text processing. Zero-shot and few-shot classification, domain adaptation, structured extraction, and retrieval-augmented generation (RAG) are briefly described. The study argues that reliable legal NLP should combine LLMs with a legal ontology, source-grounded retrieval, and expert validation.

Key words: large language model, legal discourse, document classification, information extraction, legal terminology, RAG, prompting, legal ontology.

Yuridik faoliyatda hujjat nafaqat axborot tashuvchi, balki huquqiy harakat, majburiyat va vakolatni mustahkamlovchi institutsional matndir. G. Gulyamova va hammualliflar ta'kidlaganidek, "Til – huquqning yashash shakli".¹ Shu sababli yuridik hujjatlarni avtomatik qayta ishlash tizimi matnning lug'aviy qatlaminigina emas, balki hujjat turi, kommunikativ maqsad, ishtirokchi maqomi va huquqiy kontekstni ham hisobga olishi kerak. Jumanioyozova yuridik diskursni maxsus professional terminlar

hamda yuridik til va nutq me'yorlariga bo'ysunuvchi institutsional diskurs sifatida tavsiflaydi.²

Katta til modellari ana shu ko'p qatlamli belgilarni birgalikda modellashtirish imkonini beradi. Biroq huquqiy sohada model javobining faqat ravon bo'lishi yetarli emas: tasnifning huquqiy asosi, ajratilgan rekvizitlarning aniqligi va natijaning tekshiriladigan manbaga bog'lanishi birlamchi talab bo'lib qoladi. Shu nuqtai nazardan maqolaning maqsadi LLM asosida

1 Gulyamova G., Ziyamuxamedova Sh., Bozorova N., Choriyev O. Yuristning yozma nutqi: darslik. – Toshkent: TDYU, 2020. 3-b.

2 Jumanioyozova N.A. Ingliz va o'zbek tillarida yuridik diskursning pragmatik xususiyatlari: filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. – Toshkent, 2023. 12-b.

yuridik hujjatlarni tasniflash va ma'lumot olishning ixcham metodik modelini taklif etishdan iborat.

LLM asosida yuridik hujjatlarni tasniflash. Tasniflashning birinchi bosqichi – hujjat uchun aniq klasslar tizimini belgilashdir. “Yuristning yozma nutqi” darsligida rasmiy hujjatlar yuridik munosabatlar doirasidagi (qonun, kodeks, hukm, farmon, qaror), ma'muriy-idoraviy (buyruq, ariza, tavsifnoma, ma'lumotnoma, tilxat) va diplomatik hujjatlarga ajratiladi.³ LLM uchun bu tasnif label ontologiya vazifasini bajaradi. Amaliy korpusda esa klasslar vazifaga qarab yanada maydalanadi: normativ-huquqiy hujjat, sud hujjati, protsessual hujjat, shartnoma, murojaat, ma'lumotnoma va boshqalar.

LLM bilan tasniflashning uch asosiy rejimi ajratiladi. Birinchisi, zero-shot prompting: modelga klasslar ro'yxati, ularning qisqa huquqiy tavsifi va hujjat matni berilib, bitta yoki bir nechta teg tanlash so'raladi. Ikkinchisi, few-shot prompting: har bir klass uchun bir necha tipik namuna kiritilib, model qarori namunalarga tayantiriladi. Uchinchi, supervised fine-tuning yoki domen adaptatsiyasi bo'lib, yetarli hajmdagi belgilangan korpus mavjud bo'lganda qo'llanadi. LEGAL-BERT tadqiqotida umumiy BERTni tayyor holatda qo'llash, uni yuridik korpusda qo'shimcha oldindan o'qitish va yuridik korpusda noldan o'qitish strategiyalari downstream yuridik vazifalarda qiyoslangan.⁴

Yuridik tasnifda faqat sarlavha yoki ayrim kalit so'zlarga tayanish xavfli. Hujjatning normativ kuchi, adresant-adresat munosabati, nutq akti va rekvizitlari ham modelga signal beradi. Masalan, ma'lumotnomada informativ funksiya, buyruq va farmonda voluntativ funksiya ustun; arizada esa iltimos yoki shikoyat mazmuni yuzaga chiqadi.⁵ Shu bois promptda “hujjat nomi – maqsadi – subyektlari – huquqiy oqibat – tipik rekvizitlar” ketma-ketligi berilishi tasnif izchilligini oshiradi.

Tasniflashning nazariy foydasi faqat hujjat nomini topish bilan cheklanmaydi. Anorboyev kiberjinoyatlarni guruhlariga ajratish ularni aniqroq tushunish va o'zaro taqqoslashga xizmat qilishini

qayd etadi; u tasnifni amalga oshirish usuli, sodir etilish makoni va obyekt kabi mezonlar asosida quradi.⁶ Ushbu tamoyil LLMga ham tatbiq etiladi: ko'p o'lchovli tasnif (document type + legal domain + procedural stage + communicative function) bitta qo'pol klassga qaraganda keyingi qidiruv va tahlil uchun ko'proq foydali metadata yaratadi.

Yuridik hujjatlardan ma'lumot olish metodlari. Ma'lumot olish (information extraction) vazifasi hujjat ichidan yuridik ahamiyatga ega birliklarni topish va strukturaga keltirishni nazarda tutadi. Eng sodda sxema rekvizitlar ekstraksiyasidir: hujjat sanasi va raqami, organ yoki sud nomi, taraflar, protsessual maqom, norma/modda, talab, fakt, qaror qismi va muddat. Shaxslarni ifodalovchi yuridik terminlarning advokat, prokuror, sudya, ayblanuvchi, sudlanuvchi, jabrlanuvchi, guvoh kabi guruhlariga ajratilishi entity va role extraction uchun tayyor semantik sxema beradi.⁷

LLM asosida ekstraksiya ikki usulda samarali tashkil etiladi. Birinchisi – schema-constrained extraction: modeldan oldindan belgilangan maydonlar bo'yicha qat'iy strukturali javob olish. Masalan: {hujjat_turi, sana, sud, da'vogar, javobgar, norma, talab, natija}. Ikkinchisi – ikki bosqichli “topish + tekshirish” usuli: avval model nomzod fragmentlarni ajratadi, so'ng har bir qiymatning matndagi aniq dalili qayta tekshiriladi. Bu yondashuv ayniqsa “shaxs”, “fuqaro”, “subyekt”, “yuridik shaxs” kabi semantik jihatdan yaqin, ammo huquqiy maqomi turlicha birliklarda muhimdir.⁸ Brölmann va Nijman huquqiy shaxsni huquq va majburiyatlarning tashuvchisi sifatida tushuntirishi entity extractionda maqomning oddiy ismni aniqlashdan kengroq ekanini ko'rsatadi.⁹

Manbaga bog'langan qidiruv va nazorat. Uzun sud qarorlari, kodekslar va ko'p hujjatli ishlar bilan ishlaganda model kontekstiga barcha materialni joylashtirish samarasiz. Bunday vaziyatda RAG usuli qo'llanadi: so'rovga mos normativ norma yoki

3 Gulyamova G., Ziyamuxamedova Sh., Bozorova N., Choriyev O. Yuristning yozma nutqi: darslik. – Toshkent: TDYU, 2020. 111-b.

4 Chalkidis I., Fergadiotis M., Malakasiotis P., Aletras N., Androutsopoulos I. LEGAL-BERT: The Muppets straight out of Law School // Findings of the Association for Computational Linguistics: EMNLP 2020. – 2020. – P. 2898. – DOI: 10.18653/v1/2020.findings-emnlp.261.

5 Gulyamova G., Ziyamuxamedova Sh., Bozorova N., Choriyev O. Yuristning yozma nutqi: darslik. – Toshkent: TDYU, 2020. 111-b.

6 Anorboyev A.U. Kiberjinoyatlarning jinoiy-huquqiy jihatlari: yuridik fanlar bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi. – Toshkent, 2020. 42, 45–46-b.

7 Xo'janiyozov J.X. Shaxs tushunchasini anglatuvchi yuridik terminlar xususida // Zamonaviy filologiya va lingvodaktikaning dolzarb masalalari: xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya materiallari. – Chirchiq, 2024. 128-b.

Gulyamova G., Ziyamuxamedova Sh., Bozorova N., Choriyev O. Yuristning yozma nutqi: darslik. – Toshkent: TDYU, 2020. 11-b.

8 Gulyamova G., Ziyamuxamedova Sh., Bozorova N., Choriyev O. Yuristning yozma nutqi: darslik. – Toshkent: TDYU, 2020. 11-b.

9 Brölmann C., Nijman J. Legal Personality as a Fundamental Concept of International Law. – Amsterdam: University of Amsterdam, 2017. – P. 1. – DOI: 10.2139/ssrn.2845222.

hujjat fragmenti avval qidirib topiladi, keyin LLM javobni aynan shu parcha asosida shakllantiradi. RAG konsepsiyasi parametrik modelni tashqi, yangilanadigan bilim manbasi bilan birlashtiradi va javobning daliliy asosini koʻrsatish imkonini kuchaytiradi.¹⁰

Yuridik sohada bunday tizimning minimal ish jarayoni quyidagicha: 1) hujjatni OCR yoki matn qatlamidan olish; 2) rekvizit va strukturaviy boʻlimlarni segmentlash; 3) LLM orqali koʻp oʻlchovli tasnif; 4) oldindan belgilangan sxema boʻyicha entity, role, norma, fakt va qarorni ajratish; 5) RAG orqali normativ manba bilan tekshirish; 6) ishonchlilik balli past boʻlgan holatlarni yurist ekspertiga yuborish. LawBench benchmarki 20 ta huquqiy vazifani besh turga ajratadi; ular orasida bir va koʻp yorliqli klassifikatsiya, ekstraksiya hamda generatsiya vazifalari mavjud.¹¹

Sifatni baholashda tasnif uchun accuracy va macro-F1, maʼlumot olish uchun precision, recall,

¹⁰ Lewis P., Perez E., Piktus A. et al. Retrieval-Augmented Generation for Knowledge-Intensive NLP Tasks // *Advances in Neural Information Processing Systems*. 2020. – Vol. 33. – P. 9459.

¹¹ Fei Z., Shen X., Zhu D. et al. LawBench: Benchmarking Legal Knowledge of Large Language Models. 2023. – arXiv:2309.16289. – P. 1.

F1 hamda exact match koʻrsatkichlari qoʻllanadi. Biroq huquqiy amaliyotda qoʻshimcha mezonlar ham zarur: norma va rekvizitning notoʻgʻri bogʻlanmasligi, shaxs maqomining toʻgʻri ajratilishi, javobda manba fragmentining mavjudligi va ekspert tomonidan tasdiqlanishi. Diskursiv yondashuv matnni kontekstdan ajratmasdan oʻrganishni talab qiladi; shu bois hujjatning yaratilish vaziyati, muallifi va adresati ham metadata sifatida saqlanishi lozim.¹²

Xulosa. LLMga asoslangan yuridik hujjatlarni qayta ishlashda tasniflash va maʼlumot olish yagona zanjirning ikki bosqichi sifatida qaralishi kerak. Tasnif hujjatning turi, sohasi va kommunikativ funksiyasini belgilasa, ekstraksiya subyekt, norma, fakt, rekvizit va huquqiy natijani strukturaga keltiradi. Eng maqbul yechim – domen bilimiga moslashtirilgan LLMni huquqiy ontologiya, qatʼiy chiqish sxemasi, RAG va inson ekspertizasi bilan birlashtirishdir. Bunday model yuridik korpusni tez qidirish, sud va normativ hujjatlarni indekslash hamda keyingi lingvistik-statistik tahlil uchun ishonchli maʼlumotlar bazasini shakllantirishga xizmat qiladi.

¹² Kamolova A.A. Matnni diskursiv tahlil qilish zarurati // *Eurasian Journal of Technology and Innovation*. 2024. – Vol. 2, Issue 1, Part 3. 190–191-b.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Jumaniyozova N.A. Ingliz va oʻzbek tillarida yuridik diskursning pragmalingsvistik xususiyatlari: filol. fan. boʻyicha falsafa doktori (PhD) diss. avtoref. – Toshkent, 2023. 71-b.
2. Gulyamova G., Ziyamuxamedova Sh., Bozorova N., Choriyev O. Yuristning yozma nutqi: darslik. – Toshkent: TDYU, 2020. 135-b.
3. Kamolova A.A. Matnni diskursiv tahlil qilish zarurati // *Eurasian Journal of Technology and Innovation*. 2024. – Vol. 2, Issue 1, Part 3. 190–192-b.
4. Xoʻjaniyozov J.X. Shaxs tushunchasini anglatuvchi yuridik terminlar xususida // *Zamonaviy filologiya va lingvodidaktikaning dolzarb masalalari: xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya materiallari*. – Chirchiq, 2024. 127–131-b.
5. Anorboyev A.U. Kiberjinoyatlarning jinoyiy-huquqiy jihatlarini: yurid. fan. boʻyicha falsafa doktori (PhD) diss. – Toshkent, 2020. 290-b.
6. Brölmann C., Nijman J. Legal Personality as a Fundamental Concept of International Law. – Amsterdam: University of Amsterdam, 2017. – DOI: 10.2139/ssrn.2845222.
7. Chalkidis I., Fergadiotis M., Malakasiotis P., Aletras N., Androutsopoulos I. LEGAL-BERT: The Muppets straight out of Law School // *Findings of EMNLP 2020*. 2020. – P. 2898–2904. – DOI: 10.18653/v1/2020.findings-emnlp.261.
8. Lewis P. et al. Retrieval-Augmented Generation for Knowledge-Intensive NLP Tasks // *Advances in Neural Information Processing Systems*. 2020. – Vol. 33. – P. 9459–9474.
9. Fei Z., Shen X., Zhu D. et al. LawBench: Benchmarking Legal Knowledge of Large Language Models. 2023. – arXiv:2309.16289.

Muxlisa YO'LDOSHEVA,

O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti

tayanch doktoranti

TARJIMON TALABALARIGA SOTSIOLINGVISTIK KOMPETENSIYASINING LINGVISTIK VA MADANIY KOMPONENTINI TARJIMA QILISHNI O'QITISH METODIKASI

Annotatsiya: mazkur maqolada sotsiolingvistik kompetensiyaning lingvistik va madaniy komponenti va uning tarjimada ifodalanishi, shuningdek, ushbu sotsiolingvistik birliklarni tarjima matniga olib o'tishda qo'llaniladigan tarjima usullari, sotsiolingvistik unsurlar bilan bog'liq muammolarni bartaraf qilishda qo'llaniladigan tarjima metodlari haqida fikr yuritiladi.

Kalit so'zlar: sotsiolingvistik kompetensiya, lingvistik va madaniy komponent, ekvivalentlik tarjima usuli, antonimik tarjima usuli, interfaol metod.

Аннотация: в данной статье рассматриваются лингвистическая и культурная составляющая социолингвистической компетенции и ее выражение в переводе, а также методы перевода, используемые для переноса этих социолингвистических единиц в переводимый текст, и методы перевода, используемые для исключения социолингвистических элементов.

Ключевые слова: социолингвистическая компетенция, лингвистический и культурный компонент, метод эквивалентного перевода, метод антонимического перевода, интерактивный метод.

Annotation: this article discusses the linguistic and cultural component of sociolinguistic competence and its expression in translation, as well as the translation methods used to transfer these sociolinguistic units to the translated text, and the translation methods used to eliminate sociolinguistic elements.

Key words: sociolinguistic competence, linguistic and cultural component, equivalence translation method, antonymic translation method, interactive method.

Tarjima jarayonida bir qator lingvistik va ekstralingvistik muammolar yuzaga keladiki, ular bevosita tarjimon mutaxassisining soha bo'yicha olgan bilimi, ko'nikmasi va malakasiga bog'liq bo'ladi. Lingvistik muammolarga asliyat va tarjima tillarining fonetik, morfologik, sintaktik, leksik, stilistik va matn bilan bog'liq muammolar kirs, ekstralingvistik muammolarga madaniyat, psixologiya, gender, etnografiya, ijtimoiy-madaniy masalalar bilan bog'liq muammolar kiradi.

Catford tarjima tushunchasiga "bir tildagi matn materialini boshqa tildagi ekvivalent matnli material bilan almashtirish" deya ta'rif keltiradi [1]. Tarjima jarayoni haqida Jeremy Munday ikki xil yozma til o'rtasida tarjimoni amalga oshirish ya'ni asl nusxadagi yozma matnni boshqa tildagi matnga o'zgartirish deb ta'rif keltiradi [2]. Tymoczko va Gentzler (2002) ta'kidlaganidek, tarjima madaniy o'zgarishlar va transformatsiya jarayonining ajralmas qismi. Tarjima ikki til va madaniyat o'rtasidagi aloqa, o'zaro ta'sir va hatto to'qnashuv sifatida qaraladi va bu munosabatlarda o'zaro o'zgaradi [3]. Tarjima haqida olimlarning fikrlarini umumlashtirgan holda aytishimiz mumkinki, tarjima bu ijodiy jarayon bo'lib, tarjimondan ijodkor bo'lishni talab qiladi. Chunki bir tildagi lingvistik birliklar boshqa tilda ifodalash, madaniy farqlarni anglash, tarjima vaziyatini hisobga olgan holda maqsadli tilda matnni qayta yaratish lozim.

Odatdam tarjimaning ekstralingvistik masalalar sirasiga kiruvchi ijtimoiy-madaniy xususiyatlar o'zida jamiyat vakillari nutqida mavjud til birliklari va ularni tarjimada aks ettirish masalalarini namoyon qiladi. Asliyat tili sohiblarining jamiyat vakillari nutqida qo'llanuvchi til birliklari, ya'ni murojaat shakllari, nutqiy etiket normalari, argolar, jargonlar, slenglar kabilarni tarjima matnida to'laqonli ifodalash uchun bo'lajak tarjimonlarda sotsiolingvistik kompetensiya shakllangan bo'lishi maqsadga muvofiq.

Sotsiolingvistik kompetensiya – bu muloqotning vazifasi, mavzusi va joylashuvi, shuningdek, kommunikativlarning ijtimoiy va kommunikativ rollari bilan belgilanadigan muloqot holatiga qarab lingvistik shakllardan foydalanish va o'zgartirish uchun zarur bo'lgan bilim, ko'nikma va malakalar yig'indisidir. Bunda so'z va idiomatik iboralarning semantik xususiyatlari, ularning ma'nolari muloqot uslubi va xarakteriga qarab qanday o'zgarishi, suhbatdoshga qanday ta'sir qilishi mumkinligini bilish zarur [4].

Ijtimoiy lingvistik kompetensiya tilning ijtimoiy-madaniy qoidalarini bilishdan iborat. Ushbu turdagi kompetensiya tilni qo'llanilish konteksti suhbatdoshning ijtimoiy roli va ular almashadigan ma'lumotlarning va ularning o'zaro ta'sirining funksiyalarini haqidagi bilim, ko'nikma va malakalar majmui hisoblanadi [5]. Ijtimoiy lingvistik kompetensiya kommunikativ kompetensiyaning

ajralmas qismi bo'lgan sotsial-madaniy kompetensiyaning tarkibiy qismi sifatida. Ushbu talqinda sotsiolingvistik kompetensiya turli avlodlar, jinslar, ijtimoiy guruhlar va dialektlarni ifodalovchi ijtimoiy qatlamlarning lingvistik xususiyatlari sifatida belgilanadi [6]. Demak, olimlarning fikridan kelib chiqib aytishimiz mumkinki, sotsiolingvistik kompetensiya suhbatdoshlarni ijtimoiy kelib chiqishi va muloqot vaziyatidan kelib chiqqan holda lingvistik birliklarni vaziyatga mos tarzida o'zgartirib qo'llay olish qobiliyati hisoblanadi.

Tarjimonlarning vazifasi esa suhbatdoshning ijtimoiy roli, muloqot vaziyati madaniy tafovutlarni hisobga olgan holda tarjima matnini asliga monand tarzida ifodalab, ikki tili vakillari uchun ham muqobil variantni yaratish hisoblanadi. Tarjimon talabalaridagi ushbu bilim, ko'nikma va malakalarini hosil qilishda tarjimaga to'g'ri yondashish, ya'ni tarjima strategiyalariga asoslangan holda tarjima usul va uslublarni to'g'ri tanlash va tarjima jarayonini samarali va motivatsion tarzida amalga oshirishda turli xildagi interfaol metodlardan dars jarayonida qo'llash ahamiyatlidir.

Bo'lajak tarjimonlar til birliklarini faqat grammatik jihatdan emas, balki ularni ijtimoiy va madaniy kontekstga mos ravishda ham tarjima matnida qo'llay olish qobiliyati demakdir. Chunki tarjima grammatik jihatdan to'g'ri bo'lsa-da, lekin mazmuni va odobi jihatdan muvofiq bo'lmashligi mumkin.

Ijtimoiy madaniy komponenti quyidagi jihatlarni o'z ichiga oladi:

- muloqotning vaziyatini (rasmiy yoki norasmiy) farqlash;
- muqobil murojaat shakllarini tanlash;
- milliy -madaniy realiyalarni tushunish;
- idioma va turg'un birikmalarni moslashtirish;
- jamiyatdagi qadriyat va odob normalarini hisobga olish.

Muloqotning vaziyatini farqlash bu – suhbat jarayoni yoki matnni rasmiy yoki norasmiy muloqot vaziyatiga xos ekanligini aniqlab, to'g'ri til birliklarini qo'llash qobiliyati demakdir (1-jadval).

1-jadval

Rasmiy va norasmiy muloqot shakllari

	English	Uzbek
Greeting	Formal: good morning, how are you? Informal: hey, what's up?	Rasmiy: assalomu alaykum ahvollarigiz yaxshimi? Norasmiy: qalaysan nima gaplar?
Apology	Formal: I sincerely apologize for the delay. Informal: Sorry, I am late.	Rasmiy: ming bor uzr kech qoldim. Norasmiy: uzr kechikib ketdim.
Gratitude	Formal: I appreciate your assistance. Informal: thanks a lot!	Rasmiy: yordamingizdan minnatdorman. Norasmiy: katta rahmat!
Invitation	Formal: you are cordially invited to attend. Informal: Wanna come?	Rasmiy: sizni lutfan ishtirok etishga taklif qilamiz. Norasmiy: kelasizmi?
Requests	Formal: Could you please send the report? Informal: Can you shoot me the report?	Rasmiy: Iltimos, shu xabarni jo'natib yuborsangiz. Norasmiy: Shu xabarni jo'natib yuboring.

Jamiyatdagi qadriyat va odob normalari:

Odob-axloq normalari bu ma'lum bir jamiyatga xos bo'lgan maxsus xulq- atvor standartlari hisoblansa, qadriyatlar esa jamiyat uchun yaxshi va munosib bo'lgan qabul qiluvchi prinsiplar hisoblanadi (2-jadval).

2-jadval

Odob – axloq va qadriyatlar

ODOB – AXLOQ NORMALARI	QADRIYATLAR
1. Shaxslarga nima qabul qilingan yoki qilinmagani haqida yo'l-yo'riq beradi.	Shaxslarga nima to'g'ri va xatoligiga yo'l-yo'riq beradi;
2. Aniq bir jamiyat va madaniyat uchun maxsus bo'lib, qilinishi kerak yoki shart bo'lmagan narsalarni belgilaydi;	Mavhum va umumiy bo'ladi. Har qanday jamiyat va madaniyatdan holi ravishda mustaqil hisoblanadi.
3. Jamiyatdagi odamlar bilan birga o'zgarib yangilanib boradi	Qadriyatlar deyarli o'zgarmaydi. Avloddan avlodga meros bo'lib o'tadi

Odob-axloq normalari turlari

Folways – kundalik hayotdagi odat tusiga kirgan xulq-atvor qoidalari hisoblanadi. Masalan, biror narsani so'rashda *please* murojaat shaklidan foydalanish, minnatdorchilik bildirish uchun *thank you* formasini qo'llash, salomga do'stona yoki iliq munosabat bilan alik olish hisoblanadi.

Mores ko'pincha ijtimoiy xulq-atvorda halollik, inson hayotini hurmat qilish va o'g'rilik yoki qotillikka qarshi qonunlar kabi axloqiy me'yorlarni belgilaydi.

Tabular jamiyat yoki madaniy guruh tomonidan chuqur haqoratimiz, jirkanch va qabul qilinishi mumkin bo'lmagan xatti-harakatlar, amaliyotlar yoki mavzularni anglatadi.

Huquqiy normalar – bu odamlarning xatti-harakatlarini aniq nazorat qilish uchun mavjud bo'lgan juda kuchli axloqiy me'yorning ifodasidir. Huquqiy normalarni buzganlik uchun jazo qanday buzilgan norma va huquqiy normaning rivojlanishi madaniyatiga bog'liq bo'ladi.

Sotsiolingvistik kompetensiyaning lingvistik va madaniy komponentini tarjima qilishda quyidagi tarjima usullarini qo'llash tarjima matnini asliga muvofiq tarzida olib o'tilishi uchun asos bo'la oladi.

Ekvivalentlik – asliyat matnidagi birlik uchun tarjima matnda xuddi shunday vaziyat uchun boshqa bir muqobil ibora ishlatiladi, ya'ni maqollar yoki idiomatik ifoda vositalari bularga misol bo'la oladi [7]. Masalan, *I was over the moon to see you* iborasida inglizlar *juda xursand bo'lmoq* ma'nosini *over the moon* birligi orqali ifodalasa, o'zbek tilida esa ushbu ifoda *boshim osmonga yetdi* tarzida beriladi. Shuning uchun O'zbek tiliga ushbu ibora *“Sizni ko'rib boshim osmonga yetdi”* deya tarjima qilinadi.

Sotsiolingvistik birliklarni tarjima matniga olib o'tishda keng qo'llaniladigan tarjima usullaridan biri antonimik tarjima usuli hisoblanadi. Antonimik tarjima esa tarjimon tomonidan asl ma'noni boshqa leksik shaklda ifodalash

uchun antonim so'z va inkordan foydalanadigan tarjima turidir [8]. Ushbu tarjima usulida asliyat matnida berilgan sotsiolingvistik birliklarni tarjima matnida ma'nosini to'g'ri ifodalash uchun asliga nisbatan teskari tarjima qilinadi. Masalan, *It's been a minute since we talked each other*. Ushbu iborani o'zbek tiliga to'g'ridan to'g'ri tarjima qilish ma'noni o'quvchi uchun tushunarsiz bo'lishiga olib keladi. Inglizlar kinoya tarzida asl ma'noni antonimik tarzida qo'llash orqali suhbatdoshiga o'z ta'sirini o'tkazadi. Shuning uchun o'zbek tiliga *“birga suhbatlashganimizga ham ancha bo'libdi”* shaklida tarjima qilish asliyat matnining mazmuniga mos tushadi.

Case study interfaol metodini tarjima jarayonini samarali tashkil qilish uchun zarurdir. Bunda talabalarga asliyat matnidagi tarjima matniga olib o'tishdagi muammoli vaziyatlar taqdim etiladi, ya'ni asliyat matnidagi iborani tarjima matnidagi muqobil variantda olib o'tish topshirig'i berilishi mumkin. Masalan, *ushbu xabarni eshitib tarvuzim qo'ltig'imdan tushdi* iborasini talabalar ingliz tilida turli xil variantda ifodalaydilar va har bir tarjima varianti ma'nosi, uslubi, konteksi va kommunikativ maqsadiga ko'ra tahlil qilinadi va eng maqbul varianti tanlab olinadi.

Demak, tarjimon ikki til o'rtasidagi madaniy va mazmuniy tafovutlar yuzaga chiqishini oldini olish uchun asliyat matnini tarjima matniga olib o'tishda o'zining tarjima strategiyalarini to'g'ri belgilab olishi kerak, ya'ni matnning turi va janriga qarab to'g'ri tarjima uslubi va usullarini belgilashi lozim. Va shuningdek, darsni samarali tashkil qilishda turli xildagi interaktiv metodlarni qo'llash ham tarjima sifatini oshirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Catford, J.C. A linguistic theory of Translation. Oxford University press 1965, p. 20 (122 p)
2. Munday, Jeremy (2001/2008) *Introducing Translation Studies: Theories and Applications*, London: Routledge. P. 24
3. Tymoczko, M., & Gentzler, E. (2002). Translation and power. Boston, MA: University of Massachusetts Press.
4. Ломакина О.Е. Теоретическая модель понятия «иностранная социолингвистическая компетенция» // Вестник Тамбовского университета. Серия : Гуманитарные науки. – 2006. – № 4. – С. 476–481
5. Панаити Н.Н. Коммуникативная компетенция как целевая и содержательная сторона обучения иностранному языку. // Иностранные языки в высшей школе. – Выпуск 1 (8). 2009. – С. 36–46.
6. Дагбаева Н.Ж., Овчинникова М.Ф. Принципы формирования социолингвистической компетенции на начальном этапе языкового вуза. // Вестник науки ТГУ. – № 1 (8). 2012. – С. 103–105.
7. Yo'ldoshev U.R. Talabalarga badiiy tarjimoni o'qitishning lingvistik va metodik asoslari: Ped. fan. bo'y. fal. dok. diss... – Toshkent, 2024. – B. 56–57
8. P. Newmark, A Textbook of Translation, New York: Prentice Hall, 1988.

Dilnoza ESONTURDIYEVA,
Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti
tayanch doktoranti
E-mail: d.esonturdiyeva@dpi.uz

JURNALISTIK MATNLARDA DEYKTIK BIRLIKLAR TAHLILI

Annotatsiya: ushbu maqolada pragmalolingvistikaning asosiy tadqiqot obyekti hisoblangan deysis tushunchasi va uning turlari tadqiq etiladi. Deyktik birliklarning stilistik o'ziga xosliklariga e'tibor qaratilib, jurnalistik matnlarda deysisning barcha turlari va ularning funksiyasi aniq misollar asosida tahlil qilinadi. Tahlilda jurnalistik diskurs boshqalaridan emotsional deysisdan eng faol foydalanilishi bilan xarakterlanishi aniqlandi. Boisi jurnalistik diskursdan ko'zlangan asosiy pragmatik maqsad ham adresatga emotsional ta'sir ko'rsatish va uni muayyan harakatga undashdir.

Kalit so'zlar: *pragmalolingvistika, deysis, deyktik birliklar, emotsional deysis, jurnalistik matnlar, heshteglar, pragmatik maqsad.*

Аннотация: в статье исследуется понятие дейксиса и его виды, которые считаются основным объектом исследования прагмалингвистики. Ориентируясь на стилистические особенности дейктических единиц, в публицистических текстах на конкретных примерах анализируются все типы дейктических единиц и их функция. Анализ показал, что журналистский дискурс характеризуется наиболее активным использованием эмоционального дейксиса по сравнению с другими. Ведь главная прагматическая цель журналистского дискурса — также оказать эмоциональное воздействие на адресата и побудить его к определенному действию.

Ключевые слова: *прагмалингвистика, дейксис, дейктические единицы, эмоциональный дейксис, журналистские тексты, хэштеги, прагматическая цель.*

Annotation: this article examines the concept of deixis and its types, which are considered the main object of study of pragmalinguistics. The stylistic features of deictic units are considered, and all types of deictic units and their functions in journalistic texts are analyzed using specific examples. The analysis found that journalistic discourse is characterized by the most active use of emotional Deixis from others. The main pragmatic goal pursued by Boisi's journalistic discourse is also to have an emotional impact on the addressee and encourage him to take a particular action.

Key words: *pragmalinguistics, deixis, deictic units, emotional deixis, journalistic texts, hashtags, pragmatic goal.*

Hozirgi kunga qadar zamonaviy tilshunoslikda pragmalolingvistika va uning tildagi o'rni batafsil o'rganilgan bo'lib, bu sohadagi tadqiqotlar faol rivojlanishda davom etmoqda. Xususan, jahon va rus tilshunosligida pragmalolingvistikaning asosiy obyektlaridan biri bo'lgan deksislar muammosi bo'yicha bir necha yuzlab tadqiqotlar o'tkazilgan. Muammoning dolzarbligi shundaki, o'zbek tilshunosligida deiktik birliklar bo'yicha tadqiqotlar hozircha kam; bu esa kengroq tadqiqotlar o'tkazish va deiktik birliklarni hamda ularning tildagi ahamiyatini har tomonlama o'rganishni taqozo etadi. «Deyksis» atamasi yunoncha «ko'rsatish», «ishora qilish» ma'nosini anglatuvchi so'zdan kelib chiqqan bo'lib, ilmiy qo'llanishda «voqea-hodisaga ishora qilish, namoyish etish» ma'nosini oladi [Safarov 2008]. Levinson nazariyasiga ko'ra deysisning beshta asosiy turi mavjud: shaxs deysisi, makon deysisi, zamon deysisi, diskurs(matn) deysisi va ijtimoiy deysis [Levinson, Stiven 1983].

Umumiy tilshunoslik asoschilaridan biri bo'lgan taniqli tilshunos Vilgelm fon Gumbolt, hamda farang tilshunosi Emil Benvenistlar voqelikka nisbatan har bir insonning o'ziga xos qarashi, subyektiv munosabati bo'lishini alohida aytib o'tgan. «Shaxsiy mazmun» atamasini amaliyotga kiritgan A.N.Leontev (1977) ham his-tuyg'u subyekt faoliyatida paydo bo'ladigan shaxsiy mazmunni shakllantiruvchi omil, vosita bo'lishini e'tirof

etadi. «Bularning barchasi nutqiy faoliyatning shaxsiga oid tomonlari, individual deysisning mavjud ekanligidan darak beradi. Bunday deysis emotsional deysis ko'rinishiga ega va u nutqiy muloqot ishtirokchilarining lisoniy faoliyati amallarini belgilab beradi» — deydi taniqli tilshunos Shaxriyor Safarov u haqida so'z yuritir ekan. Avvalo shuni unutmaslik kerakki, emotivlik har qanday nutqiy harakat mundarijasiga xosdir, negaki, so'zlovchi kechayotgan voqea-hodisa idrokida hech qachon betaraf bo'lib qola olmaydi hamda nutqiy bayonida, axborot uzatishda o'z hissiyotini izhor etishga majburdir. Professor V.I.Shaxovskiyning fikricha ham, turli so'zlovchilar qo'llaydigan emotiv nutqiy tuzilmalarning mazmun va ifoda doiralariga oid xususiyatlari muloqotdoshlarning emotsionallik ifodasiga bo'lgan ehtiyoji, maqsadi bilan bog'liq. Bu ehtiyoj esa so'zlovchi shaxslarning voqyelikka munosabati, uni idrok etish maqsadi bilan belgilanadi. Aynan shu maqsadning lisoniy aks topishi emotsional deysisning voqelanishidir [Шаховский, Жура 2002].

Emotsional deysis-kontekstda nafaqat referentni ko'rsatish, balki muallif yoki so'zlovchining xarakterini, his-tuyg'ulari va munosabatini ifodalash uchun ishlatiladigan deysis turi hisoblanadi. Ya'ni deysisning bu turi boshqa odatdagi deysislar kabi makonga, zamonga yoki shaxsga ishora qilmasdan, nutq egasining xohish-irodasini, nutqdan ko'zlangan pragmatik

maqsadini ifoda etadi. Ular dialoglarda, hikoyalarda yoki matnlarda suhbatdoshlar o'rtasidagi munosabatni boshqarish, mavzuga e'tiborini qaratish, biron bir voqea-hodisaga nisbatan muallifning kechinmalarini tasvirlash yoki so'zlovchining o'z hissiyotlarini bayon etish orqali tinglovchiga ta'sir etish hamda uni ma'lum bir yo'sinda harakatlanishga da'vat etish uchun qo'llaniladi. Xo'sh, nutqiy muloqot ishtirokchilarining hissiy kayfiyatini (yaxshi, yomon, hayrat, jahl, g'azab, mehr-muhabbat va hokozolar kabi) aks ettiruvchi emotsional deysislar nutqda qanday birliklar bilan ifodalanadi? Bu birliklarni, fikri ojizimizcha, quyidagi ko'rinishda tasniflash mumkin: ijobiy va salbiy bo'yoqdorlikka ega otlar, sifatlar, fe'llar, undov so'zlar va undalmalar, modal so'zlar, barqaror birikmalar, ohang, intonatsiya, pauza va ovoz tonining baland-pastligi, tezligi, yuz ifodalari, qo'l harakatlari va b.

Jurnalistik matnlarning yana bir yorqin namunasi reklamalardir. Reklamani asosiy maqsadi mahsulotni sotish ekan, reklamada «sotish» so'zi adresatni «sotib olishga ko'ndirish» demakdir. Reklamada har bir so'z mahsulotni sotish uchun xizmat qiladi, shunday ekan, ular ustida badiiy, iqtisodiy tomondan yuksak talablar asosida ish olib borish zarur bo'ladi. Bu mas'uliyatli vazifa reklama matnini tuzuvchi zimmasiga yuklatiladi. Reklama tarixi shuni ko'rsatadiki, reklama matni yaratuvchisi – kopireyter (ingl. copy writer – copy nusxa, qo'lyozma; writer – muallif) o'zining fikrini qog'ozga tushira olish qobiliyatiga ega bo'lishi kerak, ammo bu qobiliyat mijozning muammolarini yechishi mumkinligini aytish qobiliyatidan keyin turadi [Botirova 2023]. Shu sababli reklama matnlarida tinglovchiga ta'sir etish, uni ishonitirish va qiziqitirish orqali sotib olishga ko'ndirishdan iborat pragmatik maqsad birlamchi o'rinda turadi.

Maqolamizning kirish qismida deysis pragmatikvistikaning asosiy tadqiq predmeti ekanligi ham bejiz ta'kidlanmadi. Chunki reklamalardagi pragmatik maqsadning ro'yobga chiqishi deysis birliklarsiz, ayniqsa emotsional deysislarsiz bo'lmaydi. «Emotsional deysis-kontekstda nafaqat referentni ko'rsatish, balki muallif yoki so'zlovchining xarakterini, his-tuyg'ulari va munosabatini ifodalash uchun ishlatiladigan deysis turi hisoblanadi. Ya'ni deysisning bu turi boshqa odatdagi deysislar kabi makonga, zamonga yoki shaxsga ishora qilmasdan, nutq egasining xohish-irodasini, nutqdan ko'zlangan pragmatik maqsadini ifoda etadi» [Esonturdiyeva 2025]. *Yorqin ta'm, yorqin ichimliklar. Fanta bilan yorqinroq bo'!* Fanta nomli

yaxna ichimlikning ushbu reklamasida *yorqin* so'zining uch bora takrorlanishi orqali chiroyli qofiya hosil qilinib, tinglovchini jalb qilishga erishilsa, *Fanta bilan yorqinroq bo'!* gapi orqali muallif tinglovchini uni ichib ko'rishga da'vat etadi. Shu bilan birga uni ichish yorqin lazzat baxsh etishiga ishonitiradi.

Jurnalistik matnlar tahlilida deysis birliklarning barcha turlari uchraydi. Xususan, ommaviy axborot vositalarida keng qo'llaniladigan heshteglar – masalan, #yangiliklar, #dunyo_xabarlar, #sport, #ta'lim, #reklama kabilarni – xabarning muayyan tematik guruhga tegishliligini ifodalovchi diskursiv deysisning bir namunasi sifatida ko'rib chiqish mumkin. Ushbu diskursning o'ziga xos xususiyatlaridan biri boshqa deysis turlariga nisbatan emotsional deysislarning faol qo'llanilishidir. Ommaviy axborot vositalari va yangilik xabarlarida ko'pincha quyidagi kabi iboralar uchraydi: «Afsuski, jabrlanuvchini qutqarishning imkoni bo'lmadi» yoki «Yaxshiyamki, baxtsiz hodisa natijasida hech kim jabrlanmadi». Bunday ifodalarda so'zlovchining his-tuyg'ulari – afsuslanish, qayg'u yoki quvonch modal so'zlar orqali aks etadi va emotsional deysisga misol bo'ladi. Jurnalistik diskursda auditoriyaga nisbatan ma'lum bir harakatga rag'batlantirish, yo'naltirish yoki undash kabi turli pragmatik maqsadlar ko'zlanadi. Ushbu maqsadlarning ro'yobga chiqishi pragmatikvistikaning asosiy tadqiqot obyektlaridan biri hisoblangan deysis birliklarning faol ishtiroki orqali ta'minlanadi.

Xulosa. Mulohazalarimizni xulosalaydigan bo'lsak nutqning pragmatik tahlilida deysisning, xususan, emotsional deysisning o'zni nihoyatda muhim. Mavzuning dolzarbligini yetarlicha ochib bera olish uchun uni ijtimoiy mass-media diskursi misolida o'rganish har jihatdan o'zini oqlaydi. Shuningdek reklama diskursida deysisning deyarli barcha turlari ancha faol qo'llanilishiga guvoh bo'ldik. Shaxs deysisi, makon deysisi, zamon deysisiga namunalar ko'rsatilib tahlil qilindi, ammo emotsional deysis eng faol ishlatilishi bu diskursning o'ziga xos xususiyati ekanligi aniq isbotlandi. Reklamalardan ko'zlangan asosiy maqsad, xaridorlarning e'tiborini jalb etish, ularni ishonitirish va sotib olishga ko'ndirish ekanligini inobatga olib, tadqiqotdan kutilgan xulosa oldindan taxmin qilingan edi deb ishonch bilan ayta olamiz. Shuningdek, reklama diskursida emotsional deysis nafaqat so'zlar, balki buyruq mayli shakllari hamda ohang bilan ham ifodalanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Botirova 2023 — Botirova M. (2023). Jahon tilshunosligi va turkologiyada reklama tadqiqiga doir ishlar tahlili. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 3(6), 51-57.
2. Esonturdiyeva 2025 — Esonturdiyeva D. Tilshunoslikda emotsional deysis va uning ijtimoiy mass-media diskursi misolidagi tahlili. XXI asrda ilm-fan taraqqiyotining asosiy tendensiyalari va xususiyatlari Denov, 10-oktabr 2025 yil, 5(9), 521-523.
3. Levinson, Stephen 1983 — Levinson, Stephen C. Pragmatics. — Cambridge: Cambridge University Press, 1983.
4. Safarov 2008 — Safarov Sh. Pragmatikvistika. — Toshkent, 2008. 320-b.
5. Шаховский, Жура 2002 — Шаховский В.И., Жура В.В. Дейсис в сфере эмоциональной речевой деятельности // Вопросы языкознания, 2002, № 5.- С. 38-56.

Diyoraxon ABDUMALIKOVA,
FarDU tayanch doktoranti

LINGVOMADANIYAT DOIRASIDA KONSEPT TUSHUNCHASI VA UNING DISPUT BILAN ALOQADORLIGI

Annotatsiya: maqolada lingvomadaniyat doirasida “konsept” tushunchasining zamonaviy filologiya va madaniyatshunoslikdagi o’rni, uning milliy tafakkur va madaniy identifikatsiyani shakllantirishdagi ahamiyati chuqur tahlil etiladi. Shuningdek, konsept va uning ijtimoiy-madaniy muzokaralardagi, xususan, disputlardagi ifoda hamda mohiyatini ilmiy-nazariy va amaliy asosda ko’rsatish asosiy diqqat markazida bo’ladi. Maqolada ushbu jarayonlarning o’zbek tilidagi aks etishi lingvomadaniyatshunoslikning eng muhim mavzularidan biri sifatida yoritiladi. Lingvokonseptlar va madaniy tafakkur oralig’idagi munosabatlar, jamiyat hayotidagi nutqiy va fikriy jarayonlarning zamon va makon nuqtayi nazaridan o’zgarishi strukturaviy tahlilga tortilgan.

Kalit so’zlar: *konsept, lingvomadaniyat, disput, lingvokonsept, madaniy kod, madaniyatshunoslik, milliy tafakkur, identik madaniy hodisa, ijtimoiy-madaniy munosabat.*

Аннотация: в данной статье глубоко анализируется значение понятия “концепт” в рамках лингвокультурологии, его роль в современной филологии и культурологии, а также влияние на формирование национального мышления и культурной идентификации. Особое внимание уделяется научно-теоретическим и практическим аспектам выражения и сущности концепта в социокультурных переговорах, в частности в диспутах. Рассмотрено отражение этих процессов в узбекском языке как одной из ключевых тем лингвокультурологии. Проанализированы взаимосвязи между лингвоконцептами и культурным мышлением, а также динамика речевых и мыслительных процессов в контексте времени и пространства.

Ключевые слова: *концепт, лингвокультурология, диспут, лингвоконцепт, культурный код, культурология, национальное мышление, идентичное культурное явление, социокультурные отношения.*

Annotation: this article presents an in-depth analysis of the concept of “concept” within the framework of linguoculturology, its role in modern philology and cultural studies, and its significance in shaping national thinking and cultural identity. Special attention is paid to the scientific-theoretical and practical aspects of the expression and essence of the concept in socio-cultural negotiations, particularly in disputes. The reflection of these processes in the Uzbek language is highlighted as one of the central topics in linguoculturology. The relationship between linguistic concepts and cultural thinking, as well as the dynamics of speech and thought processes from the perspective of time and space, are structurally analyzed.

Key words: *concept, linguoculturology, dispute, linguistic concept, cultural code, cultural studies, national cognition, identical cultural phenomenon, socio-cultural relations.*

Kirish. XXI asrda lingvistikada va madaniyatshunoslikda “konsept” tushunchasi chuqur o’rganilayotgan asosiy ilmiy kategoriyalardan biriga aylandi. Konsept bir vaqtning o’zida ijtimoiy, nutqiy, madaniy, psixologik, kognitiv va kommunikativ fenomen sifatida namoyon bo’ladigan, inson hayotining eng muhim va murakkab qatlamlariga daxldor bo’lgan madaniy axborotlarni ifodalovchi lingvistik-hamda ijtimoiy birlikdir. Konsept insonning dunyoni anglashida, til va tafakkur, til va madaniyat o’rtasidagi zamin vosita bo’lib, har bir millat ruhiyatidagi nodir kodlarni, qadriyat va mentalitetni o’zida mujassamlashtiradi. Bugungi globallashuv va zamonaviy ijtimoiy texnologiyalar davrida jamiyat oldida turgan eng muhim ijtimoiy-madaniy masalalardan biri — bu milliy tafakkurga asoslangan va o’ziga xos konseptual qatlamlarga ega madaniyatni saqlab qolish, o’rganish hamda keyingi avlodga yetkazish masalasidir. Bu masalada lingvomadaniyatshunoslik va uning asosiy terminlaridan biri — konsept — alohida o’rin tutadi. O’zbek tilida lingvo-mental va madaniy tizimlar qarama-qarshiligi, umuminsonga xos va milliy o’ziga xosliklarning uyg’unligi ana shu konsept doirasida keng ifodalanadi. Shu bilan birga, hozirgi zamon diskussiyalari

va ijtimoiy munozaralari, ya’ni disputlar (munozaralar) tahlili ham lingvomadaniyat va konsept tushunchalarining bevosita bog’liqligini, ularning jamiyat tafakkuriga, shaxsiy va jamoaviy identifikatsiyaga, turmush tarziga ta’sirini ochib beradi. Disput orqali konseptlarning aktuallashuvi, yangilanib borishi va madaniyatga o’z aksini berishi zamonaviy o’zbek jamiyati va til hayotida g’oyat muhim.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya.

Konsept so’zi filologiya, psixolingvistika, semantika, kognitiv lingvistika va madaniyatshunoslikda turlicha talqin etiladi. Dastlabki ilmiy-terminologik izohlar 1980-yillarda paydo bo’lib, “konsept” — bu inson ongidagi axborot, tasavvur, baho, tajriba, hissiyot, rasm va stereotiplarning jamlanmasi, biror voqelik yoki hodisaning mazmuniy-nazariy o’zagi sifatida talqin qilina boshlandi (Sokolova, 2018).

Lingvomadaniyatshunoslikda konsept — bu til va madaniyat kesishgan joydagi axborot, bildiruvchi so’z, birikma yoki obraz asosida ifodalanadigan, milliy mentalitetga taalluqli xarakterli birlikdir. O’zbek tilida “ona”, “vatan”, “mehmondo’stlik”, “or-nomus”, “gap”, “izzat” kabi so’zlar o’zida bir necha ijtimoiy va

madaniy qatlamlarni mujassam etadi. Bu so'zlardagi qadimiy ma'no, tarixiy semantika va zamonaviy psixologik emotsiya jamiyat tafakkurining o'zgaras va barhayot qatlami sifatida aks etadi.

Konsept o'z tabiati bilan, bir tomondan, odat va an'ana, boshqa tomondan esa zamonaviy tafakkur va ixtirochilik, qarama-qarshi hodisalarni tutashtiruvchi "ko'priq"dir. Aynan konseptlarning til vositasida ifodalanishi jamiyat madaniyatining mustahkamligi, o'ziga xosligi va hayotiylikni ifodalaydi. Bu zamonaviy lingvomadaniyatshunoslikning ham nazariy, ham amaliy sohasining bosh mezoni bo'lib xizmat qiladi (Ergasheva, 2020).

Konsept — bu xalq yoki jamiyatning bosib o'tgan yo'li, ma'naviy dunyosi va mentalitetida avloddan avlodga o'tib kelayotgan axloqiy, etik, ijtimoiy, tarixiy va ruhiy boyliklarning semiosferasi. Konsept til vositasida madaniy kod sifatida mustahkamlanib, milliy tafakkurning tarkibiy qismiga aylanadi. O'zbek tilidagi "hunarli — xor bo'lmas", "yolg'onchi — do'sti yo'q", "gap so'z o'lchov bilan" kabi iboralardagi konseptlar xalqning dunyoqarashi, qadriyat tizimi, milliy xarakterini chuqur ochib beradi. O'zbek tilida va madaniyatida konseptlar, asosan, qadimiy mifologiya, tarix, din, milliy qadriyatlar, naiqlik va ramziy ma'no, folklor hamda zamonaviy ijtimoiy-siyosiy hayot orqali shakllangan. Har bir konsept zamon bilan yangilanib, ijtimoiy voqelik va tafakkur taraqqiyotiga moslasha oladi. Bu esa madaniyatshunoslikda innovatsion va barhayot mazmunga ega "madaniy DNK" tushunchasini yuzaga keltiradi (Rashidova, 2022).

Muhokama va natijalar.

Har bir konsept nutqda vazifaviy va obrazli jihatdan o'z ifodasi bilan alohida semantik qatlamdan joy oladi. Masalan, "ona" konsepti o'zbek tili va madaniyatida faqat biologik tushuncha emas, balki mehr, fidokorlik, chidamlilik, bag'rikenglik, urf-odat va martaba belgisi sifatida boy obrazga ega. "Ona" so'zi nutqda ishlatilganda bolaning mehrbonligi, jamiyatning axloqiy o'lchovi, xalq hayotining uzviy bir qismi sifatida konseptual ahamiyat kasb etadi. Bu kabi konseptlarning ramziy, metaforik va lingvistik tusda ifodalanishi milliy tilning yangilanishiga, ijtimoiy-madaniy zamirining mustahkamlanishiga yordam beradi.

Jamiyat hayotida tez-tez uchraydigan nutqiy va ijtimoiy muloqotlar — anjuman, debat, muzokara va eng avvalo, disputlar orqali konseptlar o'zining eng jonli va zamonaviy shakldagi

ifodasini topadi. Disput — bu ikki yoki undan ortiq tomon o'rtasida g'oya, pozitsiya va qarashlarni ochiq va dalillashgan tarzda himoya qilish omilidir. Disput jarayonida konseptlar aktual holatga keladi, ularni har xil ishtirokchilar o'z pozitsiyasiga, value tizimiga, e'tiqodiga, axloqiy qoidalariga muvofiq talqin qilishadi.

Zamonaviy lingvomadaniyat hamda ijtimoiy kommunikatsiya sohasidagi tahlillar shuni ko'rsatadiki, disputlarda konseptlar — "haqiqat", "adolat", "taraqqiyot", "demokratiya", "ozodlik", "vatan", "mehnat", "kelajak", "sabr", "hurmat", "axloq" kabi asosiy tushunchalarning qamrovlari va chegaralari kengayadi, ma'naviy-psixologik bosqichda yangi talqin va ramziy tus oladi. Disput jarayonida har bir konsept muhokama, isbot, rad qilish, shakllantirish, mustahkamlash kabi bir necha nutqiy va mental bosqichlardan o'tadi. Bu bosqichlarning har biri ushbu konseptga bo'lgan individual va ijtimoiy-umumiy yondashuvlarni ochib beradi.

Disput tili zamonaviy jamiyatda nafaqat g'oya almashish, balki konseptlar vositasida o'zining axloqiy, ijtimoiy va madaniy identifikatsiyasini namoyon qilishning eng samarali vositasi bo'lib xizmat qiladi. Disputda konseptlar dinamik va fleksiv xarakter oladi, turli taraflar tomonidan yangidan-yangi so'z va ibora, obraz va ifoda, bahona va dalil, misol va ramzlarda namoyon bo'ladi. Konseptlarning o'zaro metamorfozasi, ya'ni o'zgarishi, yangilanishi va muqobil ma'nolar hosil qilishi jamiyat ijtimoiy-axloqiy o'zgarishlarining asosiy natijasidir.

Xulosa. Yuqoridagilardan kelib chiqib, quyidagilarni umumlashtirish mumkin: konsept tushunchasi lingvomadaniyatda milliy tafakkur va ijtimoiy-madaniy o'zlikni belgilovchi asosiy birikma sifatida nihoyatda muhim. Konseptlar milliy-diniy, tarixiy va psixologik tajribalarning uzluksiz davomchisi bo'lib, zamonaviy til madaniyatining jamiyat hayotida harakatga keltiruvchi kuchga aylanadi. Disput — jamiyat hayotida mazmunli ijtimoiy-madaniy konseptlarning ochilishi, yangilanishi, tanqidiy tahlil qilinishi va ko'plab bahslarda o'zgacha va yangi ma'no kasb etishini ta'minlovchi zamonaviy maydon bo'lib xizmat qiladi. Hozirgi zamon O'zbekistoni til va madaniy hayotida konseptlarning aktuallashuvi, boyish va zamonaviylashuvi madaniy innovatsiya, milliy tafakkur va global trendlarning uyg'unligining asosiy kafolatidir. Konsept va disput munosabati haqidagi ilmiy tahlillar bugungi ijtimoiy-madaniy taraqqiyot, milliy madaniyat va lingvistik tafakkur uchun beqiyos ahamiyatga ega ekanini ko'rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Sokolova E.M. (2018). Til va konsept: Kognitiv-lingvistik yondashuv. — Toshkent: Fan.
2. Nuraliyeva G.M. (2019). Lingvomadaniyat va konseptual tahlil asoslari. — Samarqand: Samarqand davlat universiteti nashriyoti.
3. Ergasheva M.F. (2020). O'zbek tilida konseptual semantika va uning turlari. — Toshkent: Ilm ziyo.
4. Tadjibayeva D.M. (2021). Konsept konseptual tahlil va madaniyatshunoslik. — Nukus: Qoraqalpoq davlat universiteti nashriyoti.
5. Rashidova D.S. (2022). Zamonaviy lingvomadaniyatshunoslik va konseptlar. — Toshkent: Universitet nashriyoti.
6. Shodmonova Sh.J. (2023). Konsept va mental kodeks: O'zbek milliy tafakkuri. — Farg'ona: "Ilm nur" nashriyoti.

MIRTEMIR SHE'RIYATIDA OBRAZLAR TIZIMI VA UNING POETIK FUNKSIYALARI

Annotatsiya: ushbu maqolada XX asr o'zbek adabiyotining yirik vakili, O'zbekiston xalq shoiri Mirtemir (Mirtemir Tursunov) she'riyatidagi obrazlar tizimi va ularning badiiy-estetik funksiyalari ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilinadi. Shoir ijodidagi milliy va folklorik poetik obrazlar, tabiat va inson munosabatini aks ettiruvchi lirik obrazlar, shuningdek, ruhiy-kechinma va ramziy (simvolik) obrazlar majmui Mirtemir poetik uslubining o'ziga xosligi prizmasida tadqiq etiladi. Maqolada adabiyotshunos olimlar qarashlariga tayanilgan holda shoir matnlari atroflicha tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: *Mirtemir, obrazlar tizimi, lirik qahramon, folklorizm, poetik simvol, ruhiy kechinma, metonimiya, milliy kolorit.*

Annotation: this article provides a comprehensive theoretical and methodological analysis of the system of images and their poetic-aesthetic functions in the poetry of Mirtemir (Mirtemir Tursunov), an outstanding representative of 20th-century Uzbek literature and People's Poet of Uzbekistan. The study examines the unique features of the poet's style through the lens of national and folklore-inspired poetic images, lyrical imagery reflecting the relationship between nature and humanity, as well as psychological and symbolic imagery. Drawing on the foundational works of prominent literary scholars, the author conducts a detailed textual analysis of Mirtemir's poetic heritage.

Keywords: *Mirtemir, system of imagery, lyrical hero, folklorism, poetic symbol, psychological experience, metonymy, national color.*

Kirish. O'zbek milliy she'riyatida o'ziga xos badiiy olam va poetikuslub yaratgan Mirtemir ijodidagi xalq og'zaki ijodimanzilari bilan chuqur singishib ketganligi, jo'shqin samimiyati hamda milliylik bilan ajralib turadi. Adabiyotshunoslikda shoir poetikasi, uning so'z qo'llash mahorati va janr xususiyatlari borasida qator ilmiy izlanishlar olib borilgan bo'lsa-da, Mirtemir she'riyatidagi obrazlar tizimining tipologik va semantik strukturasini yaxlit ilmiy tadqiqot usullari bilan tahlil etilishini talab qiladi. Mirtemir poetikasida obraz yaratish tamoyillari an'anaviy sharqona va folklorik ildizlarga borib taqalgani holda, XX asr o'zbek she'riyatiga xos zamonaviy poetik tafakkur bilan sintezlashgani bilan xarakterlanadi. Shoir badiiy nutqining metonimik va metaforik tabiati oddiy hayotiy detallarni umuminsoniy va milliy simvollar darajasiga ko'tarishga xizmat qiladi.

Asosiy qism. Lirikada obraz — bu faqatgina voqelikning badiiy aks etishi emas, balki shoir ruhiy olami, estetik ideali va falsafiy dunyoqarashining majmuasidir. Mirtemir she'riyatidagi obrazlar tizimini bir necha asosiy guruhlariga ajratib o'rganish maqsadga muvofiqdir:

- Folklorik va milliy-etnografik obrazlar;
- Tabiat (peyzaj) va xarakter-obrazlar;
- Lirik qahramon va ruhiy-kechinma obrazlari;
- Metaforik va simvolik (ramziy) obrazlar.

I. Folklorik va milliy-etnografik obrazlar tizimi.

Mirtemir she'riyatining eng yetakchi belgilardan biri — xalq og'zaki poetik ijodi an'analari bilan organik bog'liqlikdir. Adabiyotshunos Ibrohim G'afurov ta'kidlaganidek, "Mirtemir she'riyati — toza xalqona buloqdan suv ichgan, qadimiy dostonlar-u terma tili bilan sug'orilgan hayotiy

va samimiy poetik olamdır" [2, b. 34]. Shoir asarlaridagi obrazlar g'oyaviy-badiiy va strukturaviy jihatdan folkloridagi poetik timsollarga borib taqaladi.

Shoirning "Toshkent", "Qoraqalpog' daftari", "Surat" poema va turkum she'rlarida milliy-etnografik obrazlar yetakchilik qiladi. Masalan, "Ona tilim", "O'zbekim", "Farg'ona" kabi asarlarida milliy maishiy hayot detallari shunchaki ma'lumot emas, balki estetik funksiya tashuvchi obraz darajasiga ko'tariladi:

Olis tog'lar ortida qoldi

Mening bolaligim — mitti tumor.[1, b. 88]

Ushbu misralardagi "mitti tumor" detali bolalik xotiralarining muqaddasligi, beg'uborligi va insonni yovuzliklardan asrovchi ma'naviy qalqon ramzi sifatida gavdalanadi. Tumorning folklorik ramz sifatidagi funksiyasi lirik qahramonning ruhiy evolyutsiyasi bilan uyg'unlashgan.

Mirtemir asarlarida el-yurt, ona obrazlari ko'p hollarda folkloridagi "Ona yer" arxetipi bilan birikib ketadi. Shoir onani tasvirlar ekan, uni mehnatkash, qadoq qo'lli, matonatli o'zbek ayolining umumlashma obrazi darajasiga olib chiqadi.

Uning "Ona" obrazida balandparvoz ritorikadan qochilib, real, turmush mashaqqatlarini chekkan, ammo sabr-bardoshli qahramon tipi yaratiladi.

II. Tabiat va xarakter-obrazlar unifikatsiyasi

Mirtemir poetik-uslubiy evolyutsiyasida tabiat obrazlari (peyzaj) inson ichki dunyosining ko'zgusi hisoblanadi. Shoir tabiat hodisalarini shunchaki tasvirlamaydi, balki ularni psixologik parallelizm usulida insoniy tuyg'ular bilan sintez qiladi. Uning she'rlarida Tog', Qora bulut, Quyosh, Qora

saksovl, Oltin qo'ng'iz, Majnuntol kabi tabiat unsurlari mustaqil xarakter-obraz shakliga kiradi.

Shoirning mashhur "Tog'lar" va "Qoraqalpoq daftari" turkumiga kiruvchi she'rlarida tabiat elementlarining estetik funksiyasini yaqqol ko'rish mumkin. Masalan, "Saksovl" obrazi cho'l iqlimining oddiy o'simligi emas, balki hayot uchun kurashuvchi, matonatli va egilmas inson xarakterining timsoliga aylanadi:

Ildizing-da toshga tegsa qayrilmas,

Qumlar yutgan saksovim, saksovl. [2, b. 142]

Adabiyotshunos olim Naim Karimov shoirning tabiat tasviridagi mahoratiga baho berib: "Mirtemir tabiatni insonlashtirishda, tabiat hodisalariga o'zbekona milliy ruhiyat va fe'l-atvorni singdirishda tengsiz mahorat ko'rsatgan", — deb ta'kidlaydi [3, b. 115].

III. Lirik qahramon va ruhiy kechinma obrazlari

Mirtemir she'riyatidagi lirik qahramon — samimiy, sodda, biroq teran ma'naviy olamga ega bo'lgan, elim deb yonadigan shoir va inson obrazidir. Uning ruhiy-kechinma obrazlari zamin bilan, hayotiy haqiqat bilan chambarchas bog'liq. Shoirning ijodi yangroq taronalar va nozik zamzamarlar poeziyasidir [4, b. 8]. Mirtemirning ruhiy-psixologik tahlilga boy bo'lgan "Surat" poema-dostonida lirik qahramonning ichki kechinmalari, muhabbat va vafodorlik tuyg'ulari poetik dramatism darajasiga ko'tariladi [5, b. 78]. Dostonda "Surat" — bu moddiy buyum emas, balki o'tmish, yo'qotilgan baxt, abadiy xotira va armonning poetik simvolidir:

Och nazarim Tushar suratga...

Surat, surat! Nega sen tilsiz?

Termulaman suratda xatga...

Janglarda yor eding-ku, o, qiz!

Bu o'rinda lirik qahramon va "Surat" o'rtasidagi dialog inson psixologiyasining eng nozik va iztirobli qatlamlarini ochib berishga xizmat qiladi. Lirik qahramon ruhiyatidagi poklik va sadoqat o'zbekona ibo hamda andisha obrazlari bilan boyitiladi.

V. Poetik metafora va metonimiya: ramziy obrazlar

Mirtemir poetik tilining o'ziga xosligi uning ramz

(simvol) va metafora yaratish usulidadir. Shoir asarlarida an'anaviy sharqona timsollar (Oshiq, Ma'shuq, Majnuntol, Bulbul, Jom, Gul) o'rnini ko'proq zamonaviy, xalqona va hayotiy ramzlar egallaydi.

Obraz nomi, badiiy-semantik ma'nosi, poetika va funksiyasi.

[Qadoq qo'l] Mehnatkashlik, halollik, ona/ota siymosi. Metonimik obraz; insoniy qadr-qimmat va fidoyilikni ifodalaydi. |

[Yo'l / Karvon] Umr guzaronligi, tarixiy jarayon. Inson va millat taqdiridagi uzviylik hamda doimiy harakat simvoli.

[Ketmon] Dehqonchilik, peshona teri, rizq-ro'zi. Milliy mehnat ruhi, zaminga bo'lgan sadoqat va halol luqma simvoli.

Shoirning "Qadoq qo'llar" haqidagi poetik qarashlarida metonimiya san'ati yuksak estetik darajada qo'llangan. Qadoq qo'l — bu dehqonning, onaning yoki ishchining oddiy tana a'zosi emas, balki butun bir xalqning peshona teri, halol mehnatining estetik timsoliga aylanadi [4, b. 52]. Shoir metaforasining o'ziga xosligi shundaki, u sintetik (yasama) emas, balki analitik (tabiiy) xarakterga ega. U so'zlarni sun'iy bezamaydi, aksincha, xalq tilidagi mavjud metaforik potentsialdan unumli foydalanadi.

Xulosa. Mirtemir she'riyatidagi obrazlar tizimi shoirning milliy va poetik dunyoqarashini belgilovchi eng muhim o'lchovlardan biridir. Uning asarlaridagi obrazlar strukturasi quyidagi xususiyatlari bilan ilmiy-estetik qiymatga ega:

Shoir o'zbek xalq og'zaki ijodidagi obrazlar strukturasi va til poetikasini yozma adabiyotga muvaffaqiyatli tatbiq etdi hamda uni yangi mazmun bilan boyitibgina qolmay, u tabiat va maishiy obyektlarni inson psixologiyasi bilan uzviy bog'lab, ularga individual poetik xarakter bag'ishladi.

Xulosa qilib aytganda, Mirtemir yaratgan poetik obrazlar tizimi XX asr o'zbek she'riyatida realizm, milliylik va samimiyat tamoyillarining mustahkamlanishida fundamental rol o'ynadi va uning obrazlar olami bugungi zamonaviy adabiyotshunoslik uchun ham nodir ilmiy-tadqiqot manbai bo'lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Mirtemir. Asarlar [Matn]: 3 jildlik / Mirtemir. — Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1980–1982.
2. G'afurov, I. Yo'lma-yo'l o'ylar (Mirtemir poetikasi haqida) [Matn] / I. G'afurov. — Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1984. 192-b.
3. Karimov, N. XX asr o'zbek adabiyoti manzaralari [Matn] / N. Karimov. — Toshkent: O'zbekiston, 2008. 384-b.
4. Каримов Н., Наханов О. Миртемир замондошлари хотирасида. — Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1982. Б. 8.
5. Sharafiddinov, O. Iste'dod jilolari [Matn] / O. Sharafiddinov. — Toshkent: Yozuvchi, 1998. 224-b.
6. Mirvaliyev, S. O'zbek adabiyotshunosligi va tanqidchiligi tarixi [Matn] / S. Mirvaliyev. — Toshkent: Fan, 2005. 320-b.
7. Каримов Н. 2012. Миртемир. Маърифий-биографик роман. Тошкент: Meriyus.

Shahnoza MANSUROVA,

Mustaqil izlanuvchi

Shahnozam1205@gmail.com

“SALOMON VA ABSOL” QISSALARINING G’OYAVIY-BADIIY XUSUSIYATLARI

(Ibn Sino va Jomiy asarlari misolida)

Annotatsiya: ushbu maqolada Abu Ali Ibn Sino va Abdurahmon Jomiyning “Salomon va Absol” asarlari g’oyaviy-badiiy xususiyatlari qiyosiy jihatdan tahlil qilinadi. Har ikki asarda insonning ma’naviy kamoloti, nafsni yengish, aql va tafakkur orqali haqiqatga erishish, ilohiy ishqqa intilish kabi masalalar yoritilgan. Maqolada asarlardagi obrazlarning ramziy ma’nosi, aql va nafs o’rtasidagi munosabat, murshid va solik tushunchalari, shuningdek, asarlarning kompozitsiyasi, dialog va monologlardan foydalanish, tabiat tasvirlari hamda badiiy san’atlar tahlil qilinadi. Shuningdek, “Salomon va Absol” asarlariga falsafiy, tasavvufiy va siyosiy nuqtayi nazardan yondashish ularning mazmunini yanada chuqurroq anglash imkonini berishi ko’rsatib beriladi.

Kalit so’zlar: Ibn Sino, Abdurahmon Jomiy, “Salomon va Absol”, falsafa, tasavvuf, orifona tasavvuf, aql, nafs, ilohiy ishq, ramziy obraz, badiiy xususiyat.

Annotation: this article examines the ideological and artistic features of Abu Ali Ibn Sina’s and Abdurahman Jami’s works “Salomon and Absal” from a comparative perspective. Both works deal with such themes as human spiritual development, overcoming the desires of the self, reaching truth through reason and thought, and striving for divine love. The article discusses the symbolic meanings of the characters, the relationship between reason and the self, the concepts of the spiritual guide and the seeker, as well as the composition, dialogues, monologues, descriptions of nature, and literary devices used in the works. The study also shows that examining “Salomon and Absal” from philosophical, Sufi, and political perspectives helps to reveal the deeper meaning and artistic value of these works.

Key words: Ibn Sina, Abdurahman Jami, “Salomon and Absal”, philosophy, Sufism, mystical thought, reason, self, divine love, symbolic characters, artistic features.

“Salomon va Absol” nomi bilan yaratilgan asarlar sharq adabiyotining muhim namunalari biridir. Bu nomdagi badiiy sujetlar, asosan, diniy, axloqiy va falsafiy g’oyalarni o’zida mujassam etadi. Abu Ali Ibn Sino va Abdurahmon Jomiyning “Salomon va Absol” asarlari mazmuniy jihatdan bir-birdan farq qilsa-da, ular o’rtasida ma’lum bir mushtaraklik ko’zga tashlanadi. Ibn Sinoning “Salomon va Absol”ida insonning olam bilan munosabati, aql va tafakkur o’rtasidagi jarayonlari tasvirlanadi. Asar falsafiy xarakterga ega. Shu sababli ham Ibn Sinoning boshqa asarlari singari bu asariga ham falsafiy jihatdan yondashish o’rinli. Asarda Absolning aql va donishmandlik¹ orqali haqiqiy ishqqa yetishishi tasvirlangan. Aql va nafs o’rtasidagi kurash turli obrazlar orqali aks ettiriladi.

Sharqning ikki mutafakkiri bir xil nomdagi asar yaratdilar. Asarlarining g’oyasi deyarli bir xil: Haq ishqiga yetishish. Haq ishqiga yetishish Ibn Sinoda falsafiy-nazariy qarash orqali tasvirlanadi. O’zining maqbul deb aytilgan yo’lini Absol tasviriga singdiradi. Jomiy esa bu qarashlarini tasavvuf orqali tasvirlashga harakat qiladi. Tasavvuf orqali ruhiy poklanish va ilohiy haqiqatga intilishga chorlaydi. Muhabbat va nafsni kechinmalar ramziy obrazlar orqali tasvirlanadi.

Ibn Sinoning “Salomon va Absol” asari atrofida mavjud bahsli munozaralardan yana biri – bu asarda tasavvufning ta’siri bor yoki yo’qligi bilan bog’liq. Asardagi ba’zi bir g’oyalar bunday qarashlarning o’rtaga tashlanishiga sabab bo’lmoqda. Bir guruh

olimlar Ibn Sinoga tasavvuf vakili sifatida qarashadi². Boshqa bir guruh esa bu qarashni tamomila inkor etadilar³. Uning asarlaridagi ruh va tana o’rtasidagi kurash, haqiqatga yetishish yo’li, dunyo lazzatlaridan voz kechish tushunchalari tasavvuf g’oyalari nisbat beriladi. Biroq ularga tasavvuf nuqtayi nazaridan emas, ilohiyot jihatdan qarash ma’quldek. Ibn Sinoning g’oyalari metafizika asosida hamda Ibn Sino falsafasining asosi Aristotel g’oyalari ta’sirida shakllanganligi inobatga olinsa⁴, asarlarining mazmuniy g’oyasini tasavvuf bilan birlashtirish xato bo’ladi. Ibn Sino ustozlari Aristotel va Farobiy² singari aqliy bilish orqali ilohiy haqiqatni anglashni targ’ib qilgan.

Tasavvuf va sufizm g’oyalarini ko’proq Abdurahmon Jomiyning asarlarida ko’rishimiz mumkin. Jomiyning “Salomon va Absol” masnaviysida nafsni yengish va poklanish, zohidlik va dunyoviy lazzatlardan voz kechish, haqqa intilish va ilohiy muhabbat yetish g’oyalari mavjud. Ushbu g’oyalarni turli obrazlar va voqealar vositasida tasvirlaydi. Misol uchun dostonda Salomon – ilohiy haqiqatga yetishishni maqsad qilgan obraz, Absol esa nafs timsoli. Nafsning harakatlari shunchalar go’zalki, solik ruhga ta’sir qiladi. Shoh – Salomonning otasi obrazi esa

1 Seyyedeh Maryam Rozatian., Najmeh Gerami. Metatextualitis of Salaman and Absal. Gawhar-i Guya. – 2018. No 12(1). 49-61 pp.

2 Ahmet Gökus. Aristoteles ve İbn Sînâ’da canliların oluşumu üzerine. Editör Ahmet Erdem Işık. Birinci basım. – İstanbul: İbn Haldun Üniversitesi Yayınları. 2024. – 480 s.

zohidlik va dunyo lazziyatlaridan voz kechgan bir obraz sifatida gavdalanadi. Ilohiy muhabbatga yetishish yo'l-yo'riqlari hakim tomonidan beriladi. U shohga ham, Salomonga ham nasihatlar qiladi. Yo'lning mashaqqatlarini tushuntiradi. So'ngida solikning majoziy ishqdan kechib, haqiqiy ishqqa yetishishiga sababchi bo'ladi. Salomon – Haq yo'lga yetishmoq niyatida yo'lga chiqqan yo'lovchi, **solik**. Shoh – murshidga ergashib, tasavvuf ta'limini o'rganayotgan murid. Hakim – haqiqiy ishqqa yetishgan, solik va muridiga yo'l ko'rsatuvchi ustoz. Asardagi Zuhra (Venus) haqiqiy ishqning ramzi.

X asrga kelib tasavvuf ilmida tasavvufning to'rtinchi bosqichi **orifona tasavvuf** yuzaga keladi. Abdurahmon Jomiyga ham orifona tasavvuf vakili sifatida qaraladi³. Uning asarlari tasavvufning ana shu bosqichiga oid. Orifona xarakterga ega. "Salomon va Asbol"da orifona ruhiyat yaqqol sezilib turadi. Orifona tasavvuf va tafakkur mohirlik bilan asarning har bir misrasiga singdirilgan. Dostondagi barcha obrazlarning holatlarida orifona tasavvufga xos bo'lgan jihatlar namoyon bo'ladi. Fano va baqo, zohidlik va tarki dunyo qilish **shohning** obrazlarida ko'zga tashlansa, suhbat va ma'rifat tarqatish **hakim obrazi** orqali ifodalanadi. Hakim shohga ayollardan uzoq bo'lishni maslahat beradi. Shoh farzand istashini aytganida hakim "Shahvatsiz farzand tavalludi muqarrar emasligini..."⁴ ta'kidlaydi. Unga ta'nalar qiladi. Shunga qaramay, hakim uni orzusiga yetkazadi. Shohning tojiga bezak bo'lgulik Salomon tug'iladi. Endi shoh va Salomon uning muridlariga aylanishadi. Hakim shogirdlari qanday qiyinchilik, yengib o'tib bo'lmas to'siqlariga duch kelganlarida yordam beradi. Qaysi yo'lning to'g'ri ekanligini ko'rsatadi. Uning aql-zakosi ham yunon faylasuflaridan qolishmas edi. Asardagi hakim dunyodagi o'n birinchi oqil kishi sifatida e'tirof etiladi:

*Yo'lingga bosh qo'yib, ustoz-muallim,
 Bir shogirddek sendan olganman ta'lim.
 Har ne desang, ayni hikmat deb bildim,
 Uni ehtirom-la qabul qildi. (Jomiy, 208-bet)*

Misralarga adabiy jihatdan yondashilganda, murshidning xarakteriga xos yo'lboshlovchilik sifati ma'lum bo'ladi. Poetik jihatdan qaranganda esa muallifning badiiy mahorati namoyon bo'ladi.

Asardagi tushuncha va g'oyalar siyosiy nuqtayi nazardan tahlil qilinganda, adib sifatida Jomiyning boshqa iste'dodlari ham ko'rinadi. Chad G. Lingwood tarixchi sifatida asarni Jomiy va o'sha paytdagi hukmron vaziyat, shohlar bilan bog'laydi⁵. So'fiyona nasihatlari hukmdorlar uchun bo'lib siyosiy ahamiyatga ega deb hisoblaydi. Siyosiy hukmron doiradagi vazir, uloma atamalarini shoh va hakim obrazlari bilan bog'laydi. Salomon obrazi va uning xatti-harakatlari Sulton Ya'qubga nisbat berilsa, hakim

obrazi Sulton Ya'qubning vaziri obraziga, shoh esa Uzun Hasanga qiyoslanadi. Qazviniiy ham hakimdek Uzun Hasan va uning o'g'liga vazirlik qiladi.

Ko'p hollarda shohlarga bag'ishlab yaratilgan asarlarning tahlili, bag'ishlov ekanligi, u hukmdor qanday vaziyatda bo'lganligi, qanday shohlik qilganligiga diqqat qaratilmaydi. Natijada asarning ma'lum qirralari ochilmay qoladi. Ko'rinadiki, asarni faqat badiiy va falsafiy kontekstda emas, boshqa turli kontekstlarda tahlil qilish ham asarning yangi jihatlarini ochichga xizmat qiladi.

Ibn Sinoga ko'ra, nafs ikki turli bo'ladi: o'simlik nafi va insoniy nafs. Insoniy nafs bosqichma-bosqich rivojlanib, yuksalib boradi⁶. Tana va nafs o'rtasidagi munosabat doimiy bo'ladi va bu munosabatda nafs birlamchi ahamiyatga ega. U tanaga ta'sir qilib turadi. Ibn Sinoning "Salomon va Absol" asarida tana va nafs o'rtasidagi munosabat tasvirlanadi. Shu bilan birgalikda, Ibn Sino falsafasida axloqiy mukammallikka yetishishda nazariy va amaliy qobiliyatlar ham muhim ahamiyatga ega. Ibn Sino ularni aql deb nomlaydi. Birini nazariy aql, ikkinchisini amaliy aql sifatida ko'rsatadi. Amaliy aql doimgidek nazariy aqlning himoyasida bo'ladi. Nazariy aql amaliy aqlni boshqaradi: nimani qachon qilishni va u jarayonda o'zni qanday tutishni o'rgatadi. M.E.Kala nazariy aql va amaliy aql munosabatida amaliy aql vahiya duch kelib, nazariy aql undan talab qilgan narsani amalga oshirsagina **yetiklik** yuzaga kelishi mumkin, degan fikrni ilgari suradi⁷. Olimning ushbu fikrini inobatga olsak, Salomon – nazariy aql ramzi, Absol – amaliy aql ramzi. Salomon Absolni o'qitib, turli bilimlarni egallashiga imkon yaratadi. Ramziy jihatdan qaraganda esa amaliy aql (Absol) ni o'zining buyruqlarini, ko'rsatmalarini "so'zsiz bajarish" uchun tarbiyalaydi. Asarda Absol akasining xizmatiga tayyor qahramon sifatida tasvirlanadi. Turli o'lkalarni u uchun egallab keladi. Isyon qilgan bobilliklarni qayta bo'ysundirib qaytadi.

"**Isyonkor bobil xalqi**" nafsoniy istaklarning belgisi hamdir. Salomon bir tana bo'lsa, Absol isyonkor, vafobilmaz nafsga qarshi kurashuvchi qahramon. Absol dastlab Mag'ribdan Mashriqqacha bo'lgan o'lkalarni fath qilish niyatida yo'lga otlanadi. Harakatlarini Qaydan boshlab, so'ngra sharqqa tomon yo'naltiradi. E'tiborlisi, Absol "**eng izzatli va eng kuchli xalqni**" topib, ularning ustidan hukmronligini o'rnatmoqchi bo'ladi. Absol kuchli iroda, kuch-qudrat sohibi edi. Bu o'rinda o'z kuchini baholash, "o'ziga o'xshashlar" bilan olishuv ma'nolari ham mavjud. "Eng izzatli va kuchli xalq" tasvirini xislat deb qarasak, Absol yaxshi narsalarni o'rganishni maqsad qilgan bo'lib chiqadi. Fath jarayonida Absol akasi hukmronlik qilayotgan mamlakat chegarasiga borib "**akasi egallay olmagan o'lkalarni**"⁸ egallaydi. Ya'ni nazariy aql bilan "fath qilish" imkonsiz bo'lgan "hudud"larni amaliy aql o'ziga bo'ysundiradi.

3 Холмұминов, Жаъфар. Тасаввuf онтологияси (Монография). – Т.: "Yosh avlod matbaa". 2021. 190 б.

4 Jomiy, Abdurahmon. 1989. Layli va Majnun; Salomon va Absol. – Т.: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti. – 224 b. – B.190.

5 Chad G. Lingwood. Politics, Poetry, and Sufism in Medieval Iran: New Perspectives on Jāmi's Salāmān va Absāl. – Boston: Brill. 2014. –295 p.

6 Muhammet Enes KALA. Ibn Sina ve Felix Ravaisson'da Ahşkanlık ve Ahlak İlişkisi Üzerine//Anadolu ilahiyat akademisi araştırma dergisi. – Istanbul. 2014. № 29. 120–145 s.

7 M.E.Kala, o'sha asar 13-bet.

8 Abu Ali ibn Sino. Salomon va Ibsol: She'rlar, qissalar. Tarjimonlar: Sh. Shomuhamedov va boshqalar. – Т.: G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti. 1980. 132-b.

Absol butun yer yuzi bo'ylab safar qildi. Qutb, Sharq o'lkalarini, Qaydan Chingacha bo'lgan hududlarni, Hind o'lkasini, akasining mamlakati chegarasidan Rofidongacha, dengizlar, orollar, Humra o'lkalari, Tayho cho'llari, Ahzom va Sabta mamlakatlari bo'ylab yurib, ularning podshohlarini asir oladi, xalqini o'ziga bo'ysundiradi. Bir qarashda Absolning jang qilish maqsadida chiqib, mamlakatlarni bosib olib o'z o'lkasiga qaytishi oddiy tasvirdek tuyiladi. Ammo Absol akasiga *"senga fath qilib bergan o'lkalarim ko'zimga tuproqdan ilashgan bir gardcha emas"*⁹ deydi. Haqiqiy saodatga intilayotgan kishi uchun bunday narsalar hech qanday ahamiyatga ega emas. Absolga ko'ra, u *"fath qilgan mamlakatlarga ega toifa ahvolidan xabardor bo'lgan kishi yerni va yerda bor narsalarni nazar-pisand qilmaydi"*⁹. **"Yerda va yerda bor narsalarni nazar-pisand qilmaydi"**gan kishi bu dunyo lazzatlaridan voz kechib, Haqning ishqiga da'vogar kishidir. Absol ham Ilohiy ishqning tajallisini ko'rishga oshiq bo'lganlardandir.

Ibn Sinoning "Salomon va Absol" asarining har bir misrasi allegoriya asosiga qurilgan. Uni tushunish, ostki ma'nolarini anglash kattagina bilim talab qiladi. Ibn Sinoning o'zi "Sharh ul-ishorat"da Salomon va Absol bir jumboq ekanligini, bilimi yetgan inson uni yecha olishini ta'kidlaydi.

Ikki asar kuchli g'oyaviy mazmunga egaligi xususida oz bo'lsa ham mulohaza yuritildi. Ma'lumki, g'oyaviy-mazmuniy jihatdan kuchli bo'lgan asarlarning badiiy xususiyatlari ham shunga xos bo'ladi. Turli tasviriy vositalar, badiiy san'atlar asarni qimmatini oshiradi. Estetik jihatdan jozibador, o'qishli qilish bilan birga mazmunni, g'oyani boshqarishga ham xizmat qildirilishi mumkin.

Ibn Sinoning "Salomon va Absol" qissasi **kompozitsion** jihatdan mukammal, sujet chizig'idagi har bir voqea qahramonlarning ichki holatlarini shakllantirishga xizmat qiladi. Falsafiy va didaktik g'oyalar, asosan, Absolning xatti-harakatlari, ichki kechinmalari orqali yoritiladi. Asarda **dialog va monologlarning** o'rni ham katta. Ular qahramonlarning ruhiy olamini, falsafiy qarashlarini aks ettiradi. Dialoglarda nasihat qilish uslubi yetakchilik qiladi.

⁹ Abu Ali ibn Sino. O'sha asar, 83-b.

Monologlarda esa falsafiy qarash, ichki kechinma va hissiyotlar birinchi o'ringa chiqadi. Absol va xotin o'rtasidagi muloqotlarda Absol unga to'g'rilik, Tangri va uning izmi xususida nasihat qiladi. Absol o'z-o'zi bilan suhbat qilganda, Tangriga iltijo qiladi. Uni yomonlardan asrashini, to'g'ri yo'ldan adashtirmasligini so'raydi. Qolaversa, asardagi tashbeh, metafora va antitezalar ham badiiy jihatdan qissaning mukammalligiga xizmat qilgan. Qissaning badiiyligiga xizmat qilgan jihat tabiat tasvirlarini va ular bilan bog'liq jarayonlarning o'rnida qo'llanilganligidir. Asarda tabiat hodisalari yomonlikni jazolash, ezgulik va poklikni rag'batlantirish uchun sodir bo'lgandek tuyiladi: Absol xushsiz bo'lib yotganda uni oq echki emizishi yoki askarlarning ustidan ivituvchi yomonlik yomg'irining yog'ishi kabi. Tabiat hodisalarga *rag'bat* yoki *jazolantiruvchi* xususiyatlarining berilishi qissaning xalq og'zaki ijodi va qadimgi adabiyotga yaqinlashtiradi. Ma'lumki, qadimgi davrda odamlar tabiat hodisalarining qarshisida o'zlarini ojiz bilib, unga ibodat va qurbonliklar qilganlar. Ularning o'z xudolari bo'lgan: yomg'ir xudosi, chaqmoq xudosi, momoqaldiroq xudosi. Xudolarning qahrini keltirmaslikka harakat qilganlar. Ularning jahlini chiqarsalar, albatta, ularni jazolashiga ishonganlar.

Qur'onda ham chaqmoq, yomg'ir va boshqa tabiat hodisalari bilan bog'liq suralar mavjud. Unda bunday tabiat hodisalari jazolovchi yoki umid beruvchi sifatida tasvirlanadi. Ra'd surasining 12-oyatida chaqmoq haqida shunday deyiladi: *"U sizlarga xavf va umid qilib ko'rsatuvchi va og'ir bulutlarni paydo qiluvchi Zotdir"*¹⁰. Asarning tahliliga ko'ra, chaqmoq Salomonning xotini uchun xavf, Absol uchun esa umid timsolidir. Ul Zot Absolni yomonlikdan himoya qilish uchun chaqmoq chaqtiradi. Uning dushmanlarini jazolash uchun ustiga yomg'ir yog'diradi. Asarning razmiy obrazlarga boyligi, diniy oyatlarga o'xshash jumalarning mavjudligi asarga turli tomondan qarash imkonini beradi. Ko'rinadiki, qissani turli kontekstlarda tahlil qilish foydadan holi bo'lmaydi. Aksincha, undagi chuqur g'oyaviy mazmun va falsafani oydinlashtirishga xizmat qiladi.

¹⁰ Куръон асримиз илми ҳақида нима дейди?

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Nuri Sarkhi, Z., & Heydari, F. *Tamshil dar Salomon va Absol-e Jomiy* [Jomiyning "Salomon va Absol" asarida allegoriya]. Faslname-ye Tahqiqat-e Tamshil dar Zaban va Adab-e Farsi. 2018. № 37. 90-110p.
2. Seyyedeh Maryam Rozatian., Najmeh Gerami. Metatextualitis of Salaman and Absal. Gawhar-i Guya. - 2018. No 12(1). 49-61 pp.
3. Ahmet Gökus. *Aristoteles ve İbn Sînâ'da canlıların oluşumu üzerine*. Editör Ahmet Erdem Işık. Birinci basım. – İstanbul: İbn Haldun Üniversitesi Yayınları. 2024. – 480 s.
4. Холмўминов, Жаъфар. Тасаввуф онтологияси (Монография). – Т.: "Yosh avlod matbaa". 2021. – 190 b.
5. Jomiy, Abdurahmon. 1989. Layli va Majnun; Salomon va Absol. – Т.: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti. 224-b. 190-b.
6. Chad G. Lingwood. Politics, Poetry, and Sufism in Medieval Iran: New Perspectives on Jāmī's Salāmān va Absāl. – Boston: Brill. 2014. –295 p.
7. Muhammet Enes KALA. Ibn Sina ve Felix Ravaisson'da Alışkanlık ve Ahlak İlişkisi Üzerine//Anadolu ilahiyat akademisi araştırma dergisi. – İstanbul. 2014. № 29. 120-145 s
8. Abu Ali ibn Sino. Salomon va Ibsol: She'rlar, qissalar. Tarjimonlar: Sh. Shomuhamedov va boshqalar. – Т.: G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti, 1980. 132-b.

Gulnoza EGAMBERDIYEVA,
 Namangan davlat universiteti tadqiqotchisi
<https://orcid.org/0009-0004-9804-9204>

O'ZBEK VA INGLIZ HIKOYACHILIGIDA AYOL RUHIYATINING BADIY IFODASI VA PSIXOLOGIK TASVIR TAMOYILLARI

Annotatsiya: mazkur maqolada o'zbek va ingliz hikoyachiligida ayol ruhiyatining badiiy ifodasi hamda psixologik tasvir tamoyillari qiyosiy jihatdan tahlil qilinadi. Ayol obrazining ichki kechinmalari, hissiy holatlari, ruhiy ziddiyatlari va xarakter xususiyatlarini yoritishda qo'llanilgan badiiy vositalar o'rganiladi. Shuningdek, hikoyalarda psixologizmning namoyon bo'lish shakllari, ichki monolog, psixologik detal va portret tasvirining o'rnini yoritiladi.

Kalit so'zlar: ayol ruhiyati, hikoyachilik, badiiy ifoda, psixologik tasvir, psixologizm, ayol obrazi, ichki monolog, psixologik detal.

Аннотация: в данной статье сравнительно анализируются художественное выражение женской психологии и принципы психологического изображения в узбекской и английской новеллистике. Исследуются художественные средства раскрытия внутреннего мира женщины, её эмоциональных состояний, душевных переживаний и психологических конфликтов. Особое внимание уделяется проявлениям психологизма, роли внутреннего монолога, психологической детали и портретной характеристики в создании женского образа.

Ключевые слова: женская психология, новеллистика, художественное выражение, психологическое изображение, психологизм, женский образ, внутренний монолог, психологическая деталь.

Annotation: this article comparatively examines the artistic representation of female psychology and the principles of psychological depiction in Uzbek and English short stories. The study analyzes the literary devices used to reveal women's inner world, emotional experiences, psychological states, and personal conflicts. Particular attention is paid to the manifestations of psychologism, the role of interior monologue, psychological detail, and portrait description in shaping female characters.

Key words: female psychology, short story, artistic representation, psychological depiction, psychologism, female character, interior monologue, psychological detail.

Badiiy adabiyotda inson ruhiyatini tasvirlash masalasi obraz yaratishning eng murakkab va muhim jihatlaridan biri hisoblanadi. Ayniqsa, ayol obrazining ichki dunyosi, uning ruhiy kechinmalari, ikkilanishlari, orzu-intilishlari, ijtimoiy va oilaviy muhit bilan bog'liq ziddiyatlari hamda ichki monologik holatlarini badiiy ifodalash yozuvchidan yuksak psixologik kuzatuvchanlikni talab qiladi. Shu jihatdan hikoya janri ixcham hajmiga qaramay, insonning murakkab ruhiy holatini ifodalash uchun katta poetik imkoniyatlarga ega.

Jahon adabiyotida psixologizmning rivojlanishi bilan qahramonning tashqi harakatlaridan ko'ra uning ichki dunyosini ochib berishga bo'lgan e'tibor kuchaydi. Bunda ichki monolog, ruhiy portret, psixologik detal, xotira, tush, dialog, sukut, peyzaj va predmet kabi vositalar faol qo'llanila boshlandi. Natijada badiiy obraz faqat voqealar ishtirokchisi sifatida emas, balki o'zining murakkab ichki olamiga ega bo'lgan individual shaxs sifatida namoyon bo'ldi.

O'zbek hikoyachiligida ham inson ruhiyatini chuqur tasvirlash an'anasi shakllangan. Abdulla Qahhor, Said Ahmad, O'tkir Hoshimov kabi ijodkorlar asarlarida qahramonlarning ruhiy holati ijtimoiy muhit, oilaviy munosabat, axloqiy tanlov va jamiyatdagi mavjud qarashlar bilan uzviy bog'liqlikda tasvirlanadi. Ayniqsa,

ayol obrazlari orqali mehr, iztirob, sabr, qo'rquv, umid, armon va ichki qarama-qarshilik kabi holatlarning berilishi o'zbek hikoyachiligining muhim xususiyatlaridan biridir.

Ingliz hikoyachiligida esa ayolning ichki dunyosini tasvirlash modernistik va psixologik nasr taraqqiyoti bilan yanada chuqurlashdi. Katherine Mansfield, Virginia Woolf, D. H. Lawrence va boshqa ijodkorlar ayol obrazining ichki kechinmalarini bevosita ruhiy oqim, ichki nutq, xotira, assotsiativ tasvir va psixologik detal orqali ifodalashga katta e'tibor qaratdilar. Bunday yondashuvda voqea ba'zan ikkinchi darajaga tushib, qahramonning ichki kechinmalari hikoyaning asosiy mazmunini markaziga aylanadi.

Tadqiqot materiali sifatida o'zbek va ingliz hikoyachiligida ayol obrazining ichki dunyosi markaziy o'rin tutadigan badiiy matnlar tanlandi. Xususan, o'zbek adabiyoti doirasida Nodira Ibrohimovaning hikoyalari, ingliz adabiyoti doirasida esa Katherine Mansfieldning "Bliss" hikoyasi ayol ruhiyatining badiiy tasviri va psixologik ifoda tamoyillarini aniqlash uchun tahlil qilindi.

Qiyosiy-tipologik metod yordamida Nodira Ibrohimova va Katherine Mansfield hikoyalarida ayol ruhiyatini ifodalashning o'xshash va farqli jihatlari qiyoslandi. Psixologik tahlil metodi orqali qahramonlarning ruhiy holati, hissiy kechinmalari va ichki

ziddiyatlari o'rganildi. Poetik tahlil esa mazkur ruhiy holatlarni ifodalovchi badiiy vositalarning matndagi funksiyasini aniqlashga xizmat qildi. Narratologik tahlil orqali ayol ruhiyatining hikoya qilinishi, nuqtayi nazar va qahramon ongiga yaqin tasvir usullari o'rganildi. Kontekstual tahlil asosida esa qahramon ruhiyatining ijtimoiy-madaniy muhit bilan aloqasi aniqlandi.

Tadqiqot natijalari Nodira Ibrohimova va Katherine Mansfield hikoyalarida ayol ruhiyatining tasviri bir necha asosiy poetik vositalar orqali amalga oshirilishini ko'rsatdi. Ularni shartli ravishda ichki nutq, psixologik detal, ruhiy portret, predmet va peyzajning psixologik funksiyasi hamda konflikt asosidagi tasvir shakllariga ajratish mumkin.

Ayol ruhiyatini tasvirlashning eng samarali vositalaridan biri qahramonning ichki kechinmalarini bevosita yoki bilvosita ifodalashdir. Bunday tasvirda qahramonning tashqi harakatlari bilan uning ichki holati o'rtasida muayyan tafovut yuzaga keladi. Qahramon tashqi tomondan sokin yoki odatiy harakat qilishi mumkin, biroq uning ichki dunyosida kuchli ruhiy jarayon kechayotgan bo'ladi.

Nodira Ibrohimova hikoyalarida ayol ruhiyatining murakkabligi, avvalo, qahramonlarning ichki kechinmalari, hayotiy vaziyatga munosabati va mavjud ijtimoiy muhit bilan bog'liq ruhiy ziddiyatlari orqali namoyon bo'ladi. Qahramonlarning qo'rquv, iztirob, umid, yolg'izlik, mehr, norozilik yoki o'zligini anglash kabi holatlari bir-biri bilan uzviy bog'langan holda tasvirlanib, ularning psixologik murakkabligini yuzaga chiqaradi. Bunda ayol ruhiyatini tasvirlash muayyan bir hissiy holatni ifodalash bilangina cheklanmay, qahramonning ichki dunyosidagi qarama-qarshi kechinmalarning dinamikasini ochishga xizmat qiladi.

Ingliz hikoyachiligida ham ayol ruhiyatining ichki ziddiyatlari markaziy o'rin egallaydi. Katherine Mansfieldning "Bliss" hikoyasidagi Bertha Young tashqi jihatdan baxtli, hayotidan mamnun ayol sifatida ko'rinsa-da, uning ichki dunyosida anglanmagan va izohlanmagan hissiy holatlar mavjud. Yozuvchi qahramonning ichki kechinmalarini voqeani batafsil bayon qilishdan ko'ra, hissiy taassurotlar, predmetlar, ranglar va assotsiativ tasvirlar orqali ochadi.

Nodira Ibrohimova hikoyalarida ayol ruhiyatining ichki ziddiyatlari ko'proq shaxsiy kechinmalar, oilaviy va ijtimoiy munosabatlar hamda milliy-madaniy muhit bilan bog'liq holda namoyon bo'lsa, Katherine Mansfield hikoyalarida ichki kechinmalarning subyektivligi, hissiy taassurotlar va ongga yaqin tasvir usuli ustunlik qiladi. Bu jihat ikki adabiy an'anada ayol ruhiyatini ifodalashning o'ziga xos poetik tamoyillarini aniqlash imkonini beradi.

Tadqiqot davomida psixologik detal ayol ruhiyatini bevosita izohlashdan ko'ra, uni bilvosita ochishda muhim vosita ekanligi aniqlandi.

Psixologik detal oddiy predmet yoki harakatning qahramonning ruhiy holatini ifodalovchi poetik belgiga aylanishidir. Bunday detal tashqi jihatdan oddiy ko'rinsa-da, kontekstda muayyan psixologik ma'no kasb etadi.

Nodira Ibrohimova hikoyalarida bunday detallar ko'pincha qahramonning ruhiy holati, oilaviy munosabatlari, ijtimoiy mavqeyi yoki hayotiy vaziyati bilan bog'lanadi. Predmet, makon, kundalik harakat yoki muayyan vaziyat qahramonning ichki kechinmalarini bilvosita ifodalovchi psixologik belgiga aylanadi.

Ingliz hikoyachiligida esa predmet va makonning psixologik funksiyasi yanada individual xarakterga ega bo'lishi mumkin. Mansfieldning "Bliss" hikoyasidagi nok daraxti Bertha uchun shunchaki tabiat elementi emas, balki uning ichki baxt va uyg'onish holatining ramziy ifodasiga aylanadi. Shu sababli badiiy detal obraz ruhiyatini bevosita tavsiflamagan holda, uning ichki dunyosini o'quvchiga his qildirish imkonini beradi.

Ruhiy portret ayol obrazining tashqi ko'rinishini tasvirlashdan ko'ra, uning tashqi holatida ichki kechinmalarni aks ettirishga xizmat qiladi. Ko'z qarashi, yuz ifodasi, harakat, ovoz, tana holati kabi unsurlar ruhiy holatning tashqi belgilariga aylanishi mumkin.

Nodira Ibrohimova hikoyalarida ruhiy portret ko'pincha ayol qahramonning ichki iztirobi, sabr-toqati, umidi yoki qarshiligini tashqi xatti-harakatlar orqali ifodalashga xizmat qiladi. Qahramonning tashqi sokinligi yoki odatiy harakatlari uning ichki kechinmalarini yashiruvchi poetik vosita sifatida namoyon bo'ladi.

Nodira Ibrohimova hikoyalarida ayol ruhiyatining shakllanishiga oila, shaxslararo munosabatlar, jamiyatdagi axloqiy me'yorlar, milliy qadriyatlar va ijtimoiy muhit kuchli ta'sir ko'rsatadi. Shu sababli ayolning ichki konfliktlari ko'pincha "shaxsiy istak – ijtimoiy talab", "ichki ehtiyoj – tashqi majburiyat" kabi qarama-qarshiliklar asosida yuzaga keladi.

O'zbek va ingliz hikoyachiligida ayol ruhiyatining badiiy ifodasi turli milliy-estetik tamoyillar asosida shakllangan bo'lsa-da, uning markazida insonning ichki olamini anglash va badiiy talqin qilish masalasi turadi. Psixologik tasvir vositalarining xilma-xilligi esa ayol obrazining murakkab va ko'p qatlamli xarakterini yaratish imkonini beradi. Mazkur xususiyatlarni qiyosiy-tipologik asosda tadqiq etish ikki adabiyotning milliy o'ziga xosligini hamda ularni birlashtiruvchi umuminsoniy badiiy qonuniyatlarni yanada chuqurroq anglashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Qahhor A. Anor. — Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1987.
2. Qahhor A. Dahshat. // Anor. — Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti.
3. Woolf V. The New Dress. // A Haunted House and Other Short Stories. — London: Hogarth Press, 1944.
4. Mansfield K. Bliss and Other Stories. — London: Constable, 1920.
5. Lawrence D. H. Selected Short Stories. — London: Penguin Books.

LAB, TISH VA BURUN MIMIKASI

Annotatsiya: lab, tish va burun orqali muloqot qilish paralingvistika doirasida o'rganilayotgan yangi yo'nalishlardan hisoblanadi. Vizual vositalar kommunikatsiyaning ajralmas qismidir. Mazkur aloqa vositalari so'zlashuvda faol bo'lib, muloqot jarayonida axborot uzatish uchun yetakchi unsurlar sirasiga kiradi. Mazkur maqolada lab, tish va burun harakatlari mimik vositalar tarkibida tahlilga tortiladi.

Kalit so'zlar: *paralingvistika, lingvomadaniyat, nonverbal muloqot, nonverbal vositalar, paralingvistik xarakter, lab, tish, burun.*

Аннотация: общение с помощью губ, зубов и носа рассматривается как одно из новых направлений в рамках паралингвистики. Визуальные средства являются неотъемлемой частью коммуникации. Эти средства активно участвуют в устной речи и входят в число ведущих элементов передачи информации в процессе общения. В данной статье движения губ, зубов и носа анализируются как мимические средства.

Ключевые слова: *паралингвистика, лингвокультура, невербальное общение, невербальные средства, паралингвистический характер, губы, зубы, нос.*

Annotation: communication through the teeth and nose is one of the new directions being studied within the framework of paralinguistics. Visual means are an integral part of communication. These means of communication are active in conversation and are among the leading elements for information transfer in the process of communication. In this article, tooth and nose movements are analyzed as part of the mummy tools.

Key words: *paralinguistics, linguistic culture, nonverbal communication, nonverbal means, paralinguistic character, teeth, nose.*

Kirish. Zamonaviy tilshunoslikda nutqiy muloqotni faqatgina verbal vositalar bilan cheklab bo'lmazligi tobora yaqqol namoyon bo'lib bormoqda. Ayniqsa, paralingvistik vositalarning, xususan, mimikaning muloqotdagi roli va funksiyasi alohida ilmiy e'tiborni talab qilmoqda. Mimik ifodalar insonning ruhiy holati, hissiyotlari va munosabatini aks ettiruvchi vosita bo'lib, ular muloqotning ekspressivligini oshiradi, emotsional boylik kiritadi hamda axborot uzatish jarayonida muhim semantik yuklamani o'z zimmasiga oladi. Shu nuqtayi nazardan, lab, tish va burun mimikasi paralingvistik ifoda shakli sifatida o'rganilishi muhim ahamiyatga ega. Ushbu harakatlar muloqot jarayonida ongli yoki ongsiz tarzda qo'llanilib, turli kommunikativ vazifalarni bajaradi.

Adabiyotlar tahlili.

Lab mimikasi ishora sifatida polisemantik xarakterga ega. Jumladan, qattiq birlashtirilgan lablar va mahkam yopilgan tishlar qat'iyatlilik, tirishqoqlik belgisidir. Lekin, og'izning biroz ochiq holatda, og'iz burchaklarining pastga tomon harakati ruhiy faollikning pastroq ekanligidan dalolat beradi. Muloqot jarayonida insonlarning lab mimikasi bilan bog'liq imo-ishoralarga labini burishtirmoq, lab burmoq (norozilik), qo'lini labiga bosmoq (jimlik), labini yalamoq (ishtaha), labning chetida (miyig'ida) jilmaymoq, labni pir-piratmoq (zerikish), lablarni titratmoq (qo'rquv, sovqotish) va labini tishlamoq (afsus) kabilarni kiritish o'rinalidir. [Курбанов, 2021: 47] Mazkur paralingvistik vositalar ichida "labini tishlamoq" (to bite one's lip, закусить губу) eng ko'p qo'llaniladi va umumparalingvistik vosita sifatida *afsus, g'azab, shubha, qo'rquv, dalda, azob* kabi ma'nolarni ifodalaydi. Mazkur

semiotik birlik tipologik xarakterga ham ega hisoblanib, turli tilda so'zlashuvchilar nutqida o'ziga xos ma'no kasb etadi. Jumladan, o'zbek millatiga mansub insonlar muloqotida labini tishlash paralingvistik vositasi asabiylashish, jahl qilish, bajarilgan ishdan afsuslanish, biror harakatdan o'zini tiyish, begona shaxslar oldida gapirishdan tortinish, biror-bir nojo'ya gapni aytishdan saqlanish va kulib yuborishdan saqlanish kabi kommunikativ ma'nolarga ega sanaladi. [Левицкий, 1978: 68] Ingliz tilida so'zlashuvchi va ko'plab Yevropa xalqlari orasida bu ishora afsuslanish, ayyorlik, qabul qilingan axborotga ikkilanish, qo'rquvni bosish, o'ziga ruhan dalda berish, fikrni jamlash, muhim gapni esdan chiqarib yuborish, g'azabni bosish ma'nolarini ifodalaydi. Masalan:

– *Sovqotdingmi? – dedi soddalik bilan. Asadbekning ko'zlaridan tirqirab yosh chiqdi. Ho'ngrab yubormaslik uchun pastki labini qattiq tishladi. O'zidan kattaroq yoki zo'rroq boladan kaltak yesa yoxud o'yinchog'i yiqilib, u yer-bu yeri og'risa yig'lab yuborardi. (T.Malik, "Shaytanat")*

– *He said "No". It may make you sad. I mean you just bite your lip, walk back to your mark and get on with your job of creating another chance. – So! What should I do then? (Sunday Times)*

Ma'lumki, labini tishlamoq paralingvistik vositasi muloqot jarayonida turli xil kommunikativ vazifa bajarishga xizmat qiladi va u anglatgan ma'nolar paratillararo o'zaro farqlanadi. O'zbek tilidan olingan yuqoridagi misolda ushbu birlik muallif tomonidan nutqiy vaziyatda qo'llaniladi va o'ziga xos kontekstual ahamiyat kasb etadi. Mazkur parchada Asadbek yig'lab yubormaslik uchun labini tishlaydi. Bu holat labini

tishlamoq parakodining paralingvistik ma'no taqsimotida biror harakatdan o'zini tiyish semasiga aynan mos keladi. Ayni paytda personajning portret tasviri parakod orqali bayon qilinadi. Yuqorida berilgan ingliz tilidagi misolda ham *to bite one's lip*, ya'ni *labini tishlamoq* noverbal sistema elementidan foydalaniladi.

Tadqiqot metodologiyasi.

Tishlar noverbal vosita sifatida fikr ifodalash uchun passiv ishtirok etadi. Jumladan, nutqda g'azablanganligini ifodalash uchun verbal birliklar o'rnida yoki ular bilan parallel holatda tishlarni g'ijirlatish va tishini tishiga bosish harakati amalga oshiriladi. Inson afsuslanganda barmog'ini tishlash, tilini tishlash, labini tishlash, yoqa tishlash kabi ishoraviy harakat qiladi. Qo'rqqan paytda tishlar taqillashi mumkin. Tishini g'ichirlatish, tishini tishiga bosish noverbal vositasi bevosita amalga oshiriladi. Qolganlari bo'lsa bilvosita, ya'ni tananing boshqa a'zolari yordamida yoki narsa-predmetlar orqali bajariladi. Muloqotda asosan *"tishni g'ijirlatmoq"* (*to gnash one's teeth*, *скрежетать зубов*) harakati kuzatiladi. [Курбанов, 2021: 30] Ular barcha tillar uchun mos va umumiy xarakterga ega. Masalan:

Bu urush – hayot-mamot jangi, – tishlarini g'ijirlatib ta'kidladi. (O'Hoshimov, "Ikki eshik orasi")

I mean her gaze trapped in crystal green, Honoria fought the urge to gnash her teeth. (S.Laurens, "Devil's bride")

Har ikki tildagi parchada ham *to gnash one's teeth*, ya'ni tishni g'ijirlatmoq paralingvistik vositasi so'zlovchilarning g'azabi, qahri, o'ziga bo'lgan ishonch va qat'iyati borligini bildirgan.

Natijalar va ularning tahlili.

Burun mimikalari ham nutqiy muloqotda kam ishtirok etadi. Burunga aloqador noverbal harakatlar ichida burun orqali tez-tez va chuqur nafas olish insondagi nafrat hamda g'azabni anglatadi. Shuningdek, burunni qashish odamni yolg'on gapirishidan yoki noqulay holatga tushganidan dalolat beradi. Bundan tashqari, ko'rsatkich barmog'i orqali burunga ishora qilish hazil qilish ma'nosini bildiradi. Nutqda burun bilan bog'liq paralingvistik harakatlarga misol sifatida *burunni tortish (chorasizlik)*, *burnini jiyirish (nafrat, yoqtirmaslik)* va *ikki barmog'ini burniga tekkizish (hech nimasiz, quruq*

qolish) harakatlarini ham keltirish darkor. [Садохин, 2004: 352] Mazkur noverbal vositalar ichida *"burnini jiyirmoq"* (*to disdain, презупать*) ishorasi eng ko'p qo'llaniladi. Masalan:

Kechagina "Do'mbirobod" so'zini eshitganda, burnini jiyirgan kishilar bugun uning husn-latofatiga shaydo bo'ladi. (M.Nazarov, "Sirli xat")

McCarthy's indifference to accolades and his disdain for grandstanding turned into a disdain even for being understood. (L.Menand, "New Yorker")

Ingliz va o'zbek tillaridan olingan yuqoridagi misollarda burnini jiyirmoq imo-ishorasi o'xshash ma'noda qo'llanilgan. Mazkur paralingvistik vosita yoqimsiz holatga bo'lgan salbiy munosabatni anglatmoqda.

Xulosa o'rnida shuni ta'kidlash joizki, mimik noverbal vositalar nutqiy muloqotning eng muhim tarkibiy qismlaridan biri hisoblanadi. Ular ramziy, emotsional-psixologik, tasviriy hamda ishoraviy ma'nolarni ifodalab kelishi mumkin. Yuz va yuz ifodalari inson jismoniy va lisoniy qiyofasining o'ta faol tavsiflovchisi sanaladi. Yuz mushaklarining qisqarishi yoki yuzdagi inson tana a'zolari undagi ifodani o'zgartira oladi va insonning ruhiy holati haqida noverbal usulda xabar yetkazadi. *Lab, qosh, ko'z, til, burun, tish*, va yuz muskullarining o'ziga xos harakati natijasida turli xil ma'nolar anglashiladi. Kommunikatsiya jarayonida mimik vositalar insonning *xursandchiligi, uyalishi, afsuslanishi* va *o'ychanligi* kabi intim his-tuyg'ularini ifodalab, ekspressivlik va emotsionallikni oshiradi. Shu bois mimikani paralingvistikani tarkibiy qismi sifatida tadqiq etish zamonaviy tilshunoslikning dolzarb masalalaridan biri hisoblanadi va uni pragmatik jihatdan o'rganish ham nazariy, ham amaliy ahamiyat kasb etadi.

Xulosalar. Muloqot jarayonida mimik vositalarning, xususan, lab, tish va burun harakatlarining tutgan o'rni alohida ahamiyatga ega. Ushbu paralingvistik vositalar insonning ichki kechinmalarini, hissiy holatini va munosabatini ifodalovchi noverbal belgilar sifatida xizmat qiladi. Maqolada labni tishlash, tishni g'ijirlatish, burnini jiyirish kabi harakatlarning turli kontekstlardagi semantik yuklamasi tahlil etildi. Shuningdek, ushbu mimik vositalarning o'zbek va ingliz tillaridagi qo'llanish xususiyatlari taqqoslab o'rganildi va ular orasidagi umumiylik hamda farqlar ko'rsatib berildi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Крейдлин Г. Невербальная семиотика. – Москва. 2002. – 518 с.
2. Argyle M. The Psychology of Interpersonal Behavior. – Penguin. 1994. – 180 p.
3. Qurbonov M. Noverbal muloqotni ifodalovchi vositalar. – Andijon, 2021. 141-b.
4. Кузнецов И. Мимика и жесты. Секреты общения. – Москва. 2020. – 46 с.
5. Axmedov B. Paralingvistik vositalarning genderologik va pragmatik tadqiqi. – Andijon, 2021. 154-b.

Гузалия ХАЙДАРОВА,

Преподаватель кафедры узбекской и русской филологии,
 Азиатский Международный Университет, Бухара.

ЖАНРОВОЕ СВОЕОБРАЗИЕ СОВРЕМЕННОЙ СЕТЕРАТУРЫ

Аннотация: статья посвящена сопоставительному исследованию трех показательных форм интернет-коммуникации и сетевой словесности — блога, фанфикшн и веб-романа. Актуальность работы определяется интенсивным развитием цифровой коммуникации, в которой техническая среда становится не только каналом передачи текста, но и фактором, влияющим на его жанровую организацию, композицию, способы взаимодействия автора и читателя. Цель исследования заключается в выявлении общих и дифференциальных жанровых признаков блога, фанфикшн и веб-романа и в определении их места в системе интернет-жанров. Методологическую основу составили жанроведческий, коммуникативно-прагматический, функционально-стилистический и сравнительный подходы; использованы методы описания, сопоставления и интерпретации текстовых и медиальных характеристик. Теоретической базой послужили исследования интернет-жанров и компьютерно-опосредованной коммуникации, а также современные работы о фанфикшн и сетевой литературе. Установлено, что блог преимущественно реализует презентационную и коммуникативную функции, опираясь на периодичность публикаций, авторскую субъектность, обратную связь и мультимедийность.

Ключевые слова: интернет-коммуникация; интернет-жанр; блог; фанфикшн; веб-роман; сетература; цифровая литература; гипертекст; жанровая гибридизация.

Annotation: the article presents a comparative study of three representative forms of Internet communication and network literature: the blog, fan fiction, and the web novel. The relevance of the research is determined by the rapid development of digital communication, in which the technological environment functions not only as a channel for transmitting texts but also as a factor shaping genre organization, composition, and patterns of interaction between authors and readers. The aim is to identify the common and distinctive genre features of blogs, fan fiction, and web novels and to clarify their position within the system of Internet genres. The methodological framework combines genre studies, communicative-pragmatic, functional-stylistic, and comparative approaches, supported by descriptive, comparative, and interpretive methods. The theoretical basis includes studies of Internet genres and computer-mediated communication as well as recent research on fan fiction and network literature. The findings demonstrate that the blog primarily performs presentational and communicative functions and relies on periodic publication, authorial subjectivity, feedback, and multimedia resources.

Key words: Internet communication; Internet genre; blog; fan fiction; web novel; network literature; digital literature; hypertext; genre hybridization.

Annotatsiya: maqola internet kommunikatsiyasi va tarmoq adabiyotining uchta muhim shakli — **blog, fanfikshn va veb-romanni** qiyosiy tadqiq etishga bag'ishlangan. Tadqiqotning dolzarbligi raqamli kommunikatsiyaning jadal rivojlanishi bilan belgilanadi. Bunda texnik muhit nafaqat matnni uzatish kanali, balki uning janriy tashkil etilishi, kompozitsiyasi, muallif va o'quvchi o'rtasidagi o'zaro munosabat shakllariga ta'sir ko'rsatuvchi omil sifatida namoyon bo'ladi.

Tadqiqotning maqsadi blog, fanfikshn va veb-romanning umumiy hamda farqlovchi janriy xususiyatlarini aniqlash, shuningdek, ularning internet janrlari tizimidagi o'rnini belgilashdan iborat. Tadqiqotning metodologik asosini janrshunoslik, kommunikativ-pragmatik, funksional-uslubiy va qiyosiy yondashuvlar tashkil etadi. Unda matn va media xususiyatlarini tavsiflash, qiyoslash hamda talqin qilish usullaridan foydalanilgan. Tadqiqotning nazariy asosini internet janrlari va kompyuter vositasida amalga oshiriladigan kommunikatsiyaga oid tadqiqotlar, shuningdek, fanfikshn va tarmoq adabiyotiga bag'ishlangan zamonaviy ilmiy ishlar tashkil etadi. Tadqiqot natijasida blog asosan taqdimot va kommunikativ funksiyalarni amalga oshirishi, bunda nashrlarning muntazamligi, muallif subyektivligi, fikr-mulohaza almashinuvi va multimediyaviylikka tayanishi aniqlandi.

Kalit so'zlar: internet kommunikatsiyasi; internet janri; blog; fanfikshn; veb-roman; tarmoq adabiyoti; raqamli adabiyot; gipermatn; janrlar gibrizatsiyasi.

Цифровая трансформация коммуникативной среды привела к существенному изменению способов создания, распространения и восприятия текстов. Интернет перестал выступать исключительно техническим каналом передачи информации: он сформировал самостоятельное пространство коммуникации, в котором текст получает новые условия функционирования. Публикация, комментарий, гиперссылка, мультимедийный элемент, система тегов, рейтинг и возможность оперативной реакции аудитории становятся частью коммуникативной организации произведения. В связи с этим особую актуальность приобретает изучение интернет-

жанров как относительно устойчивых способов организации цифрового общения. В отечественной лингвистике понятие интернет-жанра связано с исследованием компьютерно-опосредованной коммуникации и виртуального жанроведения. Л. Ю. Щипицина рассматривает жанры компьютерно-опосредованной коммуникации как системные образования, для описания которых необходимо учитывать медиальные, прагматические, структурно-семантические и стилистико-языковые характеристики (Щипицина, 2009). На этом фоне блог, фанфикшн и веб-роман представляют особый интерес. Они объединены

сетевой средой, но различаются по коммуникативной установке, структуре, степени художественности, типу авторства и характеру взаимодействия с адресатом. Блог находится на пересечении персонального, медиального и презентационного дискурсов; фанфикшн соединяет художественное творчество с культурой фандома и вторичной переработкой канона; веб-роман демонстрирует трансформацию традиционной романной формы под воздействием серийности, платформенности и обратной связи. Актуальность настоящего исследования обусловлена тем, что при внешнем сходстве рассматриваемых форм их нередко объединяют под широким обозначением «сетевой текст», что недостаточно для жанрового анализа. Научная проблема заключается в выявлении критериев, позволяющих разграничить блог, фанфикшн и веб-роман как самостоятельные либо относительно самостоятельные модели цифровой коммуникации.

Материалом исследования послужили научные работы по теории интернет-жанров, компьютерно-опосредованной коммуникации, блог-дискурсу, фанфикшн и сетевой литературе, а также типовые модели цифровых текстов, описанные в этих исследованиях. В качестве теоретической базы использованы работы Л. Ю. Щипициной, Е. И. Горошко, Е. А. Баженовой и И. А. Ивановой, Ю. Л. Мокшиной, Н. В. Чичериной, а также современные исследования фанфикшн и веб-романа (Баженова, Иванова, 2012; Мокшина, 2017; Чичерина, 2022; Игнатенко, 2024; Алексеева, 2025; Лаврова, Тимина, 2025. Сравнительный метод применяется для сопоставления трех жанров по единому набору критериев. В качестве аналитических критериев приняты: 1) коммуникативная цель; 2) субъект и тип авторства; 3) предполагаемый адресат; 4) композиционная организация; 5) способ публикации; 6) интерактивность; 7) мультимедийность и гипертекстуальность; 8) отношение к исходному тексту или культурному канону; 9) степень жанровой полифонии; 10) зависимость от цифровой платформы. Такой набор критериев соответствует представлению об интернет-жанре как о сложном образовании, в котором технические параметры неотделимы от прагматических и структурных характеристик. При рассмотрении веб-романа учитывается также литературоведческий аспект. Сетевая литература не является простым переносом печатной литературы в электронную среду. Серийность, публикация по частям, ориентация на платформенную аудиторию и возможность постоянного взаимодействия с читателями способны влиять на

композицию, темп повествования и жанровую организацию. Современные исследования китайской сетературы показывают, что веб-роман может сочетать признаки романа, фантастического повествования, сказки и других жанровых моделей, то есть обладать выраженной полижанровостью (Игнатенко, 2024). Фанфикшн анализируется как особая форма сетевого художественного творчества, в которой важна связь с первичным текстом и сообществом его интерпретаторов.

Проведённое исследование позволило определить место блога, фанфикшн и веб-романа в системе современной интернет-коммуникации. Несмотря на общую цифровую среду существования, данные формы обладают различными жанровыми доминантами. Блог представляет собой прежде всего коммуникативно-презентационную модель, основанную на регулярной публикации авторских материалов, актуализации субъективной позиции и обратной связи с аудиторией. Его жанровая организация непосредственно связана с временной последовательностью записей, интерактивностью и мультимедийностью. Фанфикшн является формой сетевого художественного творчества, для которой принципиально отношение к исходному культурному материалу.

Обобщая могу сказать: 1) Интернет-жанр представляет собой устойчивую коммуникативную модель, в которой жанровые признаки формируются во взаимодействии прагматических, структурных, языковых и медиальных параметров.

2) Блог ориентирован прежде всего на регулярную публикацию авторского контента, самопрезентацию, информирование и поддержание обратной связи с аудиторией.

3) Фанфикшн строится на переосмыслении прецедентного текста или культурного канона и характеризуется вариативностью степени вторичности, фандомной адресованностью и интерактивностью.

4) Веб-роман представляет собой серийную художественную форму сетевой словесности, для которой существенны поэтапная публикация, платформенная среда, продолжительность читательского взаимодействия и жанровая полифония.

5) Разграничение рассматриваемых форм целесообразно проводить не по одному формальному признаку, а по совокупности коммуникативной цели, структуры текста, типа адресата, характера интерактивности и зависимости от платформы.

ЛИТЕРАТУРА

1. Алексеева У. С. С романтическими дарами в новейшую массовую литературу: к вопросу о феномене фанфикшн и его жанрово-поэтическом своеобразии // Жанры речи. 2025. Т. 20. № 1 (45). С. 87–94. DOI: 10.18500/2311-0740-2025-20-1-45-87-94.
2. Баженова Е. А., Иванова И. А. Блог как интернет-жанр // Вестник Пермского университета. Российская и зарубежная филология. 2012. № 4 (20). С. 125–131.
3. Горошко Е. И. Теоретический анализ Интернет-жанров: к описанию проблемной области // Жанры речи: сб. науч. тр. Саратов: Издательский центр «Наука», 2007. Вып. 5. С. 370–389.
4. Горошко Е. И., Полякова Т. Л. К построению типологии жанров социальных медий // Жанры речи. 2015. № 2 (12). С. 119–127.
5. Игнатенко А. В. Художественные особенности китайской сетературы на примере веб-романа Мосян Тунсю «Магистр дьявольского культа» (2016) // Вестник Санкт-Петербургского университета. Востоковедение и африканистика. 2024. Т. 16. № 1. С. 24–38. DOI: 10.21638/spbu13.2024.102.

Ситорабону СОХИБОВА,
преподаватель кафедры узбекской и русской филологии
Азиатский Международный Университет, Бухара
sitorabonusoxibova0@gmail.com

СЛОЖНЫЕ СИНТАКСИЧЕСКИЕ КОНСТРУКЦИИ В РОМАНЕ Л. Н. ТОЛСТОГО «АННА КАРЕНИНА»: СТРОЕНИЕ И СТИЛИСТИЧЕСКИЕ ФУНКЦИИ

Аннотация: в статье анализируются сложные синтаксические конструкции романа Л. Н. Толстого «Анна Каренина». Цель исследования — установить строение употребляемых писателем многочленных предложений и определить их стилистические функции в повествовании. Рассматриваются бессоюзное сложное предложение симметричного строения, многочленное предложение контаминированной структуры и конструкции, осложнённые обособленным определением; показано, что каждый из этих типов закреплён за особой повествовательной задачей — обобщающей, событийной и характеризующей соответственно. Автор приходит к выводу, что синтаксическая «тяжесть» толстовской фразы не является следствием избыточности: она мотивирована содержанием и подчинена ритмическому строению целого.

Ключевые слова: синтаксическая сложность, многочленное сложное предложение, бессоюзная связь, обособленная конструкция, период, стиль Толстого.

Annotatsiya: maqolada L. N. Tolstoyning «Anna Karenina» romanidagi murakkab sintaktik qurilmalar tahlil qilinadi. Tadqiqotning maqsadi — yozuvchi qo'llagan ko'p komponentli gaplarning tuzilishini aniqlash va ularning uslubiy vazifalarini belgilash. Bog'lovchisiz qo'shma gap, kontaminatsiyalangan tuzilishdagi ko'p komponentli gap va ajratilgan aniqlovchili qurilmalar tahlil qilinib, ularning har biri hikoya qilishda alohida vazifa bajarishi ko'rsatildi. Xulosa shundan iboratki, Tolstoy uslubidagi «og'irlik» tasodifiy emas, balki qurilmaning mazmun bilan uyg'unligidan kelib chiqadi.

Kalit so'zlar: sintaktik murakkablik, ko'p komponentli qo'shma gap, bog'lovchisiz bog'lanish, ajratilgan qurilma, davr, Tolstoy uslubi.

Annotation: the article analyses complex syntactic constructions in L. N. Tolstoy's novel Anna Karenina. The aim of the study is to establish the structure of the multi-clause sentences employed by the writer and to define their stylistic functions in the narrative. Three types are examined: the asyndetic complex sentence of symmetrical structure, the multi-clause sentence of contaminated structure, and constructions complicated by a detached attribute; each is shown to be assigned to a particular narrative task — generalising, event-relating and characterising respectively. The author concludes that the syntactic heaviness of Tolstoy's sentence is not a consequence of redundancy: it is motivated by the content and subordinated to the rhythmic organisation of the whole.

Key words: syntactic complexity, multi-clause complex sentence, asyndetic connection, detached construction, period, Tolstoy's style.

Синтаксис Л. Н. Толстого принадлежит к тем явлениям истории русского литературного языка, оценка которых устоялась раньше, чем было выполнено их описание. За толстовской фразой закрепились репутация тяжёлой и громоздкой, и эта репутация нередко подменяет собою анализ: сложность конструкции констатируется, но не объясняется. Между тем именно в романном синтаксисе Толстого отчётливее всего обнаруживается то свойство его слова, которое

В. В. Виноградов определял как соединение в одном высказывании разнородных речевых пластов, не сглаживаемых, а сохраняющих внутри повествования собственную стилистическую природу [2].

Актуальность предлагаемого рассмотрения определяется тем, что описание сложных конструкций у Толстого до настоящего времени осуществляется преимущественно в терминах количественных — длины предложения и

числа придаточных, — тогда как стилистически значимым оказывается не объём конструкции, а её строение. Объектом исследования являются сложные синтаксические конструкции романа «Анна Каренина», предметом — соотношение их структурных типов и повествовательных функций. Цель работы — установить, какие типы усложнения закрепились у Толстого за какими задачами повествования. Материалом послужили конструкции первой части романа; методика опирается на уровневое членение сложного предложения в том виде, в каком оно разработано в отечественной синтаксической традиции [1; 4], и дополняется приёмами стилистического анализа.

Учение о ярусном членении многочленного сложного предложения, без которого анализ толстовской фразы невозможен, сложилось в русской грамматической традиции. А. М. Пешковский, рассматривая сложное целое как соподчинение предикативных единиц, показал, что синтаксическая связь в нём не однородна и что решающим для понимания конструкции является не число частей, а характер связи между ними [3]. «Русская грамматика» закрепила различие уровней членения, на первом из которых выступают связи сочинительная и бессоюзная, тогда как подчинение реализуется внутри выделенных на этом уровне компонентов [4]. Н. С. Валгина, опираясь на эту традицию, описала многочленные предложения контаминированной структуры как конструкции, совмещающие разные типы связи на разных ярусах, и предложила процедуру их последовательного разбора [1]. Литературоведческая линия изучения представлена работами Б. М. Эйхенбаума и А. В. Чичерина: первый связал строение толстовской фразы с задачей аналитического изображения душевной жизни [6], второй — с природой поэтического слова, стремящегося удержать одновременно предмет и его оценку [5]. Настоящая статья соединяет эти две линии: структурный разбор конструкции служит в ней основанием для суждения о её стилистической функции.

Открывающая роман фраза — «Все счастливые семьи похожи друг на друга, каждая несчастливая семья несчастлива по-своему» [8] — представляет собою сложное предложение с бессоюзной связью частей. Формально конструкция сложна: в

ней две предикативные единицы. Однако глубина подчинения в ней равна нулю, части соположены на одном ярусе, и ни одна из них не требует для своего понимания обращения к другой: каждая замкнута грамматически. Сложность здесь целиком перенесена из структуры в смысл — в противопоставление, которое не выражено союзом, а вытекает из соотношения частей.

Стилистический результат такого строения — эффект формулы. Бессоюзие сообщает высказыванию вид сентенции, а параллелизм строения частей, подкреплённый повторением лексической основы (счастливые — несчастливая — несчастлива), придаёт ему ритмическую завершённость. Показательно, что следующая за этой сентенцией фраза — «Всё смешалось в доме Облонских» [8] — является простым предложением: после двучленного обобщения Толстой ставит структурную паузу, и именно чередование конфигураций, а не сплошная тяжеловесность, образует ритм зачина. Обобщающая функция, таким образом, закрепляется у Толстого за конструкцией предельно простой по связи и предельно строгой по симметрии.

Иначе построено предложение, которым вводится фабула: «Жена узнала, что муж был в связи с бывшею в их доме француженкою-гувернанткой, и объявила мужу, что не может жить с ним в одном доме» [8]. На первом уровне членения здесь выступает сочинительная связь однородных сказуемых при общем подлежащем (узнала — и объявила), внутри каждого из компонентов — изъяснительное придаточное с союзом что. Перед нами, следовательно, та контаминированная структура, описание которой дано Н. С. Валгиной [1]: сочинение на верхнем ярусе, подчинение — внутри компонентов.

Существенно, однако, не только строение, но и распределение материала. Подлежащее и оба сказуемых образуют непрерывную вершину конструкции; придаточные присоединяются вслед за нею, каждое — к уже завершённой предикации. Ни одно из них не разрывает главную часть, и потому предложение, содержащее четыре предикативные единицы, читается как одна поступательно развёртывающаяся линия. Стилистическая функция такого

строения — событийная: сочинение сказуемых сцепляет два поступка героини в единую цепь, а изъяснительные придаточные вносят в повествование то, что стало ей известно, и то, что ею объявлено, — то есть содержание чужого знания и чужой речи. Синтаксис здесь непосредственно воспроизводит логику события: узнала — и объявила.

Третий тип усложнения обнаруживается в том же предложении, но на низшем ярусе: определяемое существительное получает предпозитивное распространённое определение — «с бывшею в их доме французенкою-гувернанткой» [8]. Именно здесь, а не в подчинении придаточных, сосредоточена подлинная «тяжесть» фразы: причастная форма с зависимым обстоятельством места помещена перед определяемым словом, и читатель принуждён удерживать характеристику прежде, чем ему назван её предмет.

Функция этой конструкции — характеризующая и вместе с тем экономная. В свёрнутом виде она сообщает целую предысторию: гувернантка не просто французенка, а находившаяся в доме, то есть введенная в семейный быт, — и тем самым мотивирует и самый факт связи, и остроту его восприятия. Разверни Толстой это определение в придаточное, оно получило бы самостоятельный вес и задержало бы повествование; оставленное в границах именной группы, оно остаётся деталью, но деталью, несущей оценку. В этом и состоит то соединение предмета с его оценкой в одном слове, о котором писал А. В. Чичерин [5].

Проведённый разбор позволяет утверждать, что синтаксическая сложность прозы Толстого качественно неоднородна и что за каждым её типом закреплена особая повествовательная задача. Бессоюзное предложение симметричного строения служит обобщению и оформляет авторскую сентенцию; многочленное предложение контаминированной структуры, развёртывающееся вслед за непрерывной вершиной, ведёт событийный рассказ; обособленное определение внутри именной группы свёртывает предысторию в характеристику предмета. Ни в одном из рассмотренных случаев усложнение не является избыточным: оно мотивировано содержанием и подчинено ритмическому строению целого, в котором протяжённые конструкции чередуются с краткими.

Отсюда следует и методический вывод: описание толстовского синтаксиса не должно опираться на показатели длины предложения, поскольку они не различают структурно разных явлений. Перспективу дальнейшего изучения составляет сплошное обследование конструкций романа с установлением частотности выделенных типов, а также сопоставление их с синтаксисом узбекской художественной прозы, где определение линейно предшествует определяемому и, следовательно, характеризующее осложнение именной группы располагает иными формальными возможностями.

Список использованной литературы

1. Валгина Н. С. Синтаксис современного русского языка. — М.: Агар, 2000. — 416 с.
2. Виноградов В. В. О языке художественной литературы. — М.: Гослитиздат, 1959. — 656 с.
3. Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении. — М.: Языки славянской культуры, 2001. — 544 с.
4. Русская грамматика: в 2 т. / гл. ред. Н. Ю. Шведова. — Т. 2: Синтаксис. — М.: Наука, 1980. — 709 с.
5. Чичерин А. В. Идеи и стиль: О природе поэтического слова. — М.: Советский писатель, 1968.
6. Эйхенбаум Б. М. Лев Толстой: Семидесятые годы. — Л.: Художественная литература, 1974.
7. Шкловский В. Б. Лев Толстой. — М.: Молодая гвардия, 1963.
8. Толстой Л. Н. Анна Каренина // Собрание сочинений: в 22 т. — Т. 8. — М.: Художественная литература, 1981.

Нафиса ДУРДИКИЛИЧОВА,
преподаватель русского языка и литературы
кафедра «Узбекская и русская филология»
Азиатский международный университет

ФЕНОМЕН НРАВСТВЕННОГО ВЫБОРА В ХУДОЖЕСТВЕННОЙ СИСТЕМЕ РОМАНА Ф. М. ДОСТОЕВСКОГО «БРАТЬЯ КАРАМАЗОВЫ»

Annotatsiya: maqola F. M. Dostoyevskiyning «Aka-uka Karamazovlar» romanining badiiy tizimida axloqiy tanlov fenomenini tadqiq etishga bag'ishlangan. Tadqiqotning dolzarbligi shundaki, yozuvchining so'nggi romanida tanlov muammosi uning badiiy antropologiyasining fundamental kategoriyalari — erkinlik, mas'uliyat, e'tiqod, shubha, ayb, iztirob va shaxsning ma'naviy jihatdan qayta tug'ilish imkoniyati bilan bevosita bog'liq. Tadqiqotning maqsadi axloqiy tanlovning badiiy ifodalanish usullarini aniqlash hamda uning roman obrazlar tizimi, syujet va falsafiy tuzilishini tashkil etishdagi rolini belgilashdan iborat. Tadqiqot materiali sifatida Dmitriy, Ivan va Aleksey Karamazovlar, Fyodor Pavlovich Karamazov va Pavel Smerdyakov obrazlari, shuningdek, asarning «Buyuk inkvizitor», «Galiley Kanasi», Ivan va Alyoshaning suhbatlari, Dmitriy ustidan bo'lib o'tgan sud jarayoni, Smerdyakovning iqrorligi hamda qahramonlarning ma'naviy inqirozi tasvirlangan sahnalar kabi muhim epizodlari tanlangan. Tadqiqotning metodologik asosini tarixiy-adabiy, strukturaviy-semiotik, tipologik va motiv tahlili metodlari, shuningdek, germevtik yondashuv elementlari tashkil etadi.

Kalit so'zlar: F. M. Dostoyevskiy, «Aka-uka Karamazovlar», axloqiy tanlov, erkinlik, mas'uliyat, ayb, vijdon, e'tiqod, shubha, axloq, polifonizm, badiiy antropologiya.

Аннотация: статья посвящена исследованию феномена нравственного выбора в художественной системе романа Ф. М. Достоевского «Братья Карамазовы». Актуальность исследования обусловлена тем, что проблема выбора в итоговом романе писателя непосредственно связана с фундаментальными категориями его художественной антропологии — свободой, ответственностью, верой, сомнением, виной, страданием и возможностью духовного преображения личности. Цель исследования заключается в выявлении способов художественной репрезентации нравственного выбора и определении его роли в организации образной, сюжетной и философской структуры романа. Материалом исследования являются образы Дмитрия, Ивана и Алексея Карамазовых, Фёдора Павловича Карамазова и Павла Смердякова, а также ключевые эпизоды произведения: «Великий инквизитор», «Кана Галилейская», разговоры Ивана и Алёши, судебный процесс над Дмитрием, признание Смердякова и сцены духовного кризиса героев. Методологическую основу составили историко-литературный, структурно-семиотический, типологический и мотивный методы анализа, а также элементы герменевтического подхода.

Ключевые слова: Ф. М. Достоевский, «Братья Карамазовы», нравственный выбор, свобода, ответственность, вина, совесть, вера, сомнение, нравственность, полифонизм, художественная антропология.

Annotation: the article is devoted to the study of the phenomenon of moral choice within the artistic system of F. M. Dostoevsky's novel *The Brothers Karamazov*. The relevance of the study is determined by the fact that the problem of choice in the writer's final novel is directly connected with the fundamental categories of his artistic anthropology — freedom, responsibility, faith, doubt, guilt, suffering, and the possibility of the individual's spiritual transformation. The aim of the study is to identify the ways in which moral choice is artistically represented and to determine its role in shaping the novel's figurative, plot, and philosophical structure. The research focuses on the characters of Dmitri, Ivan, and Alexei Karamazov, Fyodor Pavlovich Karamazov, and Pavel Smerdyakov, as well as key episodes of the novel, including "The Grand Inquisitor," "The Cana of Galilee," the conversations between Ivan and Alyosha, Dmitri's trial, Smerdyakov's confession, and scenes depicting the characters' spiritual crises. The methodological framework of the study comprises historical-literary, structural-semiotic, typological, and motif-based methods of analysis, as well as elements of the hermeneutic approach.

Key words: F. M. Dostoevsky, *The Brothers Karamazov*, moral choice, freedom, responsibility, guilt, conscience, faith, doubt, morality, polyphony, artistic anthropology.

Роман Ф. М. Достоевского «Братья Карамазовы» является итоговым произведением писателя и одной из наиболее сложных форм художественного осмысления природы человека в русской литературе XIX века. В нём концентрируются основные философские и нравственные вопросы, определявшие художественное мышление Достоевского: проблема свободы, отношение человека к Богу, природа добра и зла, ответственность личности, возможность преступления, значение страдания и возможность духовного преображения. Исследовательская традиция неоднократно обращалась к проблеме свободы в творчестве Достоевского. Отмечается, что свобода в его художественной системе обнаруживает внутреннее противоречие: превращаясь в произвол и освобождаясь от нравственной основы, она способна обернуться новой формой зависимости личности. Особенно концентрированное выражение эта проблематика получает в «Легенде о Великом инквизиторе». Однако нравственный выбор в «Братьях Карамазовых» не исчерпывается философской проблемой свободы. Достоевский существенно усложняет саму структуру выбора: между намерением и поступком, между идеей и её реализацией, между юридической и нравственной виной возникает пространство, в котором обнаруживается подлинная ответственность человека.

Именно поэтому преступление Фёдора Павловича Карамазова не может быть рассмотрено только как криминальный сюжетный центр романа. Убийство становится своеобразным нравственным экспериментом, в котором подвергаются испытанию сознание и совесть нескольких персонажей. Внешне преступление совершает Смердяков, однако идейная и психологическая подготовка этого события связана с Иваном; Дмитрий оказывается обвинённым в преступлении, которого он не совершал, но к которому внутренне, на уровне желания и страсти, был близок; Алёша оказывается тем персонажем, который пытается преодолеть логику взаимного обвинения посредством любви и ответственности. В результате возникает сложная система распределённой

ответственности, в которой вопрос «кто виноват?» оказывается принципиально недостаточным. Более существенным становится вопрос: **кто и в какой мере способен отвечать за собственные мысли, желания, слова и поступки?**

Именно этот вопрос определяет актуальность настоящего исследования.

Проблема нравственности и свободы занимает значительное место в отечественном достоевковедении. Исследователи рассматривают свободу как одну из фундаментальных категорий художественной антропологии писателя, связывая её с верой, любовью, ответственностью и внутренним самоопределением личности. Отдельные аспекты «Братьев Карамазовых» изучались в связи с православной антропологией, мотивом духовного испытания, проблемой греха и святости, взаимоотношением «Я» и «Другого», а также полифонической организацией речи персонажей. В частности, исследование мотива «мытарств» связывает духовное испытание Дмитрия с возможностью нравственного возрождения человека. Исследование отношений «Я» и «Другого» рассматривает роман в контексте диалогической природы сознаний и христианской идеи человеческого единения. Вместе с тем представляется продуктивным рассмотреть нравственный выбор не как отдельную тематическую составляющую романа, а как **структурообразующий принцип его художественной системы**, объединяющий сюжет, систему персонажей, философский диалог и композицию. Свобода в романе может быть представлена как пространство потенциальных возможностей, в котором личность вынуждена самостоятельно определить отношение к добру, злу, Богу и другому человеку. В этом смысле нравственный выбор не является простым актом волевого решения. Он включает в себя внутреннюю работу сознания, борьбу мотивов, осмысление последствий поступка и последующее принятие либо отрицание ответственности. Именно поэтому в художественном мире Достоевского нравственная оценка личности не всегда совпадает с юридической квалификацией её действий. Особенно отчётливо данная закономерность проявляется в сюжетной линии Дмитрия Карамазова. Он становится

центральной фигурой нравственного парадокса романа: герой обвиняется в убийстве Фёдора Павловича, которого фактически не совершал, однако сам осознаёт собственную нравственную причастность к атмосфере ненависти, насилия и вражды, сложившейся вокруг отца. В сознании Дмитрия преступление существует первоначально как возможность, как желание, как мысленный сценарий действия. Тем самым Достоевский переносит проблему ответственности из области исключительно внешнего поступка в сферу внутренней жизни человека. Дмитрий демонстрирует особый тип нравственного выбора, основанный на противоречии между страстным импульсом и стремлением к духовному преображению. Его внутреннее движение нельзя интерпретировать как линейный переход от греха к нравственности. Напротив, герой постоянно возвращается к состоянию внутреннего раздвоения. Его нравственная динамика определяется борьбой между эгоистическим стремлением обладать другим человеком и способностью признать свободу и достоинство другого. Поэтому нравственное развитие Дмитрия связано прежде всего с постепенным осознанием того, что ответственность начинается не после совершения преступления, а значительно раньше — на уровне отношения человека к собственным желаниям и намерениям.

Иную модель нравственного выбора воплощает Иван Карамазов. В отличие от Дмитрия, его конфликт имеет преимущественно интеллектуальный характер. Иван стремится подвергнуть рациональному анализу основы человеческой нравственности и ставит вопрос о возможности оправдания мирового порядка перед лицом страдания невинных. Его «бунт» представляет собой не простое отрицание религии, а глубокий кризис нравственного сознания, которое не способно примирить идею справедливого Бога с существованием страдания.

Важнейшим результатом этого кризиса становится проблема границ человеческой ответственности за собственные идеи. Иван непосредственно не совершает убийства, однако его интеллектуальные построения получают практическое продолжение в сознании Смердякова. Благодаря этой сюжетной связи Достоевский исследует сложную проблему соотношения авторства идеи и ответственности за её интерпретацию другим человеком. При этом писатель не предлагает однозначного ответа и не сводит отношения Ивана и Смердякова к прямой причинно-следственной зависимости. Напротив, полифоническая структура романа позволяет сохранить нравственную неоднозначность ситуации.

Список литературы

1. Достоевский Ф. М. **Братья Карамазовы** // Достоевский Ф. М. Полное собрание сочинений: в 30 т. — Л.: Наука, 1976–1990.
2. Достоевский Ф. М. **Дневник писателя** // Достоевский Ф. М. Полное собрание сочинений: в 30 т. — Л.: Наука, 1976–1990.
3. Достоевский Ф. М. **Письма** // Достоевский Ф. М. Полное собрание сочинений: в 30 т. — Л.: Наука, 1976–1990.
4. Бахтин М. М. **Автор и герой в эстетической деятельности** // Бахтин М. М. Философская эстетика 1920-х годов. — М.: Русские словари, 2003. Т. 1. С. 69–263.
5. Бахтин М. М. **Эстетика словесного творчества**. — М.: Искусство, 1979. 424 с.

Шоира ДЖУРАЕВА,
Преподаватель русского языка и литературы
Кафедра узбекской и русской филологии
Азиатский международный университет
Бухара, Узбекистан.

ПОРОГ МЕЖДУ МИРАМИ: МОТИВ ГРАНИЦЫ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ МИРЕ ВАЛЕНТИНА РАСПУТИНА

Аннотация: в статье рассматривается мотив порога и границы как значимый принцип художественного мира Валентина Распутина. Анализируются его функции в раскрытии внутреннего состояния героев, нравственного выбора и переломных моментов жизни. Особое внимание уделяется связи пространственных границ с памятью, домом, нравственностью и духовными ценностями.

Ключевые слова: *граница, порог, хронотоп, переход, моральный выбор, память, дом, жизнь и смерть.*

Annotation: this article examines the motif of threshold and boundary as a significant principle of Valentin Rasputin's artistic world. It analyzes their functions in revealing characters' inner states, moral choices and turning points. Particular attention is paid to the connection between spatial boundaries and memory, home, morality and spiritual values.

Key words: *border, threshold, chronotope, transition, moral choice, memory, home, life and death.*

Annotatsiya: maqolada ostona va chegara motivi Valentin Rasputinning badiiy olamidagi muhim tamoyil sifatida tadqiq etiladi. Ularning qahramonlarning ichki holatini, axloqiy tanlovlarini hamda hayotidagi burilish nuqtalarini ochib berishdagi funksiyalari tahlil qilinadi. Shuningdek, makoniy chegaralarning xotira, uy, axloq va ma'naviy qadriyatlar bilan bog'liqligiga alohida e'tibor qaratiladi.

Kalit so'zlar: *chegara, ostona, xronotop, o'tish, axloqiy tanlov, xotira, uy, hayot va o'lim.*

Валентин Распутин относится к писателям, в чьей прозе пространство никогда не бывает лишь местом действия. Дом, деревня, река, остров, дорога и кладбище обладают смысловой нагрузкой и участвуют в судьбе героя. Особенно важны ситуации перехода: герой выходит из дома, пересекает реку, покидает деревню или оказывается в пространстве, из которого невозможно вернуться прежним.

Пространственная граница у Распутина превращается в нравственную. Через мотив порога раскрываются проблемы памяти, дома, природы, нравственного выбора и исторической судьбы России. Теоретически это связано с концепцией хронотопа М. М. Бахтина: порог является пространством эмоциональной и ценностной напряжённости, кризиса и изменения судьбы. Для Распутина эта модель особенно продуктивна в «Последнем сроке», «Живи и помни», «Прощании с Матёрой» и «Пожаре».

1. Порог как пространство нравственного испытания

Порог в художественном тексте может разделять не два помещения, а два состояния жизни. Человек оказывается между «до» и «после» и должен сделать выбор. У Распутина такая ситуация получает нравственное содержание. В его прозе пересекаются пространственные, временные, психологические, онтологические и исторические границы. Пространство тем самым показывает состояние человека и его отношение к памяти, дому, долгу и другим людям.

2. «Последний срок»: порог между жизнью и смертью

В повести «Последний срок» граница связана прежде всего с последним этапом человеческой жизни. Анна лежит

в доме и ожидает смерти, а дети приезжают к матери. Дом становится пространством между прошлым и настоящим. Переступая порог избы, дети возвращаются в мир детства и одновременно встречаются с прошлым, от которого ушли.

Анна принадлежит этому пространству, тогда как дети уже живут другой жизнью. Смерть матери заставляет их осознать последствия отдаления. Граница проходит внутри семьи: она разделяет тех, кто сохраняет память о родном доме, и тех, для кого прошлое стало обременительным. Распутин не делит героев на «хороших» и «плохих»: встреча с матерью становится для них нравственным испытанием. Переступить порог здесь означает встретиться с собственной памятью.

3. «Живи и помни»: река как граница между мирами

В «Живи и помни» Андрей Гуськов возвращается домой. Как дезертир, он скрывается на другом берегу Ангары. Поэтому движение к родной деревне одновременно становится удалением от неё. Два берега приобретают символическое значение: один связан с привычной жизнью, другой – с изоляцией, тайной и смертью.

Баня на краю обжитого пространства становится порогом между прежней жизнью и трагической реальностью. Настёна тайно переправляется через Ангару, оказываясь между семьёй и обществом, с одной стороны, и Андреем, одиночеством и тайной – с другой. Её верность мужу вступает в конфликт с ответственностью перед людьми.

Финальная переправа Настёны становится необратимым переходом. Последовательность «дом – баня – река – другой берег – обратная переправа – смерть» выражает разрушение

возможности вернуться к прежней жизни. Память становится последней нравственной границей, которую человек должен сохранить даже тогда, когда привычный мир распадается.

4. «Прощание с Матёрой»: остров как граница между прошлым и будущим

В «Прощании с Матёрой» мотив границы приобретает исторический масштаб. Матёра – остров и деревня, где соединены дом, земля, род и могилы предков. Поэтому уничтожение острова означает не просто переселение, а разрыв связи поколений.

Матёра разделяет два типа времени: время памяти, земли и повторения поколений и время строительства, переселения и нового устройства пространства. Особенно значимы кладбище и дом Дарьи. Кладбище становится последней границей памяти, а порог дома – последней точкой человеческого присутствия. Когда дом готовят к уничтожению, Дарья белит его, словно провожает человека. Пока существует дом, сохраняется память о семье.

Контраст между вечным круговоротом природы и конечностью человеческого пространства усиливает трагизм.

5. «Пожар»: когда граница добра и зла перестаёт работать

В «Пожаре» пограничная ситуация выходит за пределы личной судьбы. Пожар на складах обнаруживает разрушение нравственных границ: одни стремятся спасти общее, другие используют бедствие для личной выгоды. Иван Петрович идёт к огню, руководствуясь ответственностью, тогда как другие растаскивают имущество. Физический огонь становится знаком внутреннего разрушения.

Повесть связана с «Прощанием с Матёрой»: новое пространство само по себе не приводит к духовному обновлению. Человек может перейти в новое место, но не стать новым человеком. Если исчезают нравственные ориентиры, пространство перестаёт быть общим домом.

6. От пространственной границы к границе нравственной

Сопоставление четырёх повестей показывает развитие мотива границы. В «Последнем сроке» она связана с жизнью и смертью; в «Живи и помни» – с разделением человека и общества; в «Прощании с Матёрой» – со столкновением эпох; в «Пожаре» – с нравственным выбором. Границы переходят одна в другую: смерть Анны связана с памятью семьи, река –

с падением Андрея и гибелью Настёны, уничтожение Матёры – с разрушением памяти, пожар – с утратой ответственности. Особенно важен образ дома. У Распутина дом – пространство памяти, связи с родителями, предками и землёй. Потеря дома означает потерю части собственной личности. Войти в дом – войти в пространство памяти; выйти – покинуть его. Поэтому порог является точкой нравственного перехода.

7. Граница как испытание памяти

Память соединяет прошлое и настоящее. Благодаря ей человек сохраняет связь с родителями, предками и родной землёй. Дарья защищает память о Матёре, Анна стремится удержать семью, Настёна не может забыть Андрея, Иван Петрович сопоставляет новый посёлок с прежней деревней.

Память может быть источником боли. Забывание – не просто отсутствие памяти, а нарушение связи человека со своим нравственным основанием.

8. Порог, дорога и возвращение

С мотивом границы связан мотив дороги. Герои отправляются в путь, когда прежнее состояние уже невозможно: дети приезжают к Анне, Андрей возвращается домой, Настёна переправляется через Ангару, жители Матёры покидают остров, Иван Петрович идёт к горящим складам. Но возвращение почти никогда не бывает полным: Андрей становится чужим дома, дети уже не могут стать прежними детьми, жители Матёры не находят замены родному месту.

После пересечения границы человек изменяется, и переход часто необратим. Именно в пограничной ситуации раскрывается истинное отношение героя к прошлому, долгу и другим людям.

Мотив порога и границы является устойчивым принципом организации художественного мира В. Г. Распутина. Граница имеет пространственный, временной, нравственный, психологический, онтологический и исторический уровни. Дом, река, остров, кладбище, дорога и порог становятся частью духовной жизни героя.

Порог у Распутина – место проверки человека. Герой должен сохранить связь с прошлым или отказаться от неё, принять ответственность или уклониться от неё. Порог – не конец одного пространства и не начало другого, а момент истины.

Список использованной литературы

1. Бахтин М. М. Вопросы литературы и эстетики. Исследования разных лет. – М.: Художественная литература, 1975.
2. Бахтин М. М. Эпос и роман. – СПб.: Азбука, 2000.
3. Бурцева Е. А. Особенности художественного мира В. Распутина // Евразийский Союз Ученых. 2015. – № 5 (14). – С. 98–102.
4. Бурцева Е. А. Особенности художественного мира прозы В. Г. Распутина // Материалы межвузовского научного конгресса. 2020.

Маржона СОДИКОВА,
преподаватель русского языка и литературы
кафедра «Узбекская и русская филология»
Азиатский международный университет

МЕТАФОРИЧЕСКОЕ МОДЕЛИРОВАНИЕ ОБРАЗА ЧЕЛОВЕКА И ПРИРОДЫ В ПРОЗЕ В. Г. РАСПУТИНА

Annotatsiya: maqolada V. G. Rasputinning badiiy nasridagi metaforaning semantik-funksional xususiyatlari ko'rib chiqiladi. Tadqiqotning dolzarbligi XX asrning ikkinchi yarmidagi rus adabiyotining yirik namoyandalardan biri bo'lgan yozuvchining individual-mualliflik olam manzarasini shakllantirishdagi lingvistik mexanizmlarni kompleks o'rganish zarurati bilan belgilanadi. Tadqiqotning maqsadi V. G. Rasputin asarlarida qo'llaniladigan asosiy metaforik modellarni aniqlash hamda ularning inson, tabiat, yer, uy, xotira va vaqt obrazlarini ifodalashdagi rolini belgilashdan iborat. Tadqiqot materiali sifatida «So'nggi muddat» («Posledniy srok»), «Yasha va esla» («Jivi i pomni»), «Matera bilan vidolashuv» («Proshchaniye s Matyoroy») va «Yong'in» («Pozhar») qissalaridan foydalanildi. Ishda semantik, kontekstual, lingvostilistik va kognitiv tahlil usullaridan foydalanildi. Tadqiqot natijasida V. G. Rasputin nasrining metaforik tizimi yaxlit tuzilmani tashkil etishi aniqlandi. Unda tabiatga oid va antropomorfik metaforik modellar alohida o'rin egallaydi. Mazkur modellar vositasida atrof-muhit jonli, ma'naviy jihatdan ahamiyatli va qadriyatlar bilan belgilangan makon sifatida namoyon bo'ladi. Yozuvchi nasrida metafora nafaqat obrazli-ekspressiv, balki konseptual, matnni shakllantiruvchi, baholovchi hamda aksiologik funksiyalarni ham bajaradi. Tadqiqotning ilmiy yangiligi V. G. Rasputin nasridagi metaforik modellarni badiiy voqelikni semantik modellashirishning yagona mexanizmi tarkibiy qismlari sifatida tizimlashtirishdan iborat.

Kalit so'zlar: metafora, badiiy diskurs, semantika, individual-mualliflik olam manzarasi, idiosstil, V. G. Rasputin, konseptual metafora, tabiatga oid metafora, antropomorfizm, badiiy obraz, aksiologik funktsiya.

Аннотация: в статье рассматриваются семантико-функциональные особенности метафоры в художественной прозе В. Г. Распутина. Актуальность исследования обусловлена необходимостью комплексного изучения языковых механизмов формирования индивидуально-авторской картины мира одного из крупнейших представителей русской литературы второй половины XX века. Цель исследования заключается в выявлении основных метафорических моделей, функционирующих в произведениях В. Г. Распутина, и определении их роли в репрезентации образов человека, природы, земли, дома, памяти и времени. Материалом исследования послужили повести «Последний срок», «Живи и помни», «Прощание с Матёрой» и «Пожар». В работе использованы методы семантического, контекстуального, лингвостилистического и когнитивного анализа. Установлено, что метафорическая система прозы В. Г. Распутина представляет собой целостную структуру. Особое место занимают природные и антропоморфные метафорические модели, посредством которых окружающий мир приобретает признаки живого, духовно значимого и ценностно маркированного пространства. Метафора в прозе писателя выполняет не только образно-экспрессивную, но также концептуальную, текстообразующую, оценочную и аксиологическую функции. Научная новизна исследования заключается в систематизации метафорических моделей прозы В. Г. Распутина как элементов единого механизма семантического моделирования художественной действительности.

Ключевые слова: metafora, художественный дискурс, семантика, индивидуально-авторская картина мира, идиостиль, В. Г. Распутин, концептуальная metafora, природная metafora, антропоморфизм, художественный образ, аксиологическая функция.

Annotation: the article examines the semantic and functional features of metaphor in the prose of V. G. Rasputin. The relevance of the study is determined by the need for a comprehensive analysis of the linguistic mechanisms involved in the formation of the individual author's worldview of one of the most prominent representatives of Russian literature of the second half of the twentieth century. The purpose of the research is to identify the main metaphorical models functioning in V. G. Rasputin's works and to determine their role in representing the images of man, nature, land, home, memory and time. The material of the study includes the novels and stories The Last Term, Live and Remember, Farewell to Matyora and Fire. The research employs semantic, contextual, linguostylistic and cognitive methods of analysis. The study demonstrates that the metaphorical system of V. G. Rasputin's prose constitutes an integral structure organized around the interaction of the conceptual domains MAN, NATURE, LAND, HOME, MEMORY and TIME. A particular role belongs to natural and anthropomorphic metaphorical models through which the surrounding world acquires the features of a living, spiritually significant and axiologically marked space. In Rasputin's prose, metaphor performs not only an expressive function but also conceptual, text-forming, evaluative and axiological functions. The scientific novelty of the study lies in the systematization of metaphorical models in V. G. Rasputin's prose as elements of a unified mechanism for the semantic modelling of artistic reality.

Key words: metaphor, literary discourse, semantics, individual author's worldview, idiosstyle, V. G. Rasputin, conceptual metaphor, natural metaphor, anthropomorphism, artistic image, axiological function.

Метафора традиционно определяется как перенос наименования одного предмета или явления на другой объект на основе сходства, ассоциации или функциональной близости. Однако подобное определение отражает преимущественно языковой механизм образования переносного значения и не в полной мере раскрывает когнитивную и дискурсивную природу метафоризации. В современной лингвистике метафора рассматривается как сложное явление, объединяющее семантический, когнитивный и прагматический аспекты. Она не только изменяет значение языковой единицы, но и участвует в процессе концептуализации действительности. Для анализа прозы В. Г. Распутина важным является положение о том, что метафора способна организовывать не отдельное высказывание, а значительный фрагмент художественного текста. Одна и та же концептуальная модель может реализовываться посредством различных языковых средств и образовывать целостную систему повторяющихся смыслов. Так, в произведениях писателя взаимодействие человека и природы не ограничивается отдельными описательными конструкциями. Природное пространство становится носителем определённых смыслов, связанных с жизнью, памятью, историей и нравственным состоянием человека. Следовательно, метафорическую систему прозы В. Г. Распутина целесообразно рассматривать как совокупность взаимосвязанных моделей, формирующих особую концептуальную структуру художественного мира. Одной из наиболее продуктивных моделей в прозе В. Г. Распутина является метафорическое осмысление природы как живого и одухотворённого начала. Природное пространство в произведениях писателя не выполняет исключительно описательную функцию. Оно активно участвует в создании художественного смысла и нередко становится своеобразным отражением нравственного и эмоционального состояния персонажей. Природа в художественном мире Распутина обладает способностью условно «реагировать» на происходящие события. Земля, вода, лес, ветер и огонь включаются в систему человеческих переживаний. Подобное сближение природного и человеческого формирует особую модель мира, в которой человек является частью более широкого природного и духовного целого. Особенно ярко данная тенденция проявляется в повести «Прощание с Матёрой». Пространство острова воспринимается не просто как географическая территория. Матёра представляет собой особый мир, связанный с историей нескольких поколений, человеческой памятью и жизненным опытом её жителей. В этом произведении разрушение пространства

острова приобретает значение, выходящее за пределы конкретного исторического события. Уничтожение привычного жизненного пространства символически связано с разрушением памяти и нарушением естественной связи человека с родной землёй. Земля в творчестве и в произведениях не сводится к физическому пространству или природному объекту. Она приобретает сложную символическую и метафорическую семантику. Прежде всего земля осмысливается как основа человеческого существования. Она связана с жизнью, трудом, происхождением и исторической памятью. Отношение человека к земле становится показателем его связи с прошлым и традицией. В результате формируется метафорическая модель: «ЗЕМЛЯ — ОСНОВА ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО БЫТИЯ». Данная модель реализуется не только через прямые метафорические конструкции, но и через всю систему пространственных отношений в произведениях писателя. Дом, деревня, остров, берег, поле и кладбище образуют единое смысловое пространство. Особую роль играет связь земли с памятью. Земля сохраняет следы жизни предыдущих поколений. Она становится своеобразным пространством исторической и родовой памяти.

Заключение

Природа в произведениях В. Г. Распутина не является пассивным фоном человеческой жизни. Она приобретает признаки живого и духовно значимого пространства, включённого в систему нравственных отношений. Важнейшими концептами художественного мира писателя являются земля, дом, память и время. Их метафорическое осмысление связано с проблемой сохранения исторической и духовной преемственности. Установлено, что метафора в прозе В. Г. Распутина выполняет комплекс функций: образно-экспрессивную, концептуальную, текстообразующую, характерологическую и аксиологическую. В результате, метафорическое моделирование является одним из важнейших механизмов организации художественного дискурса В. Г. Распутина. Через систему метафор писатель создаёт целостную картину мира, основанную на представлении о неразрывной связи человека с природой, землёй, исторической памятью и духовными основаниями человеческого существования. Перспективы дальнейшего исследования могут быть связаны с созданием более детальной классификации метафорических единиц на материале конкретных произведений писателя, а также с сопоставлением индивидуально-авторских метафор В. Г. Распутина с метафорическими моделями других представителей русской «деревенской прозы».

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Арутюнова Н. Д. Метафора и дискурс // Теория метафоры. — М.: Прогресс, 1990.
2. Арутюнова Н. Д. Язык и мир человека. — М.: Языки русской культуры, 1999.
3. Баранов А. Н. Политическая метафора: дискурсивный подход. — М.: Наука, 2001.
4. Блэк М. Метафора // Теория метафоры. — М.: Прогресс, 1990.
5. Лакофф Дж., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живём. — М.: Едиториал УРСС, 2004.
6. Москвин В. П. Русская метафора: очерк семиотической теории. — М.: ЛЕНАНД, 2006.

Дилноза БОЛТАЕВА,

преподаватель русского языка и литературы
кафедра «Узбекская и русская филология»
Азиатский международный университет

ИГРА С РЕАЛЬНОСТЬЮ: ФАНТАСТИЧЕСКОЕ И ГРОТЕСКОЕ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ МИРЕ М. А. БУЛГАКОВА

Аннотация: статья посвящена исследованию специфики взаимодействия фантастического и гротескного в художественном мире М. А. Булгакова. Актуальность работы обусловлена необходимостью рассмотрения фантастики и гротеска не только как отдельных художественных приёмов, но и как взаимосвязанных принципов моделирования литературной реальности. Цель исследования заключается в выявлении функций фантастического и гротескного в формировании булгаковской художественной модели мира и определении их роли в раскрытии социально-исторической, философской и нравственной проблематики произведений писателя. Материалом исследования послужили повести «Дьяволиада», «Роковые яйца», «Собачье сердце» и роман «Мастер и Маргарита».

Ключевые слова: М. А. Булгаков, художественный мир, фантастическое, гротеск, художественная реальность, сатира, фантастический реализм, «Мастер и Маргарита», «Собачье сердце», «Роковые яйца».

Annotatsiya: maqola badiiy olamdagi fantastik va grotesk M.A. Bulgakovning o'zaro hamkorligi xususiyatlarini o'rganishga bag'ishlangan. Ishning dolzarbligi fantastika va groteskni nafaqat alohida badiiy usullar, balki adabiy voqelikni modellashtirishning o'zaro bog'liq prinsiplari sifatida ko'rib chiqish zarurati bilan bog'liq. Tadqiqotning maqsadi dunyoning Bulgakov badiiy modelini shakllantirishda fantastik va grotesk funksiyalarini aniqlash hamda yozuvchi asarlarining ijtimoiy-tarixiy, falsafiy va axloqiy muammolarini ochib berishda ularning rolini aniqlashdan iborat. Tadqiqot materiallari «Iblisda», «Halokatli tuxum», «It yuragi» va «Usta va Margarita» romanlari edi. Ishda tarkibiy-semiotik, qiyosiy-tipologik, tarixiy-adabiy va asosli tahlil usullari qo'llaniladi.

Kalit so'zlar: M.A. Bulgakov, badiiy dunyo, fantastik, grotesk, badiiy voqelik, satura, fantastik realizm, «Usta va Margarita», «It yuragi».

Annotation: the article is devoted to the study of the specifics of the interaction of the fantastic and grotesque in the artistic world of M. A. Bulgakov. The relevance of the work is due to the need to consider fiction and grotesque not only as separate artistic techniques, but also as interconnected principles of modeling literary reality. The purpose of the study is to identify the functions of the fantastic and grotesque in the formation of the Bulgakov artistic model of the world and determine their role in revealing the socio-historical, philosophical and moral problems of the writer's works. The material of the study was the story "The Fiend," "Fatal Eggs," "Heart of a Dog" and the novel "The Master and Margarita".

Key words: M. A. Bulgakov, artistic world, fantastic, grotesque, artistic reality, satire, fantastic realism, "The Master and Margarita," "Heart of a Dog," "Fatal Eggs".

Творчество Михаила Афанасьевича Булгакова занимает особое место в истории русской литературы XX века. Специфика его художественной системы определяется сложным взаимодействием реалистического изображения современности, фантастики, мистики, сатиры, гротеска, карнавального начала и философской проблематики. Уже в произведениях 1920-х годов писатель вырабатывает принцип изображения

действительности, при котором фантастическое событие не разрушает ощущение реальности, а позволяет обнаружить её внутреннюю противоречивость. Исследователи отмечают, что фантастика в прозе Булгакова выполняет не декоративную, а структурообразующую функцию, задавая параметры создаваемой автором художественной модели реальности. При этом существенную роль в организации этой

модели играет сатирический тип художественной условности. Обращение к проблеме взаимодействия фантастического и гротескного представляется особенно продуктивным, поскольку в художественном мире Булгакова эти категории невозможно рассматривать изолированно. Фантастическое отвечает за нарушение привычной системы причинно-следственных связей, тогда как гротеск предполагает качественную деформацию изображаемой действительности, соединение несоединимого, совмещение комического и трагического, человеческого и животного, бытового и метафизического. В результате возникает особый тип художественной реальности, в котором невероятное воспринимается как закономерное, а повседневное обнаруживает черты абсурда.

Одной из наиболее существенных особенностей булгаковской поэтики является отсутствие жёсткой границы между реальным и фантастическим. Фантастическое событие в его произведениях, как правило, не помещается в полностью автономный ирреальный мир. Напротив, оно возникает непосредственно внутри узнаваемого бытового пространства. Именно поэтому фантастическое у Булгакова нельзя свести к традиционному приёму введения необычного или сверхъестественного элемента в сюжет. Его функция значительно шире: оно изменяет структуру самой реальности, заставляя читателя пересмотреть представление о нормальном и аномальном. В повестях «Дьяволиада», «Роковые яйца» и «Собачье сердце» фантастическое возникает в пространстве современной автору Москвы и Советской России. Бытовые детали, учреждения, документы, квартиры, государственные структуры, научные лаборатории и газетная хроника образуют узнаваемый фон, на который накладываются события, принципиально нарушающие привычную логику. Особенно показательной в этом отношении является «Дьяволиада». Бюрократическая система здесь изображается настолько абсурдной, что фантастическое оказывается почти естественным продолжением самой социальной реальности. Невероятные перемещения персонажей, двойничество, превращение административного пространства в лабиринт не столько вводят читателя в мир фантастики, сколько демонстрируют фантастичность уже существующего мира. Таким образом, происходит своеобразная

инверсия: писатель не превращает реальность в фантастику, а обнаруживает в реальности её скрытую фантастическую природу. Этот принцип получает дальнейшее развитие в «Роковых яйцах». Фантастическая предпосылка произведения — открытие профессором Персиковым особого «красного луча», воздействие которого резко ускоряет процессы размножения живых организмов, — становится источником цепи событий, приводящих к катастрофе. Однако фантастическая ситуация непосредственно связана с вполне реалистическими механизмами человеческого поведения: стремлением к власти, административной самоуверенностью, некомпетентностью, массовой истерией и безответственным использованием научного знания.

Если фантастическое изменяет условия существования художественного мира, то гротеск деформирует его внутреннюю структуру. В эстетической системе Булгакова гротеск основан на принципе нарушения привычной соразмерности явлений. Гротескное изображение предполагает соединение противоположных начал: комического и трагического, высокого и низкого, человеческого и животного, естественного и искусственного, реального и фантастического. В результате возникает художественная действительность, которая одновременно узнаваема и принципиально искажена. Особенно отчётливо данный принцип проявляется в «Собачьем сердце». Сюжет превращения собаки в человека представляет собой фантастическое допущение, однако его художественное значение определяется именно гротескной природой результата. Эксперимент профессора Преображенского приводит не к созданию идеального человека, а к появлению Шарикова — существа, сочетающего человеческую социальную природу с животными инстинктами. Фантастическая операция здесь становится способом материализации социальной и философской проблемы. Шариков оказывается не просто персонажем, созданным в результате научного эксперимента, но гротескной моделью человека, в котором внешнее приобретение человеческого статуса не сопровождается соответствующим духовным и культурным становлением.

Гротескная логика проявляется также в цепи невероятных совпадений: случайное открытие,

ошибка при пересылке, необычное размножение организмов, катастрофические последствия эксперимента. Исследователи отмечают, что совокупность таких событий формирует аномальный художественный мир, который принципиально отличается от классической фантастики, основанной на последовательном объяснении необычного. Важным является и финальное разрешение катастрофы. Спасение приходит не вследствие рационального контроля человека над ситуацией, а благодаря природному фактору — неожиданному морозу. Человек, который попытался поставить природу под свой контроль, оказывается полностью зависим от неё. В этом отношении «Роковые яйца» можно рассматривать как произведение о границах человеческой рациональности. Фантастика позволяет поставить эксперимент над самой идеей безграничной управляемости мира, а гротеск показывает абсурдность уверенности человека в собственном контроле над процессами, которые превосходят его возможности. Существенной характеристикой булгаковского гротеска является соединение комического и трагического. Внешне многие сцены построены как комические. Персонажи попадают в нелепые ситуации, происходят невероятные превращения, нарушаются привычные правила поведения. Однако комическое постепенно обнаруживает трагическую основу. Шариков смешон, но одновременно представляет угрозу. Ситуации в Варьете вызывают смех, но за ними обнаруживается духовная пустота общества. Бюрократические сцены в «Дьяволяде» кажутся абсурдными, однако их абсурд связан с реальным ощущением человека, потерявшего контроль над собственной жизнью. Именно эта

двойственность определяет эмоциональную сложность произведений Булгакова. Исследования гротеска в «Мастере и Маргарите» подчёркивают связь сатирического гротеска с более широким мифологическим и апокалиптическим контекстом романа. Комическое у Булгакова поэтому не является самоцелью. Оно выполняет функцию интеллектуального дистанцирования: смех позволяет увидеть абсурдность явления, а последующее осмысление этого абсурда приводит к серьёзному нравственному выводу. Философская проблематика переводит результат этого художественного воздействия на уровень вопросов о природе человека, свободе, ответственности, истине и нравственном выборе. Можно представить функциональную структуру булгаковской поэтики следующим образом:

фантастическое → нарушение привычной реальности → гротескная деформация → сатирическое разоблачение → философское обобщение.

Эта последовательность не является механической и не реализуется одинаково в каждом произведении, однако она позволяет увидеть внутреннюю логику художественного метода писателя.

Заключение

Фантастическое и гротескное занимают центральное место в художественной системе М. А. Булгакова. Их значение значительно выходит за пределы жанровой или стилистической организации текста. Они выступают важнейшими средствами создания особой художественной модели реальности, в которой граница между возможным и невозможным оказывается принципиально подвижной.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Булгаков М. А. Собрание сочинений: в 5 т. Т. 2. — М.: Художественная литература, 1992.
2. Булгаков М. А. Собрание сочинений: в 5 т. Т. 5. — М.: Художественная литература, 1992.
3. Голубович Н. В. Художественные модели реальности в прозе М. Булгакова 1920-х гг. и принципы их создания // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Теория языка. Семиотика. Семантика. 2013.

Мафтуна КОСИМОВА,

*преподаватель русского языка и литературы
 кафедры «Узбекская и русская филология»
 Азиатский международный университет*

ТРАГИЧЕСКОЕ И ИРОНИЧЕСКОЕ НАЧАЛА В ПРОЗЕ М. А. БУЛГАКОВА

Аннотация: статья посвящена исследованию трагического и иронического начал в прозе Михаила Афанасьевича Булгакова. Рассматривается своеобразие художественного мира писателя, в котором комическое, сатирическое и ироническое тесно взаимодействуют с трагическим восприятием действительности. На материале произведений «Собачье сердце», «Белая гвардия» и «Мастер и Маргарита» выявляются основные формы такого взаимодействия. Особое внимание уделяется роли иронии, гротеска, сатиры и художественного контраста в раскрытии социальных, нравственных и философских проблем. Доказывается, что ирония у Булгакова не ограничивается созданием комического эффекта, а становится способом выявления глубоких противоречий человеческого существования и окружающей действительности. Трагическое, в свою очередь, придаёт иронии философскую глубину и превращает комическое в средство серьёзного осмысления человека и эпохи.

Ключевые слова: М. А. Булгаков, трагическое, ирония, трагикомическое, сатира, гротеск, художественная проза.

Annotatsiya: ushbu maqola Mixail Afanasyevich Bulgakov nasrida tragik va ironik tamoyillarning o'zaro munosabatini tadqiq etishga bag'ishlangan. Yozuvchi badiiy olamida kulgi, satira va ironiyaning tragik voqelik idroki bilan bog'liqligi ko'rib chiqiladi. "It yuragi", "Oq gvardiya" va "Usta va Margarita" asarlari asosida tragik va ironik tamoyillarning asosiy shakllari tahlil qilinadi. Ironiya, grotesk, satira va badiiy kontrastning ijtimoiy, axloqiy va falsafiy muammolarni ochib berishdagi vazifalariga alohida e'tibor qaratiladi. Tadqiqot natijasida Bulgakov ijodida ironiyaning faqat kulgi yaratish vositasi emas, balki inson va voqelik o'rtasidagi chuqur ziddiyatlarni ochib beruvchi badiiy vosita ekanligi aniqlanadi.

Kalit so'zlar: M. A. Bulgakov, tragik, ironiya, tragikomik, satira, grotesk, badiiy nasr.

Annotation: the article examines the tragic and ironic principles in the prose of Mikhail Afanasyevich Bulgakov. It focuses on the distinctive features of the writer's artistic world, where the comic, satirical and ironic are closely connected with a tragic perception of reality. The study analyzes *Heart of a Dog*, *The White Guard* and *The Master and Margarita*. Particular attention is paid to irony, grotesque, satire and artistic contrast as means of revealing social, moral and philosophical problems. The study demonstrates that irony in Bulgakov's prose is not limited to creating a comic effect. It functions as a means of revealing profound contradictions between the individual and reality. The tragic principle, in turn, gives irony philosophical depth and transforms the comic into a means of serious reflection on human nature and historical reality.

Key words: Mikhail Bulgakov, tragic, irony, tragicomic, satire, grotesque, prose.

Творчество Михаила Афанасьевича Булгакова занимает особое место в русской литературе XX века. Своеобразие его художественного мира определяется соединением реалистического и фантастического, комического и трагического, сатирического и философского начал. Писатель обращается к событиям современной ему эпохи, однако изображает их не только с социальной, но и с нравственной и философской точки зрения. Одной из характерных особенностей прозы Булгакова является особая роль иронии. Она используется не только для создания комического эффекта или сатирического изображения отдельных явлений. Ирония позволяет автору выявить противоречие между внешним и внутренним, между тем, как человек представляет себя, и тем, каким он является в действительности. В результате за комической ситуацией часто обнаруживается серьёзный и даже трагический смысл. Проблема взаимодействия трагического и иронического особенно важна для понимания произведений Булгакова. Исследователи отмечают различные формы иронии в его творчестве, в том числе саркастическую и трагическую иронию. При этом ирония оказывается связанной с гротеском,

фантастикой и сатирой. Цель данной статьи — выявить особенности взаимодействия трагического и иронического начал в прозе М. А. Булгакова. Для достижения этой цели рассматриваются повесть «Собачье сердце» и романы «Белая гвардия» и «Мастер и Маргарита».

Ирония и трагическое в «Собачьем сердце»

Повесть «Собачье сердце» является одним из наиболее ярких примеров соединения комического и трагического в творчестве Булгакова. В основе произведения лежит фантастическая ситуация превращения собаки Шарика в человека. Уже сама эта ситуация создаёт гротескный и комический эффект. Однако комизм постепенно приобретает тревожное содержание. Образ Шарикова перестаёт быть только объектом насмешки. Его поведение позволяет автору поставить вопрос о природе человека, границах научного вмешательства и возможности искусственного формирования личности. Особенно выразительна речь Шарикова. Его грубость, примитивные суждения и стремление занять определённое социальное положение создают комический эффект. При этом за внешней смешностью обнаруживается серьёзная проблема духовной и культурной деградации.

Комическое в повести постепенно переходит в трагическое. Ирония позволяет Булгакову раскрыть серьёзную проблему без прямой авторской декларации. Важную роль играет и сам принцип эксперимента профессора Преображенского. Научный эксперимент первоначально воспринимается как необычный и даже комический сюжетный ход, однако его последствия заставляют задуматься о пределах человеческого вмешательства в природу. Фантастика таким образом становится средством постановки нравственной проблемы.

Трагическое и ироническое в “Белой гвардии”

В романе “Белая гвардия” взаимодействие трагического и иронического связано прежде всего с изображением исторической катастрофы. Революция и Гражданская война разрушают привычный порядок жизни, заставляя героев существовать в условиях постоянной опасности и неопределённости. Несмотря на трагизм происходящего, Булгаков не создаёт исключительно мрачного повествования. Ироническое начало в “Белой гвардии” позволяет автору сохранить определённую дистанцию по отношению к историческим событиям. При этом ирония не уменьшает трагизма, а, напротив, подчёркивает абсурдность происходящего. В результате трагическое раскрывается не только через смерть и страх, но и через разрушение привычного мира человека.

Взаимодействие трагического и иронического в “Мастере и Маргарите”

Наиболее сложное взаимодействие трагического и иронического представлено в романе “Мастер и Маргарита”. Произведение объединяет сатирический, фантастический, философский и трагический планы.

Московские главы романа насыщены иронией и гротеском. Представители литературного мира, чиновники и другие персонажи часто изображаются через комические ситуации, которые раскрывают их внутреннюю нравственную несостоятельность.

Особое значение имеет изображение литературной среды. Комические ситуации позволяют показать противоречие между представлением о литературе как о духовной деятельности и её фактическим превращением в пространство карьеризма, страха и зависимости. На фоне сатирических московских сцен особенно трагично воспринимается история Мастера. Его судьба связана с конфликтом между свободным творчеством и внешним давлением. Отказ от собственного романа, духовный кризис и пребывание в психиатрической клинике показывают трагическую сторону положения художника в несвободной

среде. Воланд и его свита усиливают ироническую организацию романа. Фантастические события позволяют сделать видимыми скрытые пороки людей. Жадность, лицемерие, тщеславие и страх становятся объектами сатирического изображения.

При этом фантастика не разрушает трагический смысл романа. Напротив, она помогает соединить бытовую сатиру с философскими вопросами о добре и зле, истине и лжи, свободе и ответственности.

Сопоставление рассмотренных произведений позволяет выделить несколько особенностей взаимодействия трагического и иронического начал в прозе Булгакова. Прежде всего, ирония выполняет **разоблачительную функцию**. Она показывает несоответствие между внешним образом и внутренним содержанием человека или явления.

Кроме того, ирония выполняет **сатирическую функцию**, позволяя писателю критически изображать социальные и нравственные противоречия. Важное значение имеет **художественный контраст**. Булгаков соединяет смешное и страшное, бытовое и философское, фантастическое и реальное. Благодаря этому читатель воспринимает изображаемую действительность одновременно на нескольких уровнях.

Наконец, ирония выполняет **философскую функцию**. За комическими ситуациями раскрываются вопросы человеческой природы, свободы, нравственного выбора и ответственности. Трагическое, в свою очередь, препятствует превращению иронии в простую насмешку. За булгаковским смехом всегда ощущается серьёзное отношение к человеку и его судьбе. Именно поэтому комическое у писателя часто вызывает не только улыбку, но и тревогу.

Заключение

В “Собачьем сердце” комическое и гротескное постепенно раскрывают серьёзную проблему изменения человеческой природы и нравственной ответственности. В “Белой гвардии” иронические и бытовые элементы существуют на фоне исторической катастрофы и усиливают ощущение разрушения привычного мира. В “Мастере и Маргарите” ирония, сатира и фантастика соединяются с философской и трагической проблематикой, связанной со свободой, творчеством, истиной и нравственным выбором.

Ирония у Булгакова не является только способом создания комического эффекта. Она помогает выявить скрытые противоречия действительности и заставляет читателя увидеть за смешным серьёзное содержание. Трагическое, в свою очередь, придаёт иронии глубину и не позволяет свести её к простой сатире.

Список литературы

1. Бахтин М. М. Проблемы поэтики Достоевского. — М.: Советская Россия, 1979.
2. Булгаков М. А. Белая гвардия. — М.: Художественная литература.
3. Булгаков М. А. Мастер и Маргарита. — М.: Художественная литература.
4. Булгаков М. А. Собачье сердце. — М.: Художественная литература.
5. Лотман Ю. М. Структура художественного текста. — М.: Искусство, 1970.
6. Чудакова М. О. Жизнеописание Михаила Булгакова. — М.: Книга, 1988.

Фирузабону УМАРОВА,
 преподаватель русского языка и литературы
 кафедра «Узбекская и русская филология»
 Азиатский международный университет

ИННОВАЦИОННЫЕ ПРОЦЕССЫ В СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СИСТЕМЕ СОВРЕМЕННОГО РУССКОГО ЯЗЫКА

Аннотация: статья посвящена инновационным процессам в словообразовательной системе современного русского языка. Актуальность исследования определяется необходимостью ответить на вопрос: являются ли современные новации разрушительными для традиционной системы или, напротив, свидетельствуют о её адаптивном потенциале. Рассматриваются адаптация заимствованных основ, аффиксация, компрессивные способы, аббревиация, контаминация и графическая деривация. Устанавливается, что современные изменения происходят преимущественно на основе взаимодействия традиционных словообразовательных моделей с новыми коммуникативными потребностями.

Ключевые слова: словообразование, инновация, неологизм, деривация, заимствование, аффиксация, аббревиация, контаминация, интернет-коммуникация.

Annotatsiya: maqola zamonaviy rus tilining soʻz yasash tizimida yuz berayotgan innovatsion jarayonlarni oʻrganishga bagʻishlangan. Tadqiqotning dolzarbligi raqamli texnologiyalar, globallashuv va internet kommunikatsiyasining til rivojiga taʼsiri bilan belgilanadi. Maqolada oʻzlashgan asoslarning moslashuvi, affiksatsiya, qisqartirish, abbreviatsiya, kontaminatsiya va grafik derivatsiya jarayonlari tahlil qilinadi. Zamonaviy soʻz yasash tizimi anʼanaviy modellarning saqlanishi va yangi kommunikativ sharoitlarda ularning imkoniyatlari kengayishi bilan tavsiflanadi.

Kalit soʻzlar: soʻz yasalishi, innovatsiya, neologizm, derivatsiya, oʻzlashma, affiksatsiya, abbreviatsiya, kontaminatsiya, internet kommunikatsiyasi.

Annotation: the article examines innovative processes in the word-formation system of the modern Russian language. The relevance of the study is determined by the need to answer whether modern innovations are destructive for the traditional system or evidence of its adaptive potential. The article considers the adaptation of borrowed stems, affixation, compression, abbreviation, contamination and graphic derivation. It is concluded that modern word-formation processes develop through the interaction of traditional linguistic models and new communicative needs.

Key words: word formation, innovation, neologism, derivation, borrowing, affixation, abbreviation, contamination, Internet communication.

Современный русский язык представляет собой динамичную систему, изменения в которой особенно заметны на лексическом и словообразовательном уровнях. Однако ключевой вопрос заключается не в самом факте появления новых слов, а в том, насколько глубоко эти новации меняют фундаментальные механизмы деривации. Как справедливо отмечает Е. А. Земская, языковые изменения конца XX века показали, что традиционные модели не разрушаются, а лишь перераспределяют свою продуктивность. В условиях цифровизации этот

процесс усиливается: новые коммуникативные потребности активизируют старые ресурсы, но одновременно порождают гибридные модели. Н. М. Шанский подчёркивал, что любое новообразование должно быть мотивировано существующими в языке моделями. Таким образом, инновация и традиция находятся в диалектическом единстве: новое вырастает из старого, а старое переосмысливается под влиянием новых условий.

Адаптация заимствованных основ. Одним из наиболее активных источников инноваций

являются заимствования. В последние десятилетия русский язык принимает огромное количество англицизмов, связанных с информационными технологиями, бизнесом, массовой культурой и сетевой средой. После адаптации иноязычные единицы включаются в русскую деривационную систему, причём этот процесс происходит удивительно быстро. Например, на основе существительного хайп возникают глаголы хайпить, хайпануть, прилагательное хайповый; заимствование кринж даёт кринжовый, кринжевать, закринжевать. Эти примеры показывают, что иноязычные основы не просто пополняют словарь, но и активно обрастают русскими аффиксами, что, по наблюдению И. С. Улуканова, свидетельствует о высокой степени их интеграции. Производные единицы демонстрируют основные словообразовательные типы: суффиксальный (*-н-*, *-ов-*), глагольный (*-и-*, *-ну-*), префиксально-суффиксальный (закринже-ва-ть). Особого внимания заслуживает появление отымённых глаголов, поскольку глагольное словообразование традиционно считалось консервативной зоной, однако заимствованные существительные легко образуют глагольные корреляты. Адаптация не ограничивается морфологией: нередко иноязычные слова меняют семантику, сужая или расширяя её. Таким образом, адаптация заимствований является не просто способом пополнения словаря, но и мощным катализатором словообразовательной активности.

Компрессивные процессы и аббревиация. Высокая скорость цифровой коммуникации стимулирует языковую экономию — стремление передать максимум информации в минимальной форме. Усечения типа препод (преподаватель), админ (администратор), инфа (информация), дока (документация), норм (нормально) становятся нейтральными разговорными вариантами, активно проникающими в мессенджеры, комментарии и даже в заголовки СМИ. Если раньше такие сокращения были маркером жаргона, то теперь они выходят за рамки разговорной сферы. Активно используются и аббревиатуры: ИТ (информационные технологии), СММ (social media marketing), КД (командировка). Однако, в отличие от советского

периода, когда аббревиатуры создавались преимущественно государственными органами, современные сокращения возникают стихийно в сетевых сообществах. Такой «низовой» характер меняет их функцию: аббревиатура становится не столько бюрократическим инструментом, сколько игровым и экспрессивным способом сокращения дистанции между собеседниками.

Контаминация. Контаминация (соединение частей двух или нескольких слов) используется преимущественно в экспрессивной функции — в рекламе, публицистике и блогах. Примеры: инфошум (информация + шум), кликбейт (click + bait), сериаломания (сериал + мания), токсик-культура (toxic + culture). Контаминированные единицы не просто называют явление, но и содержат оценочный, часто иронический компонент. В отличие от словосложения, где компоненты сохраняют границы (видеоблог), контаминация намеренно нарушает прозрачность формы, создавая семантический «скачок» — именно он и производит экспрессивный эффект. Е. С. Кубрякова подчёркивала, что семантическая производность всегда имеет прагматическое измерение, и контаминация является ярким подтверждением: она не столько называет объект, сколько интерпретирует его. В современном языке некоторые модели начинают приобретать черты продуктивных: Х-шум (инфошум, видеашум), Х-гейт (по аналогии с Уотергейтом). Однако пока эти модели остаются на грани между авторским новообразованием и узуальным словом, хотя их частотность в медиа и интернете чрезвычайно высока.

Графическая деривация. Отдельного внимания заслуживает явление, которое в традиционной лингвистике долгое время оставалось на периферии, но в эпоху цифровой коммуникации приобрело системный характер. Речь идёт о графической деривации — использовании нестандартного написания для создания дополнительных смыслов. В интернет-коммуникации широко распространены намеренные искажения орфографии: превед, йа криведко, какбэ, ничтяк, которые маркируют принадлежность к определённому сообществу и задают ироничную тональность. Также активно используются цифры внутри слова:

2-раза, 4то (что), 7я (семья). По замечанию Л. В. Рацибурской, этот приём создаёт дополнительные смысловые обертоны и работает как маркер игрового дискурса. Графическая деривация отличается от прочих словообразовательных процессов тем, что действует не на уровне морфем, а на уровне графем. Однако её эффект сопоставим с семантической деривацией: смена написания меняет регистр восприятия слова, его стилистическую окраску и коннотации. В определённых контекстах графическая игра может замещать словообразовательную мотивацию: написание лол (LOL) ведёт себя как корень, образуя дериваты лолить, залолить. Таким образом, графика перестаёт быть пассивным средством и превращается в активный элемент смыслопорождения.

Роль интернет-среды и динамика отбора. Социальные сети становятся главной лабораторией словотворчества. Новые единицы возникают спонтанно, распространяются вирусно, но большинство из них имеют временный характер. Закрепляются лишь те, которые заполняют устойчивую семантическую лакуну или предлагают удобное средство для регулярного действия. Например, загуглить стал общеупотребительным, потому что операция поиска повторяется миллиарды раз; лайкнуть закрепился как базовое действие одобрения. Напротив, экспрессивные новообразования без устойчивой ниши остаются окказионализмами. Логику процесса можно представить так:

социально-технологический сдвиг → новая коммуникативная потребность → активизация существующей модели или создание гибрида → вирусное распространение → селекция по критериям частотности и системной совместимости → возможная фиксация.

На каждом этапе действуют разные силы: на начальных — потребность и креативность носителей, на завершающих — инерция системы и кодификация. Именно это взаимодействие и обеспечивает баланс между инновацией и традицией.

Инновационные процессы в современном русском словообразовании не свидетельствуют о кризисе или разрушении системы. Напротив, они демонстрируют её адаптивную силу: традиционные модели (аффиксация, компрессия, аббревиация) переосмысляются в новых коммуникативных условиях, а заимствования и игровые приёмы (контаминация, графическая деривация) интегрируются в неё без потери системной целостности. Новые корни быстро обрастают стандартными дериватами, что является надёжным показателем их органичности. Вместе с тем, графическая деривация и контаминация ставят перед лингвистикой новые вопросы: насколько правомерно считать такие образования полноценными словообразовательными единицами? Ответ лежит в признании того, что словообразовательная система — это открытое поле, границы которого размываются в зонах активной коммуникации. Именно эта способность — сохранять ядро при активной периферийной модернизации — и составляет специфику современного этапа. Интернет-среда выступает не просто как поставщик новых слов, но как катализатор, ускоряющий все процессы. Перспективы исследования связаны с количественным анализом частотности новых моделей в разных цифровых жанрах и с изучением когнитивных механизмов восприятия контаминированных и графически деривированных единиц.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

- Земская Е. А. Русский язык конца XX столетия (1985–1995). — М.: Языки русской культуры, 1996.
 Кубрякова Е. С. Типы языковых значений. Семантика производного слова. — М.: Наука, 1981.
 Улуханов И. С. Словообразовательная семантика в русском языке. — М.: Наука, 1977.
 Шанский Н. М. Очерки по русскому словообразованию. — М.: Издательство Московского университета, 1968.

Дурдона ВАХОБОВА,
 Международный университет химии
 в Ташкенте Русский язык

ЛЕКСИЧЕСКИЕ ИННОВАЦИИ МОЛОДЁЖНОГО СЛЕНГА В СОВРЕМЕННОМ РУССКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация: в данной статье рассматриваются лексические инновации современного молодёжного сленга в русском языке. Анализируются основные источники появления новых сленговых единиц, способы их образования и особенности употребления в речи молодёжи. Особое внимание уделяется влиянию социальных сетей, интернет-коммуникации, иностранных языков и современной культуры на развитие молодёжного сленга. Отмечается, что молодёжный сленг является динамичной частью современного русского языка и отражает изменения, происходящие в обществе и коммуникации.

Ключевые слова: молодёжный сленг, лексические инновации, современный русский язык, неологизмы, интернет-коммуникация, социальные сети, заимствования, языковые изменения.

Annotatsiya: ushbu maqolada zamonaviy rus tilidagi yoshlar slengining leksik innovatsiyalari ko'rib chiqiladi. Yangi sleng birliklarining paydo bo'lish manbalari, ularning yasalish usullari va yoshlar nutqida qo'llanish xususiyatlari tahlil qilinadi. Ijtimoiy tarmoqlar, internet muloqoti, xorijiy tillar va zamonaviy madaniyatning yoshlar slengi rivojiga ta'siriga alohida e'tibor qaratiladi. Yoshlar slengi zamonaviy rus tilining dinamik qismi bo'lib, jamiyat va kommunikatsiyada yuz berayotgan o'zgarishlarni aks ettirishi ta'kidlanadi.

Kalit so'zlar: yoshlar slengi, leksik innovatsiyalar, zamonaviy rus tili, neologizmlar, internet kommunikatsiyasi, ijtimoiy tarmoqlar, o'zlashmalar, til o'zgarishlari.

Annotation: this article examines lexical innovations in contemporary Russian youth slang. It analyzes the main sources of new slang expressions, the ways they are formed, and the characteristics of their use in young people's speech. Particular attention is paid to the influence of social networks, Internet communication, foreign languages, and modern culture on the development of youth slang. The study emphasizes that youth slang is a dynamic part of the modern Russian language and reflects changes taking place in society and communication.

Key words: youth slang, lexical innovations, modern Russian language, neologisms, Internet communication, social networks, borrowings, language changes.

ВВЕДЕНИЕ

Современный русский язык находится в состоянии активной лексической динамики. Особенно интенсивно процессы обновления словарного состава проявляются в молодёжной коммуникации. Молодёжный сленг представляет собой своеобразную «лабораторию языка», в которой новые слова и значения возникают, быстро распространяются через цифровую среду и либо закрепляются в общенациональном употреблении, либо исчезают вместе с определённым культурным трендом.

Согласно материалам Института русского языка им. В. В. Виноградова РАН, современный молодёжный сленг активно формирует новые номинации, связанные не только с предметами или явлениями, но и с социальными типами, моделями поведения и оценкой личности. Это свидетельствует о том, что сленг выполняет не только номинативную, но также оценочную, экспрессивную и социально-идентификационную функции¹.

¹ <https://trudy.ruslang.ru>

АНАЛИЗ ЛИТЕРАТУРЫ И МЕТОДОЛОГИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ

Исследование лексических инноваций молодёжного сленга в современном русском языке основывается на положениях отечественной социолингвистики, неологии, лексикологии и словообразования. Таким образом, молодёжную речь целесообразно рассматривать не как случайный набор нестандартных слов, а как динамическую разновидность социальной коммуникации².

Важной теоретической основой исследования является разграничение понятий «сленг», «жаргон», «неологизм» и «лексическая инновация». Согласно справочным материалам портала «Грамота.ру», молодёжный сленг представляет собой средство неформального общения молодёжи, характеризующееся высокой скоростью обновления. Среди основных источников его пополнения выделяются заимствования, единицы других жаргонов, игровое переосмысле-

² <https://vja.ruslang.ru>

ние общеупотребительной лексики и образование производных слов. В качестве примеров приводятся такие единицы, как “рульный”, “герла”, “клава”, “предки”, “кайфовый”, “прикольный”. Показательно, что некоторые слова первоначально функционировали в ограниченной социальной среде, а затем получили более широкое значение в молодёжной коммуникации. Например, глагол “прёт”, первоначально связанный с определённой жаргонной сферой, в молодёжной речи может использоваться для выражения сильного эмоционального впечатления: “Меня прёт этот музон”. Это свидетельствует о том, что одним из механизмов развития сленга является семантическое расширение и перенос значения³.

Особый интерес для настоящего исследования представляет проблема определения языкового статуса новых единиц. Е. В. Маринова обращает

3 <https://gramota.ru/biblioteka/spravochniki/russkij-yazyk-kratkij-teoreticheskij>

внимание на то, что не всякая лексическая новация обязательно обозначает новое понятие. Некоторые образования создаются для достижения эффекта новизны, языковой игры или выразительности. В качестве примеров исследователь приводит усечённые формы “проц”, “стаб”, визуально выделенное образование “отПИАРить”, а также сетевые номинации типа “девушка” и “игрушк”. Следовательно, при анализе молодёжных инноваций необходимо учитывать не только факт появления новой формы, но и соотношение между формой, значением, функцией и коммуникативным контекстом.

При этом разговорная форма создаёт ощущение непосредственности, неофициальности и определённой эмоциональной свободы⁴.

4 Киселёва, К. Л., Козеренко, А. Д. «Изи катка», «ван лав», «Добби свободен» и др.: источники и механизмы появления разговорных неологизмов // Труды Института русского языка им. В. В. Виноградова РАН. — 2024. — № 3. — С. 170–184.

ОБСУЖДЕНИЕ И РЕЗУЛЬТАТЫ

Таблица. Основные результаты анализа лексических инноваций молодёжного сленга:

Лексическая единица / выражение	Источник или механизм возникновения	Значение в современной молодёжной речи	Тип изменения	Эмоционально-стилистическая функция	Пример употребления
“Изи катка”	Геймерская коммуникация; заимствование и фразеологизация	Что-либо очень лёгкое, не требующее значительных усилий	Расширение значения за пределы игровой сферы	Ирония, уверенность, демонстративная лёгкость	“Этот тест вообще изи катка”
“Предки”	Переосмысление общеупотребительного слова	Родители	Семантический перенос	Неформальность, сокращение дистанции	“Предки уже дома”
“Клава”	Игровое переосмысление слова	Компьютерная клавиатура	Метонимическое переосмысление	Разговорность, языковая экономия	“Дай клаву, я быстро напечатаю”
“Нормис”	Английское заимствование <i>normie</i>	Человек, воспринимаемый как представитель массовой культуры и «обычного» большинства	Семантическая адаптация	Ирония, социальная классификация	“Он вообще нормис, эти мемы не понимает”
“Сигма”	Интернет-культура и мемная коммуникация	Образ независимого, самодостаточного человека	Семантическое развитие	Ирония, игровая характеристика	“Он сегодня прям сигма”
“Скуф”	Интернет-сленг и мемная культура	Определённый социально-бытовой тип мужчины	Новая социальная номинация	Ироническая или оценочная характеристика	“В комментариях его сразу назвали скуфом”

Лексическая единица / выражение	Источник или механизм возникновения	Значение в современной молодёжной речи	Тип изменения	Эмоционально-стилистическая функция	Пример употребления
“Тюбик”	Интернет-сленг; образная номинация	Определённый тип молодого мужчины	Метафоризация	Ирония, эмоциональная характеристика	“Она говорит, что ей нравятся тюбики”
“Чечик”	Интернет-сленг	Определённый тип мужчины, описываемый через социально-поведенческие характеристики	Новая номинация социального типа	Ирония, оценочность	“Обычный чечик из комментариев”
“Ван лав”	Англоязычная формула <i>one love</i>	Выражение привязанности, поддержки или особого отношения	Заимствование и идиоматизация	Эмоциональность, неформальность	“Брат, ван лав!”

Представленные в таблице примеры позволяют выявить несколько закономерностей. Во-первых, современная молодёжная лексика демонстрирует чрезвычайно тесное взаимодействие с цифровой культурой. “Изи катка”, “заскамить”, “по фану” первоначально связаны с определёнными коммуникативными пространствами, однако постепенно приобретают более широкое употребление. Научное исследование К. Л. Киселёвой и А. Д. Козеренко подтверждает, что источниками современных частотных разговорных неологизмов становятся молодёжный и геймерский жаргоны, социальные сети, блоги, фильмы, сериалы и публичные высказывания.

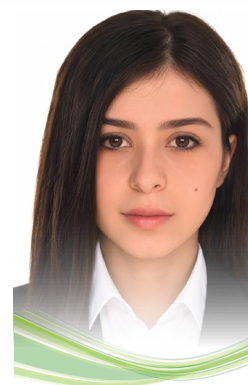
ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В итоге можно утверждать, что молодёжный сленг является своеобразным индикатором культурных и языковых изменений современного общества. Он отражает то, чем живёт молодое поколение, какие источники информации оно воспринимает, какие культурные образы становятся значимыми и каким образом меняются способы межличностного общения. При этом сленг не следует воспринимать исключительно как угрозу литературной норме. Его существование является естественным проявлением языковой динамики. Проблема возникает лишь тогда, когда стилистически ограниченная лексика переносится в ситуации, требующие соблюдения литературной нормы.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. <https://trudy.ruslang.ru>
2. <https://vja.ruslang.ru>
3. <https://gramota.ru/biblioteka/spravochniki/russkij-yazyk-kratkij-teoreticheskij>
4. Киселёва, К. Л., Козеренко, А. Д. «Изи катка», «ван лав», «Добби свободен» и др.: источники и механизмы появления разговорных неологизмов // Труды Института русского языка им. В. В. Виноградова РАН. — 2024. — № 3. — С. 170–184.

Diana AKHMEDOVA,
Teacher Foreign languages department,
Asia International University
Bukhara, Uzbekistan
E-mail: sia_0905@mail.com

TEACHING ERNEST HEMINGWAY'S THE OLD MAN AND THE SEA THROUGH TASK-BASED LEARNING: DEVELOPING STUDENTS' CRITICAL THINKING AND COMMUNICATIVE COMPETENCE

Annotation: literary texts provide authentic language and meaningful contexts for foreign language learning. However, EFL literature lessons often focus on translation and comprehension, limiting active participation. This paper proposes a task-based approach to teaching Ernest Hemingway's *The Old Man and the Sea* to university students. The approach combines literary interpretation with communicative tasks involving prediction, analysis, discussion, evaluation, and creative response. A mixed-methods design using observation, pre- and post-tests, questionnaires, and interviews is proposed to examine student engagement, critical thinking, and communicative competence. The expected findings suggest that task-based instruction can promote active participation, evidence-based interpretation, and more confident communication.

Keywords: Ernest Hemingway, *The Old Man and the Sea*, task-based learning, EFL, literature teaching, critical thinking, communicative competence

Аннотация: художественные тексты создают возможности для изучения аутентичного языка и содержательного общения. Однако занятия литературой в EFL часто ограничиваются переводом и пониманием текста, что снижает активность студентов. В статье предлагается методика преподавания произведения Эрнеста Хемингуэя *The Old Man and the Sea* на основе Task-Based Learning. Подход объединяет литературную интерпретацию с заданиями на прогнозирование, анализ, обсуждение, оценку и творческий ответ. Для изучения вовлеченности студентов, критического мышления и коммуникативной компетенции предлагается смешанный исследовательский дизайн, включающий наблюдение, тестирование, анкетирование и интервью. Ожидается, что такой подход повысит активность студентов, качество интерпретации и уверенность в использовании английского языка.

Ключевые слова: Эрнест Хемингуэй, *The Old Man and the Sea*, обучение на основе заданий, английский как иностранный, преподавание литературы, критическое мышление, коммуникативная компетенция.

Annotatsiya: badiiy matnlar xorijiy tilni o'rganishda autentik til va mazmunli muloqot imkoniyatlarini yaratadi. Biroq EFL darslarida adabiy asarlar ko'pincha tarjima va matnni tushunishga qaratilib, talabalarining faolligini cheklaydi. Ushbu maqolada Ernest Hemingueyning *The Old Man and the Sea* asarini universitet talabalariga Task-Based Learning asosida o'qitish metodikasi taklif etiladi. Yondashuv bashorat qilish, tahlil, muhokama, baholash va ijodiy topshiriqlarni adabiy talqin bilan birlashtiradi. Talabalarining faolligi, tanqidiy fikrlashi va kommunikativ kompetensiyasini baholash uchun kuzatuv, testlar, so'rovnoma va interv'yulardan foydalanishga asoslangan aralash metodli tadqiqot taklif qilinadi.

Kalit so'zlar: Ernest Hemingway, *The Old Man and the Sea*, topshiriqqa asoslangan ta'lim, EFL, adabiyot o'qitish, tanqidiy fikrlash, kommunikativ kompetensiya

Introduction

Literary texts play an important role in foreign language education because they provide authentic language and opportunities for students to explore ideas, characters, and cultural perspectives. Literature can also develop students' ability to interpret information, express opinions, and communicate their ideas. However, literature lessons may become teacher-centered when they focus mainly on translation, vocabulary explanation, and reproduction of predetermined interpretations. In such cases, students may understand the plot without developing independent analytical and communicative skills.

Task-Based Language Teaching (TBLT) provides an alternative approach by emphasizing meaningful language use, learner participation, and communication through tasks (Ellis, 2003; Nunan, 2004). In literature classes, students can predict events, analyze characters, interpret symbols, discuss themes, and defend different viewpoints.

Ernest Hemingway's *The Old Man and the Sea* is particularly suitable for this approach. The story explores perseverance, dignity, struggle, failure, and the relationship between human beings and nature. These themes provide meaningful contexts for language practice and critical discussion. Instead of receiving fixed interpretations, students can examine textual evidence

and construct their own conclusions. For example, the question "Is Santiago defeated at the end of the story?" can encourage students to formulate arguments and consider alternative perspectives.

The purpose of this article is to propose a task-based framework for teaching *The Old Man and the Sea* with a focus on developing students' critical thinking and communicative competence.

Methodology

The proposed study uses a mixed-methods research design involving university EFL students. Data will be collected through classroom observation, pre- and post-tests, questionnaires, and semi-structured interviews.

The teaching intervention will be organized around six task-based stages: prediction, reading comprehension, character analysis, symbolism and interpretation, discussion and debate, and creative response. Students will first predict the possible conflict using the title and key concepts such as struggle, success, and perseverance. During reading, they will identify important events and discuss their meaning. Character analysis will require students to describe Santiago and support their ideas with textual evidence. Symbolism activities will focus on elements such as the sea, the marlin, and the lions.

Discussion and debate will encourage students to consider different interpretations, particularly the question of whether Santiago is successful or defeated. Finally, students will complete a creative task, such as writing a diary entry, an alternative ending, or a personal reflection.

Pre and post-tests will assess comprehension, literary interpretation, use of textual evidence, and communication. Questionnaires will examine students' motivation and attitudes toward task-based literature learning, while interviews will provide additional information about their learning experience.

Results

As the study is proposed rather than completed, the results represent expected findings. Task-based activities are expected to increase students' participation and engagement by providing meaningful reasons to communicate. Students may become more willing to express opinions, interact with classmates, and support their interpretations with textual evidence.

Improvement is also expected in critical thinking. Students will move beyond simple comprehension toward interpretation and evaluation by examining characters, themes, and symbols. The requirement to justify interpretations with evidence may

help students develop more independent and academically grounded responses.

The approach is also expected to improve communicative competence. Discussions and debates provide opportunities to express opinions, agree or disagree, ask questions, and respond to different viewpoints. Creative tasks can additionally support written and oral language production.

Discussions

The proposed framework demonstrates that task-based learning can connect literary interpretation with foreign language development. Its main advantage is that students use English while performing meaningful intellectual tasks rather than simply receiving information from the teacher.

The framework follows a progression from comprehension to interpretation and communication. Students first understand the events of the story, then examine characters, themes, and symbols, and finally communicate and defend their interpretations. This progression can help students move beyond factual recall toward critical thinking.

The use of textual evidence is particularly important because it encourages students to distinguish between personal reactions and evidence-based interpretations. Discussions and debates also create opportunities to develop communicative competence by requiring students to express opinions and respond to alternative perspectives.

The teacher acts as a facilitator by guiding discussion, providing linguistic support, and encouraging students to justify their ideas. Tasks should be adapted to students' language proficiency, with vocabulary support and guiding questions provided when necessary.

Conclusion

Task-Based Learning can provide an effective approach to teaching *The Old Man and the Sea* in the university EFL classroom. By combining literary interpretation with meaningful communication, the proposed framework encourages students to predict, analyze, interpret, discuss, and justify their ideas.

The expected findings suggest that task-based literary instruction may increase student engagement, develop critical thinking, and improve communicative competence. Further empirical research is needed to evaluate the effectiveness of the framework in practice. Nevertheless, the approach demonstrates that Hemingway's work can function not only as an object of literary analysis but also as a meaningful resource for developing students' ability to read critically, think independently, and communicate effectively in English.

References:

- Ellis, R. (2003). *Task-Based Language Learning and Teaching*. Oxford University Press.
- Hemingway, E. (1952). *The Old Man and the Sea*. Charles Scribner's Sons.
- Lazar, G. (1993). *Literature and Language Teaching: A Guide for Teachers and Trainers*. Cambridge University Press.
- Nunan, D. (2004). *Task-Based Language Teaching*. Cambridge University Press.
- Paran, A. (2008). The role of literature in instructed foreign language learning: An evidence-based survey. *Language Teaching*, 41(4), 465–496.

Gulsanam BOTIROVA,

English teacher

Kattakurgan State Pedagogical Institute

gulsanambotirova17@gmail.com

A COMPARATIVE LINGUOCOGNITIVE AND PRAGMATIC STUDY OF NATIONAL-CULTURAL CONCEPTS IN ENGLISH AND UZBEK DIGITAL DISCOURSE

Annotation: this article examines the expression, formation, and communicative-pragmatic features of national-cultural concepts in English and Uzbek digital discourse from a comparative perspective. As a result of the rapid development of digital communication tools, the manifestation of national-cultural values, stereotypes, mental representations, and social experience through language units and discursive strategies is becoming an important linguistic issue. The study analyzes national-cultural concepts used in social networks, online communication, blogs, Internet forums, and other digital communication sources in English and Uzbek from a linguocognitive and pragmatic perspective. The verbal and nonverbal expression of concepts, their national-cultural semantic components, cognitive structure, contextual meanings, and pragmatic features serving a communicative purpose are determined.

Key words: *digital discourse, national-cultural concept, linguoculturology, cognitive linguistics, pragmatics, comparative research, conceptualization, categorization, linguocognitive features, communicative strategy.*

Аннотация: в данной статье в сравнительном контексте рассматриваются выражение, формирование и коммуникативно-прагматические особенности национально-культурных концепций в английском и узбекском цифровом дискурсе. В результате быстрого развития средств цифровой коммуникации проявление национально-культурных ценностей, стереотипов, ментальных представлений и социального опыта через языковые единицы и дискурсивные стратегии становится важной лингвистической проблемой. В исследовании анализируются национально-культурные концепции, используемые в социальных сетях, онлайн-коммуникации, блогах, интернет-форумах и других источниках цифровой коммуникации на английском и узбекском языках с лингвокогнитивной и прагматической точек зрения.

Ключевые слова: *цифровой дискурс, национально-культурная концепция, лингвокультурология, когнитивная лингвистика, прагматика, сравнительное исследование, концептуализация, категоризация, лингвокогнитивные особенности, коммуникативная стратегия.*

Annotatsiya: ushbu maqolada ingliz va o'zbek raqamli munozaralarida milliy-madaniy tushunchalarning ifodalanishi, shakllanishi va kommunikativ-pragmatik xususiyatlari qiyosiy nuqtai nazardan o'rganiladi. Raqamli kommunikatsiya vositalarining jadal rivojlanishi natijasida milliy-madaniy qadriyatlar, stereotiplar, aqliy tasvirlar va ijtimoiy tajribaning til birliklari va diskursiv strategiyalar orqali namoyon bo'lishi muhim lingvistik masalaga aylanib bormoqda. Maqolada ijtimoiy tarmoqlarda, onlayn muloqotda, bloglarda, internet forumlarida va boshqa raqamli kommunikatsiya manbalarida ingliz va o'zbek tillarida qo'llaniladigan milliy-madaniy tushunchalar lingvokognitiv va pragmatik nuqtayi nazardan tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: *raqamli diskurs, milliy-madaniy konsepsiya, lingvokulturologiya, kognitiv lingvistika, pragmatika, qiyosiy tadqiqotlar, konseptualizatsiya, tasniflash, lingvokognitiv xususiyatlar, kommunikativ strategiya.*

INTRODUCTION

The communicative capabilities of language are emerging beyond the scope of traditional communication and are being manifested in various forms of virtual space. As a result of the widespread popularity of social networks, Internet forums, blogs, messengers and other digital communication platforms, a new type of discourse has been formed - digital discourse. This discourse is not only a means of information exchange, but also an important linguacultural space that reflects the national worldview, values, mental images and cultural experience of society. In this regard, studying how national-cultural concepts are expressed in digital discourse and how

they are interpreted in various linguacultural communities is one of the relevant areas of modern linguistics. From this point of view, the main goal of this study is to determine the linguocognitive structure, verbal and multimodal expression, and pragmatic functions of national-cultural concepts in English and Uzbek digital discourse in a comparative aspect.

In modern anthropocentric linguistics, special attention is paid to studying language not only as a set of grammatical and lexical units, but also as a complex system that reflects the processes of human understanding, perception, evaluation and conceptualization of existence. In particular, within the framework of cognitive linguistics and linguoculturology, the

concept of a concept is considered one of the main categories that reveal the inextricable relationship between human thinking, national mentality, cultural values, and language. Concepts specific to each linguistic and cultural community embody the historical experience, traditions, values, and social views of a particular people. Therefore, concepts that mean the same or similar content may have different associative, evaluative, and pragmatic properties in different languages. The uniqueness of digital discourse is that in it, along with traditional language units, national-cultural concepts are also expressed through abbreviations, hashtags, emoji, memes, Internet slang, multimodal tools, and other new communicative forms. Such tools not only convey information, but also serve the user's pragmatic goals, such as expressing a certain attitude, making an emotional impact, evaluating, sarcasm, creating an identity, and influencing the interlocutor.

Comparing English and Uzbek languages further increases the scientific significance of this issue. While English, as one of the leading languages of international digital communication, is actively used in various intercultural dialogue processes, Uzbek is an important source that demonstrates the reflection and development of national-cultural identities in the digital space. Through a comparative study of digital discourse in the two languages, it is possible to identify the common and different aspects of national-cultural concepts, their conceptual structure, semantic content, associative space, and communicative-pragmatic functions. As virtual communication becomes global, values, stereotypes, mental models, and cultural codes specific to different linguistic and cultural communities are being reshaped in digital texts in their own unique way. Therefore, the study of the transformation of national-cultural concepts in digital discourse, their adaptation to new communicative conditions, and their pragmatic functions is one of the important tasks of modern linguistics.

MAIN BODY

National-cultural concepts are complex cognitive units that embody the historical experience, worldview, values, customs, social relations, and collective memory of a specific people. The content of a concept is not limited to its lexical meaning alone; it also encompasses associative, emotional, evaluative, and cultural components. Consequently, linguistic units sharing identical or similar lexical meanings may acquire distinct conceptual content within the linguocultural spaces of different peoples.

Although concepts such as "family/oila", "home/uy", "respect/hurmat", "hospitality/mehmondo'stlik", "freedom/erkinlik", "success/muvaffaqiyat" exist in both English and Uzbek, their cognitive content differs across the two linguocultures. For instance, while the English concept of "family" often manifests in association with individual choice, personal independence, and close kinship ties, the Uzbek

concept of "oila" (family) encompasses additional cultural components such as kinship, respect for elders, family unity, and collective responsibility.

Consider, for example, this expression found in English digital communication:

"Family is not about being related by blood, but being there for each other."

In this instance, the concept of "family" is conceptualized based on emotional closeness and mutual support rather than biological kinship.

In Uzbek digital discourse, however, one might encounter expressions such as:

"Oila — insonning eng katta boyligi" (Family is a person's greatest treasure).

Here, the concept of family is valued not merely as a group of close individuals, but as the most important spiritual value in a person's life. Thus, while the concept is shared between the two discourses, differences are evident in its conceptual core and evaluative components.

The concept of hospitality holds particular significance in the analysis of national-cultural concepts. Although the culture of hosting guests exists in both English and Uzbek linguacultural, its content and forms of communicative expression differ significantly.

In Uzbek linguacultural, the concept of hospitality is associated with cultural codes such as welcoming a guest with honor and respect, setting the table, offering food, showing deference to elders, and ensuring the guest feels at ease. For example:

"Mehmon kelsa, rizqi bilan keladi."

In this proverbial expression, the guest is conceptualized not merely as a visitor, but as a bearer of blessings and sustenance. Consequently, the concept of the guest carries a positive evaluative component in the Uzbek cultural mindset.

In English digital discourse, however, hospitality often manifests through meanings such as openness, a warm welcome, the creation of a comfortable atmosphere, and respectful treatment of others:

"Good hospitality means making people feel welcome."

In this example, the concept of hospitality is linked to creating a comfortable psychological environment for the guest. Thus, while the concept may exhibit stronger ceremonial and collective aspects in Uzbek discourse, English discourse tends to emphasize components of personal comfort and communicative openness.

The concept of respect stands out as a significant socio-pragmatic unit in both English and Uzbek digital discourse. However, there are national-cultural differences regarding its communicative function and modes of expression.

In the Uzbek language, respect is often closely linked to age-based relationships, social status, and kinship systems. For example:

“Kattani hurmat qil, kichikni izzat qil.”

This expression embodies a moral norm within Uzbek linguistic culture that governs an individual's social behavior. In digital discourse, too, the use of formal address (such as the polite *siz* form), specific forms of address, and politeness strategies to show respect for elders manifests as a distinct national-cultural characteristic.

In English, however, the concept of respect is more often associated with acknowledging an individual's rights, opinions, choices, and personal boundaries:

“Respect other people's opinions, even when you disagree.”

In this example, “respect” signifies a tolerant attitude toward the opinions of others. Thus, in Uzbek discourse, respect is more closely linked to social hierarchy and etiquette, whereas in English discourse, it is associated with the recognition of individual opinions and personal boundaries.

Verbal and multimodal expression of national-cultural concepts in digital discourse

Unlike traditional discourse, digital discourse allows for the expression of national-cultural concepts not only through words and sentences but also via emojis, hashtags, memes, photographs, videos, GIFs, and other multimodal tools.

For instance, on Uzbek social media, hashtags such as #Oila (Family), #Vatan (Homeland), #Onajon (Dear Mother), #Mehmondo'stlik (Hospitality), and #Milliy Qadriyatlar (National Values) can express specific cultural concepts in a concise and concentrated form. In this context, the hashtag is not merely a technical symbol but serves as a means of identification, signaling the user's alignment with a particular value.

In English digital discourse, hashtags such as #Family, #Home, #Freedom, #Respect, #Culture, and #Tradition are widely used, fostering the formation of virtual communities around specific themes.

For example:

“Home is where the heart is. ❤️ #Home #Family”

Here, the concept of “home” transcends the meaning of a physical dwelling to encompass notions of emotional security, intimacy, and a sense of belonging. The heart-shaped emoji reinforces the positive emotional component of this concept. In Uzbek digital discourse, however, in an expression such as:

“Uy — oilang bilan baxtli bo'lgan joy. ❤️ #Oila #Baxt”

The concept of “home” is semantically linked to the concepts of family and happiness. This also illustrates the associative connections between these concepts.

METHODOLOGY

The research methodology is grounded in the principles of modern anthropocentric linguistics, cognitive linguistics, linguoculturology, discourse analysis, and pragma linguistics. In this study, linguistic units are analyzed not merely in terms of their lexical meaning, but in close connection with specific

communicative situations, cultural contexts, cognitive models, and pragmatic goals. Samples of digital discourse in English and Uzbek serve as the primary research material. Specifically, the research corpus comprises social media posts and comments, blog content, internet forum discussions, user opinions on online media platforms, and other examples of open digital communication. To address the pragmatic dimension of the study, a pragmatic-discursive analysis method is used. This method determines the communicative function of national-cultural concepts. Specifically, it examines pragmatic functions such as conveying information, evaluation, evoking emotion, persuasion, establishing identity, strengthening social solidarity, and influencing the interlocutor.

For example:

“Respect your elders. It's part of who we are.”

In this example, the concept of “respect” goes beyond expressing a simple moral notion; it also serves to establish the socio-cultural identity of a specific group.

In Uzbek digital discourse:

“Kattalarni hurmat qilish — bizning milliy qadriyatimiz.”

An expression of this kind serves to highlight a national value through the concept of respect and to foster a specific positive attitude among the audience.

The method of contextual analysis also plays a significant role in the study, as a single conceptual unit can acquire different pragmatic meanings in various communicative situations. For instance, while the word “home” may denote “dwelling” in one context, in another it might convey conceptual meanings such as “homeland,” “peace of mind,” “family,” or “belonging.” Therefore, the content of concepts is analyzed not at the level of the individual word, but rather based on the full communicative context in which they appear.

Given the multimodal nature of digital discourse, elements of multimodal analysis are also employed. This involves examining the role of emojis, hashtags, memes, photographs, GIFs, and other visual media—alongside verbal units—in expressing national-cultural concepts. For instance, symbols such as ❤️, 🏠, or uz can reinforce the emotional and cultural significance of concepts like “family,” “home,” or “Homeland” within the text. Semantic component analysis and comparative classification methods are used to synthesize the research findings. Concepts are categorized based on their semantic, cognitive, emotional-evaluative, and pragmatic components. This enables a systematic identification of the similarities and differences regarding national-cultural concepts within English and Uzbek digital discourse.

The methodological model of the study follows this sequence:

collection of digital discourse materials → identification of national-cultural concepts → isolation of linguo-cognitive components → linguo-culturological analysis → determination of pragmatic functions → comparison of

English and Uzbek materials → systematization of common and distinctive features.

Thus, the integrated application of multiple methods allows for a comprehensive exploration of the formation, verbal and multimodal expression, cognitive structure, and communicative-pragmatic functions of national-cultural concepts in English and Uzbek digital discourse.

The results of the analysis indicate that the pragmatic value of national-cultural concepts extends far beyond their direct lexical meaning. Depending on the communicative situation, they perform functions such as evaluation, conveying emotion, persuasion, fostering social solidarity, demonstrating national identity, and promoting cultural values. The evaluative and expressive characteristics of these concepts are particularly evident in social media posts and comments. Furthermore, explaining the differences between English and Uzbek digital discourse solely through the dichotomy of “individualism” versus “collectivism” is insufficient. As a result of the global nature of the digital space, various cultural codes are interacting with one another. While Uzbek users actively adopt English hashtags, internet slang, and global communication models, concepts and cultural realities from diverse nations are simultaneously becoming widespread within the English-language digital environment.

The use of such respectful forms of address—particularly when interacting with older individuals or those of higher social status—functions as a communicative norm. In contrast, forms of address in English digital discourse are largely grounded in principles of informality and equality. Greetings such as “Hi” or “Hello,” the use of first names, and abbreviated forms of address are considered communicatively natural. Thus, while social status and age exert a stronger influence on communicative choices in Uzbek digital discourse, individual closeness and the communicative situation emerge as more

significant factors in English discourse. The analysis results demonstrated that national-cultural concepts are expressed not only through words but also through emojis, hashtags, abbreviations, memes, photographs, videos, and other multimodal means.

CONCLUSION

In English digital discourse, conceptual contents related to individualism, personal freedom, independence, personal choice, self-expression and personal identity are relatively actively used. From a linguocognitive point of view, it was found that national-cultural concepts are manifested as cognitive structures that reflect the historical experience, values, social relations and worldview of a particular people. Pragmatically, these concepts perform not only the function of conveying information, but also communicative functions such as evaluation, emotional impact, identification, persuasion, solidarity and self-expression.

Also, the interactive nature of digital discourse is changing the traditional forms of national-cultural concepts and making it possible to reinterpret them in new communicative contexts. Therefore, a comparative study of English and Uzbek digital discourse serves not only to identify the lexical and semantic features of the two languages, but also the national mindset, cultural values and communicative strategies expressed through these languages. In general, the results of the study confirm that the verbal and non-verbal expression of national-cultural concepts in digital discourse demonstrates the inextricable link between language, mindset and culture. The results of this study can be used in scientific research within the framework of linguoculturology, cognitive linguistics, pragmatics, comparative linguistics, and digital discourse studies, as well as in the development of intercultural communicative competence in teaching English and Uzbek.

THE LIST OF USED LITERATURES

1. Khudoyberganova D. Anthropocentric study of the text. – Tashkent: Fan, 2013. – 136 p.
2. Khudoyberganova D. Study of linguocultural units in the Uzbek language. – Tashkent: Fan, 2015. – 160 p.
3. Mahmudov N. Language and culture. – Tashkent: Fan, 2007. – 160 p.
4. Safarov Sh. Cognitive linguistics. – Tashkent: Sangzor, 2006. – 92 p.
5. Saidova M. Linguo-cultural interpretation of gender relations in English and Uzbek. – Samarkand, 2020.
6. Usmonova Sh. Linguoculturology. – Tashkent, 2019. – 248 p.
7. Yuldoshev M. Artistic text and linguoculturology. – Tashkent: Mumtoz soʻz, 2018. – 192 p.
8. Zikrillae G. Linguoculturology: the relationship between language and culture. – Tashkent: Fan, 2019.

THE LEXICAL FIELD OF THE CONCEPT POLITENESS IN ENGLISH: MORPHOLOGICAL STRUCTURE AND LEXICO-SEMANTIC ORGANIZATION

Annotation: this article investigates the English lexical field of the concept “politeness” by integrating lexical-field theory, derivational morphology, componential semantics, and interpersonal pragmatics. The units were classified by part of speech, morphological structure, semantic micro field, evaluative polarity, register, and pragmatic function. The results show that the field has a radial rather than a flat synonymic organization. Its prototypical core is formed by polite, politeness, courteous, and courtesy; adjacent micro fields encode conventional manners and civility, respect and deference, tact and consideration, graciousness and attentiveness, and codified etiquette.

Key words: *politeness; lexical field; morphology; lexical semantics; pragmatics; relational work; English*

Аннотация: в данной статье исследуется лексическое поле английского языка для понятия «вежливость» путем интеграции теории лексического поля, деривационной морфологии, компонентной семантики и межличностной прагматики. Единицы были классифицированы по части речи, морфологической структуре, семантическому микрополю, оценочной полярности, регистру и прагматической функции. Результаты показывают, что поле имеет радиальную, а не плоскую синонимическую организацию. Его прототипическое ядро формируется словами polite, politeness, courteous и courtesy; смежные микрополя кодируют традиционные манеры и вежливость, уважение и почтение, такт и внимательность, любезность и внимательность, а также кодифицированный этикет.

Ключевые слова: *вежливость; лексическое поле; морфология; лексическая семантика; прагматика; реляционная работа; английский язык*

Annotatsiya: ushbu maqolada leksik maydon nazariyasi, hosila morfologiyasi, komponent semantikasi va shaxslararo pragmatikani birlashtirish orqali «xushmuomalalik» tushunchasining inglizcha leksik maydoni o'rganiladi. Birliklar nutq qismi, morfologik tuzilishi, semantik mikromaydon, baholash qutbligi, registr va pragmatik funksiya bo'yicha tasniflangan. Natijalar shuni ko'rsatadiki, maydon tekis emas, balki radial sinonim tashkilotga ega. Uning prototipik yadrosi xushmuomalalik, xushmuomalalik, xushmuomalalik va xushmuomalalik bilan shakllanadi; qo'shni mikromaydonlar an'anaviy odob-axloq va xushmuomalalik, hurmat va hurmat, xushmuomalalik va e'tibor, xushmuomalalik va e'tiborlilik hamda kodlangan odob-axloq qoidalarini kodlaydi.

Kalit so'zlar: *xushmuomalalik; leksik maydon; morfologiya; leksik semantika; pragmatika; munosabatlarga oid ish; Ingliz tili*

Introduction

Politeness is simultaneously a linguistic concept, a social value, and an interactional judgement. English speakers can name it directly through words such as politeness, courtesy, civility, tact, respect, and consideration; they can also enact it indirectly through requests, apologies, gratitude formulas, honorific choices, mitigators, and carefully calibrated disagreement. These two facts are related but not identical. A lexical item may denote politeness without itself performing a polite action, while an utterance may be evaluated as polite even when it contains no word whose dictionary meaning is 'politeness'. The present study addresses this distinction by examining the lexical organization of “politeness” as a conceptual domain and the pragmatic boundary at which lexical meaning becomes socially evaluated action.

These traditions have generated sophisticated accounts of face, indirectness, norms, relational work, and impoliteness. Nevertheless, the lexical field itself has

received comparatively less systematic attention. Studies often select one or two labels—polite, courtesy, civility, or respect—as if they were transparent equivalents, or they focus on request strategies and formulaic expressions without mapping the denotational vocabulary that speakers use to classify conduct.

Materials and Methods

The research adopts a qualitative, corpus-informed lexical-semantic design. It is corpus-informed in the lexicographic sense that the starting network derives from Princeton WordNet 3.1, a machine-readable lexical database in which distinct word senses are grouped into synsets and linked by explicit semantic relations. It is qualitative because the study does not calculate token frequencies or infer population-level usage rates. Instead, it constructs a transparent working inventory, analyzes the internal structure of that inventory, and tests the resulting categories against established theories of politeness and word formation.

An item was retained when it met at least one of three criteria: it directly denoted a socially evaluated quality or act of considerate conduct; it lexicalized a recurrent sub dimension of politeness such as deference, tact, decorum, or attentiveness; or it conventionally contributed to the performance of a politeness-sensitive speech act. Items

were excluded when their connection to politeness depended only on a broadly positive meaning, when their predominant sense belonged to an unrelated domain, or when they were highly obsolete and lacked analytical relevance.

Table 1. Construction of the analytical inventory

Stage	Operation	Selection principle	Output
1	Seed identification	Two WordNet 3.1 synsets headed by politeness	Core senses
2	Semantic expansion	Direct synonymy, antonymy, hyponymy, attributes, and derivational links	Lexical network
3	Morphological expansion	Synchronically transparent families and polarity contrasts	Cross-POS derivatives
4	Pragmatic supplement	Conventional routines supported by politeness research	Phraseological periphery
5	Manual filtering	Interpersonal relevance, sense control, and exclusion of remote general positives	Final set: 101 units

Each unit was coded along five dimensions. The first was formal category: noun, adjective, adverb, verb, or multiword routine. The second was morphological structure: simplex or lexicalized base, suffixation, prefixation, conversion, or compounding. The third was semantic micro field: general politeness, conventional conduct, respect/deference, tact/consideration, graciousness/attentiveness, codified etiquette, pragmatic routine or negative counter field.

Results

The distribution of the 101 units shows that the field is strongly property- and manner-oriented. Adjectives form the largest category (33.7%), followed by nouns (27.7%) and adverbs (21.8%). Verbs are comparatively scarce (6.9%), while conventional routines account for 9.9%. This distribution is semantically motivated. English commonly conceptualizes politeness as a quality of persons or behavior (polite, considerate, respectful), an abstract state or norm (politeness, civility, tact), and a manner of action (politely, tactfully, respectfully).

Discussion

The findings support a double architecture for the English field of "politeness". The first subsystem is

denotational and met pragmatic. It provides vocabulary for naming, describing, and evaluating qualities, norms, acts, and styles: politeness, courtesy, civility, tact, respectful, rude, and their derivatives. The second subsystem is pragma linguistic and constructional. It provides resources through which speakers manage requests, gratitude, apologies, disagreement, interruption, and social distance. The two subsystems interact because speakers may use denotational vocabulary per formatively—be polite; That was discourteous; With all due respect—while routines may later become objects of met pragmatic evaluation.

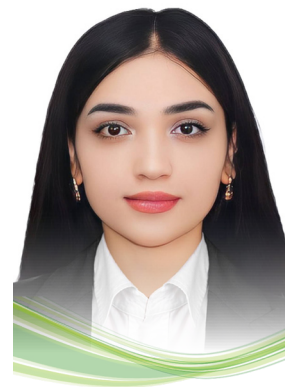
Conclusion

The English lexical field of "politeness" is a structured, morphologically productive, and pragmatically open system. Its core—polite, politeness, courteous, and courtesy—is surrounded by micro fields of normative conduct, esteem and deference, interpersonal sensitivity, positive accommodation, codified etiquette, and negative evaluation. The field's morphology maps interpersonal evaluation onto abstract qualities, attributes, manners, actions, and lexicalized opposites through -ness, -ly, -ful/-less, negative prefixes, conversion, and compounding.

References:

1. Brown, P., & Levinson, S. C. (1987). *Politeness: Some Universals in Language Usage*. Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511813085>
2. Cruse, D. A. (1986). *Lexical Semantics*. Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511620614>
3. Culpeper, J. (2011). *Impoliteness: Using Language to Cause Offence*. Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511975752>
4. Eelen, G. (2001). *A Critique of Politeness Theories*. St. Jerome Publishing.
5. Fraser, B. (1990). Perspectives on politeness. *Journal of Pragmatics*, 14(2), 219-236. [https://doi.org/10.1016/0378-2166\(90\)90081-N](https://doi.org/10.1016/0378-2166(90)90081-N)
6. Goffman, E. (1967). *Interaction Ritual: Essays on Face-to-Face Behavior*. Anchor Books.

Makhlilo OTAJONOVA,
Teacher Foreign languages department,
Asia International University
Bukhara, Uzbekistan
E-mail : makhlilo001o@icloud.com

THE ROLE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN PERSONALIZED ENGLISH LANGUAGE LEARNING: ADAPTIVE STRATEGIES, LEARNER AUTONOMY, AND INDIVIDUALIZED FEEDBACK

Annotation: Artificial intelligence (AI) enables personalized English learning by adapting tasks, feedback, and materials to individual needs. This paper proposes a five-component framework: Learner Profiling, Adaptive Task Selection, Individualized Feedback, Autonomous Choice, and Reflection. A mixed-methods study will examine language performance, learner autonomy, feedback uptake, and self-regulated learning in university EFL contexts.

Key words: *artificial intelligence, personalized English learning, adaptive learning, learner autonomy, individualized feedback, EFL, self-regulated learning*

Аннотация: искусственный интеллект (ИИ) позволяет персонализировать изучение английского языка, адаптируя задания, обратную связь и материалы к индивидуальным потребностям учащихся. В статье предлагается пятикомпонентная модель: профилирование учащегося, адаптивный выбор заданий, индивидуализированная обратная связь, автономный выбор и рефлексия. Смешанный дизайн исследования позволит изучить языковые результаты, автономию, использование обратной связи и саморегуляцию обучения.

Ключевые слова: *искусственный интеллект, персонализированное изучение английского языка, адаптивное обучение, автономия учащихся, индивидуализированная обратная связь, EFL, саморегулируемое обучение*

Annotatsiya: sun'iy intellekt (SI) ingliz tilini o'rganishni individual ehtiyojlarga moslashtirish, topshiriqlar va fikr-mulohazalarni shaxsiylashtirish imkonini beradi. Maqolada besh komponentli model taklif etiladi: o'quvchi profilini aniqlash, moslashuvchan topshiriqlar tanlash, individuallashtirilgan fikr-mulohaza, mustaqil tanlov hamda refleksiya va qayta moslashtirish. Aralash metodli tadqiqot til natijalari, avtonomiya va o'zini o'zi boshqarib o'rganishni o'rganadi.

Kalit so'zlar: *sun'iy intellekt, ingliz tilini shaxsiylashtirib o'rganish, moslashuvchan ta'lim, o'quvchi avtonomiyasi, individuallashtirilgan fikr-mulohaza, EFL, o'zini o'zi boshqarib o'rganish*

Introduction

Artificial intelligence has become one of the most influential technologies in contemporary language education. AI-powered chatbots, adaptive learning platforms, automated writing assistants, speech-recognition systems, and intelligent tutoring tools can analyze learner input and respond with immediate language support. Research on personalized autonomous learning also indicates that learners benefit when they are supported in identifying their own needs and directing their learning toward personally relevant goals. AI can extend this principle by making personalization more continuous, data-informed, and available beyond classroom hours.

Learner autonomy involves the capacity to set goals, select strategies, monitor performance, evaluate progress, and make informed decisions about learning. Therefore, the central pedagogical challenge is to combine adaptive AI support with meaningful learner choice.

Methodology

This study will use four main methods: classroom observation, pre- and post-tests, questionnaires, and semi-structured interviews. The methods will examine how learners interact with adaptive AI support, how they respond to

individualized feedback, and whether personalized learning leads to measurable changes in language performance and autonomy. The intervention will be organized around a five-component framework: Learner Profiling, Adaptive Task Selection, Individualized Feedback, Autonomous Choice, and Reflection and Recalibration.

2.1 Classroom Observation

Classroom observation will examine how students work within personalized AI-supported learning pathways. The researcher will record whether learners understand the goals suggested by the system, choose among alternative tasks, request clarification rather than complete answers, evaluate AI feedback, revise their own work, and modify strategies when a task is too easy or too difficult. A structured checklist will distinguish active, autonomous use of AI from passive acceptance of automated recommendations. Observation will also focus on whether personalization increases time-on-task and engagement for students with different proficiency levels.

2.2 Pre- and Post-Tests

Pre- and post-tests will measure learners' English performance before and after the intervention without access to AI. The assessment will include short reading, writing, vocabulary,

and communicative tasks appropriate to the participants' level. Writing will be assessed for task achievement, organization, vocabulary, grammatical accuracy, clarity, and appropriateness. The use of AI-free testing is essential because it shows whether improvements developed through personalized practice can transfer to independent performance rather than remaining dependent on technological assistance.

2.3 Research Procedure

The research will consist of three stages:

Stage 1: Before the intervention. Students will complete an AI-free pre-test and autonomy questionnaire. A short diagnostic task will be used to establish an initial learner profile, including proficiency level, common error patterns, preferred learning goals, and areas requiring additional practice.

Stage 2: During the intervention. Students will complete personalized English activities through the five-component framework. AI will recommend tasks of different difficulty, generate targeted practice from learner errors, and provide individualized feedback. Students will be required to choose among options, explain why they accept or reject selected suggestions, revise their own work, and record brief reflections on the effectiveness of the strategies used.

Stage 3: After the intervention. Students will complete the AI-free post-test and the questionnaire, followed by interviews with selected participants. Data from performance measures, observation, questionnaires, and interviews will be compared to identify whether adaptive support improved English performance while also strengthening autonomy and critical engagement with feedback.

Results

Since this is a proposed research project, the results presented below are expected findings rather than actual statistical results. The study is expected to show how adaptive strategies, learner choice, and individualized feedback interact in personalized English learning. Particular attention will be paid to whether students become better able to recognize their own needs and perform independently after receiving AI-supported practice.

Classroom Observation

Observations are expected to show a gradual shift from general or answer-seeking use of AI toward more strategic interaction. Learners may begin to request practice that targets specific weaknesses, compare alternative explanations, and select tasks that match their goals. Students are also expected to become more selective in accepting AI feedback, particularly when they are required to justify revisions. The strongest evidence of autonomy would be learners' ability to adjust task difficulty, change strategies, and continue working without waiting for the AI system to make every learning decision.

Discussions

The expected findings suggest that the educational value of AI personalization lies not simply in producing customized content but in creating a responsive learning cycle. Learner profiling provides information about current needs; adaptive task selection turns that information into appropriately challenging practice; individualized feedback helps students notice the gap between their current and target performance; autonomous choice keeps the learner actively involved in decisions; and reflection allows the learner profile and future strategy to be recalibrated. This cycle is consistent with personalized autonomous approaches in language education, which emphasize learners' ability to identify needs, design personally relevant learning activity, and evaluate progress. AI can make this cycle faster and more scalable, but the learner must remain an active agent within it.

Conclusion

Artificial intelligence can make English language learning more personalized by adapting tasks, resources, and feedback to individual learners. However, personalization should be evaluated by more than convenience or the accuracy of an AI-generated response. A pedagogically effective system should help learners understand their own needs, make informed choices, respond actively to feedback, and transfer learning to independent performance. This article proposed a five-component framework—Learner Profiling, Adaptive Task Selection, Individualized Feedback, Autonomous Choice, and Reflection and Recalibration—to connect technological adaptation with learner-centered pedagogy.

References:

1. Benson, P. (2013). Teaching and researching autonomy in language learning (2nd ed.). Routledge.
2. Kim, M., Black, S., & Clifton, J. (2025). Evidence-based holistic approach to supporting international students' English language proficiency needs and wellbeing: The impact of personalized autonomous learning. *Applied Linguistics*, 46(4), 668–690. <https://doi.org/10.1093/applin/amae038>
3. Li, X., & Alharbi, W. M. H. (2025). Impact of digital feedback, self-efficacy, and autonomy on motivation and general English performance in online courses. *Learning and Motivation*, 90, 102121. <https://doi.org/10.1016/j.lmot.2025.102121>
4. <https://doi.org/10.1093/elt/ccae052> Szabó, F., & Szőke, J. (2024). How does generative AI promote autonomy and inclusivity in language teaching? *ELT Journal*, 78(4), 478–488. <https://doi.org/10.1093/elt/ccae052>
5. UNESCO. (2023). Guidance for generative AI in education and research. UNESCO.
6. Xu, J., & Liu, Q. (2025). Uncurtaining windows of motivation, enjoyment, critical thinking, and autonomy in AI-integrated education: Duolingo vs. ChatGPT. *Learning and Motivation*, 89, 102100. <https://doi.org/10.1016/j.lmot.2025.102100>

Nozanin ROFIEVA,
*Teacher Foreign languages department,
 Asia International University
 Bukhara, Uzbekistan
 E-mail: rofiyevanozanin@gmail.com*

AI-SUPPORTED TASK-BASED ESP LEARNING: ENHANCING LEARNER AGENCY WITHOUT CREATING AI DEPENDENCY

Annotation: artificial intelligence (AI) offers new opportunities for ESP learning but may increase student dependency. This paper proposes a six-stage framework integrating AI into task-based ESP learning: independent attempt, AI support, checking, human decision-making, AI-free transfer, and reflection. A mixed-methods study will examine learner agency, autonomy, and independent task performance.

Key words: *artificial intelligence, ESP, task-based learning, learner agency, AI dependency, learner autonomy, higher education*

Аннотация: искусственный интеллект (ИИ) создает новые возможности для обучения ESP, однако чрезмерная зависимость от него может снижать самостоятельность студентов. В статье предлагается шестиступенчатая модель интеграции ИИ в обучение на основе заданий: самостоятельная попытка, поддержка ИИ, проверка, принятие решений, выполнение без ИИ и рефлексия. Смешанный дизайн исследует субъектность, автономию и самостоятельное выполнение заданий.

Ключевые слова: *искусственный интеллект, ESP, обучение на основе заданий, субъектность студентов, зависимость от ИИ, автономия учащихся, высшее образование.*

Annotatsiya: sun'iy intellekt ESP ta'limi uchun yangi imkoniyatlar yaratadi, biroq unga haddan tashqari tayanish talabalarning mustaqilligini kamaytirishi mumkin. Mazkur maqolada SI ni topshiriqqa asoslangan ESP ta'limiga integratsiya qilishning olti bosqichli modeli taklif etiladi. Aralash metodli tadqiqot talaba agentligi, avtonomligi va topshiriqlarni mustaqil bajarishini o'rganadi.

Kalit so'zlar: *sun'iy intellekt, ESP, topshiriqqa asoslangan ta'lim, o'quvchi agentligi, sun'iy intellektga qaramlik, o'quvchi avtonomligi, oliy ta'lim*

Introduction

Artificial intelligence (AI) is becoming an important part of students' learning. AI-powered tools can help students find information, generate ideas, check grammar, improve writing, and practice communication. They can be especially useful in English for Specific Purposes (ESP), where students need English for their future studies and professional activities, such as communicating with clients, patients, or colleagues. However, professional communication requires more than vocabulary and grammar. Students also need to understand situations, choose appropriate language, and make decisions. AI can support these skills by providing feedback, examples, and communication practice.

At the same time, excessive use of AI can lead to dependency. If students rely on AI to generate ideas, write assignments, or make decisions for them, they may become less involved in their own learning. This creates a difference between AI-assisted learning, where students remain responsible for their work, and AI-dependent learning, where AI performs the main parts of the task. Task-based language teaching (TBLT) can help maintain this balance by allowing students to use English in meaningful, real-life professional tasks. Therefore, this article proposes a framework for combining AI with task-based ESP learning while maintaining learner agency. The study focuses on four questions:

1. How can AI assist in task-based ESP learning without replacing students' work?
2. How can teachers encourage students to make decisions while using AI?

3. How can ESP teachers reduce the risk of AI dependency?
4. How can students' independent performance be assessed in AI-supported learning?

Methodology

This study will use four main methods: classroom observation, pre- and post-tests, questionnaires, and semi-structured interviews. These methods will examine students' learner agency, AI use, and ability to complete ESP tasks independently.

2.1 Classroom Observation

Classroom observation will examine how students use AI during ESP tasks. The researcher will observe whether students attempt tasks independently, use AI for specific purposes, check its suggestions, make their own decisions, and complete tasks without AI. A simple checklist will be used to record these behaviors.

2.2 Pre- and Post-Tests

Pre- and post-tests will measure students' independent ESP performance before and after the intervention. Students will complete professional tasks, such as writing an email or responding to a customer complaint, without AI. Their performance will be assessed based on task completion, vocabulary, grammar, clarity, tone, and overall communication.

2.3 Questionnaire

The questionnaire will examine students' learner agency and AI dependency. It will focus on their confidence in making decisions and completing tasks independently, as well as their reliance on AI. Students will respond using a five-point Likert scale. The questionnaire will be administered before and after the intervention.

2.4 Semi-Structured Interviews

Interviews with selected students from the experimental group will explore their experiences of using AI, including how they use it, whether they evaluate its suggestions, and how confident they feel completing ESP tasks independently. The interviews will provide additional information to support the other findings.

2.5 Research Procedure

The research will consist of three stages:

Stage 1: Before the intervention. Students will complete the questionnaire and a pre-test task without AI, while their initial approach will be observed.

Stage 2: During the intervention. Students will complete ESP tasks using the six-stage framework: first attempting the task independently, then using AI for a specific purpose, checking its suggestions, making their own decisions, and completing a similar task without AI.

Stage 3: After the intervention. Students will complete the questionnaire and post-test, followed by interviews with selected participants. The data from all four methods will be compared to identify changes in students' AI use, learner agency, and independent ESP performance.

Results

Since this is a proposed research project, the results presented below are expected findings rather than actual statistical results. The study is expected to show changes in students' AI use, learner agency, and independent ESP performance.

3.1 Classroom Observation

The observations are expected to show that students gradually move from using AI to generate complete answers toward more purposeful use. They may use AI mainly for checking vocabulary, grammar, tone, or alternative expressions. Students would become more willing to question AI suggestions and make their own decisions.

3.2 Pre- and Post-Tests

The pre- and post-tests may show improvement in students' independent ESP performance. Students can improve in professional vocabulary, organization, tone, and communication. The main indicator of progress will be whether they can transfer what they practiced with AI to a new task completed without AI.

3.3 Questionnaire

The questionnaire is expected to show greater confidence in students' ability to make decisions and complete ESP tasks independently. At the same time, students may show lower levels of AI dependency and more purposeful patterns of AI use. The aim is not to stop students from using AI, but to reduce automatic dependence on it.

3.4 Interviews

The interviews are expected to show that students find AI useful for language support, feedback, and communication practice. They may also recognize that AI suggestions are not always appropriate for a particular context. Overall, the interviews may show a shift from viewing AI mainly as an answer provider to seeing it as a tool that supports learning and decision-making.

Discussions

The expected findings suggest that the effectiveness of AI in ESP learning depends not simply on its use, but on how students use it. The proposed six-stage framework encourages learner agency through independent attempts, purposeful AI use, critical evaluation of AI suggestions, personal decision-making, and AI-free task completion. The AI-Free Transfer stage is particularly important for determining whether students can apply their knowledge independently. Therefore, AI should be used as a learning support rather than a replacement for students' thinking. For ESP teachers, establishing clear guidelines and boundaries for AI use can help reduce dependency while maintaining its benefits for language and professional skill development.

Conclusion

AI can provide valuable support in ESP learning, but its benefits depend on responsible use. This article proposed a six-stage framework—Independent Attempt, AI Support, Checking AI Suggestions, Human Decision-Making, AI-Free Transfer, and Reflection—to balance AI assistance with learner independence.

The main idea is that students should use AI to support their learning, not to replace their own work and decisions. The proposed framework can help ESP students develop professional English skills while maintaining their ability to think, communicate, and perform tasks independently. Further research can test the framework with university ESP students in the Uzbek educational context.

References:

1. Ellis, R. (2003). *Task-based language learning and teaching*. Oxford University Press.
2. Nunan, D. (2004). *Task-based language teaching*. Cambridge University Press.
3. UNESCO. (2023). *Guidance for generative AI in education and research*. UNESCO. This is especially useful for your argument about maintaining human agency and avoiding excessive dependence on GenAI. UNESCO specifically warns that increasing dependence on GenAI can weaken independent thought and self-directed inquiry.
4. Szabó, F., & Szoke, J. (2024). How does generative AI promote autonomy and inclusivity in language teaching? *ELT Journal*, 78(4), 478–488. <https://doi.org/10.1093/elt/ccae052>
5. Dai, Y., Liu, S., Zhou, S., Lai, S., Liu, A., & Lim, C. P. (2026). Redefining and measuring student agency in AI-assisted learning: Development and validation of the Agentic Engagement with AI (AE-AI) scale. *Computers & Education*, 253, 105687. <https://doi.org/10.1016/j.compedu.2026.105687>
6. Jiang, B., & Wang, Z. (2026). Addicted to AI? Prevalence and psychological drivers of generative AI dependency among pre-service teachers. *Frontiers in Psychology*.

The background is a light blue surface with various educational items. At the top left is a yellow pencil. At the top center is an orange with two green leaves. At the top right is a blue spiral notebook. On the left side is a pink book. On the right side is a rolled-up white diploma tied with a blue ribbon. At the bottom center is an open book with a globe of the Earth resting on its pages. At the bottom left is a green pencil. At the bottom right is a red pencil. The word "PEDAGOGIKA" is centered on a white rectangular background.

PEDAGOGIKA

Gulira'no NOSIROVA,
 Farg'ona shahar 4-maktab o'qituvchisi
gulihonnosirova21@gmail.com

MAKTABGACHA TA'LIM YOSHIDAGI BILINGVAL BOLALARDA LISONIY KO'NIKMALARNI ANIQLASHNING PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK DIAGNOSTIKASI

Annotatsiya: mazkur maqolada maktabgacha ta'lim yoshidagi bilingval bolalarda lisoniy ko'nikmalarni aniqlashning pedagogik-psixologik diagnostikasi masalalari yoritilgan. Tadqiqotda bilingvizmning psixolingvistik, pedagogik va neyropsixologik jihatlarini tahlil qilinib, ikki tilli muhitda shakllanayotgan bolalar nutqining o'ziga xos xususiyatlari ochib berilgan. Bilingval bolalarda fonetik-fonematik, leksik, grammatik, bog'lanishli nutq hamda pragmatik kompetensiyalarni baholash mezonlarini ishlab chiqish zarurati asoslangan. Shuningdek, diagnostika jarayonining dastlabki, oraliq va yakuniy monitoring bosqichlari, kuzatuv, o'yinli topshiriqlar, rasm asosida hikoya tuzish, dialogik muloqot va maxsus diagnostik topshiriqlardan foydalanish imkoniyatlari tahlil qilingan. Maqolada bilingval bolalar nutqini baholashda tillararo interferensiya va kod almashinuvi kabi tabiiy psixolingvistik hodisalarni nutqiy nuqson sifatida baholamaslik zarurligi ta'kidlanadi. Tadqiqot natijalari maktabgacha ta'lim tashkilotlarida individual rivojlanish trayektoriyasini aniqlash va bolalarning lisoniy kompetensiyalarini samarali rivojlantirish uchun metodik asos bo'lib xizmat qilishi mumkin.

Kalit so'zlar: *bilingvizm, bilingval bola, lisoniy ko'nikma, pedagogik diagnostika, psixolingvistika, fonetik ko'nikma, leksik zaxira, grammatik kompetensiya, pragmatik kompetensiya, kod almashinuvi, tillararo interferensiya, maktabgacha ta'lim.*

Аннотация: в данной статье рассматриваются вопросы педагогической и психологической диагностики языковых навыков у двуязычных детей дошкольного возраста. В исследовании анализируются психолингвистические, педагогические и нейropsихологические аспекты двуязычия и выявляются специфические особенности речи детей, сформированной в двуязычной среде. Обосновывается необходимость разработки критериев оценки фонетико-фонемических, лексических, грамматических, коммуникативно-речевых и прагматических компетенций у двуязычных детей. Также анализируются начальный, промежуточный и заключительный этапы мониторинга диагностического процесса, возможности использования наблюдения, игровых заданий, рассказывания историй по картинкам, диалогической коммуникации и специальных диагностических заданий. В статье подчеркивается необходимость не рассматривать естественные психолингвистические явления, такие как межъязыковая интерференция и переключение кодов, как дефекты речи при оценке речи двуязычных детей. Результаты исследования могут служить методологической основой для определения траектории индивидуального развития в дошкольных образовательных организациях и эффективного развития языковых компетенций детей.

Ключевые слова: *бilingvizм, бilingвальный ребенок, языковые навыки, педагогическая диагностика, психолингвистика, фонетические навыки, лексический резерв, грамматическая компетенция, прагматическая компетенция, переключение кодов, межъязыковая интерференция, дошкольное образование.*

Annotation: this article discusses the issues of pedagogical and psychological diagnostics of language skills in bilingual children of preschool age. The study analyzes the psycholinguistic, pedagogical and neuropsychological aspects of bilingualism and reveals the specific features of children's speech formed in a bilingual environment. The need to develop criteria for assessing phonetic-phonemic, lexical, grammatical, communicative speech and pragmatic competencies in bilingual children is justified. The initial, intermediate and final monitoring stages of the diagnostic process, the possibilities of using observation, game tasks, story-telling based on pictures, dialogic communication and special diagnostic tasks are also analyzed. The article emphasizes the need not to evaluate natural psycholinguistic phenomena such as interlingual interference and code switching as speech defects when assessing the speech of bilingual children. The results of the study can serve as a methodological basis for determining the trajectory of individual development in preschool educational organizations and effectively developing children's language competencies.

Keywords: *bilingualism, bilingual child, language skills, pedagogical diagnostics, psycholinguistics, phonetic skills, lexical reserve, grammatical competence, pragmatic competence, code switching, interlingual interference, preschool education.*

Kirish. Maktabgacha yosh davri bolaning nutqiy, kognitiv va ijtimoiy rivojlanishida muhim bosqich hisoblanadi. Ayniqsa, 3–6 yosh oralig'ida til tizimini o'zlashtirish jarayoni jadal kechadi. Bola ushbu davrda atrof-muhit bilan faol kommunikativ munosabatga kirishadi, yangi so'zlarni o'zlashtiradi, grammatik birliklardan foydalanishni o'rganadi va nutqiy faoliyatning dastlabki barqaror ko'nikmalarini shakllantiradi. Shu sababli maktabgacha ta'lim tizimida bolalarning lisoniy rivojlanishini muntazam diagnostika qilish muhim pedagogik vazifalardan biridir.

Bilingval muhitda tarbiyalanayotgan bolalarda mazkur jarayon yanada murakkab kechadi. Chunki bola bir vaqtning o'zida ikki til tizimining fonetik, leksik va grammatik xususiyatlarini o'zlashtiradi. Natijada ikki tilning o'zaro ta'siri, tillararo interferensiya va kod almashinuvi kabi hodisalar yuzaga kelishi mumkin. Ushbu hodisalarni to'g'ri talqin qilish bilingval bolalarning real lisoniy imkoniyatlarini obyektiv baholashda muhim ahamiyatga ega.

Bilingvizm zamonaviy lingvistika va pedagogikada faqat ikki tilni bilish hodisasi sifatida emas, balki kognitiv, psixologik va ijtimoiy jarayonlarning o'zaro ta'siri natijasi sifatida qaraladi. F. Grosjean bilingval shaxsni ikki alohida monolingval tizimning oddiy yig'indisi sifatida emas, balki o'ziga xos integrativ til tizimiga ega kommunikativ subyekt sifatida izohlaydi.

Shu nuqtayi nazardan maktabgacha ta'lim yoshidagi bilingval bolalarning lisoniy ko'nikmalarini diagnostika qilishda faqat bitta tildagi natijaga tayanish yetarli emas. Bolaning har ikki tildagi bilimlari, ularning o'zaro munosabati, kommunikativ vaziyatdan foydalanish qobiliyati va kognitiv imkoniyatlari kompleks ravishda o'rganilishi lozim.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotning metodologik asosini psixolingvistik, pedagogik-psixologik, kommunikativ-faoliyatli va integrativ yondashuvlar tashkil etadi. Bunda bolaning lisoniy rivojlanishi alohida til birliklarini o'zlashtirish bilangina emas, balki kommunikativ faoliyat, tafakkur, xotira, diqqat va ijtimoiy tajriba bilan bog'liq yaxlit jarayon sifatida qaraladi.

L.S. Vygotskiyning til va tafakkur munosabatiga oid qarashlari mazkur tadqiqot uchun muhim nazariy asoslardan biridir. Uning yondashuvida nutq dastlab ijtimoiy muloqot vositasi sifatida shakllanib, keyinchalik ichki nutq orqali tafakkur jarayonining tarkibiy qismiga aylanadi. Shu sababli bilingval bolalarning nutqiy rivojlanishini baholashda ularning real kommunikativ faoliyatini hisobga olish zarur.

A.R. Luriyaning neyropsixologik qarashlari esa nutq faoliyatining murakkab funksional tizim sifatida shakllanishini tushuntirish imkonini beradi. Bilingval bolalarda mazkur tizim ikki tilni idrok etish, saqlash va qo'llash jarayonlari bilan bog'liq holda namoyon bo'ladi.

Diagnostik jarayonda quyidagi metodlardan foydalanish maqsadga muvofiq:

- pedagogik kuzatuv;
- o'yinli diagnostik topshiriqlar;
- rasm asosida hikoya tuzdirish;
- dialogik muloqotni kuzatish;
- so'z boyligini aniqlash topshiriqlari;
- fonematik eshitishni tekshirish;
- grammatik konstruksiyalardan foydalanishni

aniqlash;

- ikki tilda kommunikativ vaziyatlarni modellashtirish;

- dinamik monitoring.

Mazkur metodlarning kompleks qo'llanilishi bolaning lisoniy rivojlanishini bir tomonlama emas, balki ko'p mezonli tizim asosida baholash imkonini beradi.

Bilingval bolalarda lisoniy ko'nikmalarni aniqlash mezonlari

Bilingval bolalarning lisoniy kompetensiyalarini diagnostika qilishda fonetik-fonematik, leksik, grammatik, bog'lanishli nutq va pragmatik kompetensiyalar asosiy mezonlar sifatida belgilanadi. Ushbu mezonlar bolaning ikki tildagi nutqiy imkoniyatlarini kompleks baholash imkonini beradi.

1. Fonetik va fonematik ko'nikmalar

Fonetik-fonematik mezon bolaning ikki tildagi tovushlarni farqlashi, idrok etishi va to'g'ri talaffuz qila olishini aniqlashga qaratiladi.

Bilingval muhitda o'sayotgan bolalarda tillarning fonologik tizimlari o'rtasidagi farqlar sababli ayrim tovushlarni talaffuz qilishda qiyinchiliklar kuzatilishi mumkin. Masalan, o'zbek va rus tillarining fonetik tizimlari o'rtasidagi farqlar bola nutqida tillararo interferensiyaning yuzaga kelishiga olib kelishi mumkin.

Diagnostika jarayonida bolaning o'xshash tovushlarni farqlashi, tovushlarni to'g'ri talaffuz qilishi va fonematik eshitish qobiliyati baholanadi. Bunda bolaning yosh xususiyatlari va ikki tilli nutq muhiti albatta hisobga olinishi kerak.

2. Leksik zaxira

Leksik mezon bolaning faol va passiv lug'at boyligini aniqlashga xizmat qiladi. Bilingval bolaning lug'at zahirasi faqat har bir tildagi alohida so'zlar soni bilan baholash to'liq

natija bermasligi mumkin. Bola muayyan tushunchani bir tilda yaxshi bilishi, biroq ikkinchi tilda uning nomini topishda qiynalishi ehtimoli mavjud.

Shuning uchun diagnostik topshiriqlarda oila, hayvonlar, o'yinchoqlar, kiyim-kechak, oziq-ovqat, tabiat va kundalik faoliyat bilan bog'liq rasmlardan foydalanish mumkin. Boladan tasvirlangan predmetlarni ikki tilda nomlash, ularning belgilarini aytish yoki ular ishtirokida gap tuzish so'raladi.

Bunday topshiriqlar faol va passiv lug'at o'rtasidagi farqni aniqlashga yordam beradi.

3. Grammatik ko'nikmalar

Grammatik mezon bolaning morfologik va sintaktik birliklardan to'g'ri foydalanish darajasini aniqlaydi.

O'zbek, rus va ingliz tillarining grammatik tizimlari o'rtasidagi farqlar bilingval bolalar nutqida interferensiya hodisasini yuzaga keltirishi mumkin. Bola birinchi tilidagi grammatik modelni ikkinchi tilga ko'chirishi natijasida ayrim grammatik xatolarga yo'l qo'yishi mumkin.

Diagnostika jarayonida so'zlarni grammatik jihatdan to'g'ri shakllantirish, birlik va ko'plik shakllaridan foydalanish, kelishik va zamon shakllarini qo'llash, sodda hamda murakkab gaplarni tuzish qobiliyatlari baholanadi.

Bunda grammatik xatoni bolaning umumiy lisoniy rivojlanishidan ajratib baholash lozim. Chunki bilingval boladagi ayrim xatolar patologik holat emas, balki ikki til tizimining o'zaro ta'siri natijasi bo'lishi mumkin.

4. Bog'lanishli nutq

Bog'lanishli nutq bolaning fikrini izchil, mantiqiy va tushunarli shaklda bayon qila olish qobiliyatini ifodalaydi.

Mazkur ko'nikmani aniqlash uchun rasm asosida hikoya tuzdirish, voqealar ketma-ketligini tasvirlash yoki bola bilan erkin suhbat tashkil etish samarali metodlardan hisoblanadi.

Bola tomonidan bir necha gapdan iborat izchil hikoya tuzilishi, voqealar o'rtasidagi sabab-oqibat munosabatlarining ifodalanishi, bog'lovchi vositalardan foydalanish darajasi baholanishi mumkin.

5. Pragmatik kompetensiya

Pragmatik kompetensiya bolaning turli kommunikativ vaziyatlarda til vositalaridan maqsadga muvofiq foydalanish qobiliyatini anglatadi.

Bilingval bola muloqot jarayonida suhbatdoshiga, vaziyatga va kommunikativ maqsadga qarab til tanlashi mumkin. Kod almashinuvi ham ana shunday kommunikativ strategiyalardan biri sifatida namoyon bo'ladi.

Shuning uchun diagnostika jarayonida bolaning qaysi vaziyatda qaysi tildan foydalanishi, suhbatdosh bilan

muloqotga kirishishi va fikrini tegishli tilda ifodalashi ham hisobga olinishi kerak.

Diagnostika va monitoring bosqichlari. Bilingval bolalarning lisoniy rivojlanishini baholash uzluksiz va dinamik jarayon bo'lishi kerak. Shu maqsadga diagnostikani uch bosqichda tashkil etish maqsadga muvofiq:

Birinchi bosqich – dastlabki diagnostika. Ushbu bosqichda bolaning har ikki tilni tushunish va qo'llash darajasi, lug'at boyligi, talaffuzi va grammatik ko'nikmalari aniqlanadi.

Ikkinchi bosqich – oraliq monitoring. Bu bosqichda bolaning nutqiy rivojlanishidagi o'zgarishlar kuzatiladi, pedagogik ta'sirning samaradorligi baholanadi va zarur hollarda individual pedagogik yondashuvlar qayta ko'rib chiqiladi.

Uchinchi bosqich – yakuniy diagnostika. Yakuniy bosqichda bolaning shakllangan lisoniy kompetensiyalari kompleks baholanadi va dastlabki natijalar bilan taqqoslanadi.

Bunday monitoring tizimi bolaning faqat yakuniy natijasini emas, balki rivojlanish dinamikasini ham aniqlash imkonini beradi.

Bilingval bolalarning lisoniy rivojlanish darajalari

Diagnostika natijalarini umumlashtirish maqsadida bilingval bolalarning lisoniy rivojlanishini shartli ravishda uch darajaga ajratish mumkin:

Yuqori daraja – kreativ. Bola ikki tilda faol muloqot qila oladi, fikrini mustaqil va izchil ifodalaydi, kommunikativ vaziyatga qarab tilni moslashtira oladi.

O'rta daraja – produktiv. Bola ikki tildagi nutqni tushunadi va undan foydalanadi, biroq grammatik yoki leksik xatolarga yo'l qo'yishi hamda ayrim vaziyatlarda pedagogik yordamga ehtiyoj sezishi mumkin.

Quyi daraja – retseptiv. Bola ikkinchi tilni ma'lum darajada tushunadi, biroq faol nutqda undan foydalanishda qiynaladi yoki asosan, bitta tilda muloqot qiladi.

Mazkur darajalar bolaning qat'iy va o'zgarmas holatini ifodalamasligi kerak. Ular pedagogik monitoring uchun boshlang'ich mezon sifatida qo'llanib, bolaning keyingi rivojlanish dinamikasi bilan birgalikda tahlil qilinishi lozim.

Muhokama. Bilingval bolalarni diagnostika qilishda eng muhim masalalardan biri – ikki tilning o'zaro ta'siri natijasida yuzaga keladigan nutqiy hodisalarni to'g'ri talqin qilishdir. Kod almashinuvi va tillararo interferensiya bilingval nutqning tabiiy xususiyatlari bo'lishi mumkin. Shu sababli bunday holatlarni avtomatik ravishda lisoniy nuqson sifatida baholash ilmiy jihatdan noto'g'ri xulosalarga olib kelishi mumkin.

Zamonaviy yondashuvlar diagnostika jarayonida bolaning faqat mavjud bilimlarini emas, balki yangi til materialini pedagogik yordam orqali o'zlashtirish imkoniyatlarini ham hisobga olish zarurligini ko'rsatadi. Bu jihat L.S. Vygotskiyning yaqin rivojlanish zonasi konsepsiyasi bilan bog'liq.

Shuningdek, bilingval bolalar diagnostikasida faqat bitta til bo'yicha test o'tkazish yetarli emas. Har ikki til bo'yicha natijalarni alohida va integrativ tarzda tahlil qilish bolaning haqiqiy lisoniy imkoniyatlarini aniqlashga yordam beradi.

Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida diagnostik natijalarni individual rivojlanish xaritalarida qayd etish ham muhimdir. Bunday xaritalarda bolaning fonetik, leksik, grammatik, bog'lanishli nutq va pragmatik kompetensiyalaridagi o'zgarishlar muntazam aks ettirilishi mumkin.

Pedagogik tavsiyalar. Bilingval bolalarning lisoniy ko'nikmalarini samarali rivojlantirish uchun quyidagi pedagogik yondashuvlardan foydalanish maqsadga muvofiq:

1. Diagnostikani muntazam va bosqichma-bosqich tashkil etish.
2. Har ikki tilni alohida hamda integratsiyalashgan holda baholash.
3. O'yin texnologiyalaridan keng foydalanish.
4. Rasm, predmet va vaziyatli topshiriqlar asosida nutqni baholash.
5. Bolaning faol va passiv lug'atini alohida aniqlash.
6. Fonematik eshitish va talaffuzni muntazam kuzatib borish.
7. Kod almashinuvi va interferensiyani bilingval rivojlanishning tabiiy xususiyati sifatida hisobga olish.
8. Individual rivojlanish xaritalarini shakllantirish.

9. Tarbiyachi va ota-onalar o'rtasida muntazam hamkorlikni yo'lga qo'yish.

10. Diagnostika natijalariga asoslangan differensial pedagogik yondashuvni ishlab chiqish.

Xulosa. Maktabgacha ta'lim yoshidagi bilingval bolalarda lisoniy ko'nikmalarni aniqlash murakkab va ko'p komponentli pedagogik-psixologik jarayon hisoblanadi. Bilingval bolaning nutqiy rivojlanishi ikki til tizimining o'zaro ta'siri, kognitiv jarayonlar, kommunikativ muhit va ijtimoiy tajriba bilan chambarchas bog'liq.

Tadqiqot natijasida bilingval bolalarning lisoniy ko'nikmalarini diagnostika qilishda fonetik-fonematik, leksik, grammatik, bog'lanishli nutq va pragmatik kompetensiyalarni asosiy mezonlar sifatida belgilash maqsadga muvofiqligi aniqlandi. Diagnostika dastlabki, oraliq va yakuniy monitoring bosqichlarida olib borilishi bolaning individual rivojlanish dinamikasini aniqlash imkonini beradi.

Shuningdek, bilingval bolalar nutqida uchraydigan kod almashinuvi va tillararo interferensiya hodisalariga nisbatan obyektiv ilmiy yondashuv zarur. Mazkur hodisalarni avtomatik ravishda nutqiy nuqson sifatida baholashdan voz kechish, aksincha, ularni ikki tilning o'zaro ta'siri bilan bog'liq tabiiy jarayon sifatida tahlil qilish lozim.

Umuman olganda, pedagogik, psixologik, psixolingvistik va neyropsixologik yondashuvlarning integratsiyasi maktabgacha ta'lim tashkilotlarida bilingval bolalarning lisoniy rivojlanishini yanada aniq va obyektiv diagnostika qilish imkonini beradi. Bunday diagnostika natijalari asosida individual rivojlanish trayektoriyasini belgilash, ta'lim jarayonini differensiallashtirish va bolaning ikki tildagi kommunikativ kompetensiyasini samarali rivojlantirish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Леонтьев А. А. Основы психолингвистики. – Москва: Смысл, 2003. – С. 114–118.
2. Baker C. Foundations of Bilingual Education and Bilingualism. – Bristol: Multilingual Matters, 2011. – P. 62–67.
3. Grosjean F. Bilingual: Life and Reality. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 2010. – P. 4–9.
4. Romaine S. Bilingualism. – Oxford: Blackwell Publishing, 2004. – P. 134–140.
5. Выготский Л. С. Мышление и речь. – Москва: Лабиринт, 1999. – С. 75–80.
6. Clark E. First Language Acquisition. – Cambridge: Cambridge University Press, 2009. – P. 98–105.
7. Выготский Л. С. Мышление и речь. – Москва: Педагогика, 1982. – 287 с.
8. Лурия А. Р. Язык и сознание. – Москва: МГУ, 1979. – 320 с.
9. Chomsky N. Aspects of the Theory of Syntax. – Cambridge: MIT Press, 1965. – 251 p.
10. O'zbekiston Respublikasi Maktabgacha ta'lim vazirligi. Ilk va maktabgacha yoshdagi bolalar rivojlanishiga qo'yiladigan davlat talablari. – Toshkent, 2020.

Makhina FOZILOVA,
 Associate Professor (PhD)
 Department of English language
 Chemistry International University in Tashkent,
 makhinafozilova@gmail.com
 +998905051011

BLENDDED LEARNING AND DIGITAL TECHNOLOGIES AS A DIDACTIC MODEL FOR DEVELOPING STUDENTS TWENTY-FIRST CENTURY COMPETENCIES

Annotation: this article examines the didactic model of developing students' twenty-first-century competencies through blended learning and digital technologies. The focus is on the pedagogical principles and practices that enable effective skill formation, highlighting the shift from traditional knowledge transmission to the integration of digital innovations. The study reveals how blended learning environments can be leveraged to foster creativity, critical thinking, collaboration, and communication, all crucial for success in the digital era. It discusses the holistic transformation of higher education through the synergy of face-to-face and online modalities, addressing the challenges, strategic solutions, and future prospects in implementing such models.

Keywords: blended learning, digital technologies, century competencies, higher education, didactic model, critical thinking, creativity, communication, collaboration.

Аннотация: в данной статье рассматривается дидактическая модель формирования компетенций студентов XXI века на основе blended (смешанного) обучения и цифровых технологий. Основное внимание уделяется педагогическим принципам и практикам, способствующим эффективному развитию современных знаний и навыков, а также акцентируется переход от традиционной передачи знаний к интеграции цифровых инноваций. Исследование раскрывает возможности обучения в смешанной среде для развития креативности, критического мышления, сотрудничества и коммуникации, которые необходимы для успеха в цифровую эпоху. Кроме того, подробно анализируется комплексное преобразование высшего образования через синергию очных и онлайн форматов, обсуждаются возникающие трудности, стратегические решения и перспективы внедрения подобных моделей.

Ключевые слова: смешанное обучение, цифровые технологии, компетенции XXI века, высшее образование, дидактическая модель, критическое мышление, креативность, коммуникация, сотрудничество.

Annotatsiya: ushbu maqolada blended (aralash) ta'lim hamda raqamli texnologiyalar asosida talabalarining XXI asr kompetensiyalarini shakllantirishning didaktik modeli yoritilgan. Asosiy e'tibor – zamonaviy bilim va ko'nikmalarni shakllantirishga qaratilgan pedagogik tamoyillar va amaliyotlarga qaratilgan. Maqolada an'anaviy bilim uzatishdan raqamli innovatsiyalar integratsiyasiga o'tishning muhim jihatlari ko'rsatilib, kreativlik, tanqidiy fikrlash, hamkorlik va muloqotni rivojlantiradigan blended o'quv muhiti imkoniyatlari ochib beriladi. Bundan tashqari, an'anaviy va onlayn o'qitish sinerjisi orqali oliy ta'lim tizimining tubdan yangilanishi, duch kelinayotgan muammolar va ularni hal etish strategiyalari, shuningdek, bunday yondashuvning istiqbollari keng yoritilgan.

Kalit so'zlar: blended ta'lim, raqamli texnologiyalar, XXI asr kompetensiyalari, oliy ta'lim, didaktik model, tanqidiy fikrlash, kreativlik, muloqot, hamkorlik.

Introduction

The rapid pace of technological advances and the digitalization of society have had a significant impact on education systems worldwide. Universities, in particular, are being tasked not just with expanding students' knowledge but with nurturing skills and competencies that align with the requirements of the modern workforce and society. No longer is rote learning or passive absorption of information sufficient. New models, including blended learning enriched with digital technologies, are redefining what it means to educate in the twenty-first century. The competencies required today go beyond mere academic knowledge. To thrive, learners must develop creativity, critical thinking, digital literacy, problem-solving skills, and the ability to communicate and collaborate across various platforms and cultures. Blended learning, by merging the advantages of traditional and digital pedagogies, stands as a catalyst in this transformative process.

Materials and methods

Blended learning, at its core, is the thoughtful fusion of in-person instruction with digital, online components. It moves past the binary of "online versus offline" learning. Instead, it capitalizes on the strengths of each, building an interconnected learning environment that is flexible, personalized, and highly adaptive. This model also empowers students to become proactive participants—engaged, autonomous, and capable of constructing knowledge through diverse experiences. The role of the educator in blended learning becomes less about simply transmitting information and more about designing meaningful experiences. Educators facilitate active engagement, set up collaborative tasks, encourage self-directed inquiry, and provide tailored feedback. In this way, the classroom transforms into a vibrant space where digital resources and face-to-face interaction work hand in hand toward the development of crucial twenty-first-century skills.

Modern digital technologies serve as the bedrock of blended learning. Cross-platform learning management systems, video conferencing tools, document sharing platforms, multimedia content, artificial intelligence-based analytics, and game-based learning all constitute essential building blocks. These tools support the creation of dynamic, interactive educational environments where students can learn anytime, anywhere, using multiple devices.

Results and discussions

The process begins with well-articulated learning outcomes aligned with targeted competencies. Curriculum planning then ensures coherence between digital and offline experiences, with activities scaffolding to build and reinforce critical skills. Face-to-face sessions often serve as launch pads for group work, dialogue, peer feedback, and problem-solving. Online platforms supplement this with self-paced modules, interactive assignments, multimedia research projects, and forums for collaborative knowledge construction. Creativity is fundamentally about making original connections and expressing ideas in new ways. In a blended model, students tackle open-ended problems that require them to apply learning across disciplines and to experiment with different digital media. Projects might include producing podcasts, digital storytelling, or collaborative concept mapping online. Such activities enable students to approach challenges from multiple angles and to learn through trial, error, and reflection—core processes of creative growth.

Critical thinking is built through a combination of rigorous questioning, evidence evaluation, argumentation, and synthesis. Blended models support this by integrating real-life case studies, debates, and reflective assignments into the curriculum, both in-person and online. Online discussion forums, for example, allow students to analyze scenarios, defend their viewpoints, and constructively challenge the assumptions of others. Such environments enable deeper consideration and continuous dialogue, significantly enriching students' analytical abilities.

Collaboration and communication flourish when students are provided with varied, structured opportunities to work together. Group projects, online peer assessments, live video discussions,

and shared digital workspaces break down barriers to teamwork. Cloud-based platforms make it possible for students to engage in joint research, simultaneous content creation, and iterative project development, regardless of physical location. Feedback loops—between students and educators as well as among peers—are facilitated by digital tools, creating a culture of improvement, support, and resilience.

Implementing blended, technology-rich models in higher education is a complex endeavor. There are clear advantages: increased accessibility, flexibility, individualized learning paths, and richer opportunities for authentic, real-world learning. Digital learning can democratize education, making it available to a wider and more diverse group of students. However, challenges abound. Infrastructure gaps, uneven digital literacy, and access disparities can undermine the effectiveness of such models. Faculty may face a significant learning curve in mastering new technologies and designing effective blended experiences. Institutional support, ongoing professional development, and investment in resources are essential for overcoming these barriers.

Resistance to change—among both students and teachers—is another obstacle. Traditional educational models are deeply rooted, and shifting mindsets requires time, clear communication of benefits, and demonstrable improvements in student outcomes. For universities to realize the full potential of blended learning and digital technologies, several key strategies emerge. Curriculum redesign should embrace real-world, problem-based learning and competencies as guiding principles.

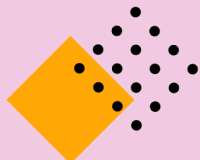
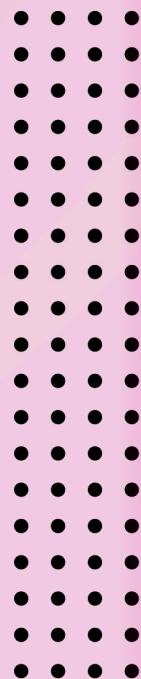
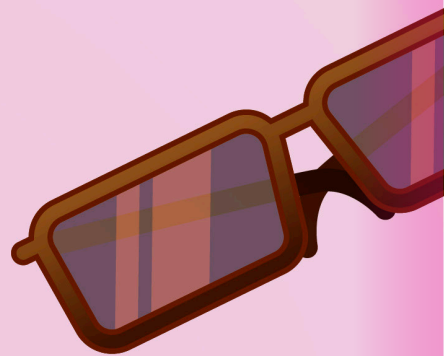
Conclusion

Blended learning and digital technologies represent a transformative force within higher education, offering a powerful pathway for developing students' twenty-first-century competencies. When thoughtfully implemented, the didactic model described in this article fosters creativity, critical thinking, communication, and collaboration—skills vital for success in the rapidly shifting environment of the modern world. Through a synergy of face-to-face and online modalities, students are empowered to become independent thinkers, innovative problem solvers, and effective team members.

References

1. Andreeva, O. (2018). Blended learning as a tool for developing students' soft skills in higher education. *Education and Information Technologies*.
2. Davis, N., & Roblyer, M.D. (2019). Digital Transformation in Higher Education: Pedagogical Models for the 21st Century. *Journal of Educational Technology Systems*.
3. Azizova, G., & Sultonov, Sh. (2020). The didactic potential of digital technologies in blended learning. *Contemporary Education Review*.
4. Garrison, D.R., & Vaughan, N.D. (2021). *Blended Learning in Higher Education: Framework, Principles, and Guidelines*. Jossey-Bass.
5. Lee, A., & McLoughlin, C. (2022). Reimagining student competencies: Blended learning for the twenty-first century. *International Journal of Educational Research Open*.
6. Karimova, M. (2023). Developing critical thinking and collaboration skills via digital platforms in tertiary education. *Educational Innovations*.
7. Khasanova, Z., & Turopova, Y. (2024). Effective didactic models for twenty-first century skills development in blended learning environments. *Global Journal of Educational Research*.

KICHIK TADQIQOT

Aziza ELMURODOVA,
O'zbekiston Jurnalistika va ommaviy kommunikatsiyalar universiteti
O'zbek tili va adabiyoti yo'nalishi 1- kurs magistri
Orcid: 0009-0007-6210-3610
aelmurodova79@gmail.com

NAZAR ESHONQUL ASARLARIDA MODERNISTIK TAFAKKUR VA BADIY TALQIN “Urush odamlari”, “Farishta” asarlari misolida

Annotatsiya: mazkur maqolada Nazar Eshonqulning “Urush odamlari” va “Farishta” asarlari misolida modernistik tafakkur va badiiy talqin xususiyatlari tahlil qilinadi. Tadqiqotda yozuvchining nasriy matnlarida uchraydigan ong oqimi, ichki monolog, ramziylik va metaforik tafakkur kabi modernistik unsurlarning semantik hamda estetik funksiyalari yoritiladi. Shuningdek, badiiy matn orqali inson ruhiyati qatlamlarini ifodalash, muallif pozitsiyasini yashirin shaklda berish va o'quvchi idrokiga ta'sir etish mexanizmlari ilmiy asosda o'rganiladi.

Nazar Eshonqul asarlarida modernistik tafakkur va badiiy talqin xususiyatlarini aniqlash hamda ularning badiiy matndagi funksiyasini tahlil qilishdan iborat bo'lib, shu orqali yozuvchi uslubining o'ziga xos jihatlarini yoritish ham ko'zda tutiladi. Tadqiqot natijalari modernistik ifoda vositalari matnning badiiy-estetik qiymatini oshirishda muhim ahamiyat kasb etishini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: *Nazar Eshonqul, modernizm, badiiy talqin, ong oqimi, ramziylik, metafora, ichki monolog, stilistika, badiiy matn*

Аннотация: в данной статье анализируются особенности модернистского мышления и художественной интерпретации в произведениях Назар Эшонкула. Рассматриваются семантические и эстетические функции таких модернистских элементов, как поток сознания, внутренний монолог, символизм и метафорическое мышление, встречающихся в прозаических текстах писателя. Также на научной основе изучаются механизмы выражения авторской позиции в скрытой форме и воздействия на восприятие читателя. Результаты исследования показывают, что модернистские средства выражения играют важную роль в повышении художественно-эстетической ценности текста.

Ключевые слова: *Назар Эшонкул, модернизм, художественная интерпретация, поток сознания, символизм, метафора, внутренний монолог, стилстика, художественный текст*

Annotation: this article analyzes the features of modernist thinking and artistic interpretation in the works of Nazar Eshonqul. The study examines semantic and aesthetic functions of modernist devices such as stream of consciousness, inner monologue, symbolism, and metaphorical thinking found in the writer's prose texts. It also explores, on a scientific basis, mechanisms of expressing the author's position in an implicit form and influencing the reader's perception. The results demonstrate that modernist expressive means significantly enhance the artistic and aesthetic value of the text.

Keywords: *Nazar Eshonqul, modernism, artistic interpretation, stream of consciousness, symbolism, metaphor, inner monologue, stylistics, literary text*

Kirish. Badiiy adabiyot insonning ichki olami, ong qatlamlari va voqelikni idrok etish shakllarini ifodalovchi muhim estetik tizim hisoblanadi. Har bir yozuvchi o'z ijodida dunyoni anglashning o'ziga xos modelini yaratadi. Shu jihatdan Nazar Eshonqul ijodi o'zbek adabiyotida modernistik tafakkur va ramziy ifoda uslublari bilan alohida ajralib turadi.

Uning asarlarida inson ruhiyati murakkab oqimlar, ichki ziddiyatlar va metaforik qatlamlar orqali ochib beriladi.

Yozuvchi qahramonlarning ichki monologi, ong oqimi va psixologik kechinmalarini chuqur tasvirlash orqali o'quvchini voqelikning subyektiv idrok shakliga olib kiradi. Shu sababli uning ijodi nafaqat

badiiy-estetik, balki falsafiy-psixologik jihatdan ham ahamiyatlidir.

Mazkur maqolaning dolzarbligi shundaki, modernistik ifoda vositalarini lingvopoetik jihatdan tahlil qilish orqali matnning ichki strukturasi va estetik ta'sir mexanizmlarini ochish mumkin bo'ladi. Bu esa yozuvchi badiiy tafakkurining o'ziga xosligini chuqurroq anglash imkonini beradi.

Tadqiqot vazifalari quyidagilardan iborat:

- modernistik ifoda vositalarini aniqlash;
- ularning matndagi qo'llanishini o'rganish;
- lingvopoetik jihatdan tahlil qilish;
- badiiy-estetik ta'sirini baholash.

Tadqiqot savoli sifatida quyidagilar belgilandi:

Nazar Eshonqul asarlarida modernistik ifoda vositalari qanday lingvopoetik xususiyatlarga ega?

Yozuvchining badiiy talqinida ong oqimi va ichki monolog vositalari o'quvchi idrokiga qanday estetik va psixologik ta'sir ko'rsatadi?

Tadqiqot obyekti sifatida Nazar Eshonqulning "Urush odamlari" va "Farishta" asarlari tanlab olindi.

Tadqiqot predmeti esa ushbu asarlarda qo'llangan modernistik ifoda vositalari, ularning uslubiy funksiyalari hamda lingvopoetik xususiyatlaridan iborat.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi shundaki, Nazar Eshonqul asarlaridagi modernistik ifoda vositalari lingvopoetik jihatdan kompleks tahlil qilindi. Ong oqimi, ichki monolog va ramziylik kabi unsurlarning matn ichida obraz yaratish, psixologik ta'sirni kuchaytirish hamda muallif uslubini shakllantirishdagi o'rni ilmiy asosda yoritildi.

Adabiyotlar sharhi. Mazkur tadqiqot doirasida modernizm, lingvopoetika va badiiy talqin masalalariga oid ilmiy manbalar atroflicha tahlil qilindi. Modernistik adabiyotda matnning ichki psixologik qatlamlari, inson ongidagi uzluksiz fikr oqimi hamda subyektiv idrok shakllari markaziy o'rinni egallaydi. Ushbu yondashuv badiiy matnni realistik tasvirdan ko'ra, inson ruhiyatining murakkab jarayonlari, ichki ziddiyatlari va ong osti kechinmalari orqali ifodalashga xizmat qiladi hamda badiiy ifodaning falsafiy va estetik imkoniyatlarini kengaytiradi.

Tadqiqotchilar (Belinskiy; Baxtin) fikricha, ong oqimi, ichki monolog va ramziylik kabi modernistik vositalar matnning murakkab semantik tuzilishini shakllantirib, o'quvchida chuqur reflektiv, analitik va emotsional idrok jarayonini yuzaga keltiradi (Qodirov,

2018). Bunday ifoda vositalari badiiy matnni ko'p qatlamli ma'no tizimiga aylantirib, undagi yashirin g'oya va falsafiy mazmunni ochishga yordam beradi. Shu bilan birga, ular o'quvchini tayyor talqinga emas, balki mustaqil interpretatsiya jarayoniga jalb etadi.

Modernistik yondashuvda muallif pozitsiyasi ochiq va bevosita ifodalanmay, balki ramzlar, metaforalar, allegorik tasvirlar va badiiy ishoralar orqali yashirin shaklda beriladi (Yo'ldoshev, 2020). Bu esa matnni yopiq tizim emas, balki ochiq badiiy makon sifatida qabul qilishga imkon yaratadi. Natijada har bir o'quvchi matnni o'z idroki va tajribasi asosida qayta talqin qiladi, bu esa asarning ko'p ma'noliligini ta'minlaydi hamda uning estetik ta'sir kuchini oshiradi.

Nazar Eshonqul asarlarining modernistik xususiyatlari, xususan, ong oqimi, ramziylik va psixologik talqin usullari yetarlicha tizimli va kompleks ilmiy tahlil qilinmagan. Ko'plab tadqiqotlarda muallif ijodining ayrim jihatlari qisman yoritilgan bo'lsa-da, modernistik tafakkur va badiiy ifoda vositalarining lingvopoetik integratsiyasi chuqur o'rganilmagan. Shu sababli mazkur maqola ushbu ilmiy bo'shliqni to'ldirishga qaratilgan bo'lib, yozuvchi ijodida modernistik tafakkur mexanizmlarini, badiiy talqin usullarini va ularning matn strukturasi bilan o'zaro aloqasini tizimli tarzda tahlil qilishga xizmat qiladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotda modernistik ifoda vositalarini chuqur o'rganish va ularning badiiy hamda estetik funksiyalarini aniqlash maqsadida tahlil va sintez, lingvopoetik, kontekstual hamda qiyosiy metodlardan foydalanilib, tadqiqot materiali sifatida Nazar Eshonqulning "Urush odamlari" va "Farishta" asarlari kompleks tahlil qilindi.

– Tahlil va sintez metodi – modernistik unsurlarni alohida ajratib ko'rsatish, ularning matndagi vazifasini o'rganish hamda olingan natijalarni umimlashtirish va tizimlashtirish jarayonida qo'llanildi. Bu metod yordamida asarlardagi asosiy badiiy va uslubiy birliklar aniqlanib, ularning o'zaro bog'liqligi yoritildi.

– Lingvopoetik tahlil – matndagi modernistik ifoda vositalarining semantik va estetik funksiyalarini aniqlash, ularning badiiy matn ichidagi ta'sir kuchi va ifoda imkoniyatlarini ochib berish maqsadida ishlatildi. Ushbu yondashuv orqali ong oqimi, ramziylik va ichki monolog kabi unsurlarning badiiy matndagi o'rni tahlil qilindi.

– Kontekstual tahlil – matndagi til birliklarining o'zaro ichki bog'liqligini, ularning badiiy mazmunni

shakllantirishdagi rolini hamda kontekst ichida hosil qilgan yangi ma'no qatlamlarini o'rganishda qo'llanildi. Bu metod matnning yaxlit semantik strukturasini aniqlashga imkon berdi.

– Qiyosiy metod – turli nasriy asarlarda qo'llangan modernistik uslublarni o'zaro solishtirish, ularning o'xshash va farqli jihatlarini aniqlash hamda yozuvchi uslubining evolyutsiyasini yoritish uchun foydalanildi. Bu yondashuv Nazar Eshonqul ijodidagi individual badiiy tafakkurni ochib berishda muhim ahamiyat kasb etdi.

Tadqiqot materiali sifatida Nazar Eshonqulning nasriy asarlari tanlab olindi.

Tanlangan materiallar asosida uning ijodidagi modernistik ifoda vositalari va badiiy

talqin xususiyatlari kompleks tarzda tahlil qilindi.

Natija va muhokamalar. Nazar Eshonqul asarlarida ong oqimi, ramziylik va ichki monolog kabi modernistik ifoda vositalari keng qo'llanilib, ular qahramonlarning ichki ruhiy olamini chuqur va ishonchli yoritishga xizmat qiladi hamda muallifning individual uslubini shakllantirib, asarlarning estetik va falsafiy ta'sir kuchini sezilarli darajada oshiradi.

1. Nazar Eshonqul asarlarida ong oqimi uslubi keng va izchil qo'llanilib, qahramonning ichki dunyosi bevosita, uzluksiz fikr jarayoni orqali ifodalanadi. Bu uslub voqelikni tashqi tasvirdan ko'ra, inson ongidagi tartibsiz va murakkab kechinmalar orqali ochib berishga xizmat qiladi hamda qahramon ruhiy holatini yanada realistlik va ta'sirchan ko'rsatadi.

Ong oqimi uslubi qahramonning real, irratsional va assotsiativ fikrlarini uzluksiz tarzda birlashtirib, matnning psixologik murakkabligini oshiradi. Bu uslubda fikrlar mantiqiy tartibdan ko'ra ongdagi tabiiy kechinmalar oqimiga yaqin shaklda beriladi. Natijada qahramonning ichki dunyosi, ziddiyatlari va ong osti holatlari yanada jonli va ishonchli tarzda ochib beriladi.

2. Ramziylik orqali matnda yashirin ma'nolar ochib beriladi, oddiy tasvir ortida chuqur falsafiy va psixologik mazmun mujassamlanadi. Bu esa asarlarning ko'p qatlamli talqin imkoniyatiga ega bo'lishini ta'minlaydi va o'quvchini matnni turli darajada anglashga undaydi.

Xususan, qahramonning bolalar orasida o'zini erkin his etishi va kattalar dunyosida begonalashuvi quyidagi parchada aks etadi:

“...U kattalar orasida o'zini nochor, notavon, yolg'iz his qilarg... bolalar orasida esa yayrab-yashnab ketar...” (Eshonqul, “Farishta”).

Bu yerda “bolalar dunyosi” poklik, samimiylik va erkinlik timsoli bo'lsa, “kattalar dunyosi” murakkab, ziddiyatli va shafqatsiz ijtimoiy muhitni anglatadi. Shu tariqa, qahramon obrazi orqali muallif jamiyatdagi ruhiy nomuvofiqlik muammosini ramziy tarzda yoritadi.

3. Ichki monolog qahramonning psixologik holatini chuqur yoritishga xizmat qilib, uning ichki ziddiyatlari, qaror qabul qilish jarayoni va hissiy kechinmalarini bevosita ifodalash imkonini beradi. Bu usul orqali muallif inson ongining murakkab tabiatini yanada ishonchli va ta'sirchan tarzda ochib beradi.

Ushbu asarda ichki monolog va psixologik tasvir qahramonning ruhiy holatini chuqur ochib berishga xizmat qiladi. Masalan:

“...Qishloqdoshlarining yuzidagi achinish va hammadlik ifodalariniko'rib, oyog'inikesishayotganda boshlangan kamsitgandek tuyg'u uni yana girdobiga olmoqda...” (Eshonqul, “Urush odamlari”) parchasida Normat polvonning urushdan keyingi ichki iztiroblari, ruhiy tushkunligi va o'zini jamiyat oldida noqulay his etishi bevosita ifodalangan. Bu orqali muallif qahramonning psixologik kechinmalarini ta'sirchan va ishonchli tarzda yoritgan.

4. Modernistik ifoda vositalari (ong oqimi, ramziylik va ichki monolog) muallifning individual uslubini shakllantiruvchi asosiy omillardan biri sifatida namoyon bo'ladi. Ular orqali yozuvchi badiiy matnda o'ziga xos ifoda tizimini yaratadi hamda asarlarining estetik va falsafiy qiymatini sezilarli darajada oshiradi.

Bundan tashqari, modernistik ifoda vositalarining faol qo'llanilishi badiiy matnni yopiq tizimdan ochiq interpretativ makonga aylantiradi. Nazar Eshonqul asarlarida voqelik qat'iy izchil syujet asosida emas, balki fragmentar, assotsiativ va psixologik bog'lanishlar orqali quriladi. Bu esa matnni klassik realizmdan farqlab, o'quvchini faol fikrlashga undaydi. Shuningdek, yozuvchi tomonidan qo'llanilgan lingvopoetik vositalar til birliklarining oddiy kommunikativ funksiyasini kengaytirib, ularni estetik va falsafiy mazmun tashuvchisiga aylantiradi. Natijada matn nafaqat badiiy asar, balki inson ongini tahlil qiluvchi murakkab semantik tizim sifatida namoyon bo'ladi.

Jadval 1. Nazar Eshonqulning “Urush odamlari” asarida modernistik ifoda vositalarining lingvopoetik xususiyatlari

Badiiy ifoda vositasi	Qo'llanish xususiyati	Lingvopoetik funksiyasi	Estetik ta'siri
Ong oqimi	Ichki fikr oqimini uzluksiz ifodalaydi	Psixologik chuqurlik yaratadi	Murakkab emotsional ta'sir uyg'otadi
Ramziylik	Obrazlar orqali yashirin ma'no beradi	Semantik qatlamni kengaytiradi	Tafakkuriy ta'sirni kuchaytiradi
Ichki monolog	Qahramon fikrini bevosita ifodalaydi	Ruhiy holatni ochadi	Empatik ta'sir yaratadi
Modernistik vositalar	Tizimli qo'llanadi	Muallif uslubini shakllantiradi	Badiiy qiymatni oshiradi

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, Nazar Eshonqul asarlarida modernistik ifoda vositalari muhim lingvopoetik ahamiyatga ega bo'lib, ular badiiy matnning ichki tuzilishi va mazmuniy qatlamlarini boyitadi. Ong oqimi, ramziylik va ichki monolog kabi usullar orqali yozuvchi voqelikni oddiy tasvirdan ko'ra chuqurroq, murakkab va ko'p qatlamli badiiy tizim sifatida yaratadi. Bu esa asarlarning estetik salohiyatini oshirib, ularni modernistik adabiyot namunasi sifatida ajratib ko'rsatadi.

Mazkur vositalar qahramon ruhiyatini ochishda va uning ichki kechinmalarini ifodalashda muhim o'rin tutadi, shu bilan birga o'quvchiga ham emotsional, ham intellektual ta'sir ko'rsatadi.

Umuman olganda, tadqiqot natijalari o'zbek adabiyotshunosligida modernistik tahlillarni

rivojlantirishga va Nazar Eshonqul ijodini yanada chuqur o'rganishga xizmat qiladi.

1. Nazar Eshonqul asarlarida modernistik ifoda vositalarini chuqur o'rganish uchun lingvopoetik va psixologik tahlil metodlarini kompleks qo'llash maqsadga muvofiq.

2. O'zbek adabiyotshunosligida modernizmni tadqiq etishda zamonaviy nazariy yondashuvlar va xorijiy ilmiy metodologiyalarni keng joriy etish zarur.

3. Yozuvchining asarlarini o'quv jarayoniga kiritish orqali talabalarda analitik va interpretativ tafakkurni rivojlantirish mumkin.

4. Kelgusida Nazar Eshonqul ijodini boshqa modernist yozuvchilar bilan qiyosiy tahlil qilish ilmiy natijalarni yanada boyitadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

- Eshonqul, N. (2016). *Nasriy asarlar*. Yangi asr avlodi.
- Eshonqul, N. (2019). *Tanlangan asarlar*. Sharq nashriyoti.
- Iskandarova, D. (2019). Badiiy matnda ichki monologning lingvopoetik xususiyatlari. *Til va adabiyot ta'limi*, (6), 28–31.
- Jakobson, R. (1960). Linguistics and poetics. In T. A. Sebeok (Ed.), *Style in language* (pp. 350–377). MIT Press.
- Karimov, B. (2015). *Badiiy nutq va uslub*. Fan.
- Leech, G. (2008). *A linguistic guide to English poetry*. Routledge.
- Mahmudov, N. (2010). *Til va nutq madaniyati*. O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi.
- Nurmonov, A. (2012). *Lingvopoetika asoslari*. Fan.
- Qodirov, A. (2018). Modernistik matnda ramziylik. *Filologiya jurnali*, 3(2), 45–52.
- Qo'ng'urov, R. (2013). *O'zbek tilining stilistikasi*. Fan.
- Rahmatullayev, Sh. (2006). *Hozirgi o'zbek adabiy tili*. Universitet nashriyoti.
- Yo'ldoshev, M. (2020). Modernizm va badiiy uslub masalalari. *Filologiya masalalari*, 4(1), 33–40.

Dilfuza SAMIYEVA,
Navoiy davlat universiteti,
O'zbek tili va adabiyoti 2-bosqich magistranti

IS'HOQXON IBRAT G'AZALIYOTIDA POETIK QURILISH VA BADIYAT MASALALARI ("BO'LUBDUR" G'AZALI MISOLIDA)

Annotatsiya: ushbu maqolada XX asr boshlari Turkiston ma'rifatparvarlik adabiyotining yirik vakili, mohir tilshunos va adib Is'hoqxon Ibratning "Bo'lubdur" radifli g'azali ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilingan. Tadqiqotda asarning poetik qurilishi, aruz vazni xususiyatlari, qofiya va radifning g'oyaviy-badiiy vazifalari hamda g'azalda qo'llangan badiiy tasvir vositalari (tazod, istiora, xitob) va ularning matn poetikasidagi o'rni yoritib beriladi.

Kalit so'zlar: ma'rifatparvarlik adabiyoti, hazaj bahri, radif va qofiya, badiiy san'atlar, tazod, istiora, tanosub, tashbeh, g'aflat, jaholat, ijtimoiy-ma'rifiy muammolar.

Аннотация: в данной статье осуществляется научно-теоретический анализ газели «Болубдур» известного представителя туркестанской просветительской литературы начала XX века, крупного лингвиста и писателя Искоххона Ибрата. В исследовании освещаются особенности поэтической структуры произведения, размер аруз, идейно-художественная функция рифмы и радифа, а также изобразительно-выразительные средства (антитеза, метафора, риторическое обращение), использованные в тексте.

Ключевые слова: просветительская литература, метр хазадж, радиф и рифма, поэтические фигуры, антитеза, метафора, танасуб, сравнение, невежество, социально-просветительские проблемы.

Annotation: this article provides a scientific and theoretical analysis of the ghazal "Bolubdur" by Is'hoqkhon Ibrat, a prominent representative of early 20th-century Turkestan Enlightenment literature, a skilled linguist, and a writer. The study highlights the poetic structure of the work, the features of the *aruz* (prosody) meter, the ideological and artistic functions of rhyme and *radif*, as well as the figurative language devices (antithesis, metaphor, rhetorical address) employed in the text and their role in poetic expression.

Key words: enlightenment literature, hazaj meter, radif and rhyme, poetic figures, antithesis, metaphor, harmony (tanosub), simile, ignorance, socio-educational issues.

Kirish. XX asr boshlarida mamlakatimiz tarixida xalqni ilmiy qilish, dunyo tamadduni bilan yaqinlashtirish maqsadida qator maktablar ochildi va ularda bepul ta'lim berildi, xalqni ilm-ma'rifatga qiziqtirish uchun esa aholi orasida yurtga bo'lgan fidoiylikni oshirish, ijtimoiy mas'uliyatni shakllantirish asosiy maqsad qilib olindi, albatta, bu maqsadlarga erishish uchun adabiyot yo'lidan o'tilishi zarur edi. Zero, o'sha davrda buyuk ma'rifatparvar adib Cho'lpon ta'kidlaganidek, "Hozirda bizga birdan-bir lozim bo'lg'on narsa – adabiyot, adabiyot, adabiyot..." [5; 2-bet]. Jadid bobolarimiz bu yo'lda mumtoz adabiyotning nodir imkoniyatlaridan foydalangan holda ijtimoiy ruhdagi go'zal g'azallar yaratishni boshladilar.

Adabiyotlar tahlili. Is'hoqxon Ibrat ijodi adabiyotshunos olimlar: Q.Yo'ldoshev, Sh.Sirojiddinov, B.Karimov, U.Dolimov, N.Jabborov, M.Latipovlar hamda bir nechta tadqiqotchilar tomonidan atroflicha o'rganilgan. Xuddi shunday mohir shoir va yozuvchilardan biri – bu Is'hoqxon To'ra Ibratdir. Ibrat o'zining serqirra faoliyati – matbaachilik, tilshunoslik va shoirlik merosi bilan ushbu davr adabiyoti rivojiga munosib hissa qo'shdi. "Ibrat ijodiga mansub adabiy asarlarning mavzu doirasi keng. Xususan, she'riy asarlarida badiiy, axloqiy, ta'limiy, tarbiyaviy masalalar talqini o'z aksini topgan. Ibratning shoirona tashbehlar, poetik tasvir hosil qilish, badiiy san'at namunalarini mohirona yaratish, so'zning badiiy imkoniyatlaridan unumli foydalana olish mahorati uning "O'tar"

radifli g'azali tahlili misolida ham kuzatilgan. Shoir g'azallarida o'zbek tili lisoniy imkoniyatlarini badiiy voqelantirishda mumtoz adabiyotimiz an'alarini munosib ravishda davom ettiradi, g'azal janrida nafaqat yor, go'zallik, ishq-muhabbat mavzusini, balki ijtimoiy-siyosiy, ta'limiy masala va mavzular talqinini maromiga yetkazib ifodalay oladi" [4; 11-bet].

Muhokama va natijalar. Uning "Bo'lubdur" turkumida bir qator g'azallari mavjud. Ushbu g'azallar mumtoz poetik shakl (g'azal) imkoniyatlaridan foydalangan holda, davrning eng dolzarb ijtimoiy-ma'rifiy muammolarini badiiy aks ettirgan yetuk asarlardan biridir. Shoir bu turdagi asarlarni matbuotda qo'rqmay chop eta olgani o'sha davrdagi katta yutuqlardan biri edi. U o'zining ko'p yillik qozilik faoliyatida ham adolatli va to'g'ri qarorlar chiqargan hamda she'rlari orqali barcha mansabdorlarni xuddi shunday bo'lishga chaqirgan. U "Bo'lubdur" turkumidagi kabi g'azallari bilan xalqqa ko'zgu tutishga, ularni ma'rifatga yo'naltirish, jaholatdan uzoq qilishga uringan. Quyida mazkur ijod namunalari birining poetik tahliliga murojaat qilamiz.

Kishi jam'i hunardin bexabar, nodon bo'lubdur,
 Bu kun har qaysisi bir fitnagor, shayton bo'lubdur.
 Qalblar zangi ochilmas o'qimay el ilm-irfon,
 Zamona ahlining ko'zi bugun ko'r, ko'r bo'lubdur.
 Boshqa millat barchasi ko'kka uchib, ko'kka yetar,
 Bizning el o'z joyida hamon nodon bo'lubdur.
 Hunar o'rganmayin har kun qilar g'iybatni kasb,
 Ishi faqat yomonlik, xalqig'a ziyon bo'lubdur.
 Ibrat, sen so'zlama ortiq, bular ma'no bilmas,
 G'aflatda yotgan bu elg'a so'zing ozor bo'lubdur
 [1; 26-bet].

Is'hoqxon Ibrat 5 baytdan iborat bu g'azalni mumtoz poetik qoidalarga to'liq rioya qilgan holda yaratgan. Asar aruz vaznining Ramal bahrida yozilgan, bu esa g'azalning ohangdorligi va ritmik moslashuvchanligi sababli kitobxonlar e'tiboriga tushishishiga, o'quvchilarga o'z ma'rifiy ruhini singdirishiga qo'l kelgan. She'r a-a, b-a, c-a... ko'rinishida qo'fiyalangan. Nodon, shayton, irfon, ziyon, kabi so'zlar qofiyadosh bo'lib kelgan bo'lsa, har bir bayt oxiridagi "bo'lubdur" so'zi radif vazifasini bajargan. Radif uchun bo'lubdur so'zining qo'llanishi ham aslida jamiyatda sodir bo'layotgan salbiy o'zgarishlar, jaholat va qoloqlik, ilmsizlik allaqachon shakllanib bo'lgan, ammo hech kim tan

olishni istamaydigan achchiq haqiqatga aylanganini ta'kidlovchi urg'udir. G'azal aruzning an'anaviy ko'p qo'llanadigan hazaj bahrida yozilgan.

Kishi jam'i hunardin bexabar, nodon bo'lubdur,
 Bu kun har qaysi biri fitnakor, shayton bo'lubdur.

Taqte'si: V --- / V --- / V --- / V ---. **Rukn nomi:** Mafoiylun // Mafoiylun // Mafoiylun // Fauvlun. **Vazn nomi:** Hazaji musammani mahzuf.

Muallif g'azalning boshidan nihoyasiga qadar shu vaznni saqlab qolgan. Bu ham uning poetik mahorati yuksakligidan dalolat beradi.

Shoir yuqoridagi birinchi baytni xalqning ahvoli, millatning ma'naviy jihatdan botqoqlikka botib borish jarayonini tasvirlash bilan boshlaydi. Muallif salbiy insoniy sifatlar: "bexabar", "nodon", "fitnakor" kabi so'zlarni qo'llab, tanosub san'ati orqali insonlarga odat bo'lishga ulgurgan yomon illatlarni ko'rsatishga harakat qiladi. Shaytonga xos ig'vogarlik, yomonlik kabi fazilatlarni insonga ko'chirib "shayton bo'lubdur" birikmasini qo'llab istiora (meatafora) badiiy san'atidan foydalanadi.

Shoir insoniy illatlarni ko'rsatish uchun ramziy obrazlarni ham qo'llaydi. Masalan, ilmsiz kishilarni ko'r va shayton sifatida tasvirlashi va istiora orqali qalbdagi jaholatni zangga o'xshatishi ("Qalblar zangi ochilmas...") poetik ta'sirni kuchaytiradi. Ilm bu o'rinda qalblarni tozalovchi, qalbga ozuqa bo'luvchi ma'naviy nur sifatida ko'rsatiladi [3; 13-bet]. Fikrni ta'kidlash hamda ta'sirchanligini oshirish uchun "ko'r" so'zi takror qo'llaniladi:

Qalblar zangi ochilmas o'qimay el ilm-urfon,
 Zamona ahlining ko'zi bugun ko'r, ko'r bo'lubdur.

Ibrat g'azalda fikr ta'sirchanligini oshirish uchun bir qancha badiiy tasvir vositalaridan mahorat bilan foydalangan. G'azalning badiiy o'zagini tazod san'ati tashkil qiladi. Shoir dunyo xalqlarining yuksalishi bilan o'z elining qoloqligini keskin qarama-qarshi qo'yadi:

Boshqa millat barchasi ko'kka uchib, ko'kka yetar,
 Bizning el o'z joyida hamon nodon bo'lubdur.

Bu o'rinda "ko'kka uchmoq" (taraqqiyot, ilm-fan) va "o'z joyida nodon bo'lmoq" (qoloqlik, ilmsizlik) tushunchalarini zid keltirish orqali kitobxonda kuchli hissiyotlar uyg'otishga harakat qilingan. Baytning birinchi misrasida istiora san'ati qo'llanilib, "ko'kka yetmoq" birikmasi aslida har sohada oldinlash, ilm-fan, madaniyat, texnologiyada rivojlanish ma'nosida qo'llanilgan, buni ta'kidlash va dalillash uchun esa "ko'kka" so'zi ikki bora ishlatiladi.

G'azalning 7-8- misrasida esa tazod va istioradan unumli foydalangan holda xalqning ma'naviy og'ir ahvolini ko'rsatib beradi:

Hunar o'rganmayin har kun qilar g'iybatni kasb,
 Ishi faqat yomonlik, xalqig'a ziyon bo'lubdur.

Yuqoridagi misralarda inson uchun foydali hisoblangan "hunar" tushunchasi va unga zarar keltiruvchi "g'iybat" o'zaro qarama-qarshi qo'yiladi. Bu zidlik orqali davr insonlarining o'z vaqtini foydali va ezgu ishga emas, balki mutlaqo ziyon, gunoh ishlarga sarflayotgani ko'rsatib beriladi. Bu baytda istiora va tazodli qiyoslash ham aynan shu nuqtada uchraydi. Azaldan kasb inson uchun jamiyatga va o'ziga foyda keltiruvchi biror bir mashg'ulot hisoblangan. Ibrat esa g'iybatdek yomon illatni majoziy ma'noda "kasb" so'ziga tenglashtiradi, odamlarning bu kabi ziyon odatlarni doimiy mashg'ulotga aylantirganini ochib beradi. Misraning o'zida bu yomon illatlarning natijasi xalq uchun ziyon ekanligi ham ta'kidlanadi.

Maqta (oxirgi baytda)da shoir taxallus qo'llagan holda o'z-o'ziga va bir vaqtning o'zida kitobxonga murojaat qiladi:

Ibrat, sen so'zlama ortiq, bular ma'no bilmas,
 G'aflatda yotgan bu elg'a so'zing ozor bo'lubdur.

Bu misralarda ham xitob, ham istiora mavjud bo'lib, jaholat va ilmsizlik botqog'iga botish majoziy ma'noda "G'aflatda yotish" ga o'xshatilgan. Shoir bu holga ko'ngan xalqni uyg'otish yo'lidagi sa'y-

harakatlari bekor ketganligini ta'kidlab, ham o'z-o'ziga, ham kitobxonga xitob qilib, bu xalqning ko'p qismiga ilmdan so'zlash bekor ekanligini aytadi va bu o'rinda majoz hamda ritorik ma'no qo'llab, haqiqat so'zining inson ongiga beradigan botiniy ta'sirini "ozor" deya majoziylashtiradi, ya'ni g'aflatda yotgan har qanday odamga haqiqatning og'riqli bo'lishini ta'kidlab o'tadi [2; 61-bet]..

Xulosa. Umuman olganda, bu g'azal xalqni ogohlikka chorlash, so'z orqali ularga ko'zgu tutish, bilimsizlik natijasi ziyondan boshqa hech narsa emasligi, yo'q qilinishi kerak bo'lgan yomon illatlarning tomir otganligini, poraxo'rlik, mansabparastlik hamda mas'uliyatsizlik, insofsizlik millat tomiriga urilgan bolta ekanligini yaqqol ko'rsatib beruvchi poetik qoidalar hamda boy tasviriy vositalar yordamida bitilgan ma'naviy-ma'rifiy asarlardir.

Ibrat o'zining bu millat taqdiriga hech qachon befarq qarab turolmasligi, o'z yurti kelajagi uchun har lahza yonishini ushbu g'azallar orqali ko'rsatib bergan, ba'zi o'rinlarda tuban illatlar va mas'uliyatsiz mansabparast amaldorlarni keskin fosh qilgan, bu orqali ularga ko'zgu tutishga uringan. Bu g'azallardagi badiiy san'atlar va uslublar asarlarning yanada ta'sirchan bo'lishini, o'quvchining o'zini isloh qilishga majburlashini ta'minlay olgan va davrning eng o'tkir g'azallari qatorida saqlanib qolgan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Is'hoqxon Ibrat. "Tanlangan asarlar to'plami". (Nashrga tayyorlovchilar U.Dolimov, N.Jabborov). –Toshkent: "Ma'naviyat", 2005. 58 bet.
2. A.Hojiahmedov. "She'riy san'atlar va mumtoz qofiya". –Toshkent: "Sharq", 1998.
3. Dolimov U. "Jadidlar: Is'hoqxon To'ra Ibrat" maxsus risola. –Toshkent: Yoshlar nashriyot uyi, 2022. 74 bet.
4. Latipov M. Is'hoqxon Ibrat asarlarining til xususiyatlari. Monografiya. –Toshkent: "BOOKMANY PRINT", 2024. 11-bet.
5. Cho'lpon "Adabiyot nadir?", "Sadoyi Turkiston" gazetasi 1914. 4-iyun sonidan.
6. Is'hoqxon To'ra Ibrat. https://uz.wikipedia.org/wiki/Is%CA%BChoqxon_to%C A%

Nigora SEVINDIKOVA,

 Chirchiq davlat pedagogika universiteti 2-kurs magistratura
 (rus tili va adbiyoti, o'zga tilli guruhlarda) talabasi

ИНТЕГРАЦИЯ КАК ПРИНЦИП ФОРМИРОВАНИЯ ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ БУДУЩИХ СПЕЦИАЛИСТОВ ГУМАНИТАРНОГО ПРОФИЛЯ

Аннотация: статья посвящена рассмотрению интеграции как методологического принципа формирования лингвокультурологической компетентности студентов гуманитарных специальностей вуза. Анализируются теоретические основания компетентностного подхода в отечественной педагогике, раскрывается интегративная природа лингвокультурологии как научной дисциплины, объединяющей лингвистику и культурологию. Обосновывается структура лингвокультурологической компетентности, включающая языковой, культурологический и коммуникативный компоненты, и их взаимозависимость. Рассматриваются практические аспекты реализации интегративного подхода: проектирование междисциплинарных связей, интеграция аудиторной и внеаудиторной деятельности, требования к диагностике сформированности компетентности и к методологической подготовке преподавательских кадров.

Ключевые слова: лингвокультурологическая компетентность, интегративный подход, компетентностный подход, межкультурная компетенция, гуманитарное образование, лингвокультурология.

Annotatsiya: maqola oliy o'quv yurti gumanitar yo'nalish talabalarida lingvomadaniy kompetentlikni shakllantirishning metodologik tamoyili sifatida integratsiyani ko'rib chiqishga bag'ishlangan. Rossiya pedagogikasida kompetentlik yondashuvining nazariy asoslari tahlil qilinadi, lingvistika va madaniyatshunoslikni birlashtiruvchi ilmiy soha sifatida lingvomadaniyatshunoslikning integrativ tabiati ochib beriladi. Til, madaniyatshunoslik va kommunikativ komponentlarni o'z ichiga olgan lingvomadaniy kompetentlik tuzilishi va ularning o'zaro bog'liqligi asoslab beriladi. Integrativ yondashuvni amalga oshirishning amaliy jihatlari — fanlararo bog'lanishlarni loyihalash, auditoriya va auditoriyadan tashqari faoliyatni integratsiyalash, kompetentlik shakllanganligini baholash talablari hamda o'qituvchi kadrlarning metodologik tayyorgarligi masalalari ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: lingvomadaniy kompetentlik, integrativ yondashuv, kompetentlik yondashuvi, madaniyatlararo kompetensiya, gumanitar ta'lim, lingvomadaniyatshunoslik.

Annotation: the article examines integration as a methodological principle underlying the formation of linguocultural competence among university students majoring in the humanities. It analyzes the theoretical foundations of the competence-based approach in Russian pedagogy and reveals the integrative nature of linguoculturology as a field combining linguistics and cultural studies. The structure of linguocultural competence, comprising linguistic, culturological, and communicative components, is substantiated along with their interdependence. The article further considers practical aspects of implementing an integrative approach, including the design of interdisciplinary links, the integration of classroom and extracurricular activities, requirements for assessing competence formation, and the methodological training of teaching staff.

Key words: linguocultural competence, integrative approach, competence-based approach, intercultural competence, humanities education, linguoculturology.

Модернизация высшего гуманитарного образования выдвигает на первый план вопрос о том, каким образом языковая подготовка будущего специалиста может быть согласована с его культурной компетентностью. Отдельные дисциплины — язык, литература, история, культурология — традиционно преподаются автономно, что приводит к фрагментарности знаний студента о картине мира иной лингвокультуры. Выпускник гуманитарного направления, освоивший грамматику и лексику иностранного или родного

языка на высоком уровне, нередко оказывается беспомощным перед культурно обусловленным подтекстом высказывания, идиомой, отсылкой к прецедентному тексту или нормой речевого этикета, специфичной для конкретной лингвокультурной общности. Подобный разрыв между формальным владением языком и пониманием культурного содержания указывает на необходимость иной логики построения образовательного процесса. Интеграция как принцип его организации позволяет преодолеть

эту разобщённость и рассматривается в настоящей статье как методологическая основа формирования лингвокультурологической компетентности студентов гуманитарных специальностей вуза.

Понятие компетентности в отечественной педагогике приобрело статус ключевого ориентира образовательных стандартов ещё в начале 2000-х годов. И. А. Зимняя разграничивала компетенцию как заданное обществом требование и компетентность как личностное качество, включающее когнитивную, мотивационную и поведенческую составляющие [3, 48]. Компетентностный подход, по её словам, представляет собой «результативно-целевую основу» построения образовательного процесса, а не просто перечень требуемых умений. А. В. Хуторской, развивая сходную позицию, подчёркивал деятельностный характер компетенции: она проявляется не в знании как таковом, а в способности применить его для решения реальной задачи [6, 60]. Применительно к лингвокультурологической подготовке это означает, что студент должен не только владеть системой языковых знаков, но и уметь интерпретировать стоящие за ними культурные смыслы в конкретной коммуникативной ситуации.

Лингвокультурологическая компетентность формируется на стыке нескольких научных областей, и сама природа этого понятия предполагает интегративность. Лингвокультурология как самостоятельная дисциплина сложилась на пересечении лингвистики, культурологии, этнографии и когнитивистики; предметом её изучения выступает культурно-значимая информация, закреплённая в единицах языка [2, 23]. Н. Б. Боева-Омелечко отмечает, что становление этой области было обусловлено накоплением знаний, которые не укладывались в границы отдельных дисциплин и требовали синтетического, а не аналитического подхода к языку как феномену культуры [2, 24]. Показательно, что и в более широком смысле языкознание последних десятилетий тяготеет к взаимодействию с теологией, аксиологией и философией: как указывает В. А. Маслова, именно интегративный подход открывает возможность постичь глубинные смыслы, закреплённые в культуре, вере и мировоззрении народа [4, 224]. Формирование лингвокультурологической компетентности студента вне такого взаимодействия дисциплин оказывается принципиально неполным.

Психолого-педагогическое обоснование интегративного подхода строится на представлении о целостности личности, которая не сводится к сумме отдельных знаний и навыков. В. А. Аверин, обращаясь к традиции петербургской психологической школы,

показывает, что интегративный подход предполагает не механическое соединение элементов, а разработку принципов методологического синтеза, позволяющих приблизиться к целостной репрезентации развивающегося человека [1, 241]. Применительно к вузовской практике данный принцип означает, что языковая, культурологическая и коммуникативная подготовка студента должны выстраиваться не как последовательность изолированных курсов, а как единая система, элементы которой взаимно обуславливают друг друга. Именно такая логика лежит в основе интеграции лингвистических дисциплин с курсами страноведения, истории культуры и практики межкультурного общения.

Структурно лингвокультурологическая компетентность может быть представлена как совокупность нескольких взаимосвязанных компонентов: языкового, отвечающего за владение системой языка; культурологического, включающего знание фактов и ценностей культуры; и коммуникативного, обеспечивающего адекватное речевое поведение в условиях межкультурного контакта. Последний компонент тесно смыкается с понятием межкультурной компетенции, структура которой, по наблюдению Д. О. Сорокина, включает когнитивный, аффективный и поведенческий уровни, находящиеся в отношениях взаимной зависимости [5, 667]. Развитие одного из уровней вне связи с остальными, как показывает исследователь, снижает эффективность межкультурного взаимодействия в целом, поскольку знание культурных норм без способности их эмоционально принять и практически применить остаётся формальным. Этот вывод подтверждает необходимость интегративной стратегии: изолированное наращивание словарного запаса или отдельных культурологических сведений не обеспечивает перехода к реальной компетентности.

Вопрос о диагностике сформированности лингвокультурологической компетентности остаётся дискуссионным именно потому, что интегративная природа этого качества плохо поддаётся дроблению на изолированно проверяемые показатели. Если оценивать отдельно объём словарного запаса, отдельно — знание фактов истории и культуры, отдельно — коммуникативную гибкость, то итоговая сумма баллов не отражает главного: способности студента связать эти пласты знания в единое речевое действие. И. А. Зимняя указывала, что компетентность как субъектное качество обнаруживает себя лишь в реальной деятельности, а не в ответе на контрольный вопрос [3, 49], и данное наблюдение справедливо для лингвокультурологической подготовки в той же мере,

что и для любой другой компетентностной области. Отсюда вытекает требование к формам итогового контроля: они должны моделировать ситуацию подлинного межкультурного взаимодействия — устный или письменный анализ текста, ролевую игру, проектную презентацию, — а не сводиться к тестам на знание отдельных фактов.

Практическая реализация интегративного подхода в вузе предполагает пересмотр нескольких аспектов образовательного процесса. Во-первых, содержание дисциплин гуманитарного цикла должно проектироваться с учётом межпредметных связей: анализ художественного текста на занятиях по языку логично сопровождать обращением к историко-культурному контексту его создания. Во-вторых, важна интеграция аудиторной и внеаудиторной деятельности — проектных заданий, дискуссионных клубов, работы с аутентичными материалами, где студент сталкивается с культурными смыслами не в изолированном виде, а в естественном контексте употребления. В-третьих, оценка результатов обучения должна фиксировать не отдельные знания, а способность студента интерпретировать культурно маркированные единицы языка и адекватно действовать в ситуации межкультурного общения, что соответствует деятельностному пониманию компетентности, о котором писал А. В. Хуторской [6, 62].

Отдельного внимания заслуживает вопрос о преподавательских кадрах, реализующих интегративную модель. Согласованное преподавание требует от филолога и культуролога общего понятийного аппарата и готовности выходить за пределы узкопрофессиональной специализации: языковед должен свободно оперировать категориями культурологии, а специалист по истории культуры — учитывать лингвистическую природу изучаемых феноменов. На практике это означает совместную разработку рабочих программ,

согласование терминологии и точек соприкосновения курсов ещё на этапе проектирования учебного плана, а не постфактум, когда программы уже утверждены и работают независимо друг от друга. Без методологической подготовки преподавателя к работе на стыке дисциплин интеграция рискует остаться декларативным принципом, зафиксированным в тексте образовательного стандарта, но не подкреплённым реальной практикой построения курсов. Повышение квалификации преподавателей гуманитарных кафедр в этом направлении представляется столь же значимой задачей, как и пересмотр содержания самих учебных дисциплин.

Таким образом, интеграция может рассматриваться не как вспомогательный методический приём, а как системообразующий принцип формирования лингвокультурологической компетентности будущих специалистов гуманитарного профиля. Она задаёт логику построения содержания образования, организации учебной деятельности и оценки её результатов, объединяя языковую, культурологическую и коммуникативную составляющие подготовки в единое целое. Проведённый анализ показывает, что теоретические предпосылки такого объединения заложены как в общепедагогических работах о природе компетентности, так и в лингвокультурологических исследованиях, посвящённых взаимодействию языка и культуры, — расхождение начинается там, где эти предпосылки переводятся в конкретную образовательную практику. Дальнейшее развитие этой проблематики связано с разработкой конкретных моделей интегративного обучения и критериев оценки сформированности лингвокультурологической компетентности на разных этапах вузовской подготовки, а также с эмпирической проверкой предложенных моделей в условиях реального образовательного процесса.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Аверин, В. А. Интегративный подход и принципы психологии развития человека / В. А. Аверин // Психология человека в образовании. — 2019. — Т. 1, № 3. — С. 240–248.
2. Боева-Омелечко, Н. Б. Этнолингвокультурология как интегральная область научных исследований / Н. Б. Боева-Омелечко // Известия Южного федерального университета. Филологические науки. — 2020. — № 3. — С. 22–29.
3. Зимняя, И. А. Компетенция — компетентность: субъектная трансформация / И. А. Зимняя // Акмеология. — 2010. — № 2 (34). — С. 47–51.
4. Маслова, В. А. О языке и культуре / В. А. Маслова // Актуальные проблемы филологии и педагогической лингвистики. — 2024. — № 1. — С. 223–227.
5. Сорокин, Д. О. Структура межкультурной компетенции обучающихся / Д. О. Сорокин // Вестник Тамбовского университета. Серия: Гуманитарные науки. — 2022. — Т. 27, № 3. — С. 664–675.
6. Хуторской, А. В. Ключевые компетенции как компонент личностно-ориентированной парадигмы образования / А. В. Хуторской // Народное образование. — 2003. — № 2. — С. 58–66.

Nilufar HAMIDULLAYEVA,

2 year master's student

Economic and Pedagogical University of Samarkand campus

CROSS-LINGUISTIC ANALYSIS OF COMPUTER AND INTERNET SLANG IN ENGLISH AND UZBEK

Annotation: the rapid development of information technologies and social media has significantly influenced modern language use. Computer and Internet slang has become an important part of everyday communication, especially among young people. The study demonstrates that although English and Uzbek Internet slang share many universal features, such as brevity, creativity, informality, and emotional expressiveness, they also differ according to their linguistic structures and sociocultural contexts. The analysis shows that digital communication contributes to the continuous transformation of both languages and creates new forms of linguistic interaction.

Key words: *Internet slang, computer slang, English, Uzbek, digital communication, language change, borrowing, abbreviations, social media, cross-linguistic analysis.*

Аннотация: стремительное развитие информационных технологий и социальных сетей оказывает значительное влияние на современное употребление языка. Компьютерный и интернет-сленг стал важной частью повседневного общения, особенно среди молодежи. Исследование показывает, что, несмотря на наличие многих общих черт, таких как краткость, креативность, неформальность и эмоциональная выразительность, английский и узбекский интернет-сленг различаются в соответствии с особенностями языковой структуры и социокультурного контекста. Результаты анализа свидетельствуют о том, что цифровая коммуникация способствует постоянной трансформации обоих языков и формированию новых форм языкового взаимодействия.

Ключевые слова: *интернет-сленг, компьютерный сленг, английский язык, узбекский язык, цифровая коммуникация, языковые изменения, заимствования, аббревиации, социальные сети, сопоставительный лингвистический анализ.*

Annotatsiya: axborot texnologiyalari va ijtimoiy tarmoqlarning jadal rivojlanishi zamonaviy tildan foydalanishga sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. Kompyuter va internet slengi kundalik muloqotning, ayniqsa, yoshlar orasidagi kommunikatsiyaning muhim qismiga aylandi. Tahlil natijalari raqamli kommunikatsiya har ikki tilning uzluksiz o'zgarishiga va lingvistik muloqotning yangi shakllari paydo bo'lishiga xizmat qilayotganini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: *internet slengi, kompyuter slengi, ingliz tili, o'zbek tili, raqamli kommunikatsiya, til o'zgarishi, o'zlashmalar, qisqartmalar, ijtimoiy tarmoqlar, qiyosiy-lingvistik tahlil.*

Introduction

The development of computers, smartphones, social networks, and online communication platforms has created new forms of language use. Today, millions of people communicate through messengers, social media, online games, forums, and other digital platforms. As a result, computer and Internet slang has become an important component of modern informal communication. Unlike traditional vocabulary, digital slang develops rapidly and can spread internationally within a very short period of time.

English functions as one of the principal sources of global computer and Internet vocabulary. Its slang includes numerous abbreviations, acronyms, gaming terms, social media expressions, and technologically related words. Uzbek Internet slang, meanwhile, develops through a combination of English and Russian influence, native

linguistic resources, transliteration, abbreviation, and creative adaptation. The main similarities between English and Uzbek Internet slang include brevity, informality, creativity, borrowing, and the strong influence of young Internet users. The main differences are related to the degree of English influence, grammatical adaptation, multilingualism, and the specific sociocultural environment in which slang develops.

English has a particularly significant position in the development of computer and Internet terminology and slang because many digital technologies, software products, websites, and online platforms originated in English-speaking countries. Words and expressions such as *online*, *offline*, *chat*, *post*, *like*, *follower*, *streamer*, *gamer*, *hashtag*, *meme*, and *spam* have become widely recognized around the world. Many of these terms have entered other languages, including Uzbek.

Main Part

1. The concept of computer and internet slang

Computer and Internet slang can be defined as informal vocabulary and expressions used primarily in digital communication. It includes shortened words, acronyms, abbreviations, borrowed terms, newly created words, humorous expressions, and words whose meanings have changed in an online environment.

One of the most important characteristics of Internet slang is **brevity**. Online communication often takes place quickly, and users tend to reduce words and phrases in order to save time and effort. English examples include *LOL* ("laughing out loud"), *OMG* ("oh my God"), *BTW* ("by the way"), *BRB* ("be right back"), and *IDK* ("I don't know"). These forms demonstrate how entire phrases can be transformed into short combinations of letters. Another important feature is **creativity**. Internet users constantly create new expressions based on existing words. For example, English digital vocabulary includes words such as *selfie*, *vlog*, *livestream*, *unfollow*, and *cyberbully*. Some of these words were created through blending, affixation, or conversion.

2. English computer and internet slang

English is one of the major sources of global Internet vocabulary. The international nature of digital technology has contributed to the widespread use of English slang beyond English-speaking communities.

English Internet slang can be divided into several major categories:

Abbreviations and acronyms:

LOL, OMG, BTW, BRB, IDK, FYI, ASAP.

Technology-related expressions:

bug, crash, reboot, spam, troll, hack, bot, lag.

Social media vocabulary:

like, share, post, DM, follower, unfollow, hashtag, viral.

Gaming slang:

noob, gamer, GG, AFK, NPC, OP, nerf, buff.

3. Uzbek computer and internet slang

Uzbek Internet slang is a relatively dynamic and developing linguistic phenomenon. Its formation is influenced by Uzbek, English, and Russian. English provides many technological terms, while Russian has historically influenced informal communication in Uzbekistan.

For example, Uzbek speakers may use expressions such as *like bosmoq* ("to press/give a like"), *post joylamoq* ("to upload/post something"), *online bo'lmoq* ("to be online"), or *chatlashmoq* ("to chat"). Such combinations demonstrate the integration of borrowed vocabulary into Uzbek grammatical structures.

Another important feature is the use of **Latin-script transliteration and informal spelling**. Digital communication encourages users to write quickly, and therefore spelling conventions may become flexible. Users can mix Uzbek words with English abbreviations, numbers, emojis, and informal spellings.

Conclusion

Computer and Internet slang has become an important part of contemporary digital communication. The comparison of English and Uzbek demonstrates that both languages are undergoing significant lexical and stylistic changes as a result of technological development and social media use.

In conclusion, Internet slang should be considered an important area of contemporary linguistic research because it reflects the relationship between language, technology, globalization, and social identity. The development of Uzbek digital slang demonstrates that language users do not simply adopt foreign expressions but actively adapt and transform them. Further research into online communication can provide valuable information about the future development of Uzbek and English in the digital age.

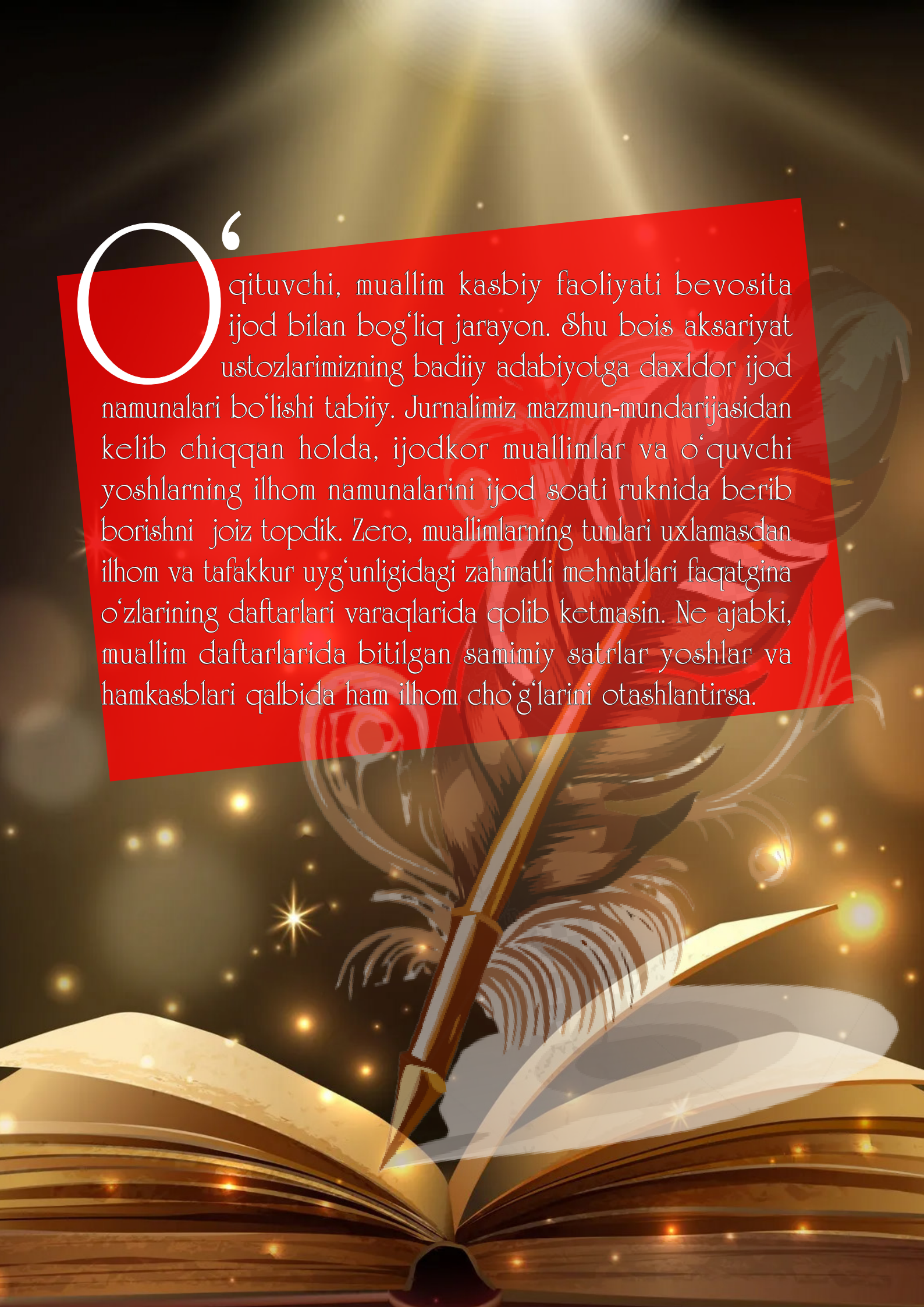
References

1. Crystal, D. (2006). *Language and the Internet* (2nd ed.). Cambridge: Cambridge University Press.
2. Tagliamonte, S. A. (2016). *Teen Talk: The Language of Adolescents*. Cambridge: Cambridge University Press.
3. Baron, N. S. (2008). *Always On: Language in an Online and Mobile World*. Oxford: Oxford University Press.
4. Androutsopoulos, J. (2006). Introduction: Sociolinguistics and computer-mediated communication. *Journal of Sociolinguistics*, 10(4), 419–438.
5. Herring, S. C. (2004). Computer-mediated discourse analysis: An approach to researching online behavior. In S. A. Barab, R. Kling, & J. H. Gray (Eds.), *Designing for Virtual Communities in the Service of Learning* (pp. 338–376). Cambridge: Cambridge University Press.
6. Yusupov, M., & Abdullayeva, D. (2020). Linguistic features of Internet communication in the Uzbek language. *International Journal of Scientific and Technology Research*, 9(4), 1234–1238.

Tjad soati

O'qituvchi, muallim kasbiy faoliyati bevosita ijod bilan bog'liq jarayon. Shu bois aksariyat ustozlarimizning badiiy adabiyotga daxldor ijod namunalari bo'lishi tabiiy. Jurnalimiz mazmun-mundarijasidan kelib chiqqan holda, ijodkor muallimlar va o'quvchi yoshlarning ilhom namunalarini ijod soati ruknida berib borishni joiz topdik. Zero, muallimlarning tunlari uxlamasdan ilhom va tafakkur uyg'unligidagi zahmatli mehnatlari faqatgina o'zlarining daftarlari varaqlarida qolib ketmasin. Ne ajabki, muallim daftarlari bitilgan samimiy satrlar yoshlar va hamkasblari qalbida ham ilhom cho'g'larini otashlantirsa.

Bonu
SARIIMOVA

RO'YO

O'zimni anglamay qolaman goho,
Boshim yer o'padi, oyog'im osmon.
Onamning sochiga rayhonlar emas,
Oq qorlar qo'nibdi eson va omon.

Onajon, men sening xuddi o'zingman,
Ko'zlarim qop-qora, sochlarim qora.
Kecha keng dunyoga sir aytgan qizning,
Bugun yuragining ming yeri yara.

Qara! Uyimizdan to-o-o jannat qadar,
Sehrli qo'lingda ekilgan rayhon!
Duoying yo'limda gul kabi unib,
Musaffo ishq bo'lib yashar bearmon.

Qo'msab poying uzra cho'kkalasam tiz,
Boqolmayman ona, ko'zimda yosh-da!
Bir kecha boshimdan qo'lingni olmay,
Dardlarimni mayda-maydalab tashla!

NIYAT

Dadajon!
Ko'zimda izillab boradi,
Kuz kelmay to'kilgan qorachiq.
Ko'z ochsam gullaydi butun tan,
Dard achchiq.

Saodat izlari qolar yurakda,
Baxtlimi yuragi borlar, dadajon.
Oqqushga aylanib qolishga derdim,
Jon - jon...

Vaqt tortib boradi qo'limdan ushlab,
Men emas, doimo shoshib borar vaqt.
O'n to'qqizning tonglari oxir,
Ko'zim ochsam BAXT!!!

Menga havas qilar ko'ngildagi qush,
Bir g'ayir yoyadi ichimdagini.
Ruhimni erkalar endi uyg'oq tush,
Faqat dard qoladi izimdagina...
Faqat baxt qoladi yuzimdagina...

Chekinib ketadi oxiri vaqt ham,
Menga qo'yib berar hammasin bir on.
Jonim gullab ketar quyoshga boqsam,
DADAJON!!! 1

DUO

Biz keldik...

Biz ko'rdik...

Biz kuldik...

Bunga hech kim jonin to'shamaydi-da.

Jon desa ortig'in tutguvchi odam –

Ota, sizga hech kim o'xshamaydi-da!

Siz mudom aytasiz ustim but deya,

Ko'nglin bo'lagidan non tutgan otam.

Yiqilsam, ko'z yoshim oqmasin deya,

Ko'zin chiroq qilib yo'l kutgan otam.

Onamning bag'ridan oydinroq yo'l yo'q,

Borar bo'lsam unga mehrim to'kkani.

Erka ko'ngli bilan hech yerda joy yo'q,

Poyingizdan o'zga men tiz cho'kkani.

Hamma-hammasini bir chetga surib,

Bir to'yib sog'insam, to'lib sog'insam.

Menga umid qo'lin tutadi tunlar,

Tongda esa quyosh bo'lib uyg'onsam.

Meni asrab borar ikki kaft duo,

Yorug' bo'lar illo bir kun yuzingiz.

Sizlarni suyadi, ona, dadajon,

Mana shu yig'loqi qizingiz!

ORZU

Osmon etagiga ilingan shafaq,

Quyoshning berkingan nuri bo'lsaydim.

Dunyoga kelmagan so'zlari uyg'oq,

Ifori jannatiy guli bo'lsaydim.

Qizg'onsa hammadan o'zigacha to,

Ko'ksiga suyangani dili bo'lsaydim.

Ikki dunyo saqlar dilidagini,

Izhorin aytolsam – tili bo'lsaydim.

Berkitsa, hammadan yashirsa meni,

Ko'nglin to'ridagi baxti bo'lsaydim.

Hech qachon davosini topa olmagan,

Eng shirin, eng toza dardi bo'lsaydim.

U meni dunyodan uzib olsaydi,

Qalbida u bilmas sehri bo'lsaydim.

Aslida men bo'lsam... Faslida bo'lsam,

Roziman! Mehri to'yib o'lsaydim...

Jim turib, jim keta olmasak toki,

Qarog'ida qolgan tafti bo'lsaydim.

Va dunyo istasa shu baxtga sabab –

Duo to'lib turgan kafti bo'lsaydim!

Ruxshona
KAMOLDINOVA
(Shona)

YOSHLIKNI ESLAB

Samolarga ko'z tikib bu tun,
Xayollarim negadir mahzun.
Yoshligimni eslab bu tunda,
Xuddi qarigandek bir zumda.

Avvalgidek yoqmasdi o'yin,
Avvalgidek lazzatlimas non.
Eslasam gar yurak ezilar,
Qariganim aniq sezilar.

Yoshligimda sho'x edim biram,
Qaysarligim ko'targan onam.
Sochlariga oq tushib shu dam,
Onamni ham qaritdim birdan.

Ikki qizin o'qitib dadam,
Tinim bilmas ishlab hali ham.
Bo'lib qolmasin deb, birovga qaram,
Shaharni ham ko'rmagan otam.

Men notavon bo'ldimmi bilmay,
Faqat o'zim o'yladim tinmay.
Vaqtlar o'tar men kutmaganday,
Yoshlik ketar hech kelmaganday.

Ilmiy-metodik elektron jurnal

TAHRIR HAY'ATI:

Nizomiddin Mahmudov, Yorqinjon Odilov,
Jabbor Eshonqulov, Baxtiyor Daniyarov,
Abdurahim Nosirov, To'liq Saydaliyev,
Barno Buranova, Zulxumor Mirzayeva,
Qozoqboy Yo'ldoshev, Bahodir Jovliyev,
Salima Jumayeva, Qayum Baymirov,
Manzar Abdulxayrov, Alijon Safarov,
Husniddin Norqulov, Madina Nuriddinova,
Barno Kadirova, Nargiza Mirzayeva, Guli Shukurova,
Yuldosh Raxmatov, Ramziddin Abdusatorov,
Feruza Manukyan, Svetlana Umirova,
Xolmo'min Fayzullayev, Nilufar Namazova,
Sayyora Halimova, Tadjixon Sabitova,
Maxpuza Karaxodjayeva, Gulboxor Ernazarova,
Uyg'unjon Turdimurodov, Ra'no Abdullayeva,
Sharif Yarashov, Sanobar Ulliyeva,
Surayyo Inomjonova, Davronova Mahfuza,
Normuhammad Ubaydullayev, Adiba Ma'diyeva,
Nilufarxon Mahmudova, Munisjon Hakimov,
Xilola Ismailova, Kamola Jumayeva,
Marxabo Abdullayeva, Nigoraxon Ro'zibayeva,
Mahkamoy Tursunova, Farhod Nizomov,
Moxira Sadullayeva, Muhayyo Vafoyeva,
Bobomurod Mirsanov, Gulsanam Xoliqulova,
Dildora To'rayeva, Shahzoda Gulyamova,
Shahnoza Yunusova, Shodiyaxon Aripova,
Aziza Saidova, Asilaxon Sadikova,
Sanobar Saydazimova, Sarvinov Toxirova,
Shoxida Rofeyeva, Xayyom Mirzayev,
Ma'rufat Qodirova.

Bosh muharrir:

Nargiza Berdiyeva

Muharrirlar:

Bibimariyam Rahmonova,
Shabnam G'aniyeva, Bonu Do'smatova

Sahifalovchi:

Rustambek Yusupov

Tahririyat manzili:

100038, Toshkent shahri,
Navoiy ko'chasi 30-uy.

Telefonlar:

(93) 759-43-66, (77) 003-34-33,
(94) 095-96-22, (90) 288-32-92.

E-mail: tilvaadabiyotuz@gmail.com

Axborot hamkorimiz:

TIL VA ADABIYOT TA'LIMI

ilmiy-metodik jurnali

O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim, fan va
innovatsiyalar vazirligi huzuridagi Oliy attestatsiya
komissiyasi Rayosatining 2023-yil 3-iyundagi
338/6-sonli qarori bilan Filologiya, Pedagogika hamda
Psixologiya fanlari bo'yicha doktorlik dissertatsiyalari
(PhD, DSc) asosiy ilmiy natijalarini chop etish
tavsiya etilgan milliy ilmiy nashrdir.
<https://oak.uz/pages/4802>

**YAGONA VATAN, YAGONA XALQ BO'LIB,
YANGI HAYOT VA KELAJAK YARATAMIZ!**

MUNDARIJA

DOLZARB MAVZU

Nasima QODIROVA

**SHARQ ADABIYOTSHUNOSLIGIDA
TANQIDGA DOIR NAZARIY QARASHLAR.....3**

Zarnigor SOHIBOVA

**O'ZBEK MODERN SHE'RIYATIDA
PEYZAJNING O'ZIGA XOSLIGI.....6**

Ma'mura NARZIYEVA

**ABDULLA ORIPOV SHE'RIYATIDA
MILLIY-MADANIY DUNYOQARASHNING
LISONIY IFODASI 9**

TILSHUNOSLIK

Ma'rufjon YO'LDOSHEV

**LAQAY SHEVASINING EKOLINGVISTIK
XUSUSIYATLARI 13**

Dildora TOSHEVA

**QARINDOSH VA QARINDOSH
BO'LMAGAN TILLAR PAREMIOLOGIK
FONDIDA KOGNITIV FREYMLAR 17**

Xaydar XAMDAMOV

**O'ZBEK BADIY MATNIDA KO'NGIL,
YURAK VA QALB TAYANCH BIRLIKLARINING
KOLLOKATSION PROFILI VA
LINGVOMADANIY TALQINI..... 20**

Dilfuza YULDASHEVA

**AUDIOVIZUAL TARJIMADA LINGVOMADANIY
MOSLASHTIRISH: "ZOOTOPA" MULTFILMINING
O'ZBEKCHA DUBLYAJI MISOLIDA 23**

Hilola VOSIYEVA

**PAREMALARNING TIL TIZIMIDAGI O'RNI VA
ULARNING SEMANTIK-STRUKTURAVIY TABIATI 26**

ADABIYOTSHUNOSLIK

Is'haqjon ISMAILOV Saodat ATADJANOVA OGAHIYNING TARIXIY-ADABIY ASARLARIDA TABIIY VA IJTIMOY OMILLAR ASOSIDAGI TIMSOLLAR.....	30
AXADJON MUHAMMADIYEV Nilufar KARIMOVA XIX ASR QO'QON ADABIY MUHITIDA HAMD G'AZALLAR BADIYATI VA DEVONCHILIK AN'ANALARI	34
Abdulhamid XOLMURODOV O'ZBEK MAVSUMIY MAROSIM FOLKLORINING TARIXIY-GENETIK ASOSLARI (MAMATQUL JO'RAYEV TADQIQOTLARI MISOLIDA)	38
Kamola JUMAYEVA MUHAMMADRASUL MIRZO «DEVON»INING UMUMIY XUSUSIYATLARI	41
Go'zal RAMAZONOVA NAZAR ESHONQULNING "QORA KITOB" QISSASIDA EVRILISH MOTIVINING BADIY-ESTETIK FUNKSIYALARI.....	44
Oqiljon MAVLONOV "QARO KO'ZUM"... G'AZALI MAQTA'SIDAGI BIR SO'Z SHARHIGA DOIR.	47

ILG'OR PEDAGOGIK TEXNOLOGIYA

Мохира ДЖУМАБАЕВА ЭМОДЗИ КАК ПОЛИФУНКЦИОНАЛЬНЫЙ МАРКЕР СОВРЕМЕННОГО ЦИФРОВОГО ОБЩЕНИЯ	52
Maxina FOZILOVA CASE TECHNOLOGY "FLIPPED CLASSROOM MODEL" BLENDED LEARNING ENVIRONMENTS.....	54
Hurliman PALUANOVA BOSHLANG'ICH SINF O'QUVCHILARIDA TANQIDIY FIKRLASHNI RIVOJLANTIRISHNING SAMARALI USULLARI.....	57
Farrux QO'SHAQOV BO'LAJAK INGLIZ TILI O'QITUVCHILARINING IJODIY FAOLLIGINI RIVOJLANTIRISHDA KOMMUNIKATIV TOPSHIRIQLARNI LOYIHALASH METODIKASI	59
Feruza ERGASHEVA 10- VA 11-SINF O'QUVCHILARINING OG'ZAKI NUTQINI RIVOJLANTIRISHDA IJODIY TOPSHIRIQLAR TURLARI VA ULARNI DARS BOSQICHLARIDA QO'LLASH MEXANIZMI.....	61

TADQIQOTLAR

Gulrux MEYLIYEVA "KUNTUG'MISH" DOSTONIDA QO'LLANGAN TEONIMLARNING LINGVOMADANIY XUSUSIYATLARI	64
Umida YAXYOYEVA O'ZBEK XALQ MAQOLLARIDA NUTQIY AKT VA KOGNITIV TEJAMKORLIK XUSUSIYATLARI	66

Dilnoza BOBOJONOVA DINIY UNVON VA MANSAB NOMI ASOSIDA SHAKLLANGAN XALQ MAQOLLARI ASOSLARI	68
Humoyun HOMIDOV QO'RQUV MOTIVINING QADIMGI SHARQ MANBALARIDA TASVIRI.....	71
Guli TOIROVA Dilnoza JUMAYEVA O'ZBEK TILIDA PUNKTUATSIYANI AVTOMATIK TIKLASHNING LINGVISTIK VA MATEMATIK MODELI	73
Dilshoda XO'JAYEVA LINGVISTIK EKSPERTIZADA NUTQ AKTLARINING SEMANTIK-PRAGMATIK XUSUSIYATLARI MAZMUNI	79
Mahliyo JO'RAYEVA O'ZBEK TILIDA TARZ MA'NOLI TIL BIRLIKLARINING LINGVISTIK MAYDONDAGI TAHLILI	81
Laylo AZIZOVA LINGVOPROMPTOLOGIYA: TUSHUNCHASI, NAZARIY ASOSLARI VA ILMIY-METODOLOGIK YONDASHUVLARI.....	84
Durdona GAFFOROVA TERMINOLOGIK METAFORA TUSHUNCHASINING LISONIY TALQINI	87
Xolida UBAYDULLAYEVA LLMGA ASOSLANGAN YURIDIK HUJJATLARNI TASNIFLASH VA MA'LUMOT OLISH METODLARI.....	89
Muxlisa YO'LDOSHEVA TARJIMON TALABALARIGA SOTSIOLINGVISTIK KOMPETENSIYASINING LINGVISTIK VA MADANIY KOMPONENTINI TARJIMA QILISHNI O'QITISH METODIKASI	92
Dilnoza ESONTURDIYEVA JURNALISTIK MATNLARDA DEYKTIK BIRLIKLAR TAHLILI.....	95
Diyoraxon ABDUMALIKOVA LINGVOMADANIYAT DOIRASIDA KONSEPT TUSHUNCHASI VA UNING DISPUT BILAN ALOQADORLIGI	97
Muharram IBODULLAYEVA MIRTEMIR SHE'RIYATIDA OBRAZLAR TIZIMI VA UNING POETIK FUNKSIYALARI	99
Shahnoza MANSUROVA "SALOMON VA ABSOL" QISSALARINING G'OYAVIY-BADIY XUSUSIYATLARI.....	101
Gulnoza EGAMBERDIYEVA O'ZBEK VA INGLIZ HIKOYACHILIGIDA AYOL RUHIYATINING BADIY IFODASI VA PSIXOLOGIK TASVIR TAMOYILLARI	104
Azimjon MELIQO'ZIYEV LAB, TISH VA BURUN MIMIKASI	106
Гузалия ХАЙДАРОВА ЖАНРОВОЕ СВОЕОБРАЗИЕ СОВРЕМЕННОЙ СЕТЕРАТУРЫ.....	108
Ситорабону СОХИБОВА СЛОЖНЫЕ СИНТАКСИЧЕСКИЕ КОНСТРУКЦИИ В РОМАНЕ Л. Н. ТОЛСТОГО «АННА КАРЕНИНА»: СТРОЕНИЕ И СТИЛИСТИЧЕСКИЕ ФУНКЦИИ	110

Нафиса ДУРДИКИЛИЧОВА ФЕНОМЕН НРАВСТВЕННОГО ВЫБОРА В ХУДОЖЕСТВЕННОЙ СИСТЕМЕ РОМАНА Ф. М. ДОСТОЕВСКОГО «БРАТЬЯ КАРАМАЗОВЫ»	113
Шоира ДЖУРАЕВА ПОРОГ МЕЖДУ МИРАМИ: МОТИВ ГРАНИЦЫ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ МИРЕ ВАЛЕНТИНА РАСПУТИНА	116
Маржона СОДИКОВА МЕТАФОРИЧЕСКОЕ МОДЕЛИРОВАНИЕ ОБРАЗА ЧЕЛОВЕКА И ПРИРОДЫ В ПРОЗЕ В. Г. РАСПУТИНА	118
Дилноза БОЛТАЕВА ИГРА С РЕАЛЬНОСТЬЮ: ФАНТАСТИЧЕСКОЕ И ГРОТЕСКОЕ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ МИРЕ М. А. БУЛГАКОВА	120
Мафтуна КОСИМОВА ТРАГИЧЕСКОЕ И ИРОНИЧЕСКОЕ НАЧАЛА В ПРОЗЕ М. А. БУЛГАКОВА	123
Фирузабону УМАРОВА ИННОВАЦИОННЫЕ ПРОЦЕССЫ В СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СИСТЕМЕ СОВРЕМЕННОГО РУССКОГО ЯЗЫКА	125
Дурдона ВАХОБОВА ЛЕКСИЧЕСКИЕ ИННОВАЦИИ МОЛОДЁЖНОГО СЛЕНГА В СОВРЕМЕННОМ РУССКОМ ЯЗЫКЕ	128
Diana AKHMEDOVA TEACHING ERNEST HEMINGWAY'S THE OLD MAN AND THE SEA THROUGH TASK-BASED LEARNING: DEVELOPING STUDENTS' CRITICAL THINKING AND COMMUNICATIVE COMPETENCE	131

Gulsanam BOTIROVA A COMPARATIVE LINGUOCOGNITIVE AND PRAGMATIC STUDY OF NATIONAL-CULTURAL CONCEPTS IN ENGLISH AND UZBEK DIGITAL DISCOURSE	133
Guljakhon USMANOVA THE LEXICAL FIELD OF THE CONCEPT POLITENESS IN ENGLISH: MORPHOLOGICAL STRUCTURE AND LEXICO-SEMANTIC ORGANIZATION	137
Makhliyo OTAJONOVA THE ROLE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN PERSONALIZED ENGLISH LANGUAGE LEARNING: ADAPTIVE STRATEGIES, LEARNER AUTONOMY, AND INDIVIDUALIZED FEEDBACK	139
Nozanin ROFIEVA AI-SUPPORTED TASK-BASED ESP LEARNING: ENHANCING LEARNER AGENCY WITHOUT CREATING AI DEPENDENCY	141

PEDAGOGIKA

Gulira'no NOSIROVA MAKTABGACHA TA'LIM YOSHIDAGI BILINGVAL BOLALARDA LISONIY KO'NIKMALARNI ANIQLASHNING PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK DIAGNOSTIKASI	144
Makhina FOZILOVA BLENDED LEARNING AND DIGITAL TECHNOLOGIES AS A DIDACTIC MODEL FOR DEVELOPING STUDENTS TWENTY-FIRST CENTURY COMPETENCIES	148

KICHIK TADQIQOT

Aziza ELMURODOVA NAZAR ESHONQUL ASARLARIDA MODERNISTIK TAFAKKUR VA BADIY TALQIN	151
Dilfuza SAMIYEVA IS'HOQXON IBRAT G'AZALIYOTIDA POETIK QURILISH VA BADIYYAT MASALALARI (“BO'LUBDUR” G'AZALI MISOLIDA)	155
Nigora SEVINDIKOVA ИНТЕГРАЦИЯ КАК ПРИНЦИП ФОРМИРОВАНИЯ ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ БУДУЩИХ СПЕЦИАЛИСТОВ ГУМАНИТАРНОГО ПРОФИЛЯ	158
Nilufar HAMIDULLAYEVA CROSS-LINGUISTIC ANALYSIS OF COMPUTER AND INTERNET SLANG IN ENGLISH AND UZBEK	161

IJOD SOATI

Bonu SARIMOVA RO'YO. NIYAT. DUO. ORZU	165
Ruxshona KAMOLDINOVA (Shona) YOSHLIKNI ESLAB	167